

ԳԱԳԻԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

300

ԵՐԵՎԱՆ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

ГАГИК Х. САРКИСЯН

ИСТОРИОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Составление и редакция
ПАРУЙРА М. МУРАДЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИТУТЮН» НАН РА
ЕРЕВАН 2006

9(47.925)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ

Ո-25

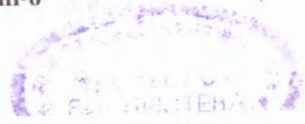
ԳԱԳԻԿ Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կազմեց և խմբագրեց
ՊԱՐՈՒՅՐ Մ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԸ

3522

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2006

ՄԵՐ ԱՐԳՅՈՒՆԱՇԱՏ ՊԱՏԱԲԱՆԸ

Երկու պարագա մեծապես ծանրացնում են պատմաբանի աշխատանքը՝ մեկը, երբ նրան վիճակված է Հայթայթել ուսումնասիրության հուսալի սկզբնաղբյուր, ստանձնելով նրա վերծանության դժվարությունը, և մյուսը՝ երբ գիտության նախորդող դասականները առձեռն նյութի Հիման վրա արդեն ժամանակագրություն են մշակել և ամփոփիչ եզրակացություն կատարել: Ն.Ադոնցից, Հ.Մանանդյանից և Ս.Երեմյանից հետո ճիշտ այդ դժվարությունն առճակատվեցին մեր պատմաբաններից երեքը՝ Գագիկ Սարգսյանը, Անահիտ Փերիխանյանը և Գևորգ Տիրացյանը:

Ուշ բաբելոնյան շրջանի Հին արևելյան քաղաքի, նրա սոցիալական կազմի, հողատիրության, վարչական կառուցվածքի, համայնքի ու նրա իրավասու-թյունների և հարակից այլ խնդիրների ուսումնասիրությունն է նվիրված Գ.Սարգսյանի աշխատությունների մի նշանակալի մասը: Գատեթով հետազո-տություն ու հրատարակման ժամանակագրությունից (առաջինը՝ 1952թ., վերջինը՝ 1992թ.), Հարցի նկատմամբ գիտնականի ունեցած հետաքրքրությունը տևական է և պայմանավորված երկու Հանգամանքով՝ աղբյուրագիտական բազայի ընդարձակումը նորանոր արձարձումների հնարավորություն է ընձեռում, և ապա՝ բացահայտվում են իրողություններ, որոնք առանձնակի կարևորություն ունեն հեղինիստական դարաշրջանի արևելյան քաղաքակրթությունների հետազոտման համար: Այսպես, օրինակ, Գ.Սարգսյանը բացահայտեց ու գիտականորեն բնութագրեց Հին արևելյան քաղաքային համայնքի մի նոր տիպ, որ նա կոչեց (և այժմ էլ արևելագիտական գրականության մեջ կոչվում է) տաճարա-քաղա-քացիական համայնք: Վերջինս ձևավորվել է տաճարական անձնակազմի և լիբրավ բաղադրանքների ի մի ձուլումով՝ առաջ բերելով անտեսական ու իրավական նկատելի փոփոխություններ:

Գ.Սարգսյանի աշխատությունները գերազանցապես հիմնված են սեպագիր և պատմողական աղբյուրների համադիր ուսումնասիրության վրա: Նա իր մասնագիտական պատրաստության թելադրանքով (օգտվում էր Հին ու նոր մեկ տասնյակ լեզուներից ու նրանցով եղած աղբյուրներից ու գրականությունից) և պատմաբանասիրական աշխատանք կատարելու հմտության բերումով՝ չորս տասնամյակ շարունակաբար զբաղված էր սեպագիր վավերագրերի վերծանմամբ ու հետազոտությամբ: Դեռևս 1955թ. երիտասարդ գիտնականը Հրատարակեց էքզիստաժում պահվող սելեկյան շրջանի մասնավոր գործարքներին վերաբերող սեպագիր վավերագրերը, իսկ 1975-ին՝ Բեռլինի Առաջավորասիական թանգարանի նմանօրինակ բնագրերը: Հետագայում Գ.Սարգսյանը ձեռնամուխ եղավ Բեռլինի, Փարիզի և այլ քաղաքներին հնադարաններում գտնվող սեպագիր աղբյուրների վերծանությունը, թարգմանությունն ու քննությունը, գերմանացի մասնագետների հեղինակակցությամբ տպագրություն պատրաստելով երկհատոր հիմնարար մի աշխատություն՝ «Հեղինիստական դարաշրջանի Միջագետքի

Ս 259 **Սարգսյան Գ. Խ.**
«Պատմագիտական հետազոտություններ», Եր., «Գիտություն» հրատ., 2006
- 260 էջ:

Ակադ. Գագիկ Սարգսյանի աշխատությունների այս ժողովածուն ամփոփում է բացառիկ ընդգրկուն պատրաստություն և պրպտիլու կարողություն ունեցող գիտնականի վաստակի մեկ մասը՝ սեպագիր ու անտիկ աղբյուրներից մինչև Խորհրդային «Հայոց պատմությունը»՝ քննության առած պատմաբանի ու բանասերի զույգ հմտությունը: Հեղինակը կրողն է ճիշտ այն կարողությունների և մտացիություն, որոնց հավաստումը նա փնտրում ու գտնում է Ն.Ադոնցի գլուխգործոցում:

Ս 0503020913—2006 թ.
703 (02)—2006

ԳՄԴ 63.3 (22)

ISBN 5 – 8080 – 0647 – 3

© ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ, 2006 թ.

սոցիալ-սնտեսական պատմություն սեպագիր վավերագրերի դիվան»։ Զուգահեռաբար Գ.Սարգսյանը Հայրենական ու արտասահմանյան մասնազետ ընթերցողներին ներկայացրեց Միջազգային սեպագիր քաղաքակրթություն և Հեյլենիզմի շփոթումներին ու առնչակցություններին վերաբերող հոդվածաշար։ Գազելի Սարգսյանի այս և մյուս աշխատությունների հիմնական առանձնահատկություններից մեկը սկզբնաղբյուրների բանասիրական մշակման և աղբյուրագիտական քննություն համուս համատեղումն է, որ նախորդում է պատմաբանի վերլուծությունը։

Առաջավոր Ասիայի Հեյլենիստական դարաշրջանի քաղաքների ու քաղաքային համայնքների ուսումնասիրությունը Գ.Սարգսյանին բերեց Հին Հայաստանի քաղաքների ուսումնասիրմանը՝ Տիգրանակերտի օրինակով, որի հիմնադրություն և շուրջ 500-ամյա գոյությունը պատմությունը բնութագրական է Հայոց անցյալի կարևոր մի փուլ հետազոտելու և պարբերացնելու համար։ Գլխունականը այն իրականացրեց «Тигранакерт. Из истории древнеармянских городов» (М., 1960) աշխատությունը։ Անտիկ շրջանի պատմագրական աղբյուրների տեղեկությունները, Հայաստանում պահպանված հուշարձան արձանագրություններն ու հայ պատմիչների հաղորդումները հնարավորություն էին ընձեռում արծարծելու չորս հիմնական հարց՝ նոր քաղաքների հիմնադրության շարժառիթները, այլազգիներ վերաբնակեցնելու նպատակը, քաղաքային համայնքի կազմն ու կառուցվածքը և սոցիալ-սնտեսական բնույթն ու ստրկատիրական կացութեան խնդիրը Հայաստանում։

Ի հակադրություն ավանդական պնդումների՝ Գ.Սարգսյանը Տիգրանակերտի օրինակով ցույց տվեց, որ Հեյլենիստական քաղաք հասկացությունը ամենևին նույնական չէ Հեյլենիստիկին, և այս պարագան իր կնիքն է դնում քաղաքային համայնքի թե՛ կենտրոնական նկարագրի, թե՛ անտեսական գործունեության վրա։ Հեղինակը հետազոտում է առավելագույն տարբերություններ բացահայտելուն, որը և հնարավորություն է տալիս նկատելու և ուսումնասիրելու Հայկական հասարակության առանձնահատկությունները։

Տիգրանակերտին նվիրված մենագրությունը միաժամանակ նախապատրաստություն էր անցում կատարելու կարևոր մի հարցի՝ Հին Հայաստանի սոցիալ-սնտեսական կառուցվածքի քննությունը։ Գ.Սարգսյանը այստեղ ևս ունի արժանավոր նախորդներ, բայց այժմ անհրաժեշտ էր առանձին տերմինների քննությունից անցնել հասարակության ամբողջական բնութագրությունը, որով միաժամանակ կբացահայտվեին ավատատիրության սկզբնավորման առանձնահատկությունները մեզանում։ 1962թ. երևանում լույս տեսած «Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիները մասին» գիրքը մասնավորապես հարցադրումն ամփոփող և ընդհանրացնող մենագրական ուսումնասիրությունն է Հայագիտության մեջ։

1960-ական թթ. սկսած Գ.Սարգսյանի աշխատությունների խորագրերում հաճախակի երևում է Մովսես Խորենացու անունը։ Սկզբնապես այդ պայմանավորված էր Հին Հայաստանի քաղաքական ու մշակութային պատմության առանձին հարցերի վերաբերյալ Խորենացու հաղորդումների գնահատությունը և վերլուծությունը (աղբյուրներից օգտվելու համակարգը, ժամանակագրական վկայությունները, նախնայաց պաշտամունքի արձագանքները և այլն)։

Հարցադրումների աստիճանական ընդլայնումն ու խորացումը Հեղինակին հնարավորություն ընձեռեցին ստեղծելու «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության ժամանակագրական համակարգը» (1965թ.) և «Հեյլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին» (1966թ.) մենագրությունները։ Ավանդական Հայագիտությունը Խորենացու տեղեկությունների արժանահավատությունը ստուգում էր պերագանցապես արտաքին աղբյուրներով, բավականաչափ ուշադիր չլինելով պատմագրերու Հեղինակային սկզբունքին և համաժամանակյա ցանկերի ստեղծման ելակետային իրողություններին։ Գ.Սարգսյանը առաջին աշխատությունն մեջ որդեգրեց Խորենացու «Պատմությունն» իբրև ինքնին համակարգ գիտելու սկզբունք, ամենևին չբացառելով արտաքին տվյալների կարևորությունը, և հասավ պատմագիտական-աղբյուրագիտական համոզիչ արդյունքների։ Երկրորդ գիրքն արդեն այլ բնույթի էր, այստեղ թե Խորենացու երկն է Հեյլենիստական Հայաստանի պատմության աղբյուր ծառայում և թե Հեյլենիզմի դարաշրջանի ստուգապես հետազոտված պատմությունը Խորենացու պատմագրական մեթոդը գնահատելու հնարավորություն տալիս։ Թե որքան արդյունավետ է նման մոտեցումը՝ կարելի է հավատարմանով «Հայ ժողովրդի պատմության» սկզբնապահան հրատարակության առաջին հատորի (1971թ.) «Հայաստանը Հեյլենիստական ժամանակաշրջանում» բաժինը կարդալով, որի հիմնական մասի հեղինակը Գ.Սարգսյանն է։

Գ.Սարգսյանի աշխատություններում կան Հայոց պատմագրություն սկզբնավորմանը, դպրություն խնդիրներին ու մշակութային հարցերին վերաբերող բազմաթիվ գիտարկումներ, որոնք նորովի են լուսաբանում տեսականորեն արձաթված շատ խնդիրներ։ Հայագետները (Մ.Աբելյան, Ն.Մանասյան, Գ.Խալիբյան) արդեն պարզել էին, որ Երվանդյանները ու Արտաշեսյանների պատմությունը կերտելիս Խորենացին հիմնականում զիմել է ավանդություններին։ Գ.Սարգսյանը ցույց տվեց, որ Պատմահոր մոտ պնդումներն իր կան պատմական հիմք ունեցող այնպիսի դրվագներ, որոնք չեն հանդում գիտությունը Հայտնի հունական աղբյուրների հաղորդումներին ու Հայկական սոցիալական ավանդություններին։ Դրանք, ըստ գիտնականի եզրահանգման, քաղված են մեզանում գոյություն ունեցող մեհենական պատմություններից, որպիսին և եղել է Ողյուծոյ բուրմի մեղ չհասած, բայց Խորենացու համար աղբյուր ծառայած երկը։ Ուստի հետազոտողի գնահատությունը, մեհենական այդ պատմությունը «դառնում է նախաքրիտոնեսական շրջանի հայ պատմագրության փաստ, և որպես այդպիսին իր պատշաճ տեղը պիտի զբաղի հայ գրականության պատմության մեջ»։

Հայագիտության մեջ տեսականորեն բնեարկվել է նախամատուցյան գրի և գրականության գոյության հարցը։ Հիբալի, դժվար է ենթադրել, թե քրիստոնեության քարոզությունը շուրջ մեկ Հայրուբանյակ կարող էր օտարակալել լինել։ Գ.Սարգսյանի կողմից առաջադրվեց տեսական հիմք և գործնական նշանակություն ունեցող մի հիմնադրույթ, ըստ որի Սուրբ Գրոց թարգմանությունը նախորդել է Հայոց լեզվի ու տերմինաբանության այսպես կոչված «հետադարձ լեզվաբանության» շրջան։ Սա փաստորեն բանավոր թարգմանություն, տերմինների ստեղծման ու կայունացման, գրական լեզվի մշակման շրջան է եղել, լիովին նախապատրաստելով «ոսկեդարյան Հայերենի» երևան գալը։ Դրույթը հիբալի կենսունակ է, և այժմ այն բացատրության նախադրույթ է նաև վրացագիտության

Համար (նկատի ունենք Թ.Գամդրելիձեի վերջերս երկիրս կատարած կիրառումը):

Գազիկ Սարգսյանը բնագրագիտական-աղբյուրագիտական աշխատանքի ոչ միայն կազմակերպող, այլ նաև կատարող էր: Նրան ենք պարտական խորենացու «Պատմություն» ռուսերեն նոր թարգմանություն համար, որը փաստորեն ամփոփեց խորենացիագիտության նորագույն նվաճումները: Այստեղ քիչ չեն և սեփական կառուցումները: խորենացու և Դավիթ Անհաղթի երկերի բնագրական սանդուղցի վերաբերող մի հոդվածում նա արդեն ապացուցել է, որ Անհաղթը բառական քաղվածք է անում «Հայոց պատմությունից», հետևաբար խորենացու ժամանակը Հաստատող նոր կրվան է բացահայտվում:

Գ.Սարգսյանը թարգմանական կամ ինքնուրույն ոչ քիչ բնագրերի հրատարակության պատասխանատու խմբագիր էր, այդ բնագրավառում մասնագիտացող երիտասարդներից շատերի գիտական ղեկավարը կամ խորհրդատուն:

Գիտական ուսումնասիրությունների հետ մեկտեղ Գազիկ Սարգսյանը մշտապես զբաղված էր գիտակազմակերպչական աշխատանքով: 1971-1994թթ. նա վարում էր ՀՍՍՀ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Հիմնադիր անօրենի պաշտոնը: Արևելագիտության ավանդական ուղղություններին զուգընթաց (իրանագիտություն, թուրքագիտություն, արաբագիտություն) նրա գործուն մասնակցությամբ ստեղծվեցին ակադեմիական գիտություն նոր օղակներ (Հին Արևելք, կովկասագիտություն, արևելյան աղբյուրագիտություն), Հիմնվեցին մատենաշարային նոր հրատարակություններ («Հին Արևելք», «Կովկաս և Բյուզանդիա», «Խուրիններ և ուրարտներ»), որոնք ճանաչում գտան ներսի ու դրսի գիտական լայն շրջաններում:

Գ.Սարգսյանը կոլեկտիվ կամ ընդհանրացնող շատ աշխատությունների համահեղինակ էր, խմբագիր ու կազմակերպող: Նրա գլխավորությամբ Հայ գիտնականները հաջողությամբ մասնակցում էին միութենական և համաշխարհային գիտական կոնֆերանսներին, գիտաժողովներին ու քննարկումներին: Գ. Սարգսյանին ենք պարտական Հայագիտության երևելի ներկայացուցիչներ Թադ. Ավդաբեդյանի և Երվանդ Տեր-Մինասյանի աշխատությունների մեկական հատորներին խնամալ Հրատարակություն համար՝ խմբագրի կարճառոտ առաջաբաններով:

ԳԱԱ փորձախառնակ և հունանիտար գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, պետական մրցանակի դափնեկիր, տաղանդավոր գիտնական Գազիկ Սարգսյանը իր կյանքը բոլորեց գիտական ու գիտակազմակերպչական ծանրակշիռ վաստակներով և ծրագրային նախանշումներով, որոնց իրականացումը Հայրենական գիտության նոր նվաճումներ կապմանավորի:

Պ.Մ.ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

Տ Ա Ս Ն Ա Մ Յ Ա Կ Ն Ե Ր Խ Ո Ր Ե Ն Ա Յ ՈՒ Ի Հ Ե Տ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Միջնադարի Հայ մեծ պատմիչ Մովսես Խորենացու դարաշրջանը յուրօրինակ ջրբաժան է մեր ժողովրդի բազմադարյա պատմության մեջ: Մինչ այդ Հայ ժողովուրդն ապրել էր էթնիկական ու սոցիալ-տնտեսական զարգացման, Հզոր պետականության կազմավորման ու արդյունավետ գործառնության, մշակութային արժեքների աստիճանական կուտակման երկար ու ճիգ դարեր: Այնուհետև ծայր է առնում քաղաքական Հզորության տեղատվությունը, պետականության թուլացումը, բայց միաժամանակ և սղգային մշակույթի Հզոր ու Հաստատուն վերելքը, Հարևան երկրների վրա նրա քաղաքակրթիչ ազդեցության տարածումը:

Ավատատիրական Հասարակարգի Հաստատումը, որի հետ էլ, վերջին հաշվով, կապված էին Հիշյալ երևույթները, IV դարում – V դարի սկզբում Հասցրեց թագավորական իշխանության և նախարարների Հարաբերությունների ծայրահեղ սրման, երբեմն նաև՝ արյունահեղ ընդհարումների: Մյուս կողմից, իրանահոսմական դարավոր առճակատումը, որ Հաճախ երկու Հզոր տերությունների միջև ընկած Հայաստանի տարածքում էր ծավալվում, առավել ահեղ ու վտանգավոր կերպարանք էր ընդունում: Այս ներքին ու արտաքին Հանգամանքներն էլ, ամբողջությամբ վերցրած, Հանգեցրին Հազարամյա պատմություն ունեցող Հին Հայկական պետության տրոհմանն ու անկմանը: 387 թվականին Մեծ Հայքի թագավորությունը բաժանվեց Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Իրանի միջև: Ընդ որում նրա արևմտյան, փոքր Հատվածը շուտով ընդգրկվեց Հռոմեական վարչական Համակարգի մեջ, իսկ արևելյան, Հիմնական մասը, ընդհուպ մինչև 428 թվականը, մնաց Հայ Արշակունիների տնվանական իշխանության ներքո՝ այնուհետև վերածվելով պարսկական մարզպանության: Անկախ պետականության կորուստով մեր ժողովուրդը չորս Հարյուրամյակից ավելի ժամանակաշրջանի ընթացքում զրկված էր օտար նվաճողների դեմ պայքարի գլխավոր միջոցից:

Միաժամանակ, V դարի սկզբում ստեղծվեցին Հայոց գրերը: Այս իրադարձությունը պայմանավորված էր բազում պարագաներով: Ամենից առաջ, Հայաստանում, որպես զոց լեզուներ, դարերի ընթացքում գործում էին արամեերենը և հունարենը, ապա ասորերենը և պարսկերենը: Ժողովրդի Հիշողության մեջ կուտակվել էին բանավոր ստեղծագործության զանազան նմուշներ՝ երգեր, ստապեղներ, ավանդույթներ և այլն: Բացի այդ, բարձր զարգացման էր Հասել այդ ամենի կողմը՝ Հայոց լեզուն: Որոշակի նվաճումներ էին ձեռք բերվել բնութային և Հասարակության երևույթների գիտափիլիսոփայական ընկալման բնագավառում: Վերջապես, քրիստոնեությունը, IV դարի սկզբում Հայաստանում պետական կրոն դառնալով, ուղիներ էր փնտրում իր հոգևոր սնունդը ժողովրդին հասցնելու համար: Այս բոլոր նախադրյալները, ընդ որում վերջինը որպես անմիջական զրդապատճառ, հիմք ծառայեցին Մեսրոպ Մաշտոցի գյուտի Համար:

Հայերենի վերածուևը բանավոր լեզվից գրավորի հանդեպից Հայ մատենագրության բուռն հորձանքի սկզբնավորմանը, արդասավորից մշակույթի և արվեստի մնացյալ բոլոր բնագավառները: Այն յուրօրինակ բունկիչի դեր կատարեց մշակութային հուշիկու «պայթյունի» համար: Այդ «պայթյունի» արդյունքներից, թիրևս, ամենանշանակալիցը Հայ պատմագրության արտասովոր ծաղկումն էր: Իրոք, V դարի Հայ պատմագրական միտքը բացառիկ երևույթ է Հայոց ազգային մշակույթի պատմության մեջ, ինչպես նաև Համաշխարհային Հին ու միջնադարյան պատմագրության համակարգում: Այդ հարյուրամյակը միաժամանակ և՛ Հայ պատմագրության ծագման, և՛ նրա բարձրագույն գարգացման վկան դարձավ, համընկավ նաև Հունա-Հռոմեական պատմագրության սնկման և բյուզանդականի սկզբնավորման հետ: Հանգամանք, որն այդ ժամանակահատվածում Հայ պատմագրության վաստուրեն համաշխարհային պատմական մտքի կիզակետ դարձրեց:

V դարի Հայ պատմական միտքը արտացոլված է Կորյունի, Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Եղիշիի, Մովսես Խորենացու, Ղազար Փարպեցու գործերում: Այս համաստեղության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի Մովսես Խորենացին, որը վստահել է «Հայոց պատմահայր» պատվանունը:

Ո՞րն է նրա երկի բուն արժեքը, ինչո՞ւ է նա առանձնանում V դարի պատմիչների շարքում: Թվարկված մատենագիրներին մենք պարտական ենք IV-V դարերի Հայոց պատմության վերաբերյալ անընդմեջ ու հավաստի տեղեկությունների, ինչպես նաև այդ ժամանակաշրջանի երեք կարևորագույն իրադարձությունների՝ Հայոց դարձի (քրիստոնեությունից ընդունման), գրերի գյուտի և Վարդանանց պատերազմի մասին պատկերավոր ու հանգամանալից պատումների համար: Մովսես Խորենացու աշխատությունը այսուհանդերձ V դարի Հայ պատմագրության մեջ նոր որակ է. նա առաջինը հղացավ և իրագործեց սեփական ժողովրդի ամբողջական պատմությունը՝ ի սկզբանե մինչև իր օրերը շարադրելու գաղափարը: Գործ, որ իր նշանակությունը անմիջականորեն հաջորդում է Մեսրոպ Մաշտոցի գարակազմիկ սխրանքին:

Մեսրոպ Մաշտոցը օժտեց իր ժողովրդին սեփական մշակույթի և ազգային ինքնագիտակցության պահպանման հզոր գեներով, հնարավորություն ընձեռելով բանավոր խոսքի երկրուն վիճակից գրավոր խոսքի հաստատուն հենքի վրա փոխադրելու և առավել եռանդուն գարգացնելու անցյալի հոգևոր ժառանգությունը: Մովսես Խորենացին վեր հանեց իր ժողովրդի համապարփակ պատմական կերպարը՝ բացահայտելով նրա սկունքները, զրվատելով անցյալի փառապանծ էջերը և վեհ գործիչներին, նրան ուժ ու փառհույսով հաղորդեց՝ կարծես կանխատեսելով պատմության ծանր քառուղիները:

Ավանդությունը, բացի «Հայոց պատմությունից», Մովսես Խորենացուն է փերագրում նաև հետևյալ երկերը՝ «Թուղթ առ Սահակ Արժրունի», «Ճառ Վարդավառի», «Հոխիսիմյանց պատմություն», «Գիրք պիտոյից», «Աշխարհացույց»: Հետադրոտողները պարզել են, որ վերջին աշխատությունը Պատմահոր բացին չի պատկանում, մնացյալների հեղինակային պատկանելությունը հարցը լրացուցիչ պրպտումների կարիք է գգում: Ավանդաբար նա նաև մի շարք շարականների հեղինակ է համարվում: Բացի այդ, քիչ հավանական տեղեկություններ գոյություն ունեն «Հայոց պատմության» մեջ չհասած չորրորդ գրքի

մասին, ուր պատումը իբրև թե հասցվել է մինչև Ջենոն կայսեր (474-491) ժամանակները:

Այսպես թե այնպես, Մովսես Խորենացու որպես պատմիչի, մատնոյի, մշակութային գործիչ կերպարը առ այսօր լիովին հիմնվում է նրա Պատմության տվյալների վրա: Այս աղբյուրից են բխում նաև այն հատուկներտ կենսագրական տեղեկությունները, որոնք լրացվում են այլ հեղինակների մի քանի հիշատակումներով, սովանդություններով: Ըստ առկա տվյալների՝ Պատմահայրը ծնվել է շուրջ 410 թվականին: Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի մոտ նախնական կրթություն ստանալուց հետո նա 20-25 տարեկան հասակում, դիտելիքները խորացնելու նպատակով, աշակերտների մի խմբի հետ ուղևորվում է դեպի Հին աշխարհի կրթական խոշորագույն կենտրոններից մեկը՝ Ալեքսանդրիա: Ծանոսպարհին նրանք այցելում են ասորական եղեսիա (Ուռհա) քաղաքը և ծանոթանում նրա հարուստ դիվանի հետ: Մի քանի տարի անց, Ալեքսանդրիայում ուսումնալարակուց հետո, Մովսես Խորենացին ուղևորվում է Հայերևիք: Ծանոսպարհին ծովային փոթորիկը նստի ուղղում է դեպի Իտալիա, այնտեղից էլ, Հունաստանի և Փոքր Ասիայի վրայով, նա, վերջապես, հասնում է Հայաստան: Այդ տեղի է ունենում 440 թվականից հետո, երբ նրա ուսուցիչներ Մեսրոպ Մաշտոցը և Սահակ Պարթևը կնքել էին իրենց մահկանացուն:

Ինչպես երևում է, Հայոց գրերի գյուտի հարուցած ողևորությունն արդեն բավական մարել էր, և նրան սառն ընդունելություն էր սպասում: Հունական մշակույթը խորապես յուրացրած, նրա երկրպագու երիտասարդ մտավորական այրերը հակակրանքով ընդունվեցին ասորական հույժոր ժառանգության հետ կապված, պորսից իշխանությունների հովանավորությունը վայելող հոգևորականության կողմից: Չնայած ծանր պայմաններին, Մովսես Խորենացին լայն լուսավորչական գործունեություն ծավալեց. գրադրվում էր թարգմանչական աշխատանքով, գրում ինքնուրույն գործեր:

«Հայոց պատմությունը», Սահակ Բագրատունի իշխանի պատվերով, նա սկսեց շարադրել արդեն առաջացած տարիքում և ավարտեց այն, հավանաբար, մահվանից քիչ առաջ (ըստ XII դարի ժամանակագիր Սամվել Անեցու, նա վախճանվել է 492 թվականին): «Փրկիստոս Մովսեսը», ինչպես կոչում է նրան ժամանակակից Ղազար Փարպեցին, մինչև մահ չազատվեց հոգևորականության տգետ մասի հարածանքներից: Մահվան նախօրեին, հարորդում է Ղազար Փարպեցին, նա դառնացած նդովեց բարձրատիրձան հոգևորականներին: Այդ տուղեր մեզ, հավանաբար, հասել են «Հայոց պատմությունը» եզրափակող նշանավոր «Ողբում». «Կրոնավորները՝ կեղծավոր, ցուցամող, սնափառ, պատվասեր, բան աստվածասեր: Վիճակավորները՝ հպարտ, դատեր սիրող, դատարկխոստ, ծուլ, գիտություններն ու վարդապետական գրվածքներն ատող, առևատուր և կատակերգություններ սիրող» (111, 68):

Հայոց պատմությունը ի սկզբանե մինչև իր օրերը շարադրելու աննախադեպ գաղափարը Մովսես Խորենացուն նույնքան աննախադեպ գծավորությունների առև էր կանգնեցնելու համապատասխան աղբյուրների առումով: V դարի մնացյալ պատմիչների համար սկզբնաղբյուրներ ինդրը անհամեմատ դյուրին էր. նրանք ժամանակագրական առումով իրենց մերձ պատմական հատվածներ էին նկարագրում: Նրանց երկերը Պատմահոր համար կարող էին աղբյուր ծառայել

IV-V դարերի, մասամբ նաև III դարի անցքերը պլանդելիս, սակայն ի՞նչ աղբյուրների կարող էր նա դիմել նախընթաց դարերի, իրենից 500,1000 տարի առաջ և նույնիսկ ավելի վաղ տեղի ունեցած իրադարձությունները, երևույթները լուսարանելիս: Այդ ժամանակների Հայոց պատմությունն արձանագրված է՛ր Հայաբեզու սկզբնաղբյուրներում: Ավելին, այն տարանջատված էր Պատմահոր ժամանակի այնպիսի պատմեղով, ինչպիսին IV դարի սկզբում քրիստոնեության, որպես պետական կրոնի, ընդունումն էր: Հանրահայտ է, որ այդ իրադարձությունը, անվերապահորեն զրական արդյունքների Հետ մեկտեղ, ունեցավ նաև բացասական հետևանքներ: Դրանցից կարևորագույնը մշակութային ավանդների խախտումն էր, հեթանոսական հնադարից ժառանգած նյութական և, հատկապես, հոգևոր մշակութային արժեքների անբաժանալի կորուստը: Այսուհանդերձ, Մովսես Խորենացուն էր վիճակված պատուել լուսնյան վարադուրը և հենց Հայոց հողի վրա փնտրել ու գտնել իր Հիմնական սղբյուրները:

Ի՞նչ սկզբնաղբյուրներ են հիմք ծառայել «Հայոց պատմություն» ստեղծման համար: Պատմահայրը հաճախ է մատնանշում իր աղբյուրները, սակայն նրա հղումների համակարգը հատուկ քննություն է պահանջում, և այդ խնդրին մենք դեռ կանգարդառանանք: Առայժմ պարզարանենք նրա օգտագործած աղբյուրների տեսակները:

Նախ դիմենք գրավոր պատմողական աղբյուրներին: Արդեն ասվեց IV-V դարերի պատմությունն ավանդելիս Հայ պատմիչների երկերի օգտագործման մասին: Ինչպիսին է կացությունն անտիկ, հունա-հռոմեական պատմագրության օգտագործման առումով: Հարկ է ընդունել, որ հին Հայաստանի պատմության վերականգնման համար այսօր փաստական հիմք ծառայող գլխավոր աղբյուրները իրենց կարևոր նմուշներով (Բանեփոնի, Պոլիբիոսի, Ստրաբոնի, Տակիտոսի, Դիոն Կասիոսի, Պլուտարքոսի, Ապպիանոսի, Ամմիանոս Մարկելլինոսի գործերը) դուրս են մնացել Մովսես Խորենացու տեսողաշուրից: Դրանք չկան ո՛չ իր իսկ կողմից առատորեն հիշատակվող աղբյուրների թվում, ո՛չ էլ ավել ևս զրանց լռելյայն օգտագործման հետքեր: Միակ բացառությունը Հովսեփոս Փլավիոսն է: Ինչ վերաբերում է Մովսես Խորենացու օգտագործած ծավալուն հունա-հռոմեական մատենագրությունը (անկախ այն հանգամանքից՝ թարգմանություն՝ մեր, թե՞ բնագրով, հիշատակելով, թե՞ լուսնյան մատնելով), ապա Հայոց պատմության Հայեցակետից այն երկրորդական նշանակություն է ունեցել: Ստորև կանդրադառանք նաև այդ հարցին, իսկ առայժմ նշենք, որ այս առումով բացառություն է նաև Աստվածատուհայն: Իհարկե, փոխարենը նա բազում տեղեկություններ է ժողովել Համաշխարհային պատմության վերաբերյալ: Այս պարագան իր կնիքն է դրել նրա պատմահայեցողության վրա, ավել է աշխատության բառացիորեն ամեն մի էջում, հանդեպը է Հայոց պատմության՝ մնացյալ աշխարհի պատմության համախորրի վրա դիտարկմանը:

Առանձնահատուկ բնույթ է կրում Մովսես Խորենացու հիշատակած երեք պատմողական աղբյուրի՝ Մար Աբաս Կատինայի աշխատության, չորս մասից բաղկացած, Հավանաբար, «Հյուստումն պիտոյից» կոչված երկի և «Մեհենական պատմությունների» խնդիրը: Դրանց զոյությունը որոշ հետազոտողների կողմից կասկածներ է հարուցել և անգամ իսպառ ժխտվել է: Թեև այսօր էլ մնում են զրանց Հետ կապված թեկական խնդիրներ ու կնճռոտ հարցեր, փաստորը վկայում

են զրանց զոյություն մասին, ինչպես և համոզում են, որ դրանք հիրավի աղբյուր են ծառայել Մովսես Խորենացու համար:

Մար Աբաս Կատինայի աշխատությունը, օրինակ, օգտագործված է նաև VII դարի պատմիչ Սեբեոսի Պատմությանը համակցված Անանունի երկում: Այստեղ Մար Աբաս Կատինան հանդես է գալիս որպես Մարաբա Մծուրնացի: Բացի այդ, այս աշխատությունից օգտվել է նաև VI դարի բյուզանդական հեղինակ Պրոկոպիոս Կեսարացին: Մծուրնացի մատենագիրը է՛ր կարող սպրել մ.թ.ա. II դարում, ինչպես կարծում է Մովսես Խորենացին, այլ, ամենայն հավանա-կանությունը, մ.թ. III-IV դարերի հեղինակ է: Լինելով ծագումով ասորի, ինչպես այդ երևում է նրա անունից, և անկասկած պետևալով մայրենի լեզուն, նա եղել է հայկական Մծուրք քաղաքի բնակիչ, ուրեմն՝ դիտակ նաև Հայերենի: Այսու-հանդերձ, նա իր աշխատությունը, Հավանաբար, գրել է հունարեն: Մար Աբասի երկը պարունակել է հին Հայոց առասպելների գրառումներ, Հիմնված է եղել նաև գրավոր աղբյուրների (այդ թվում և վավերագրերի) վրա, որոնցից էլ հեղինակը տեղեկություններ է քաղել պարթև և Հայ Արշակունիների մասին:

Քառամասն «Հյուստումն պիտոյից» աշխատությունից, որի հեղինակի անունը Մովսես Խորենացին չի հիշատակում՝ այն հանրահայտ համարելով, նա, հավանաբար, հիմնականում քաղել է Տիգրան Մեծի (մ.թ.ա. 95-55) ներքոյանը՝ հորինված հունական ներքոյաղբյուրության կանոններով: Անտիկ աղբյուրներից Հայասին է, որ Տիգրան Մեծի Պատմություններ են գրվել գեղեկ նրա կենդանության օրոք: Արքունի միջավայրում դրանք, ամենայն հավանականությամբ, շարադրվել են ներքոյական ոգով: Դրանց հեղինակներն են եղել Հայոց արքունիքում ապաստանած երկու հույներ՝ Մեսարպոսոս Կեփոսացին և Ամփիկրատես Աթենացին: Դժվար է ասել՝ «Հյուստումն պիտոյիցը» այդ երկերից որևէ մեկի կամ մեկ այլ աշխատության հետավոր արձագանքն է, թե՞ Տիգրան Մեծի մասին ժողովրդական երկերի ճարտասանական ոգով մշակումը: Նշենք, որ Հայաստանում վաղ միջնադարում տարածված էր Տիգրան Մեծի ներքոյանը, որից մի քանի սուղ պահպանվել է:

Ինքը՝ Մովսես Խորենացին, սակայն, «Հյուստումն պիտոյից» քաղած տվյալները վերագրում է ոչ թե Տիգրան Մեծին, որի իրական մեծություն մասին նա պատկերացում չի ունեցել (Տիգրան II-ին նա բավական զուսպ ուժով նկարագրում է Պատմության երկրորդ գրքում), այլ մ.թ.ա. VI դարի Հայոց արքա Տիգրան Երվանդյանին: Ընդ որում, այդ տվյալները միահյուսված են ուրիշ աղբյուրներից քաղված և հիրավի վերջինիս վերաբերող տեղեկությունների հետ:

Վերջապես, «Մեհենական պատմությունների» մասին: Ըստ Մովսես Խորենացու, զրանց հրկու մասերից առաջինի հեղինակը Եփրատի ափին գտնվող Անի ամրոցի Արամազդ աստծո տաճարի Օլյուսայ (Օլյուսայոս) քուրմն էր, կրկրորդին՝ քարոզչական առաքելությանը Հայաստան (Անի) այցելած ասորի մատենագիր Բարդաժանը (II-III դարեր): Պարզ չէ, թե ի՞նչ լեզվով են գրվել այդ պատմությունները և չափազանց դժվար է պատկերացնել, թե ինչպես են դրանք Հայաստանի Մովսես Խորենացու տեսողաշուում: Հավանաբար, այստեղ որոշակի դեր է խաղացել այն հանգամանքը, որ Անի ամրոցը, Հայ Արշակունիների տոհմական հանգստարանը, շարունակել էր այգպիսին մտալ նաև Հայաստանում քրիստոնեության ընդունումից հետո: Թեև դրա շնորհիվ է, որ տաճարական դիվանը և

այնտեղ պահվող «Մեհենական պատմությունները» փրկվել են ոչնչացումից:

Այսպես թե այնպես, «Մեհենական պատմությունները» և Հատկապես դրանց առաջին մասի գոյություն փաստը Հաստատվում է այն Հարազատություններով, որ ավել է, մի կողմից, Արտաշես I-ի (մ.թ.ա. 189-160) մասին գրանցում պահպանված տեղեկությունների և, մյուս կողմից, այդ արքայի արձաններին սահմանաբարների, Հունա-Հռոմեական հեղինակների, և առանձնապես Ստրաբոնի, հաղորդած ստույգ տվյալների միջև:

Օղյուճպի և Ստրաբոնի մի քանի տվյալների նմանության աստիճանն այնքան ակնհայտ է, որ որոշակի հիմք է տալիս ենթադրել, թե դրանք ծագում են, թեև միջնորդված ձևով, մի ընդհանուր աղբյուրից, ինչպիսին կարող էր լինել, օրինակ, Հայոց արքա Արտավազդ II-ի (մ.թ.ա. 55-34) գրած Պատմությունը:

Այստեղ ևս Մովսես Խորենացին միաշյուշ է ժամանակադրական առումով դանազանիպ տեղեկություններ: Հավաստի տվյալները մեր թվականությունից առաջ II դարից տեղաշարժվել են մեր թվականության առաջին դար և միաձուլվել Արշակունյաց Հարստության Հիմնադիր Տրդատ I-ի (54-80) շուրջ Հյուսիսային ժողովրդական ավանդությունների հետ:

Այն Հանգամանքը, որ Պատմահորը, երկեսային տվյալների սակավության պատճառով, չի հաջողվել ճիշտ թվագրել աղբյուրները կամ դրանցում արտացոլված անցքերը, ամենևին չի նվազեցնում նրա վստասիկ այդ ամենի պահպանության ու գալիք սերունդներին փոխանցելու գործում: Դրանք անկյունաքարի նշանակություն ունեն «Հայոց պատմության» համար, իսկ մեզ համար սնդանահաստի են որպես Հին Հայոց քաղաքակրթության բեկորներ:

Ընդհանուր դեժերով այսպիսին է «Հայոց պատմության» պատմողական աղբյուրների համապատկերը: Ավարտենք Պատմահոր գրավոր աղբյուրների մասին մեր ասելիքը՝ անդրադառնալով նաև վավերագրական նյութերին: Այդպիսին են դանազան լեզուներով գրված այն վիմագիր հուշարձանները, որոնք գտնվել են հեղինակի տեսադաշտում: Մովսես Խորենացին բացառիկ հետաքրքրություն է դրսևորել վիմագիր արձանագրությունների նկատմամբ՝ և՛ երբ ըմբռնել է դրանց բովանդակությունը, և՛ երբ անգամ չի կարողացել վերծանել դրանք: Որպես առաջինի օրինակ նշենք Գառնիի՝ Տրդատ արքայի հուշարձան արձանագրությունը, որն ընթերցվել է նկարագրվել է Պատմահոր կողմից: Իբրև երկրորդի նմուշ կարող են ծառայել Վանի ու բարսաղական սեպագիր արձանագրությունները, որոնք Հանգամանորեն նկարագրված են և ավանդության Համաձայն վերագրված Ատրեսատանի թագուհի Շամիրամին: Վավերագրերի շարքին պետք է դասել Հայ Արշակունիների զահամակները, որոնցում, ըստ իրենց հղորություն և աղբյուրության, հերթականորեն թվարկվում էին բոլոր նախարարական տոհմերը: Պատմահայրը լայնորեն օգտագործել է այս տոհմացանկերը նախարարական տների պատմությունը շարադրելիս:

«Հայոց պատմության» էջերում մեջբերված բազմաթիվ նամակները, թագավորների և այլևայլ գործիչների ուղերձներն ու ճառերը վավերագրեր չեն: Պատմության շարադրման այդ սուր բավականաչափ տարածված է եղել հին և միջնադարյան պատմագրության մեջ, թեև հարկ չկա բացառել, որ այդպիսի նամակները երբևի՜ իրական փաստաթղթերի արձագանք են ներկայացնում:

Անդրադառնալով «Հայոց պատմության» աղբյուրների մյուս տեսակներին: Գրավոր աղբյուրներին հաջորդում են բանավորները: Խոսքը գլխավորապես վերաբերում է այն ժողովրդական ստեղծագործություններին, սրոնց հեղինակն անձամբ ակնհայտ է եղել: Կարելի է սարբերակել բանավոր աղբյուրների երեք խումբ: Առաջինն առասպելներն են, որոնցից մեզ է հասել Վահագն աստծո ծնունդին նվիրված հիմնից մի հատված, երկրորդը՝ պատմական ավանդությունները: «Վիպասանների երգերը», «Թվեյաց երգերը», որոնք ավելի մեծ թիվ են կազմում: Այստեղ միաշյուշված են պատմական և առասպելականը: Հատվածներ են պահպանվել «Արտաշես և Սաթենիկ» վիպական շարքից, Արգավան վիշապի, Արտավազդի, Վարդգես մանկան մասին ստեղծագործություններից: Երրորդը տոհմական առքերն են, որոնք երգվում կամ պատմվում էին նախարարական տոհմերում, անընդից սերունդ հետզհետե Հարստանալով ու դուժադարձվելով: Դրանցում հիշատակվում էին տոհմի ծագումը, նրա նշանավոր ներկայացուցիչների լավ կամ վատ գործերը և այլն: Այդպիսի տոհմական սուր է, օրինակ, Չինաստանից Մամիկոնյան տոհմի նախնիների գալստյան մասին ավանդությունը: Մովսես Խորենացին լայնորեն օգտագործել է ժողովրդական ստեղծագործության երեք ձևն էլ, սակայն քննադատաբար է մոտեցել դրանց: Նա առասպելական տարրերը որպես այլաբանություն է ընկալել և ձգտել է վերլուծություն միջոցով բացահայտել դրանց բանական հիմքերը: Օրինակ, նա մեջբերում է Արտաշեսի և Սաթենիկի Հարսանիքի մասին ժողովրդական ավանդության խոսքերը. «Ոսկի տեղ էր տեղում Արտաշեսի փեսայության ժամանակ, մարգարիտ էր տեղում Սաթենիկի Հարսանության ժամանակ» և ավելացնում. «Որովհետև մեր թագավորները սովորություն ունեին՝ իբրև փեսա դահլիճի դուռը Համնիկոս դրամներ չալ տալ Հոտմայեցիների Հյուսիսաստաններին նման: Նույնպես և թագուհիները առագաստի սեղանում մարգարիտ: Երգի իսկական իմաստն այս է»: Այսպես է նա վարվում նաև բազում այլ դեպքերում:

Աղբյուրների այլ տիպ են ներկայացնում նյութական մշակույթի հուշարձանները, քաղաքները, ամրոցները, տաճարները, բնակավայրերը, ջրանցքները և այլն: Պատմահայրը ուշադիր ուսումնասիրել է դրանք կամ դրանց ավերակները, հավաքել է Համապատասխան ավանդությունները: Այսպիսի հետադրությունները են «Հայոց պատմության» մեջ էական տեղ զբաղիլ նկարագրությունները: Մի շարք դեպքերում պատմիչն, անհավասար, պետք է մոտոփ վերականգնել քաղաքների և այլ հուշարձանների ավերակները՝ Հարյուրամյակներ առաջ ունեցած տեսքով նկարագրելու, հիմնադրման և կառուցման պատմությունն ու հանգամանքները շարադրելու նպատակով: Կարելի է որպես օրինակ բերել Տիգրանակերտի, Երվանդաշատի նկարագրությունները, Երվանդակերտի, Թեոդոսիոպոլիսի, ուրիշ քաղաքների ու բնակավայրերի դուժադեղ պատկերումները: Հասկանալի է նաև շատ քանդակներ, կոթողներ, սահմանաքարեր, ընդ որում այս ամենն ինքնանպատակ չէ, այլ Համաձույլ է Պատմությանը: Երևում նա օգնություն է կոչել այս կամ այն քաղաքի ու բնակավայրի անվանումը՝ դրա ստուգաբանության միջոցով ձգտելով պատմության ճշգրտություն բացահայտել:

Այս վերջին երևույթի հիշատակմամբ մոտենում ենք «Հայոց պատմության» աղբյուրների ևս մեկ տեսակին՝ լեզվին: Բոլոր նկարագրված աղբյուրները, ինչպիսի

տարաբնույթի և բազմաթիվ նյութերով էլ որ ապահովին ՊատմաՏորը, այնուամենայնիվ բավարար էջին նրա վիթխարի ծրագրերը՝ Հայաստանի պատմությունը ամբողջական ու համակարգված շարադրումը, իրագործելու համար: Նրան նորանոր փաստեր էին անհրաժեշտ այդ խնդիրը լուծելու համար: Եվ ահա, նա լրացուցիչ աղբյուր է ձեռք բերել, դիմելով բառագանձի և հատկապես հատուկ անունների՝ պատմական կամ իրեն ժամանակակից տեղանունների, անձնանունների, սոհձանունների ստուգաբանական վերլուծությանը: Արդյունքները նշանակալից են եղել և հնարավորություն են ընձեռել նոր պատմական դրվագներով էսպես Հարսոտցնի «Հայոց պատմությունը»:

Հարկ է մի քանի օրինակներով բացորոշել Մովսես Խորենացու ստուգաբանական եղանակները և դրանց Հիման վրա կատարած եզրահանգումների բնույթը: Իրեն ժամանակակից Երվանդավան քաղաքանունը, որ, անշուշտ, նշանակում է «Երվանդի բնակավայր» (Երվանդ-ավան, ինչպես որ Հայտնի են այլ տեղանուններ՝ Զարհ-ավան, Վաղարշ-ավան, Արշակ-ավան), նա մեկնաբանում է որպես «վանեց Երվանդին»՝ «Երվանդա-վան»: Նա դիմում է անգամ տառի փոփոխության՝ (վ-ի փոխարեն) և եզրակացնում, որ այստեղ է Արտաշես թագավորը վանել բանապետ Երվանդի գործը: Նույն կերպ է նա վարվում նաև անձնանունների հետ: Այսպես, օրինակ, իրանական ծագում ունեցող Սանաարուվ անունը նա իմաստավորում է Հայերեն՝ «Սանտա տուրք» - «Սանտոի նվեր», պարզաբանելով, որ մասնակ Հասակում թագավորին մահից փրկել է նրա ստնտու Սանտուր: Բազմաթիվ են սոհձանունների ստուգաբանությունները: Օրինակ, «Իմաքսյան» սոհձանունը Մովսես Խորենացին ըմբռնում է որպես «դիմաց կէս», այսինքն՝ «դեմքի կես» և առաջարկում (կամ՝ սոհձանական ասքից մեջբերում) մի դրվագ, թե ինչպես է այդ սոհձի նախնին մարտում կորցրել դեմքի կեսը: «Արծրունի» սոհձանունը նա մեկնաբանում է որպես «արծուի ունի», այսինքն՝ «արծիվ է բռնում» և բացատրում, որ այդ սոհձի ներկայացուցիչների իրավունքն ու պարտականությունն էր թագավորի առջևից արծիվ (կամ արծվադրոջ) կրելը: Զբավարարվելով Հայերենի բառաբանման, նա երբեմն դիմում է և պարսկերենին: Այսպես, «Կամաբական» սոհձանունը, «Իմաքսյանի» ստուգաբանությունը ուղով, նա մեկնաբանում է որպես՝ «կամ քիչ», «սար-գլուխ», պարզաբանելով, թե այս սոհձի նահապետը մարտում կորցրել էր գլխի մի մասը, «Մարմետ» տեղանունը ևս մեկնվում է պարսկերեն՝ «մար ամատ»՝ «մարը հիտով», և արվում են համապատասխան հետևություններ: Ժամանակակից լեզվաբանություն մեջ նման ստուգաբանությունը կոչվում է ժողովրդական կամ կեղծ: Մովսես Խորենացու համար, լեզվի կառուցվածքի՝ իր ժամանակին բնորոշ ընկալման տեսանկյունից, այդ վերլուծությունը նույնքան Հավաստի էր, որքան ժամանակակից լեզվաբանի՝ համար՝ գիտական ստուգաբանությունը, որի վրա հաճախ հենվում են պատմաբանները: Ավելացնենք, որ մեր օրերում անգամ հաճախ ժողովրդական ստուգաբանություններ են հանդիպում «լուրջ» պատմական գրվածքներում:

Սկզբնաղբյուրների խնդիրը սպառելու համար խոսենք նաև Մովսես Խորենացու «գրական աղբյուրների» մասին, որոնք, սակայն, ծառայել են այլ նպատակի, քան վերը թվարկվածները: Այս կամ այն իրադարձություն ավանդելիս պատմիչը մերթ ընդ մերթ դիմում է, այսպես ասած, «ոճական նյութի»: Նա սուսանձին արտահայտություններ, դարձվածքներ և նույնիսկ ամբողջական նախադա-

սություններ է մեջբերում ոճական առումով իր նախասիրած որևէ ստեղծագործությունից, որոնք անմիջական առնչություն չունեն նկարագրվող դեպքերի հետ: Հավանական է, որ պատմիչի կարծիքով այսպիսի ստեղծագործական եղանակը հնարավորություն էր ընձեռում առավելագույն հմայք հարորդի շարադրանքին: Չփոխելով պատմածի էությունը, այդ թույլ էր տալիս ավելի մեծ արտահայտչականության հասնել, քան ինքը կհավակնեի անել սեփական խոսքերով: Բերենք այսպիսի օրինակ: Նկարագրելով պարսից արքա Շապուհի կողմից Հայոց Տիրամանկերտ քաղաքի պաշարումը՝ ՊատմաՏայրը բերում է թագավորի ուղղակի խոսքը քաղաքացիներին. «Ո՛վ քաջ Հայեր, որ ինքնեղ ձեզ արգելել փակել եք Տիրամանկերտի պարիսպների հետև, և ներսից սպառնալիքներ եք արձակում: Քաջ տղամարդիկ կուլում են արձակ դաշտում և ազատ տեղում. կանայք են, որ փակվում են, կռվից վախենալով»: Ընդգծված տեղերը բառացի վերցված են Կեղծ-Կալիսթենեսի «Աղեքսանդրի պատմության» Հայերեն թարգմանությունից, որտեղ դրանք փյունիկյան Տյուրոս քաղաքի բնակիչներին ուղղված Ալեքսանդր Մակեդոնացու դիմումի տարրերից են: Ավելացնենք, որ Մովսես Խորենացին, հավանաբար, այդ աշխատության Հայերեն թարգմանիչն է, որով և բացատրվում է նրա նախասիրությունը որպես ոճական աղբյուր ընտրելիս:

Ընդհանուր Հայացք նետելով Մովսես Խորենացու օգտագործած աղբյուրների կազմին՝ կարելի է վարմանալ, թե որքան բազմազան ու տարաբնույթ են դրանք եղել: Դեռևս V դարում նա պրպոսի և «Հայոց պատմության» մեջ օգտագործել է սկզբնաղբյուրների ըստ էության այն բոլոր տեսակները, որոնց վրա հիմնվում են ժամանակակից պատմաբանները: Հիրավի, նա չի անտեսել դրավոր աղբյուրները և ոչ մի տարատեսակ, ընդգրկելով նաև վիմագրերը: Քննախույզ Հայացքով հետազոտել և իր նպատակին է ծառայեցրել բանավոր աղբյուրները: Ուժերի ներածին չափով դիմել է նյութական աղբյուրներին: Վերջապես, որպես սկզբնաղբյուր է օգտագործել իրեն հայտնի լեզուները՝ հետևելով ժամանակի լեզվաբանական պատկերացումներին ու հետազոտական եղանակներին:

Այս ամենն ինքնին դուրս են բերում ՊատմաՏորը մեզ համար սովորական «պատմիչ» բնույթագրման, ինչպես նաև միջնադարյան Հայ Հեղինակները, չրջանակներից և նրա հոսնար պատմավոր տեղ ապահովում համաշխարհային մշակութի գործիչների շարքում: «Հայոց պատմություն» հեղինակի գիտական-հետազոտական կերպարն առավել ցցում է դառնում, երբ ծանոթանում ենք նյութերի անկման և վերլուծման խորենացիական եղանակներին:

Զարմանալի հակադրություն գոյություն ունի, մի կողմից, «Հայոց պատմության» բացառիկ սահուն, ներքին հակասություններից զուրկ, հետևողական ու կուս շարադրանքի, մյուս կողմից՝ տարաբնույթ և իրարամերձ տեղեկությունների այն դանդաղ միջև, որ հասած պետք է լինեի հեղինակին բազմազան ու հակասական աղբյուրներից: Եվ ակամա հարց է ծագում. ինչպե՞ս կարող էր նման պակասավոր ու խայտաբղետ նյութից կերտվել «Հայոց պատմության» այդքան կատարյալ ու սղցիկ կառույցը:

Այդ առեղծվածը հասկանալու համար պետք է խորամուխ լինել ՊատմաՏոր ստեղծագործական աշխատանքի հետ կապված խնդիրների մեջ: Պատմությունը

3522

չարադրելիս նա ունեցել է երկու ելակետ, առաջին՝ աղբյուրներից քաղած տեղեկությունների հանրադրամարը, երկրորդ՝ պատմական - արամաբանական, տեսական պատկերացում այն մասին, թե ինչ է պատմությունը: Առաջին ելակետի մասին վերը ասվածը բավական է, իսկ երկրորդը հետևյալն է. պատմությունն անցյալի իրադարձությունների և երևույթների ճշմարտացի ու հավաստի վերարտադրություն է: Սակայն եթե այդպես է, ապա նրա մեջ չպետք է լինի որևէ հակասություն, անհետևողականություն և անարամարանվածություն: Ամեն ինչ պետք է լինի փոխկապակցված և միմյանցից բխող: Պատմության շարադրանքում հեղինակը բազմիցս այս ոգով է արտահայտվում:

Այսուհանդերձ ակնբախ է, որ Մովսես Խորենացին, պարզապես ժամանակագրական կարգով դասավորելով առձեռն նյութը, չէր հասնի ստեղծագործական հաջողության նման բարձրակետի: Պատմահայրը նախ պետք է համապատասխան մշակման ենթարկեր հում, երբեմն հակասական նյութը, որպեսզի այնուհետև կարողանար ստեղծել ցանկալի կուռ համակարգը: Ընդ որում նյութն անհրաժեշտ էր մշակել սրտչակի եղանակներ կիրառելով:

Ինչպես ցույց է տալիս «Հայոց պատմություն» բնագրի համապատասխան վերլուծությունը, հեղինակն առձեռն նյութը մշակման է ենթարկել երկու աստիճանով կամ մակարդակով:

1. Առաջին աստիճանը կարելի է կոչել համադրման, ընտրության և նախնական մշակման աստիճան: Համարվել են, բնականաբար, նույն իրադարձությանը կամ երևույթին վերաբերող փաստերը: Որոշ չափով պարզեցնելով Պատմահոր առջև ծառայած խնդիրը, կարելի է պատկերել երեք հնարավոր իրավիճակ. փաստերը իրարամերժ են, մասամբ հակասում են իրար, փաստերը հաստատում կամ լրացնում են միմյանց: Առաջին երկու իրավիճակում անհրաժեշտ էր ընտրություն կատարել, իսկ ընտրության համար՝ չափանիշներ որդեգրել: Դատելով պատմության խորենացիական ըմբռնումից, նրա համար այլ չափանիշ չէր կարող գոյություն ունենալ, քան տվյալ փաստի հավաստիությունը. բնականաբար, իր հայեցակետից: Սակայն հավաստիության աստիճանի պարզաբանումն էլ, իր հերթին, պահանջում էր զնահաստման յուրահատուկ սանդղակ, որը հնարավորություն կընձեռներ որոշել՝ ո՞ր փաստն է հավաստի, ո՞րն է նվազ հավաստի, և ո՞րն է ընդհանրապես անհավաստի: Իհարկե, մի այնպիսի սխալ մտածող, ինչպիսին էր Մովսես Խորենացին, որպես զլխավոր չափանիշ, չէր կարող չունենալ առողջ դատողության սկզբունքը: «Հայոց պատմություն» համապատասխան ուսումնասիրության ենթարկելու պարագայում տեսանելի են դառնում Պատմահոր զնահաստման սանդղակի նաև ուրիշ, ավելի մանրամասնեցված կետեր: Օրինակ, նրա համար հուսանելի աղբյուրների տվյալները նախընտրելի են քաղղեական և պարսկական վկայություններից, գրավոր սկզբնաղբյուրներին նա ավելի է վստահում, քան բանավորներին: Այլ զեպքերում նրա ընտրությունը կարող էր պայմանավորված լինել հուզական մղումներով: Միանգամայն բնական է, որ նա հայ ժողովրդին և գործիչներին մեծարող փաստերը բացահայտորեն պերպասում էր հակառակ բնույթի փաստերից: Գնահատման չափանիշների մի մասն էլ անհասկանալի կամ առայժմ անբացատրելի է մնում մեզ համար, սակայն անկասկած է, որ դրանք եղել են, և Մովսես Խորենացին հետևել է դրանց: Իհարկե, ընտրության ժամանակ դրանք անոխալակստություն չէին երաշխավորում, բայց նպա-

տակառւղււմ էին փաստերի ամբողջ զանգվածից միայն ու միայն հավաստի փաստերի ընտրությունը: Այս աշխատանքը, կատարված միասնական, հստակ հայեցակետով, հանգեցրել է ընտրված փաստերի համակուռության և դրանով իսկ՝ շարադրանքի սպաշխության:

Բնութագրական օրինակներ բերենք վերը թվարկված երեք իրավիճակների համար: Ահա մի դրվագ, որը վերաբերում է առաջին իրավիճակին և հատկանշվում է փաստերի իրարամերժությամբ: Հայոց նահապետ Հրաչյան խնդրում է Բաբելոնի Նաբուգոդոնոսոր արքայից՝ իրեն հանձնել Հրեական գրերի առաջնորդներից Շամբատին և բնակեցնում է նրան Հայաստանում: Նրանից է ծագում, Մար Աբաս Կատինայից օգտվելով պատմում է Մովսես Խորենացին, Բագրատունիների սոհմը: Ապա Պատմահայրն այնպես է. «Մի քանի անվստահելի մարդիկ ասում են, ըստ իրենց ենթադրության, բայց ոչ ճշմարտությանը, իբր թե Բագրատունիների թագադիր ցեղը ծագում է Հայկից: Ուստի ես ասում եմ. այսպիսի հիմար խոսքերի մի՛ հավատար, որովհետև ոչ մի հետք կամ սպասույց չկա այդ խոսքերում, որ ցույց տա նրանց ճշմարտությունը» (1, 22, ընդգծումը մերն է. - Գ. Ս.): Այստեղ իրարամերժ տեղեկություններից մեկը հրապարակավ հերքվում է: Ուրիշ զեպքերում դա կարող էր լույսայն կատարվել, և այդ մասին մենք չէինք իմանա: Հասկանալի է և այն հանգամանքը, որ Պատմահայրն անհրաժեշտ էր համարել անվանել հակառակ կարծիքի հեղինակին: Ընտրության չափանիշը ճշմարտացիությունն է, ստուգությունը:

Երկրորդ՝ երկու տեղեկությունների միջև մասնակի հակասությունների իրավիճակի սոխիվ օրինակ բերենք Պատմության ժամանակագրական համակարգից: Մովսես Խորենացու և Սեբեոսի Պատմությանը համակցված Անանունի երկերում պահպանված պարսից Սասանյան արքաների ցանկերի և ժամանակագրության համեմատությունը ցույց է տալիս, որ պատմիչներն ընդհանուր աղբյուր են ունեցել: Ընդ որում, այդ սկզբնաղբյուրի տվյալները, թերևս, բավականին ճշգրիտ են արտացոլված Անանունի ցանկերում: Ակնհայտ է նաև, որ Մովսես Խորենացին ունեցել է առայժմ մեզ անհայտ, զուգահեռ աղբյուր: Այն, հավանաբար, պարունակել է Սասանյան Հարստության արքաների շարքի այն մասի կառավարման ընդհանուր տարեբանակը, որը տեղաբաշխվում է «Հայոց պատմության» ժամանակագրական շրջանակներում: Ինչպե՞ս է վարվել Պատմահայրը այս երկու տեղեկությունների հետ: Պատասխանն ակնբախ է ստորև բերվող աղյուսակից: Վերջինս ընդգրկում է հերթականորեն, Սասանյան բոլոր արքաների տարեբանակները՝ Արտաշիլ I-ից (226-240) մինչև Վրամ V (431-439), որի անվան հիշատակմամբ ավարտվում է «Հայոց պատմությունում» Սասանյանների շարքը, եթե նկատի չառնենք արդեն սուսանց տարեբանակի հիշատակված Հագիերա II-ին: Թագավորների անուններն աղյուսակում բաց են թողնված, իսկ վերջում բերված են Հանրագումարային տարեբանակները՝

Ա՝	15	32	1	3	16	1	9	7	70	4	5	11	21	19	214		
Բ՝	40	46	-	-	-	-	-	-	9	3	70	4	-	10	11	21	214
Գ՝	50	73	-	-	-	-	-	-	9	3	73	4	-	11	21	22	246

* Ա՝ գլխական ժամանակագրություն, Բ՝ Մովսես Խորենացու ժամանակագրություն, Գ՝ Անանունի ժամանակագրություն:

Միևնույն արքաների անունների բացակայությունը թե՛ Մովսես Խորենացու և թե՛ Անանունի ցանկերում, ինչպես նաև մի շարք տարեքանակների համընկնումը վկայում են ընդհանուր աղբյուրի գոյություն մասին: Մյուս կողմից, Մովսես Խորենացին հաղորդում է հանրագումարային այն տարեքանակը (214), որը ճշգրիտ է գիտական ժամանակադրության տեսանկյունից: Այն բացակայում է Անանունի երկում և, հետևաբար, բխում է երկու պատմիչների ընդհանուր աղբյուրից տարբեր ակունքից: Ի՞նչ է արել Պատմահայրը: Նա գերադասություն է ընծայել է երկրորդ սկզբնաղբյուրին և նախընտրել ժամանակագրության հիմքում դնել հանրագումարային տարեքանակը: Ուստի նա նվազեցրել է գումարելիների մի մասը, որպեսզի գումարը ստացվի ճիշտ և ճիշտ 214: Ընդ որում նվազեցումների մի մասը տարեքանակները մոտեցրել է հավաստի ժամանակագրության տվյալներին, իսկ նշանավոր Շապուհ II-ի 70-ամյա կառավարման պարտադրում առհասարակ հանգեցրել է լրակատար հավաստիության: Միաժամանակ, այդ գործողությունների հետևանքով աղյուսակը եզրավակող արքաներից կրկնորդի և երրորդի կառավարման տարեքանակները հեռացել են իրականից համապատասխանաբար 10 և 1 տարով: Այս ամենը, սակայն, նեմանում է Պատմահոր ձեռք բերած վերջնական արդյունքի առջև: Նրան հաջողվել է երկու հակասական փաստերի միջև ճիշտ ընտրություն կատարելով ճշգրտորեն և սուույգ տեղավորել Սասանյան արքաների շարքը բացարձակ ժամանակագրության մեջ: Պատմահոր գործադրած եղանակն այստեղ լիովին արդարացրել է իրեն: Այն է՝ հեղինակն ընտրել է իրեն հավաստի ներկայացող փաստը և օգտագործել սկզբունքորեն մերժած փաստի այն տվյալները, որոնք չեն հակասել ընտրված փաստին, այսինքն՝ երկրորդ փաստի տվյալները անցկացվել են առաջինի «քուրայով»: Ստորև մենք կանդրադարձանք այս բնույթի ևս մեկ, ընդ որում խիստ կարևոր դեպքի:

Երրորդ, երբ երկու փաստերը լրացնում են իրար, իրավիճակն առավել սարաձված է «Հայոց պատմությունում»: Պարզաբանինք այն հետևյալ օրինակով: Կոստանդիանոս Մեծը (306-337) հիվանդանում է. «Արևիդական կախարհները և մարտիկյան բժիշկները չկարողացան բժշկել, ուստի Տրդատին խնդրեց՝ Պարսկաստանից և Հնդկաստանից խմորողներ ուղարկել, բայց նրանք էլ օգուտ չբերեցին» (II, 83): Այս տեղեկությունը, իհարկե առանց Տրդատի անվան հեշտակության, քաղված է «Սուրբ Սեղբնարոսի վարքի» ճուշտորեն բնագրից (առաջին փաստ): Պատմահոր համար երկրորդ փաստ է ծառայել երկու տերակալների՝ Կոստանդիանոսի և Տրդատ Մեծի մտերմության մասին տեղեկությունը: Մովսես Խորենացին համազրել է երկու փաստերը և եզրակացրել, որ Կոստանդիանոսը արևելյան արքաներից պիմած պիտի լինի Հենց Տրդատին: Այս բաղադրյալ փաստը նա մատուցել է որպես միասնական, համակուռ փաստ (փաստ + փաստ + եզրակացություն = փաստ): Կարելի է եզրակացնել, որ «Հայոց պատմության» փաստերը երբեմն ներկայացված լինելով որպես միևնույն աղբյուրից ծաղող միասնական ու համակուռ փաստի՝ իրականում բաղադրյալ են: Դրանք բխեցված են այլևայլ աղբյուրներից քաղված երկու, երեք ու ավելի մեծ թվով տեղեկություններից և օժտված են համակուռություն հաղորդող արամաբանական կամընկերներով ու եզրակացություններով: Այս հասկանչական հանգամանքը խիստ դժվարացնում է Մովսես Խորենացու աշխատության աղբյուրագիտական վերլուծությունը, բայց մեզ մնում է միայն հաշտվել դրա հետ:

Ասվածից կարելի է անել ևս մեկ եզրակացություն, որը հաստատվում է այն բոլոր դեպքերում, երբ հնարավոր է «Հայոց պատմության» տվյալները սուու-վել այլ աղբյուրներով: Այդ եզրակացությունը հետևյալն է. «Հայոց պատմության» ոչ մի փաստ նրա հեղինակի երևակայության արդատիք չէ: Յուրաքանչյուրն առարկայական հիմք ունի Պատմահոր աղբյուրներում, լինի դա մեզ համար ընդու-նելի որևէ հավաստի հաղորդում, թե իր իսկ՝ Մովսես Խորենացու եզրակացու-թյունը՝ արված որևէ հասուկ անվան ժողովրդական ստուգաբանության հիման վրա և այսօր անընդունելի:

2. Նյութի մշակման երկրորդ աստիճանը կարելի է անվանել համակարգման աստիճան: Պատմահայրը գործողության մեջ է դրել առաջին աստիճանում մշակված (իր տեսանկյունից՝ հավաստի) փաստերը ու դրանք միավորել մեծ ու փոքր համա-կարգերի մեջ: Այդ մեծ ու փոքր համակարգերի հատկանշական գիծը յուրաքանչ-յուրում ընդգրկված փաստերի համապարփակ փոխհամաձայնությունն է: Թվաբ-կենք «Հայոց պատմության» համակարգերից մի քանիսը. առավել ակնառուն՝ ժամանակագրականը, այնուհետև աղբյուրների հիշատակման (այդ մասին մանրա-մասն խոքը կլինի ստորև) համակարգը, նախարարական տոհմերի զարգացման, հայոց տիրակալների՝ Հայկ նահապետից մինչև Արտաշես Արշակունի, Հայաս-տանին հարևան երկրների պատմության՝ հայոց անցյալին առնչվող դրվագների համակարգերը:

«Հայոց պատմության» մեծ ու փոքր համակարգերից դիտարկենք մեկական օրինակ: Նախարարական տոհմերի զարգացման համակարգը բազմապիսի է հինգ-տասնյակի համող յուրօրինակ եմթահամակարգերից: Այստեղ առանձին իշխանա-կան տները զարգացման ծիրերը միահյուսվելով բարդ պատկեր են կազմում: Ամեն մի տոհմի զարգացման գիծը պրպտելիս Պատմահայրը որոշակի հարցերի շրջանակ է ընդգրկել: Նա ձգտել է պարզել այլալ ստհմի ծագումը, տիրությունների տեղադ-րությունը, իրավունքներն ու պարտականությունները արբունիքում, նշանավոր տոհմակիցների բարի ու վատ գործերը, Հայոց արքաներին մատուցած ծառայու-թյունները, վերելքի և անկման (չնորհազրկման) ժամանակաշրջանները: Իզուր չէ, որ Մովսես Խորենացուն երբեմն անվանում են «հայ նախարարության պատ-մաբան»: Հասկանալի է, որ յուրաքանչյուր նախարարական տան հետ կապված բոլոր հարցերը լուսաբանելու համար նա բավարար նյութ չի ունեցել: Որոշ տոհմերի պատմությունը հագեցված է, մտայնալիները աղոտ է ուրվազծված: Առավել հարուստը, բնականաբար, Մովսես Խորենացու մեկենաս Սահակ Բագրատունու տոհմակից Բագրատունիների պատմությունն է, որը առանձին դեպքերում իր հագեցվածությունը կարող է մրցել նույնիսկ հայոց արքաներին վերաբերող հատվածների հետ:

Նախարարական տոհմերի զարգացման համակարգը, որը ամենախոշոր-ներից է «Հայոց պատմության» մեջ, թափանցում է նրա բոլոր անկյունները, բաշխված է գործնականում աշխատության բոլոր գլուխների մեջ: Փոքր համա-կարգի օրինակ է, դիցուք, Հայաստանում թագավորների նախնիների պաշտա-մունքի պատմության շարադրանքը: Մովսես Խորենացին այդ հարցին անդրա-բանում է ընդամենը յոթ անգամ, ընդ որում միմիայն երկրորդ գրքում: Նա պատմում է Արամվիրում այդ պաշտամունքի հաստատման, Արտաշես I-ի կողմից նվաճված Փոքր Ասիայից և Հունաստանից այդտեղի մեհյանի համար աստված-

ների արձանների առաքման, նրա որդի Տիգրան Միջինի կողմից այդ արձանների կանդենցման, «թագավորների կուռքերին» երկրպագելուց հրաժարված Բագրատունիներին պատմելու, Երվանդ արքայի վրդմից մեհենական ամբողջ համալիր՝ գեպի նոր հիմնադրված Բագրատնի տաճարական քաղաքը փոխադրելու, Արտաշես Միջինի կողմից Արտաշատ նոր մայրաքաղաք վերափոխադրելու, և, վերջապես, Հայաստանը նվաճած զրադաշտական Արտաշի Սասանյանի կողմից այդ մեհյանը ոչնչացնելու մասին: Այս պատմությունը բազմամաս շարժանկար է հիշեցնում, որի յուրաքանչյուր հերթական մասում գործողությունները զարգացման ընթացքը շարունակվում է ճիշտ այն պահից, ուր գործողությունները ընդհատվել էին նախորդ մասերում: Ընդհանրապես, Պատմահայրը, ինչ-որ իրադարձությունների կամ երևույթների նկարագրության ձեռնամուխ լինելով, միշտ ավարտին է հասցնում սկսածը:

«Հայոց պատմությունը», լինելով մեծ ու փոքր համակարգերի միահյուսում և նույնիսկ համաձուլում՝ այդպիսով յուրօրինակ գերհամակարգ է ներկայացնում: Զարմանալի է, որ նյութի վերջը բնութագրված երկատիճան մշակման վրա հեցած՝ Պատմությունն աչքի է ընկնում պաշխուրդով, ամբողջականությամբ և ներդաշնակությամբ: Այս առումով այն համեմատելի է արվեստի կատարյալ ստեղծագործության՝ արձանի կամ ճարտարապետական կառույցի հետ:

Այստեղից կարևոր գործնական եզրակացություն է հետևում. «Հայոց պատմություն» պարունակված փաստերը օգտագործելիս անհրաժեշտ է նկատի ունենալ զրանց տեղը և դերը նրա համակարգում:

Ամբողջ ասվածը, հարկավ, չի նշանակում, որ նման ներդաշնակություն գոյություն ունի նաև «Հայոց պատմություն» և հավաստի պատմության միջև, եթե վերջինս ընկալվեք որպես մեզ հասած աղբյուրների ամբողջության հիման վրա. գիտություն հնարավորության սահմաններում ստույգ վերականգնվող պատմական պրոցես: Մովսես Խորենացու ձեռքի տակ եղած աղբյուրների պարագայում, որքան էլ որ նա ջանար դրանք առավելագույնս գործարդել և օգտագործել, այդ բացարձակապես անհնարին կլինեք: Ուստի տարօրինակը ոչ թե այն է, որ «Հայոց պատմությունը» այժմյան «հավաստի» պատմությունից չեղումներ է պարունակում, այլ արտառուց կլինեք, եթե այդպիսի չեղումներ չլինեին: Այսպիսի իրատեսական մոտեցումը, սակայն, Մովսես Խորենացու աշխատության նկատմամբ կազմավորվել է ոչ այնքան վաղուց: Մինչև XIX դարի կեսերը, սակավ բացառություններով, գերակշռում էր «Հայոց պատմություն» նկատմամբ վաղ միջնադարի վերջում IX-X դարերում ծագած անքննադատ ակնածանքը: Նրա Պատմությունը վերածվել էր ձեռնարկի, ընդօրինակման համար կատարելատիպի, միջնադարյան Հայաստանում հետադարձ շարադրված բոլոր պատմական երկերի համապատասխան մասերի հիմքի և սկզբնաղբյուրի: Մովսես Կաղանկատուցին, Ուխտանեսը, Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Ասողիկը, Թովմա Արծրունին և մյուս Հայ պատմիչները ընդհուպ մինչև XVIII դար շարունակում էին կրկնել Մովսես Խորենացու դասերը: XVIII դարում սկսվեց (եթե նկատի ունենանք Մովսես Խորենացու գործունեությունը, սույն կարելի է ասել՝ վերականգնվեց) Հին Հայաստանի պատմությունը հետազոտելիս օտարալիզու աղբյուրների օգտագործումը: Այս հանգամանքը թեև որոշակի քննադատական տարր առաջ բերեց Պատմահայր

նկատմամբ, երկար ժամանակ նրա համարումը անսասան էր մնում:

XIX դարի 70-ական թվականներին դրությունը փոխվում է: Այդ դարավերջը և ներկա հայրերային սկիզբը դասական բանասիրության մեջ գերբնագատության տարածման ժամանակաշրջան էին, որից հանրապի տուժեցին բազմաթիվ հունահունական հեղինակներ: Գերքննադատությունը տատանեց նաև Մովսես Խորենացու Պատմության հեղինակությունը: Քննադատության տեղիք տվեցին այն ակնհայտ հակասությունները, որ գոյություն ունեին, մի կողմից մինչ այդ արդեն լավ ուսումնասիրված հունահունական աղբյուրների, մյուս կողմից՝ Մովսես Խորենացու հաղորդումների միջև: Գերադասությունը, բնականաբար, տրվում էր անտիկ հեղինակներին, որոնք նկարագրված իրադարձությունների անմիջական կամ մեթոդիկ ժամանակակիցներ էին: «Հայոց պատմության» տվյալները անհավաստի հուշակիցներ (Ա. Գուտշմիդ), իսկ այնուհետև հաջորդեցին կեղծարարության մեղադրանքները: «Հայոց պատմության» մեջ հայտնաբերվեցին հատվածներ, որոնք, քննադատների կարծիքով, կարող էին գրվել միմիայն VI, VII և հաջորդ դարերի աղբյուրների ու իրադարձությունների հիման վրա: Սկսեցին պնդել, որ Մովսես Խորենացին, ներկայանալով որպես V դարի պատմիչ, թաքցրել է իր իսկական ժամանակը (Ա. Կարիեր): Մեղադրանքները ուժեղանում էին բարձունքից գլորվող ձնազնդի նման և իրենց բարձրակետին հասան XIX-XX դարերի սահմանագծում. «Հայոց պատմությունը» սկզբից մինչև վերջ կեղծիք հայտարարվեց: Մեղադրանքներ հնչեցին առ այն, որ Մովսես Խորենացին որպես աղբյուր հիշատակում է այնպիսի հեղինակներ, որոնց գործերին նա ծանոթ չի եղել և ընդհակառակն լուծության է մասնում անուններ, որոնց աշխատություններից նա իրականում օգտվել է: Իրեր թե նա իր աղբյուրներին վերադրում է այն, ինչն իրականում չկա, հնարում է գոյություն չունեցող աղբյուրներ, Հայաստանի պատմությանն է վերադրում որևէ կապ չունեցող իրադարձություններ և դեմքեր, նրա մեջբերած ժողովրդական երգերն իսկ կեղծիք են և այլն (Գր. Խալաթյանց):

Վերջ թվարկված ելույթներին, չնայած զրանց ծայրահեղությանը, հարկ չկա միանշանակ բացասական գնահատական տալ: Դրանք բերեցին նաև իրենց օգուտը՝ վեր հանելով Մովսես Խորենացու աշխատության բազմաթիվ հետաքրքրական ու հատկանշական մանրամասներ, բացահայտելով այն ամենն, ինչը կարելի է դասել չեղումների, ժամանակագրական վրիպումների, մակաշերտումների թվին: Հետազոտողները, տարվելով քննադատությամբ, չկարողացան հաղթահարել իրենց իսկ կուտակած արժեքավոր փաստական նյութը, ի վիճակի չեղան ընթանելու այդ նյութի իրական դերը «Հայոց պատմության» մեջ և իսկական թափանցել հեղինակի ստեղծագործական աշխատանքը, մեկնաբանել փաստերը Պատմության համակարգային կառուցվածքի հայեցակետից, առանց որի անհնարին է հասկանալ և գնահատել այդ աշխատությունը: Ողջ ուշադրությունը սեռելով Պատմության չեղումներին և քամահրանքով վերաբերելով արժեքավոր նյութերին՝ քննադատությունը տառապող հետազոտողները բացահայտ չափազանցությունների մեջ էին ընկնում: Մի խոսքով, նրանք շատ հեռու էին այդ հուշարձանի էությունից մեջ խորամուխ լինելուց, կանգնած էին նրա քննական յուրացման ստակ առաջին աստիճանին:

Քննական յուրացման հաջորդ փուլը բնութագրվում է քննադատամտությունից հրամարտմով: Տեղի ունեցավ միամանկան խնդրի գիտական երկատում, Պատմահոր ժամանակի հարցը առանձնացվեց նրա աշխատության պատմագիտական արժեքի խնդրից: Սրանք հարկավ, փոխկապակցված լինելով, ունեին նաև ինքնուրույն նշանակություն: Մի շարք հետազոտողներ, հիմնավորապես փաստարկելով իրենց տեսակետը, պաշտպանում էին Մովսես Խորենացու աշխատության ավանդական թվագրումը V դարով (Ն. Բյուզանդացի, Ֆ. Կոնիբեր, Մ. Աբրեղյան, Ստ. Մալխասյան, Թ. Ալիաթեքյան), մյուսները տեղաշարժում էին Մովսես Խորենացուն VII, VIII և նույնիսկ IX դար (Ն. Մառ, Յ. Մարիփարտ, Ն. Ադոնց, Հ. Մանանդյան), թեև համաձայն էին «Հայոց պատմության», որպես պատմական աղբյուրի, բացառիկ կարևորություն ընդունման հարցում: Անհրաժեշտ է ընդգծել հետազոտողների երկրորդ խմբի տեսակետի հատուկ նշանակությունը սովորական դարձած և այսօր էլ առկա պարզունակացման պարագաներում, երբ «Հայոց պատմության» խնդիրը հանգեցվում է սակ Մովսես Խորենացու ժամանակի հարցին: Այս հարցն անչափ կարևոր է, սակայն ոչ միայն չի սպառում խնդիրը, այլև նրա բուն էությունն իսկ չի կազմում: Անհամեմատ ավելի կարևոր է պարզաբանել, որ Մովսես Խորենացու երկը պատմական արժեքավոր աղբյուր է՝ Հին Հայաստանի պատմության հետազոտության համար կարևորագույններից մեկը: Ահա թե ինչ էր գրում իր գլխավոր, «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» աշխատությունում ականավոր պատմաբան Ն. Ադոնցը. «Մենք ցանկացել ենք կատարել այն աշխատանքը, որը ժամանակին արվել է հայ պատմիչի կողմից: Ուշագրավ է մեր եզրակացությունների համեմատությունը այն հետևությունների հետ, որոնց, սովյալ հարցի կապակցությամբ, հանդի է Մովսես Խորենացին: Դա մասամբ կծառայի մեր հայացքների ստուգման նպատակին»: Ապա նա ավելացնում է. «Մեթոդաբանական առումով մեր հետազոտությունը ընդհանրություն ունի Խորենացու երկի հետ: Ելնելով այն իրականությունից, որը պատկերված է մինչխորենացիական Հուլարձաններում, մենք ձգտել ենք թափանցել անցյալի խորքը մեզ հետաքրքրող երևույթների հիմքերը հայտնաբերելու համար: Ընդ որում, մեզ համար իրական նեցուկ է եղել նախարարական կենցաղի և անվանաբանության (նուննկլատուրա) առավել բնութագրական տերմինների ստուգաբանական վերլուծությունը: Մեր հետազոտությունների արդյունքները են որոշ իմաստով նման են» (ՍՊԲ, 1908, էջ 408-409): Հ. Մանանդյանը, որը Մովսես Խորենացուն IX դարի հեղինակ էր համարում, այսուհանդերձ, իր «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» աշխատությունում (1944թ.) Հայաստանի Հին ու հնագույն պատմության ամենաչափան, հանդուցալին խնդիրները ուսումնասիրելիս հենվում էր նաև «Հայոց պատմության» տվյալների վրա:

Հետադարձ, արդեն վերջին տասնամյակների ընթացքում, «Հայոց պատմության» քննական հետազոտության մեջ նշմարվում է յուրացման երրորդ աստիճանը. Մովսես Խորենացու տեղեկությունները հանգամանորեն ուսումնասիրվում են դրանց պատմական հավաստիության աստիճանի որոշման տեսանկյունից: Այս աշխատանքին մասնակցել են տասնյակ հետազոտողներ, այդ թվում՝ Հ. Ա. Օրբելին, Ս. Տ. Տրեյանյան, Բ. Ն. Առաքելյանը, Լ. Ս. Խաչիկյանը, Գ. Բ. Զահեկյանը, Բ. Բ. Պետրոսյանը, Կ. Վ. Տրեյանյան, Ի. Մ. Դյակոնովը, Ա. Յա. Բորիսովը, Գ. Ա. Տիրացյանը, Ա. Գ. Փերիխանյանը, Հ. Մ. Բարթիկյանը, Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյանը, Ս. Մ.

Կրկաշարյանը: Կարելի է նշել և այլ անուններ, որոնք ավանդ են ներդրել այս գործում:

Այս ուսումնասիրողները ջանքերը հաջողությամբ են պսակվել, և հատուկ է են «Հայոց պատմության» տասնյակ այնպիսի տեղեկություններ, որոնք մինչ այդ անհիմն կամ կասկածելի էին համարվում: Այդ հաջողությունը պայմանավորված է հետազոտական ճիշտ եղանակներով. նախ՝ ըստ էության նկատի են առնվում նախկինում արված քննադատական գիտողությունները, ապա՝ յուրաքանչյուր փաստի հավաստիությունն ապացուցելիս Մովսես Խորենացու տվյալները համակողմանիորեն ստուգվում են սեպագիր ու հունահռոմեական աղբյուրներով, հնագիտական, փիմագրական, ազգագրական և լիզվաբանական նյութով: Ուշագրավ է, որ հնագիտական գրեթե ամեն մի հայտնագործություն հաստատում է «Հայոց պատմության» որևէ տեղեկություն:

Տպերիս հեղինակը արդեն որոշակի աշխատանք է տարել և հիշյալ ուղղությամբ կատարված ընդհանրացնելու առումով: Ընդ որում խնդիր է դրված եղել հայտնաբերել և հետազոտել այն կոնկրետ ուղիները, որոնցով բազմադարյան, հազարամյա պատմության անցքերի մասին տեղեկությունները կարող էին հասնել մինչև V դարի հայ մատենագրություն և արտացոլել «Հայոց պատմությունում»: Գնալով ակնհայտ է դառնում, որ անհնարին է հավաստի տեղեկությունների բազմապատկությունը բացատրել միայն և միայն բանավոր ավանդություններով, ժողովրդական հիշողության տարողունակությամբ և կայունությամբ: Այդ ամենը կարևոր դեր է կատարել, բայց դրանց տրամադրած հնարավորությունները անսահման լինել չէին կարող:

Բացի այդ, ժողովրդական ավանդություններում պահպանված նյութը յուրահատուկ բնույթ ունի, կրում է ժողովրդական ստեղծողություն կնիքը, որը դյուրությամբ ճանաչելի է, և կարելի է վստահորեն ասել՝ բացակայում է մեր թվականությունից առաջ I հազարամյակի, մեր թվականության առաջին դարերի իրադարձությունների ու երևույթների մասին խորենացիական շատ վկայություններում: Բացի բանավոր ավանդություններից արդեն հաստատված ուրվագծվում են և այլ ուղիներ, որոնցով Մովսես Խորենացուն տեղեկություններ են հասել: Այդ թվում են հայոց արքունիքում և Հայաստանի հիմնադրման մեհյաններում գարգացող պատմագրությունը և ահհասարակ մեհյանական գրավոր ավանդությունը:

Այս ամենի կոնախորքի վրա վերջերս, 1978 թվականին, փորձ արվեց փրակենդանացնել «Հայոց պատմության» նկատմամբ գերքննադատական հայեցակետը՝ նրա բոլոր ծայրահեղություններով հանդերձ: Ամերիկացի գիտնական Ռ. Թոմսոնը, իրականացնելով Պատմության անգլերեն թարգմանության շնորհակալ դործը, կից առաջաբանում կրկնում և նույնիսկ ուռձացնում է Գր. Խաչատրյանի դրույթները՝ մտամբ նորոգելով միայն ավանդաբար բերվող օրինակների հավաքածուն: Ռ. Թոմսոնի հանդես գալը դժվար է այլ կերպ, քան ուշացած և ժամանակավրեպ բնութագրելը:

Դժբախտություն չէ, որ նա Մովսես Խորենացուն համարում է VIII և ոչ թե V դարի հեղինակ: Քանի դեռ բանասերները վերջնականապես չեն ապացուցել, որ Պատմության մեզ հասած տեքստի որոշ հատվածներ (որոնք հանրագումարի է բերել Կ. Թոմսոնովը, որին երկրորդում է Ռ. Թոմսոնը) հետագայում արված ընդմիջարկություններ են և խմբագրական աշխատանքի հետևանք՝ միշտ էլ

կղանվին Հետազոտողներ, որոնք կասկածելի կհամարեն V դարով թվագրումը: Թեև այդպիսի բանասերներին չի հաջողվել և չի հաջողվի պայմանավորվածություն հասնել Մովսես Խորենացուն VII, VIII կամ IX դար տեղաշարժելու հարցում: Եվ այդ այն պատճառով, որ Պատմահայրը ոչ մի կերպ չի տեղափոխում այդ դարերից որևէ մեկի շրջանակներում, երբ գործի դասում և խորանում էր կրոնական դոգմատիկայի ազդեցությունը, աստիճանաբար տեղի էր տալիս անտիկ աշխարհիկ ուղին: Բավական է Մովսես Խորենացուն Համեմատել Հենց այդ դարերում ապրած՝ Սեբեոսի, Աեոնդի կամ Հովհաննես Դրասխանակերպոս Հևո: Իր ազատամտությունները, Հեթանոսական Հեղինակներին պատարեն դիմելու հանդամանքով, պատմական իրադարձությունները և հրեությունները բացատրելիս աստվածային նախաինամություն գործնի գրեթե լրիվ բացառմամբ, հոգևորականություն սուր քննադատություն, պատմության և կյանքի հարցերին բանական մոտեցմամբ, Հիլլենիստական դարաշրջանի (Հայաստանում այն որպես Հետհելլենիստական շարունակվեց և մեր թվականության տառջին դարերում) ուսցիսնալիստական ոգով առաջնորդելի և գրեցներին մեկնաբանմամբ, Մովսես Խորենացին ուղղակի անհարժիր է VII-IX դարերի պատմաճակտեթային միջնորդարին: Աշխարհընկալմամբ նրան անհամեմատ հարստացում է, չնայած նրանց երկերի նկարագրի վիթխարի տարբերությունը, անկաշկանդ, անմիջական, ճնախսպաշարված, սպաստիստ Փափաստ Բուզանդը: Մովսես Խորենացին V դարի պատմիչ է և՛ ըստ սեփական խոստովանության, և՛ ըստ հայ գրավոր պատմագետի: Այս թվագրումները անհարժիր սակավաթիվ Հատվածները արդեն այս հիմքերով անհրաժեշտ էր Հետամտու ընդմիջարկություններ համարել, եթե նույնիսկ բանասերական կղանակներով դեռևս մինչև վերջ չի ապացուցվել դրանց խմբագրական և ոչ թե հեղինակային ծագումը:

Յտվալին, կրկնում եմ, այդ է, այլ որ Ռ. Թոմսոնն անտեսել է նույնիսկ ամենաակնհայտ փաստերը, նախորդ Հետազոտողների տքնաշան աշխատանքի որդուներն: Այս առումով խոսում օրինակ է Հետևյալը: Ժամանակին Գր. Խալաթյանը գրում էր, որ Արտաշեսական սահմանաքարերի մասին Մովսես Խորենացու պատմածը քաղված է Ազաթանգեղոսի աշխատության այն հատվածից, ուր ասվում է, թե պարսից արքա Արտաշիր Սասանյանը նվաճելով Հայաստանը՝ «կոչեց այդ տեղերը իր անունով» և պարսիկները «փոսեր փորելով սահման հաստատեցին»: Գաղանիք է, որ ինչպես այս դրվագը, այնպես էլ Ազաթանգեղոսի ամբողջ երկը, Հայտնի է եղել Մովսես Խորենացուն:՝ Սակայն Ազաթանգեղոսի խոսքերի Հիման վրա ուղղակի անհնարին է տալ Արտաշեսական սահմանաքարերի այն նկարագրությունը, որ կա Մովսես Խորենացու մոտ: Ահա այն. «Սահմանների համար նա նշաններ սահմանեց այսպես. Հրամայեց տաշել

¹ Հայտնի է նաև, որ Պատմահայրը յուրօրինակ կերպով արձագանքել է այս տեղեկությունը: Նա գրում է. «Սրա վրա նախանձելով՝ Պարսից Արտաշիր (թագավորը), Սասանդղին, հրամայում է Պարսկաստանում էլ նրանց տեսակ անել և իր անունով կոչել, որպեսզի Արտաշեսի անունը չհիշվի» (II, 56) և այնուհետև ավելացնում. «Նաև Արտաշեսի Հաստատած սահմանները, դեսնի մեջ քարեր կանգնեցնելով, նա նորոգեց և իր անունով կոչեց Արտաշիրական» (II, 77):

քառակուսի ձևով քարեր, մեջերը պնակի նման փոսցնել և թագի հողի մեջ, իսկ նրանց վրա կանգնեցնել քառակուսի կոթողներ՝ դեսնից քիչ բարձր» (II, 56):

Գր. Խալաթյանը գրում էր այս ամենի մասին 1896 թվականին, իսկ արդեն 10 տարի անց Հայաստանում Հայտնաբերվեց Արտաշեսական առաջին սահմանաքարը: Երկրորդը գտնվեց 1932 թվականին, իսկ այսօր դրանց ընդհանուր թիվը հասնում է չուրջ մեկ տասնյակի: Սահմանաքարերի միջին բարձրությունը 70 սմ է, լայնությունը՝ 30 սմ, հաստությունը՝ 20 սմ: Նրանք ունեն քառանկյուն աշտարակների տեսք և պատկված են երեք բարձրակ ստամբերով, ամրացվել են պատվանդանների մեջ մտնող հատուկ երևոտի միջոցով: Այսպիսով, Մովսես Խորենացու նկարագրության նմանությունը տվնհայտ է: Դրանց արամեերեն միօրինակ արձանագրություններից Հայտնի է նաև, որ դրանք իրոք սահմանաքարեր են և գրվել են Արտաշես արքայի հրամանով: Առավել համառոտ վիմագրում ասվում է «Արտաշես արքա Զարեհի որդի Երվանդական, բաժանեց Հողը գյուղերի միջև»: Պարզ է, որ Արտաշեսական սահմանաքարերի նկարագրության համար Մովսես Խորենացուն աղբյուր են ծառայել իրենք՝ սահմանաքարերը: Ինչպես այդ երևում է Համապատասխան գլխի ծանոթագրությունից, Ռ. Թոմսոնին այս ամենը, անշուշտ, Հայտնի է, բայց այսուհանդերձ նա համառոտեն պաշտպանում է Գր. Խալաթյանի տեսակետը:

Այնուհետև Ռ. Թոմսոնը շարունակում է Մովսես Խորենացուն «մերկացնել» գործը, մեղադրելով Հայաստանի պատմության Հետ իրականում կապ չունեցող անձանց և իրադարձություններ նրան վերագրելու մեջ: Նրան առանձնապես Հուզել են դեպի Պաղեստին պարթևական արշավանքի պատիվը Հայոց արքա Տրգրան Միջինին վերագրելու և Ասորիքի թագավոր Աբգարին Հայոց տիրակալ Հռչակելու փաստերը: Բննարկելնք առաջին իրողությունը: Հովսեփոս Փլավիոսը հանդամանորեն պատմում է այն մասին, թե ինչպես է պարթևական թագավորը Բարգավրանես սատրապի գլխավորությամբ Ասորիք և Պաղեստին ուղարկում իր զորքերը: Պաղեստինում պարթևները միջամտում են տեղական երկպառակություններին: Նրանք մեծ կաշառքի դիմաց օգնում են Հյուսիսային քահանայապետի պաշտոնի հավակնորդ Անտիոքոսին ստապակու Հյուսիսային և գերեվարելով վերջինիս բնակեցնում են այդքամ պարթևներին պատկանող Բարկոտում: Մովսես Խորենացին ամենայն մանրամասնությամբ ավանդում է Հովսեփոս Փլավիոսի պատմածը, սակայն նրա տեղեկությունների համաձայն՝ արշավանքը նախաձեռնել էր Հայոց արքա Տրգրան Միջինը, զորքերը եղել են Հայ-պարթևական, իսկ Հյուսիսային այլ գերեզներ Հետ միասին ուղարկել են ոչ թե Պարթևաստան, այլ Հայաստան: Առաջին Հայացքից քննադատամոյսերի վրդովմունքը տեղին է թվում, բայց հարցն այն է, որ անհրաժեշտ է վերականգնել պատմական արդարությունը և պարթևներին վերադարձնել նրանցից «խլված» արշավանքը: Այլևի կարևոր է ճշտել՝ արդյոք Մովսես Խորենացին Հիմք ունեցե՞լ է ուղղույն վարվելու համար, թե՞ նա իրոք ամեն ինչ հնարել է: Պարզվում է, որ նա հիմքեր ունեցել է: Տվյալ դեպքում մենք գործ ունենք նյութի մշակման այն եղանակի Հետ, որը Պատմահայրը կիրառել է, երբ ձեռքի տակ ունեցել է երկու հակասական, բայց լիովին իրոր չբացառող փաստ: Ինչպես Հիշում ենք, նա սկզբունքորեն մերժում փաստի մանրամասնություններն անցկացրել է Հավաստի համարած փաստի «քուբրայով»: Ներկա դեպքում Հովսեփոս Փլավիոսին հակադրվել է

Մովսես Խորենացու համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող մի տեղեկություն:

V դարի հայ պատմիչ Փավստոս Բուզանդը, պատմելով IV դարի կեսերին պարսից արքա Շապուհի կողմից հայկական քաղաքների բնակչության, այդ թվում նաև հրեաների բռնադադթեցման մասին, հատուկ նշում է, որ նրանք այն հրեաների ժառանգներն էին, որոնց Հյուսիսային քաղաքային հետ միասին Պարսաստանից բերել և հայկական քաղաքներում բնակեցրել էր դեռևս Տրպան արքան: Մովսես Խորենացին, կրկնելով իր որդեգրած չափանիշներից, հարցը շատ պարզ էր վճռելու և նախապատվությունը տալու էր Փավստոս Բուզանդի վարկածին: Հովսեփոս Փրավիոսի պատումի «Հայկականացումը» արդեն, ինչպես ասում են, տեխնիկայի հարց էր: Կրկնում ենք, այստեղ կարևորն այն է, թե Մովսես Խորենացու մեկնաբանությունը արդյո՞ք համապատասխանում էր պատմական ճշմարտությանը, այլ այն, որ նա սենցիլ է թե ոչ առարկայական, արտաքին հիմք՝ որևէ աղբյուրի տեղեկություն: Եվ պարզվում է, որ նա իրոք ունեցել է այդպիսի հիմք:

Նշենք, որ եթե բանասեր Ռ. Թոմսոնը նաև պատմաբան լինելը, ապա նրան էլք կարող է մոտատանջիլ այն հարցը, թե որտեղի՞ց է Փավստոս Բուզանդի մոտ, որին ոչ ոք դեռևս չի կասկածել կեղծարարության մեջ, հայտնվել Տրպան արքայի և Հյուսիսային քաղաքային մասին տեղեկությունը: Արդյոք Տրպան II-ի կողմից Հայաստան տեղափոխված հրեաների միջավայրում գոյություն էի՞ր ունեցել համապատասխան ավանդություն, թեև տեղեկան հանրապետության: «Մանրագրերը» չպետք է արհամարհվեն հին շրջանի մասնագետի կողմից, այլապես նա հրեք է փնտրել չի լինի շարադրել իր հրկերը:

Ճիշտ այսպես կարելի էր մոտահոգվել Մովսես Խորենացու կողմից Ասորիքի Արքայի արքայի «Հայկականացման» պատմական աստատի կապակցությունը, որպիսի հարցը քննված է առկա պատմական գրականության մեջ:

Ապա Ռ. Թոմսոնը հարուցել է տվիլ քննադատամունքների դատապարտողական փերաբերմունքին նաև Մովսես Խորենացու կիրառած՝ աղբյուրների հղման եղանակների հարցում: Ծանոթանանք այդ եղանակների հետ: Իր համակարգերի թվում Պատմահայրն ունեցել է նաև հղումնային հատուկ համակարգ, որի մասին արդեն խոսք եղավ վերևում: Այն ընդգրկում է «Հայոց պատմության» առաջին երկու գրքերը, իսկ երրորդը յուրօրինակ ձևով է մտնում այդ համակարգի մեջ, այստեղ հղումներն ընդհանրապես բացակայում են, և միակ աղբյուրն ինքը Մովսես Խորենացին է, որպես իրադարձություններին մերձ կամ ժամանակակից Հեղինակ:

Հղումնային համակարգը բաղկացած է երկու մակարդակից՝ Հիմնական և օժանդակ աղբյուրներից: Հիմնական սկզբնաղբյուրներն են՝ Աստվածաշունչը (սկզբնական պոլիստիկից 7-րդ պոլիստ ներառյալ), Մար Աբաս Կաստինայի աշխատությունը (առաջին գրքի 8-րդ պոլիստ երկրորդ գրքի 9-րդ պոլիստ), Ափրիկանոսը (երկրորդ գրքի 10-25-րդ պոլիստներ), Ղերուբան (երկրորդ գրքի 26-36-րդ պոլիստներ), Օղյուսմալ քրմի և Բարդաթանի «Մեհենական պատմությունները» (երկրորդ գրքի 36-66-րդ պոլիստներ), Աբաթանգեղոսը (երկրորդ գրքի 67-92-րդ պոլիստներ): Այս հիմնական աղբյուրները Մովսես Խորենացին գրեթե ամենուր կապում է դիվանների հետ, որոնց մասին խոսք կլինի ստորև:

Բացի հիմնական աղբյուրներից, Պատմահայրը հիշատակում է բազմաթիվ օժանդակ, ամեն մի հիմնական սկզբնաղբյուրի ոլորտի համար մոտավորապես

մեկ տասնյակ աղբյուրներ: Այսպես, օրինակ, Աստվածաշնչի ոլորտի համար որպես օժանդակ աղբյուրներ անվանվում են Բերոսոսը, Ազեբասդը Բագմավելը, Աբյուզենոսը, Հովսեփոս Փրավիոսը, Կեփադոնը, ոմն Առիոս, Օլիմպիոդորոսը, Սիրիլան, Եպիփան Կիպրացին, ինչպես նաև բանավոր երգերը: Համանման իրավիճակ է նաև մյուս ոլորտներում:

Թվում է՝ ամեն ինչ պարզ է ու հստակ, բայց այդ այդպես չէ: Նախ սկսենք նրանից, որ ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները, Մովսես Խորենացին հիշատակում է իր ամենկին էլ ոչ բոլոր աղբյուրները, իսկ մի տեղում անվանած սկզբնաղբյուրը չի հիշատակում այլ հատվածներում օգտագործելիս: Այնուհետև պարզվում է, որ նրա հիշատակած ոչ բոլոր աղբյուրներն են իրոք անմիջականորեն օգտագործվել, ինչպես այդ կարող է թվալ «Հայոց պատմության» շարադրանքից: Մի շարք աղբյուրների հետ Պատմահայրը ծանոթությունը միջնորդված է եղել: Վերջապես, հետադարձները փակուղու առաջ են կանգնում, երբ Մովսես Խորենացին ինչ-որ փաստեր է վերագրում որևէ աղբյուրի, որոնք իրականում այնտեղ բացակայում են:

Խորագնա և ի մոտո քննությունից երևում է, սակայն, որ այդ երևույթները ևս ենթարկվում են որոշակի օրինաչափությունների, հստակ կանոնների, որոնց անշեղորեն հետևել է Մովսես Խորենացին: Կարելի է նույնիսկ ասել, որ աղբյուրների հիշատակման համակարգին սուղահետ Պատմությունում դործում է աղբյուրների չհիշատակման ինքնատիպ համակարգ: Հայտնի է, չունեն այս ամենը, մոտենալ «Հայոց պատմության» հղումների դրվածքին արդիական պահանջների տեսանկյունից, ինչպես վարվում է Ռ. Թոմսոնը, նշանակում է կոպիտ սխալ կատարել:

Այսպես, որոշ աղբյուրներ, որոնցից առատորեն օգտվել է Մովսես Խորենացին, լուրջյան մասնելը բացատրվում է, անշուշտ, այն հանգամանքով, որ այդ աղբյուրները ընկալվել են որպես յուրօրինակ տեղեկատուներ, հանրագիտարաններ, որոնք հիշատակելը այսօր էլ պարսպաղի չէ: Նրա համար այդպիսի ձեռնարկներ են եղել Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնը» և «Եկեղեցական պատմությունը», IV դարի Հեղինակ Գրիգոր Նազիանզացու երկերը, V դարի պատմիչ Սոկրատի «Եկեղեցական պատմությունը» և ուրիշ:

Այլ դեպքերում աղբյուրը չհիշատակելը պատճառաբանվում է Մովսես Խորենացու որդեգրած կամ մշակած կանոնով, որի համաձայն ընթերցողին է հրամայվում միմիայն սկզբնաղբյուրը: Միջանկյալ աշխատությունը, որից անմիջականորեն քաղվում է տվյալ տեղեկությունը, լուրջյան է մասնավոր օրպես Հեղինակի և ընթերցողների համար անկարևոր մանրամասնություն:

Գլխավորապես երրորդ գրքում (թեև ոչ միայն այդտեղ), երբ սկզբնաղբյուրը Պատմահայրը ժամանակագրական առումով խիստ մերձ է եղել, նա հարկ չի համարել այն հիշատակել: Այսպես, նա չի հիշատակում Կորյունին (թեև չի մոտանում նրան Մաշտոցի աշակերտներին թվարկելիս) և Փավստոս Բուզանդին, որոնցից շատ բան է փոխառում: Հավանաբար, նա հետևել է և այլ կանոնների, դիցուք, չի հիշատակել մերժվող ու հերքվող տեղեկությունների Հեղինակներին և այսպես շարունակ:

Բազմաթիվ դեպքերում, երբ թվում է, թե Պատմահայրը հիշատակած աղբյուրներում տվյալ տեղեկությունը բացակայում է, պարզապես սխալ է

մեկնաբանվում Պատմության քննադիրը: Հոռոմեական գործարար Պոմպեոսը, զբոսում է Մովսես Խորենացին, Պիղատոս Պոնտացու Հոր միջոցով թունամարում է Միհրդատին, ինչը վկայում է նաև Հովսեպոս Փլավիոսը, որը պատմելով բայասանի մասին, ասում է «Երկրորդ մոտ Պոմպեոսին Հասնում է Միհրդատի մահվան ավետավոր լուրը» (II, 15):

Մի՞թե այստեղ Պատմաճայրը Հովսեպոս Փլավիոսին է վերագրում Պոմպեոսի կողմից Միհրդատին սպանելու մասին տեղեկությունը, առավել ևս «Պիղատոս Պոնտացու Հոր միջոցով» (այդ մասին Հովսեպոս Փլավիոսի մոտ բառ անդամ չկա), ինչպես կարծում է Ռ. Թոմսոնը: Բոլորովին էլ ո՛չ: «Վկայում է» բառը, ինչպես ցույց է տալիս նրա՝ խորենացիական կոնստեքստների քննությունը, նույնպես է թյուրիմացություն տեղիք տա: Այն ամենը, որ Պատմաճայրը վերագրում է Հովսեպոս Փլավիոսին, հանդում է «Հրեական պատերազմներից» բառացի քաղված արտահայտությունը և, անշուշտ, Հենց այդ պատճառով է Մովսես Խորենացին մեջբերում այն: Մնացյալը ուրիշ աղբյուր ունի, թեև Հիմնված է Պիղատոսի «Պոնտոս» տոհմանվան ստուգաբանության վրա: Հավանաբար Մովսես Խորենացին այն մեկնաբանել է որպես «Պոնտացի» և կապ է դրտել «Պոնտացու» Հոր և Միհրդատ Պոնտացու սպանություն միջև: Պոմպեոսի ստղծանքի մասին տեղեկությունը, հնարավոր է, հիմնված է Հովսեպոս Փլավիոսի այն վկայության վրա, որի համաձայն Միհրդատի սպանության մասին լուրը «ավետավոր» է համարվել Պոմպեոսի համար: Այսպիսով, տվյալ դեպքում գործ ունենք բավական տարածված սովորական իրադրություն հետ, երբ փաստն ու եզրակացությունը անքակտելի ամբողջություն են կազմում և որի մասին խոսք եղավ վերևում:

Ահա ևս մեկ հնարավոր օրինակ: «Արշակը,- գրում է Պատմաճայրը,- տիրում է աշխարհին մի երրորդ մասին, ինչպես կարելի է սովորել Հերոդոտոսի պատմության չորրորդ գրքից, որտեղ աշխարհը բաժանված է երեք մասի, և կոչված են՝ մեկը Եվրոպե, մեկը Լիբիա և մեկը Ասիա, որին և տիրեց Արշակը» (II, 2): Հարավոր է առնվազն նախապաշարված լինել, պնդելու համար, թե Պատմաճայրը Հերոդոտոսին (մ.թ.ա. V դար) տեղեկություն է վերագրում աշխարհի երրորդ մասում Արշակի (մ.թ.ա. II դար) իշխելու մասին: Պարզ է, որ խոսքն այլ իրողություն մասին է: Հերոդոտոսին է վերագրվում բնդամենն աշխարհը երեք մասի, որոնցից մեկն Ասիան էր, բաժանված լինելու դրույթը:

Մովսես Խորենացու նման Հղումները, սովորաբար, կոչված են որևէ հայտնի աղբյուրի հեղինակությունը հաստատելու ինչ-որ տեղեկության կամ ընդհանուր բովանդակությունը կամ էլ, ընդհակառակն, նրա որևէից մանրամասնությունը: Այդ Հղումները չեն վերաբերում ամբողջ տեղեկությանը, ինչպես որ այդ կարող է թվալ սուսջին հայացքից:

Որոշ այդ օրինակ իրողություններ, որոնք վերաբերում են, օրինակ, Աբյուզիանոսին, Աբիրիկանոսին, Փերմելիանոսին, առայժմ գծվար է բացատրել: Սակայն միայն այս իրողությունների վրա չէ, որ հիմնվում է Ռ. Թոմսոնը: Նա առհասարակ հաշվի չի առնում այն հանգամանքը, որ Հին ու միջնադարյան հեղինակները կարող էին ունենալ աղբյուրների հիշատակության իրենց, ժամանակակից գրական էթիկայի նորմերից տարբերվող, կանոնները: Ինչ վերաբերում է Մովսես Խորենացուն, ապա այդ ինքնատիպ հեղինակը ի հավելումն ունեցել է նաև սեկսական կանոններ: Այս ամենն անհրաժեշտ էր գիտենալ, նկատի ունենալով

թեկուզև Հերոդոտոսին, որը, օրինակ, օգտագործելով նախորդ և ժամանակակից լոգոգրափոսների երկերը, հիշատակում է նրանցից միայն Հեկատոսյոսին, այն էլ, նրա նյութներն առատորեն օգտագործելով հանգերձ, խիստ հազվադեպ: Այնպես որ Մովսես Խորենացին բոլորովին էլ բացառություն չէ:

Ռ. Թոմսոնին առանձնակի խոսվք է պատճառել Մովսես Խորենացու հիշատակած արքունի դիվանների հարցը: Հետևելով Գր. Խաթաթյանցին, նա զբանք համարել է հեղինակի հնարածը: Այնուամենայնիվ, ուշադրություն դարձնենք խորենացիական դիվանների համակարգին (որպեսին նույնպես գոյություն ունի) և նշենք, որ փաստորեն խոսքը ոչ թե բազում արքունի դիվանների, այլ ըստ էություն մեկ՝ Երեսխայի դիվանի մասին է: Մովսես Խորենացու ներկայացմամբ այդ դիվանը, նրա հիշատակած մյուս դիվանների համեմատությամբ, ունի երկու առանձնահատկություն: Առաջին՝ այն կիզակետ է մնացած բոլոր դիվաններից եկող տեղեկատվական ճառագայթագծերի համար. ա) Մար Աբաս Կառնինոս պարթևական թագավորների Նինվեի դիվանից քաղած նյութը թողնում է Մծբինի արքունի դիվանում, որտեղից այն ընկնում է Երեսխայի դիվան, բ) Մծբինի արքունի դիվանն ամբողջովին տեղափոխում են Երեսխայի դիվան, և տեղափոխում նաև Պոնտոսյան Մինոպի մեհենական դիվանը, գ) նույնիսկ «Մեհենական պատմությունների» պահոցը՝ Անի ամբոցը, որը Պատմաճայրը դիվան չի անվանում, նույնպես կապվում է Երեսխայի հետ այդ պատմություններից մեկի հեղինակ Բարդաժանի միջոցով: Անի այցելած Բարդաժանը, ինչպես այդ մասին հիշատակում է Մովսես Խորենացին, Երեսխայի բնակիչ էր: Երկրորդ՝ Երեսխայի միակ դիվանն է, որի մասին Պատմաճայրը գրում է, թե տեսել է այն և ծանոթացել նյութերի հետ: Բացի այդ, նա նշում է, որ այդ դիվանը հիշատակվում է Եվաբեիտ Կեսարացու «Եկեղեցական պատմությունում» (այդ հիշատակությունն իրոք առկա է): Կարելի է եզրակացնել, որ այդ դիվանն իրականում գոյություն է ունեցել, և Մովսես Խորենացին եղել է այնտեղ: Ի միջի այլոց, ասորագիտության մեջ ընդունված է, որ Հենց այդ դիվանի նյութերն են ընկած մ.թ. VI դարում կազմված «Երեսխայի ժամանակագրության» հիմքում: Այս ամենից կարելի է նաև եզրակացնել, որ մյուս դիվանների (Նինվեի, Մծբինի, Մինոպի) մասին տեղեկություններն նա Երեսխայում է ծանոթացել, երբ նրան տեղեկացրել են տեղական դիվանի կազմավորման պատմությունը: Այսպիսով, Մովսես Խորենացուն հնարավոր է մեղադրել սուկ գյուրահավաստության, բայց ոչ գոյություն չունեցող դիվանների մասին հնարովի տեղեկություններ քաղողը երև մեջ:

Ռ. Թոմսոնը Մովսես Խորենացու հորինած աղբյուրների թվին է դասում «Մեհենական պատմությունները», դրանց հեղինակի՝ Օղյուսայ քրմի հետ միասին (երկրորդ հեղինակը՝ Բարդաժանը, հայտնի պատմական դեմք է): Վերը մենք արդեն առիթ ունեցանք նշելու, որ Օղյուսայի Պատմության բովանդակությունը, ինչպես որ այն ներկայացված է «Հայոց պատմությունում», հավաստության աստիճանով (վկա՝ Արտաշես արքայի մասին անտիկ հեղինակների տեղեկությունները և նրա իսկ թողած արամեերեն արձանագրությունները) իրական փաստարկ է Հօգուտ այն գրույթի, որ այդպիսի աշխատություն իրոք եղել է Մովսես Խորենացու աղբյուրների թվում: Սակայն Ռ. Թոմսոնը ընդհանրապես հաշվի չի առնում բովանդակության գործոնը որպես այդպիսին: Նրա համար կարևոր է միայն այն,

որ Օղյունպին, բացի Մովսես Խորենացուց, ոչ ոք այլևս չի Հիշատակում: Այս Հանգամանքը Ռ.Թոմասնի Համար միանգամայն բավական է նման ազդյուրի դոյուլթյունն ընդհանրապես ժխտելու համար: Անվարան կարելի է ասել, որ, օրինակ, Մար Աբաս Կատինայի աշխատությունը, կիսաճանաչման արժանանալով Գր. Խալաթյանցի և Ռ. Թոմասնի կողմից, նույնպես լիովին կմերժվեր, եթե պատահաբար մեզ հասած չլիներ այն եղակի ձևապիրը, ուր պահպանվել է Սերետի Պատմությունը Համակցված Անանուհի երկր՝ Մար Աբաս Կատինայի (Մարաբա Մծուրնացու) անվան Հիշատակությունը:

Ռ. Թոմասը մեղադրում է Պատմահորը «կեղծարարություն» մեջ այն բանի համար, որ նա «Հայոց պատմություն» այլևայլ դրվագներ և անգամ սեփական կենսագրություն պատկերավորությունն ու արտահայտչականությունը ուժեղացնելու համար, որպես գրական, ոճական նյութ, առանձին արտահայտություններ և ամբողջական նախադասություններ է փոխանակել իր նախապիւրած հեղինակների գործերից: Պետք էր բմբռնել, որ այդ եղանակը, ինչպես որ երևաց վերը բերված օրինակից (դրանց թիվը կարելի էր սասանապատկել), չի նվազեցնում նկարագրված իրադարձությունների Հավաստիությունը. ի վերջո այն ընդունված էր Հին ու միջնադարյան բազմաթիվ հեղինակների կողմից: Սակայն բովանդակությունը դարձյալ չի հետաքրքրում Ռ. Թոմասին, նա շարունակում է Հավատարիմ մնալ իր որդեգրած սկզբունքներին, այն է՝ միջնադարյան հեղինակի վրա տարածում է ժամանակակից գիտական էթիկայի չափանիշները:

Կարելի է ավելացնել Ռ. Թոմասնի առաջ քաշած մեղադրանքների թիվը, Հիշատակելով Մովսես Խորենացուն ուղղված նախատինքները՝ Բագրատունիներին առաջին տեղը Հատկացնելու և միտումնավոր ներբողելու, Հայաստանի վերը միջազգային ասպարեզում և համաշխարհային պատմության մեջ չափազանցանելու և այլնի համար: Սակայն այս ամենը արդյոք սխտը է դարձնանայի՞ Համարել, եթե նույնիսկ Պատմահայրը այդպես էլ վարվել է: Մի՞թե հույն պատմիչները Հանգես չեն եկել որպես Հայրենի քաղաքի և ընդհանրապես հունական աշխարհի, այդ թիվում նրա քաղաքական նորմերի, մշակույթի ջատագույններ, Հակագրելով այդ ամենը «բարբարոսական» երկրներին ու ժողովուրդներին: Եվ մի՞թե նրանք այդ դեպքերում անաչառ են եղել: Հայտնի է, օրինակ, որ Պլուտարքոսը Պարսկաստանում ապրատանած Թեմիստոկլեսի մահվան մասին երևու վարկածից (թունափորել է իրեն՝ չցանկանալով մասնակցել հույները դեմ արշավանքին, պարսից արքայի հովանու ներքո ապրել է մինչև ձերբակալություն), Հայրենասիրական գլխացումներին տուրք տալով բնորդ է առաջին, բացահայտորեն կեղծ տարբերակը: Արդյոք նույն կերպ չէի՞ր վարվում հուստիական պատմիչները: Կամ մի՞թե Պոլիբիոսը հուստիական աշխարհակարություն մոլի ջատագույլ էր: Եվ եթե հունահուստիական հեղինակները միևնույն ժամանակ Հանդես էին գալիս նաև իրենց իսկ կարգերի և գործիչների քննադատությունը, ապա Մովսես Խորենացին ավելի հեռուն էր գնում՝ խտրորեն դատապարտելով Հայոց արքայներին ու հուստիականներից շատերի բարբերն ու սովորյալները: Ուստի խիտ աչառու լինելու պարագայում միայն կարելի է պարտավելի Համարել Պատմահոր դիրքորոշումը:

«Հայոց պատմություն» հեղինակի նկատմամբ Ռ. Թոմասնի աչառու վերաբերմունքը զգացվում է միանգամայն որոշակիորեն: Այդ աչառությունը չէ՞ր արդյոք պատմահոր անձնավորությունը վերաբերող մի քանի Հատվածների

տարվադրված ընկալման պատճառը: Այսպես, կոծելով Սահակ Հայրապետի մահը, Մովսես Խորենացին «Ողբում» գրում է. «Ո՞վ այսուհետև պիտի Հարգե մեր ուսումը, ո՞վ պետք է ուրախանա իմ աշակերտի առաջադիմությունը, ո՞վ Հայրական զվարճությունը պիտի արտահայտե՞ մասամբ իր որդուցս Հաղթիկյով: Ո՞վ պետք է զսպե առողջ վարդապետություն հակառակ զուրս եկողների Հանդգնությունը ... նրանք ... իրենց համար չար օրինակ են դարձնում մեզ ծաղրելն ու արհամարհելը, իբրև անհաստատ և որևէ պիտանի արվեստից զուրկ մարդկանց: Ո՞վ պետք է նրանց պապանձեցնե սաստելով և մեզ սիրտի գովելով և չափ դեռ խոսքի և լուսության» (111, 68): Ռ. Թոմասը այսպես է մեկնաբանում այս տողերը. Մովսես Խորենացին «ավելի կարգացած լինելու և հետորոտակ արվեստով ուսուցիչներին գերազանցելու հավանություն է ունեցել, որի համար էլ ծաղրի է ենթարկվել նրանց գործը շարունակողների (ընդգծումները մերն են. - Գ.Ս.) կողմից»: Այդ «որի համար էլ»-ը, ինչպես և «նրանց գործը շարունակողները» Մովսես Խորենացու աշխատությունից, և ընդհանրապես որևէ տեղից, ամենևին չեն հրկում: Ռ. Թոմասը ակնհայտորեն հեղինակում է խոսում Մովսես Խորենացու՝ իր մասին ունեցած բարձր համարման մասին: Սակայն մի՞թե նույն Հաղթությունը չի կարելի հեղինակի ենթարկել Հորացիոսին նրա «Exegi monumentum»-ի համար:

Նախորդ տողերում Մովսես Խորենացին գրում է (դարձյալ իր ուսուցիչներ Սահակի և Մեսրոպի մասին). «Եվ մինչ նրանք սպասում էին մեր դարձին, որ փոռավորվեին իմ ամենիմաստ արվեստով և լիակատար պատրաստությունը, և մենք էլ Բյուզանդիայից շտապ շտապ գլխով (ընդգծումը մերն է. - Գ. Ս.) հույս ունեինք պարել, խիպախ և արագ շարժումներով, և առաջաստի երբեք երբեք-այժմ այդ ուրախություն փոխարեն (խոսքը ուսուցիչներին հետ Հանդիպման ուրախության մասին է. - Գ. Ս.), գերեզմանի վրա ողբեր եմ առում, ողբանելի Հուստիանով» (նույն տեղում): Ռ. Թոմասը ծանոթագրում է, «Թեև նա, լինելով հանդուգն երիտասարդ, պարբեր սիրահար՝ զվարթ ժամանց էր անկալում մայրաքաղաքում (Բյուզանդիայի. - Գ. Ս.), Սահակի և Մեսրոպի մահն ընդհատեց նրա ուղևորությունը և ստիպեց վերադառնալ Հայաստան»: Այս մեկնաբանությունը Հիմնված է, իհարկե, «Հայոց պատմության» մեզ հասած բնագրի տարբերակների վրա (ի տարբերություն նախորդ բոլոր թարգմանիչների ու հետազոտողների, Ռ. Թոմասը ի Բիւզանդիոյ՝ «Բյուզանդիայից» ընթերցման փոխարեն նախընտրում է ի Բիւզանդիոն՝ «գեպի Բյուզանդիա» տարբերակը), սակայն գրաբարի քաջ գիտակ Ռ. Թոմասնի այսօրինակ ընտրությունը աչառու դիրքորոշման հետևանք է: Ակնհայտ է, որ այն պարզորոշ կերպով Հակասում է նախադասության իսկական իմաստին²: Մովսես Խորենացու Պատմության նկատմամբ քննադատավորության բռնկումը մենք վերը որպես ժամանակավրեպ

² Նման աչառու վերաբերմունքը գիտության խնդիրներում վշտացվել է, առավել ևս, երբ ուղեկցվում է այսօրինակ արտահայտություններով. «Գրեթե մեկ Հարյուրամյակի ընթացքում 1890 թվականից մինչև օրերս, Պատմության թվագրության Հարցում Համաձայնություն չի եղել Հայ և օտար գիտնականների միջև»: Ռ.Թոմասն ակնարկում է, թե Հայ հետազոտողները զոհարեցում են գիտությունը Հանուն Հույզերի: Այս արտահայտությունը պատիվ չի բերում Մովսես Խորենացու Պատմության գերբնադասանելից ամենաքննադատատուղի՝ Հայ գիտնական Գր. Խալաթյանցի Հավատարիմ հետևորդին:

ընտելթագրեցինք, քանի որ եթե XIX-XX դարերի սահմանագծի քննադատամտումները տարվում էին ժամանակի բանասիրության գերքննադատական հովերով և «Հայոց պատմություն» մեջ նորանոր անհարկություններ հայտնաբերվելու մրցավազքով, ապա Ռ. Թոմասը աշխատում է այլ պայմաններում ինչպես բանասիրական գիտության միջնորդի առումով՝ ընդհանրապես, այնպես էլ Մովսես Խորենացու աշխատության կոնստրուկտիվ քննական հետազոտության միջնորդի առումով՝ մասնավորապես: Կարելի էր սպասել, որ այս գործոնները արտացոլում կգտնեին և նկատի կառնվեին նրա աշխատությունում:

Հուսադրում է, այնուամենայնիվ, Ռ. Թոմասի հրատարակել Գր. Խալատյանցի Հայաքննարկից «Հայոց պատմություն» բանահյուսական նյութերի հարցում: Նա ոչ միայն դրանք կեղծիք էի համարում, այլև զբաղված էր զննարկում բանավոր ստեղծագործությունների նկատմամբ Մովսես Խորենացու դերը որոշումը: Եթե այստեղ միջնադարյան պատմիչի առանձնահատկությունները և ինքնատիպությունը ճիշտ են ընկալվել, ապա դրան կարող են հաջորդել նույն ոգով արված և այլ հայրակացություններ:

Հիշատակելով քննադատամտությունն ի պոետիկումը, թերևս, չպետք է բռնաբանում մասնակի հակառակ ծայրահեղությունը, քանի որ այն որոշակի արձագանք է գտնում անտեղյակ ընթերցողների չըջանում: Վերջին տարիներին փորձեր են ձեռնարկվում «Հայոց պատմություն» նկատմամբ միջնադարին հատուկ անվերապահ անքննադատ վերաբերմունքը վերականգնանքները ուղղությունը: Այդ հեղինակներն անհարկ են համարում ոչ միայն Մովսես Խորենացու աշխատության ամեն մի քննադատություն, այլև նույնիսկ նրա տեղեկությունների մեկնաբանման յուրաքանչյուր փորձ՝ Հակադերևու Պատմահոր հանճարեղությունը ժամանակակից ուսումնասիրողների ճշմարտությունը: Այստեղ գործ ունենք թերամտության և գավառականության տիպիկ դրսևորման հետ: Բավական է ասել, որ նրանց համար ընդհանրապես գոյություն չունի Մովսես Խորենացու սկզբնադրյունների կարևորագույն խնդիրը, որը ծառայում է «Հայոց պատմություն» ամեն մի հետազոտողի առջև³:

Ո՛չ գերքննադատությունը, ո՛չ թերքննադատությունը ի վիճակի չեն «Հայոց պատմություն» հետազոտության արդյունավետ ուղիներ առաջարկել և հավասարապես փակուղի են սանում: Եթե առաջինը պարզապես մերժում է այն որպես պատմական աղբյուր, ապա երկրորդն այն դուրս է դնում գիտական ուսումնասիրության չըջանակներից: Այսուհանդերձ քննադատամտության նոր բունկման փաստը վկայում է հուշարձանի բացառիկ բարդության մասին: Իրոք, նրա քննական յուրացման ասպարեզում գիտնականների նվաճումները խիստ նշանակալի են, բայց և այնպես մնում են բազում հարցեր ու անզգայականներ, որոնք պիտավորապես վերաբերում են «Հայոց պատմություն» աղբյուրային հիմքին:

Գաղանիք չէ, որ հին պատմության ասպարեզում պարզ և մատչելի աղբյուրների կողքին գոյություն ունեն և չափազանց բարդ գործեր, որոնց հարուցած դժվարությունները սաջև զիտությունը, սակայն, չպետք է տեղի տա: Դրանցից մեկը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունն» է: Նրա կոնստրուկտիվ յուրաց-

ման ստիպողական անհրաժեշտությունը ստատկանում է այն հանգամանքով, որ այն, լինելով հին Հայաստանի պատմության միակ ամբողջական ու համապարփակ շարադրանքը, հզակի և անվերաբերելի է:

Ի՞նչ արժեք է ներկայացնում Մովսես Խորենացու աշխատությունը գիտության համար: Մի քանի էջի սահմաններում պատշաճ լիակատարությամբ այս հարցին անհնարին է պատասխանել՝ այնքան հազեցած և բազմազան է «Հայոց պատմություն» բովանդակությունը: Մենք կարող ենք սոսկ առանձնացնել մի քանի հիմնական խնդիրներ և բերել համապատասխան օրինակներ:

1. Հայ ժողովրդի հնագույն պատմություն: Մովսես Խորենացին Հայ ժողովրդի ծագման մասին ազգային ավանդության փաստորեն միակ շարադրողն է: Բուն ավանդությունը, բնականաբար, շատ ավելի հին է և իր արմատներով ձգվում է մինչև մեր ժողովրդի կազմավորման ժամանակները, այսինքն այն սկսել է ձևավորվել Պատմահոր ծնվելուց մեկուկես հազար տարի առաջ: Հասկանալի է, որ այդ հսկայական ժամանակաշրջանի ընթացքում այդ ավանդությունն էականորեն կերպարանափոխվել է, բազում մանրամասնություններ կորել են, բազում նստվածքներ՝ ավելացել: Այնուամենայնիվ, ինչպես որ բացահայտվում է նրա տվյալների և հին, իրադարձություններին ժամանակակից աղբյուրների համադրությամբ, «Հայոց պատմություն» մեջ մեզ հասած տեսքով էլ այդ ավանդությունը պատմական ճշմարտության շատ տարրեր է պարունակում: Հիշատակված մակաշերտումներից մեկը կարելի է առանձնացնել բավականաչափ հստակորեն և բնութագրել որպես Աստվածաշնչից եկող: Դա Հայոց նախահայր Հայկի ընդգրկումն է աստվածաշնչական տրհմագրության մեջ՝ որպես Նոյի որդի Հաբեթի շառավիղներից մեկի, ինչպես և Հայկի նախնական բնակատեղիի տեղադրումը Բաբելոնում, որտեղից նա անցել է «Արարադի երկիր»: Հանելով այդ շերտը, մենք պարզում ենք, որ Հայկը, ըստ ավանդության, իր ամբողջ տոհմով ապրել է Վանա լճից արևմուտք ընկած տարածքում, Հալե դավառում, Տարոնի ու Սասունի հարևանությունում: Այս ամենը վարմանախորհրդի հաստատվում է ասորեստանյան և ուրարտական մ. թ.ա. XII-VIII դարերի սեպագիր աղբյուրներով, որը և վկայում է ավանդության հնություն և հարավատության մասին: Նշված աղբյուրներով որպես Հայկական լեռնաշխարհի ներսում հայկական ցեղերի նախնական բնակության շրջաններ են հիշատակվում Սասուն-Տարոն-Հարբ դավառների տարածքում տեղորոշվող Ուրումե-Ուրմե, ինչպես նաև Արևի երկրները, ընդ որում վերջինը համընկնում է Հարբի հետ նույնիսկ անվանումով:

Հայկական պատմականության սկզբնավորման մասին ազգային ավանդությունը ևս պահպանվել է միայն Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունում»: Ընդ որում այն առավել մեծ չափով, քան նախորդ ավանդությունը, խաչաձևվում է հնագույն աղբյուրների հետ և լրացնում նրանց տեղեկությունները: Պատմահայրն ավանդում է, որ Հայոց Պարույր նահապետը օգնում է Մարասանի թագավորին ջախջախելու Ասորեստանյան տերությունը և գրավելու նրա մայրաքաղաք Նինիվն: Ի հաստատումն ցույց արված օգնության՝ նա թագավոր է հռչակվում, Հայոց առաջին թագավոր, և Մարաց արքայից թագավորական իշխանության նշաններ ստանում: Այս ամենը վարմանալի համաձայնությունն մեջ

³ Այս մասին հանգամանորեն տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, История Армении Мовсеса Хоренаци, Ереван, 1984, с. 40-45.

է սեպագիր աղբյուրի՝ մ.թ.ա. VII դարի բարեկրոնյան ժամանակագրությունն է մ.թ.ա. V դարի Հուլյն պատմիչ Հերոդոտի՝ մ.թ.ա. 612 թվականին Ասորեստանյան տերությունը ջախջախելու և Նինվին գրավելու մասին տեղեկությունների հետ: Մովսես Խորենացու տվյալները, համադրվելով այդ տեղեկությունների հետ, հնարավորություն են ընձևեռում ճշգրտորեն որոշելու առաջին համահայկական պետություն կազմավորման ժամանակը:

Դեռ ավելին. «Հայոց պատմությունը» հանգամանորեն նկարագրում է, թե ինչպես է այդ պետությունը, իր կազմավորումից կարճ ժամանակ անց, համառ պայքարի մեջ մտնում իր նախկին դաշնակից Մարաստանի դեմ: Հայոց Տրդրան պաքան, Երվանդ Սակավակյացի սրգին, դաշինք կնքելով իր մտերիմ բարեկամ Պարսից Կյուրոս թագավորի հետ, ջախջախում է Մարաց տերությունը: Միևնույն դեպքերի մասին Հաղորդում է նաև մ.թ.ա. V-IV դարերի ականավոր Հուլյն պատմիչ Քսենոփոնը իր «Կյուրոսագրիա» աշխատությունը⁴: Նա պատմում է Հայոց թագավորության մասին և, ճշիշատակելով թագավորի անունը, խոսում է Տրդրան արքայազնի մասին, որը և հետագայում թագավոր է հռչակվում: Նկարագրում է նաև երկրի հարստություններն ու ռազմական հզորությունը: Տրդրանը այստեղ ևս հանդես է գալիս որպես Կյուրոսի ընկեր և դաշնակից, մասնակից վերջինիս այն արշավանքներին, որոնց հետևանքով կործանված Մարաց տերության անդամ ստեղծվից առավել հզոր ու վիթխարի Պարսից Աքեմենյան տերությունը: Մովսես Խորենացու և Քսենոփոնի տարբերությունն այն է, որ «Կյուրոսագրիայում» Տրդրանն է Կյուրոսի օգնականը, իսկ «Հայոց պատմությունում», ընդհակառակը, Կյուրոսն է Տրդրանի օգնականը: Այսպիսի տարաձայնությունը երկու աղբյուրների միջև լիովին պարզ է ու հասկանալի. ազգային ավանդություններում, բնակա-նարար, առաջին պլան են մղվում սեփական ազգային հերոսները:

2. Երկրի ներքին կյանք: Այստեղ մենք ցանկանում ենք ընդգծել հետևյալը. «Հայոց պատմության» տեղեկությունների մեծ մասը վերաբերում է Հայ ժողովրդի պատմության առավել մոլթ, այլ աղբյուրներով չլուսաբանվող բնագավառներին ու ժամանակաշրջաններին: Օտար, հատկապես անտիկ աղբյուրները կարծես արտաքուստ են լույս ափում Հայաստանի պատմության վրա, այն էլ դեպքից դեպք, երբ խաչածելվում են նրա ու հարևան պետությունների ուլի-ները: Տեղեկությունները վերաբերում են գլխավորապես ռազմական բախումներին, դիվանագիտական հարաբերություններին և այլն: Մովսես Խորենացին կարծես ներքուստ է լուսաբանում Հայաստանի պատմությունը: Ամենևին մոռացություն չէ շատրվով պատերազմներն ու դիվանագիտական առնչությունները՝ հեղինակն ուշադրություն սևեռել է երկրի ներքին՝ քաղաքական, հոգևոր, մշակութային և նույնիսկ, այսօրվա ընկալմամբ, սոցիալ-տնտեսական կյանքի վրա, որոնց մասին արտաքին աղբյուրները փաստորեն լուսում են: Բերենք օրինակներ:

⁴ Թեև այդ ստեղծագործությունը ոչ թե գուտ պատմական երկ է, այլ յուրօրինակ պատմական վեպ, բայց նախ՝ Կյուրոսի պայքարը Մարաստանի դեմ նկարագրում է նաև Հերոդոտը, ապա՝ պատմությունն ապացուցել է, որ Հայաստանին վերաբերող մասերը հավաստի տեղեկություններ են պարունակում: Դրանք Քսենոփոնը կարող էր ստանալ մ.թ.ա. 401թ. Հայաստանի սարածքով նահանջելու ժամանակ, որի նկարագրությունը տրված է նրա մյուս Հայտնի աշխատությունում՝ «Անաբասիսում»:

Մովսես Խորենացու պատմված Հայոց Վաղարշակ արքայի մասին վիթխարի նյութ է պարունակում Հին Հայկական պետության ներքին կառուցվածքի, վարչական համակարգի, ռազմական ուժերի կառուցվածքի, երկրի կառավարման մեջ վճռական դեր խաղացող արքունիքի և այլնի վերաբերյալ: Վաղարշակ արքայի կերպարը հավաքական է. նրա գործունեության մեջ կենտրոնացված են մի շարք Հայ թագավորները բարձրը: Նրանցից յուրաքանչյուրը որոշակի բաժին ունի այն փոփոխությունների, բարեփոխումների ու նորամուծությունների մեջ, որոնք «Հայոց պատմությունում» վերապրվում են մեկ անձնավորության:

Մովսես Խորենացու պատմվածի մեջ առանձնապես արժեքավոր են Հայաստանի ավաստատիրական-նախարարական հասարակարգը, ավելի ճիշտ, նրա կազմավորման պրոցեսն ուղղափոխ տեղեկությունները: Հստակ պատկերացում է տրվում այն մասին, թե ինչպես էին ծագում խոշոր նախարարությունները՝ ավաստատիրական տիրույթները, որոնք նախկինում կառավարվելով արքունի պաշտոնյաների կողմից, այնուհետև վերածվում էին ժառանգական հողային սեփականություն, որի վրա նստած նախարարները սկսում էին իրենց արքայիկներ գգալ, ինչպե՛ս էին ժառանգական դառնում պետական ու արքունի պաշտոնները և այլն: «Հայոց պատմությունը» բազում տվյալներ է պարունակում Հայաստանի տարածքում նախարարական տիրույթների տեղադրությունը, թագավորի և նախարարների մերթ՝ խաղաղ, մերթ՝ ավաստատիրական հասարակության զարգացման համար սնվող ապահովելի՝ արյունահեղ բախումների ու քաղաքացիական կոլիզիերի վերածվող փոխհարաբերությունները, քրմություն, ապա և քրիստոնեական եկեղեցու ու հուգեոթականության դիրքորոշումն այդ վայրկյաններում և նրանցից ավարզաբանելու համար:

Հատուկ կարևորություն ունեն թագավորները և ավագանու մասնատիրական տնտեսությունների և դրանցում աշխատող մշակները՝ հողագործ ստրուկների մասին տեղեկությունները: Այդ ավայրերի հիման վրա է վերականգնվում Հին Հայկական հասարակության սոցիալ-տնտեսական զարգացման պատկերը: Դրանք բնավազում են երկրի տնտեսական կյանքում այն կացութաձևը, որը հակազդվում էր համայնքային, պլուրացիական կացութաձևին: Բուռն կերպով զարգացող մասնատիրական տնտեսությունները (որոնցում աշխատում էին սարուկները, բայց Մովսես Խորենացու երբեմն մինչև 500 հասնող, խմբեր) ճնշում էին զործադրում պլուրացիական համայնքների վրա, ստիպելով գեղջի վերջիններս վաղնջական հողերը: Հաղորդվում է և թագավորների այս կապակցությամբ ձեռնարկած միջոցառումները՝ հողային բարեփոխումների փորձի մասին, որն իրականացվում էր տիրույթների հստակ սահմանազեման միջոցով (այս մասին արդեն խոսվից վերը):

Մովսես Խորենացու տեղեկությունները մեծապես լրացնում են նվաճված երկրներից մարդկանց հոծ զանգվածների Հայաստան տեղափոխման մասին անտիկ հեղինակների տվյալները: Տեղափոխումները ձեռնարկում էին Հայոց արքաները՝ մասնատիրական տնտեսությունները ստրկական ուժով ապահովելու, քաղաքները բնակչություն ավելացնելու և նոր քաղաքներ հիմնադրելու նպատակով:

Ոչ պակաս կարևոր են Հայաստանի քաղաքները վերաբերյալ տվյալները, բանի որ վաղ միջնադարի մյուս Հայ պատմիչները այդ մասին գրեթե ոչինչ չեն հաղորդում. քաղաքային կյանքը մեղանում սկսեց մարել արդեն IV դարում, և

նոր վերելքը սկսվեց միայն կես հազարամյակ անց, IX դարից: Բացառություն է կազմում Մովսես Խորենացին, որի շնորհիվ մենք ոչ միայն տեղեկանում ենք Հին Հայաստանում բազմաթիվ քաղաքների գոյության մասին, այլև Հնարավորություն ենք ստանում պատկերացում կազմելու դրանց ներքին կառուցվածքի, մնացյալ, գյուղական բնակչության նկատմամբ քաղաքացիների սոցիալական դերքի մասին: Նա հաղորդում է, օրինակ, Վաղարշակ արքայի կարգադրություն մասին, որի համաձայն գյուղացիները պետք է պատվին քաղաքացիներին որպես իշխանների: Բաղաքի և գյուղի նման հակադրումը բնորոշ էր հելլենիստական դարաշրջանին, որին V դարում Հայաստանում քաջատեղյակ էր միայն Մովսես Խորենացին:

3. Պատմության պարբերացում և ժամանակագրություն: Մովսես Խորենացին, սկսելով ժուրվրդի ծագումից, շարադրում է Հայաստանի պատմությունը մինչև Հայ Արշակունիների Հարատվության անկման ժամանակաշրջան: Այդ վիժխարի պատմաչրջանը նա բաժանում է երեք դարաշրջանի, յուրաքանչյուրին հատկացնելով Պատմության գրքերից մեկը: Չափազանց կարևոր է այն հարցի պարզաբանումը, թե ինչ սկզբունքի համաձայն է նա առանձնացրել այդ դարաշրջանները, այլ կերպ ասած՝ ինչպե՞ս է պարբերացրել Հին Հայաստանի պատմությունը: Այդ առանձնապես կարևոր է, քանի որ, ինչպես պարզվում է, նրա առաջարկած պարբերացումն է ընկած այժմյան դիտման պարբերացման հիմքում: Իրոք, եթե աշխատության սկիզբ ու վերջ են դրսևում ժողովրդի ծագումը և նրա Հին պետականության անկումը, ապա որպես առաջին և երկրորդ գրքերի սահմանագիծ է ծառայում Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակաշրջանը: Այս հանգամանքը պայմանավորված է նրանով, որ Մովսես Խորենացին Հայաստանի պատմությունը դիտարկում էր ոչ թե մեկուսացված, այլ համաշխարհային պատմության ետնախորքի վրա, որպես նրա մի մասը: Ուստի Համաշխարհային պատմության կարևոր ուղեկիցը՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումները, որոնք սկիզբ դրեցին հելլենիզմի՝ մարդկության արևմտյան և արևելյան հատվածների միջև ազդեցության աննախագեղ արդյունավետացման, նրանց անստեական ու մշակութային փոխարդասավորման, մարդկության զարգացման ընթացքի նկատելի արագացման դարաշրջանին, դարակազմիկ նշանակություն ունեին Մովսես Խորենացու աչքում նաև Հայաստանի պատմական զարգացման տեսանկյունից: Երկրորդ և երրորդ գրքերի սահմանաբաժան է ծառայում Տրդատ III Մեծի օրոք, IV դարի սկզբում Հայոց դարձը՝ քրիստոնեության ընդունումը: Առաջին Հայացքից կարող է թվալ, թե այդ իրադարձությունը, թեև կարևոր, այնուամենայնիվ տեղական նշանակություն ունի: Սակայն IV դարի սկիզբը նաև ամբողջ Միջերկրածովյան շրջանում քրիստոնեության հաղթանակների ամենակաշրջան էր, փաստորեն Համաշխարհային կրոնի վերածվելու փուլ: Ավելին, մի կրոնից մյուսին անցնելու գաղափարախոսական վերակառուցման ներքո թաքնված էր անցումը նոր սոցիալ-անտեսական հասարակարգի՝ ավատատիրությանը, որը Հայաստանում նշանավորվեց թագավորական իշխանության և ավատատիրականացող նախարարության միջև ծագված պայքարի սկզբնավորումով: Ուշադիր բնութագրումը կասկած չի թողնում, որ Պատմության երկրորդ և երրորդ գրքերի միջև փաստական սահմանագիծ է ծառայում հենց այդ հակամարտության սկիզբը:

Անդրադառնալով «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգին: «Չկա ճշմարիտ պատմություն առանց ժամանակագրության», - գրում է

Մովսես Խորենացին՝ այս առումով էականորեն տարբերվելով վաղ միջնադարի մնացած Հայ պատմիչներից, որոնք զանազան չափով, բայց բավականին անհոգ են եղել ժամանակագրության հարցում:

Իր ժամանակագրության համար Պատմահայրը ելակետ է ընտրել մ.թ.ա. 312 թվականը՝ Սելևկոս I Նիկատորի գահ բարձրանալու և Հին աշխարհում մեծ տարածում գտած սելևկյան թվականության սկզբնատարին: Ծիշտ է, այդ թվականը նա համարում է նաև Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվան տարեթիվ (Ալեքսանդր Մակեդոնացին իրականում վախճանվել է մ.թ.ա. 323 թվականին), սակայն այդ՝ Արևելքում արմատացած ավանդության ազդեցության հետևանք էր: Այսպես, ասորական ժամանակագրության մեջ, սելևկյան թվականի սկզբնատարին՝ մ.թ.ա. 312/311 թվականը, նշվում է որպես «Ալեքսանդր Մակեդոնացու տարի»: Իր ժամանակագրության համար Պատմահայրը հասցնում է մինչև մ.թ.ա. 439/440 թվականը՝ Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի մահվան տարին:

Ժամանակագրական համակարգը Պատմությունում ներկայացված է ոչ թե աղյուսակների, այլ ամբողջ աշխատությունում սրված տարեթվային տվյալների ձևով, որոնք նշում են այս կամ այն արքայի կառավարման տարեքանակը և նրա գահ բարձրանալու թվականի Հարաբերությունը Հարևան երկրի թագավորի կառավարման տարեթվի հետ: Այդ տվյալներն այնքան սպառնիչ են և համակարգված, որ Հնարավորություն են ընձևում վերականգնել ժամանակագրական այն աղյուսակը, որը, անշուշտ, Պատմահոր ձեռքի տակ է եղել աշխատության շարադրման ժամանակ: Այն բաղկացած է երեք անընդմեջ ժամանակագրական շարքերից՝ Սելևկյան-Արշակունի-Սասանյան արքաների (ամենաերկար շարք), Հայոց թագավորների, Հայոց կաթողիկոսների և չորրորդ, ըստ անհրաժեշտության ներկայացված, հռոմեական կայսրերի շարքից:

«Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը կազմում է երկրորդ և երրորդ գրքերի (առաջին գրքում ժամանակի հաշվարկը և տարբեր երկրների պատմության համաժամանակացումը կատարվում է ոչ թե տարեթվերով, այլ տիրակալների սերունդներով) առանցքը և այն Հենքը, որը Հիմք է ծառայել շարադրանքի համար: Ուստի Պատմության և նրա ժամանակագրության ընդթաղանները մեծապես նման և նույնիսկ նույնական են: Ժամանակագրական համակարգը ներքուստ նույնքան անթերի, ներդաշնակ և սլացիկ է, որքան և «Հայոց պատմությունը»: Այն ևս կառուցված է աղյուսակների տվյալների մշակման նույն սկզբունքներով, որոնք արդեն ընդթաղանի են «Հայոց պատմության» կապտակցությամբ: Ուստի այդ, իր հիմքում ճիշտ և բազում մանրամասնություններում հավաստի համակարգը Պատմության նման մի շարք (երբեմն՝ էական) չեղումներ ունի ներկայումս ընդունված գիտական ժամանակագրությունից: Դրանցից զվառվորը հռոմեական կայսրերի շարքի տեղաշարժն է Իրանի Արշակունի և Սասանյան արքաների շարքի Հարաբերումը, որի հետևանքով մի ընդարձակ հատվածում ծագում է ժամանակավրիպումների (անաբրոնիզմների) ամբողջ շարք, կարելի է ասել ենթահամակարգ: Պատմականորեն ժամանակամերձ տիրակալներն այստեղ երբեմն հեռացված են իրարից, իսկ զանազան ժամանակաշրջանների գործիչները մերթ ընդ մերթ հանդես են գալիս որպես ժամանակակիցներ: Այդ հենքի վրա ստեղծված պատմությունը դեպքից դեպք արհեստական պատմական

զբվագների ի Հայոց գայու Հնարավորություն է ընձևուում, որոնք կարելի է կոչել «ժամանակագրական Համակարգի արտադրանք»:

Մովսես Խորենացու աշխատության քննադատության զգալի մասը, բնականորեն, վերաբերում է Հենց այդ շեղումներին, որոնց ուսճացումը որոշ հետազոտողների կողմից Հանդեցրել է ամբողջ Համակարգի վարկաբեկմանը: Այնինչ Պատմություն ժամանակագրությունը, իր բոլոր թերություններով Հանդերձ, Հայ միջնադարյան պատմագրության խոշորագույն նվաճումներից է: Հայ իրականության մեջ առաջին անգամ Պատմահայրը մի քանի զուգահեռ շարքերի վրա Հիմնված Համաժամանակիցման Համակարգ է մշակել որոշակի ժամանակաշրջանի համար: Այդ փորձը Հոկայական նշանակություն է ունեցել Հայ պատմիչների Հաջորդ սերունդների համար: Բացի այդ, Մովսես Խորենացու ժամանակագրության մի շարք Հատվածների Հիմքի վրա է կառուցված Հայ ժողովրդի պատմության գիտական ժամանակագրությունը:

4. Կրոն, բանահայտություն, պատմագրություն: Հայկ, Արամ, Արա Գեղեցիկ, Տորք, Աստղիկ անուններն ու դրանց հետ կապված առասպելներն ու գրույցները Հայերի Հեթանոսական կրոնի և Հավատալիքների Հնագույն շերտերի այն նմուշներն են, որոնք ցույց են տալիս, թե մինչև իրանական դիցանուններ կրող Արամագրից, Վահագնից, Անահիտից, Միհրից և ուրիշներից կազմված Հայ Հեթանոսական դիցարանը, Հայերն ունեին իրենց նախնական, ավելի Հին դիցարանը: Այն Հայերի Հնագույն և ինքնատիպ Հոգևոր մշակույթի, որը սերտ առնչություն ուներ Հինարևելյան՝ ուրարտական, իսթական, ասորեստանյան մշակույթների հետ, արդատիքներից էր: Եթե չլինեի Մովսես Խորենացին, մենք ոչինչ չէինք իմանա այդ մշակույթի մասին: Երկրորդ դիցարանը ևս, որը պատմական ճակատագրի թեկուզրանքով փոխարինեց առաջինին, մեր առջև զգալի չափով ուրվագծվում է դարձյալ Պատմահոր Հաղորդումների շնորհիվ: Նրա միջոցով է Հայտնի դառնում, որ իրանական անուններով աստվածները Հայաստանում Հանդես էին գալիս վերափոխված կերպարանքով և ձևք էին բերել տեղական, ազգային Հոտականիչներ: Մեղանում, օրինակ, ի տարբերություն իրանական միտանական Ահուրա-Մադայի, պաշտում էին չորս տարբեր Արամագրուների, բացակայում էր իրանական կրոնին բնորոշ երկվությունը՝ բարու և չարի միջև Հավերժական պայքարի գաղափարով՝ վերջինիս մարմնացում Անգհր-Մանյու-ԱՀրիմանի հետ միասին: Դարձյալ Մովսես Խորենացին է Հաղորդում այն փոփոխությունների մասին, որ կրեց Հայկական դիցարանը Հելլենիստական դարաշրջանում, երբ Հայոց աստվածների հետ կարծես սերտաճեցին Հուսական աստվածներ Ջևար, Ապոլոնը, Արտեմիսը, Հերակլը և ուրիշներ: Հենց նա է Հաղորդում Հայաստանում յուրօրինակ «քաղաքական կրոնի» գոյությունը, որը լայն տարածում էր ստացել Հելլենիստական աշխարհում, այն է՝ թագավորների և թագավորական Հարստության աստվածացման մասին:

Ոչ պակաս, և թերևս ավելի մեծ, կարևորություն են ներկայացնում Մովսես Խորենացու շնորհիվ պահպանված ժողովրդական բանավոր ստեղծագործության այն նմուշները, որոնք ցույց են տալիս, թե մինչև «Մամա ծաեր» ժողովրդական վեպը Հայաստանում գոյություն ունեին ուրիշ, ավելի Հին վերական շարքեր: Պատմահայրը դրանցից օրինակներ է բերում այնպես, ինչպես որ լսել է

դուստներնրից: Ուստի Հարկ է ընդգծել, որ այդ ստեղծագործությունները՝ Վահագնի ծնունդի, Արտաշեսի ու Մաթենիի, Արամագրի մասին երգերը և ուրիշներ, երևան են Հանում ոչ միայն ժողովրդական բանավոր ստեղծագործության ձևն ու բովանդակությունը, այլև, որ առանձնապես կարևոր է, մինչդրական ժամանակաշրջանի, այսինքն՝ մինչև մ. թ. V դարի Հայերեն խոսակցական լեզվի նմուշներ են ներկայացնում:

Բանավոր ստեղծագործությունը, ժողովրդական Հիշգրությունը թեև խիստ կարևոր, բայց այնուամենայնիվ միակ ուղին չէին «Հայոց պատմության» Հեղինակին խոր Հնագրի մասին տեղեկություններ Հաղորդելու համար: «Հայոց պատմությունը» բախվածությանի ավյալներ է պարունակում նաև տեղական գրավոր ուղիները, առաջին Հերթին՝ պատմական մտքի զարգացման շղթան վերականգնելու համար: Պատմական երկերը շարադրվում էին օտար լեզուներով, բայց տեղական Հիմքի վրա և այդպեսով Հայկական էին: Այդ շղթայի մի շարք օղակներ՝ «Մեհենական պատմությունները» - «Հյուստամն պիտոյիցը» - Մար Աբաս Կասինայի աշխատությունը, ստեղծվել էին Արշակունիների Հարստության կառավարման (մ. թ. I-IV դարեր) ընթացքում: Եթե սրանց ավերակները անտիկ Հեղինակների մեջ Հայտնի ավյալները այն մասին, որ Հայաստանի պատմության վերաբերյալ աշխատություններ էին ստեղծվել տեղում դեռևս Արտաշեսյանների Հարստության դարաշրջանում՝ Տիգրան II-ի (մ.թ.ա. 95-55) օրոք Մետրաղոտու Սկեփիսպու և Ամիրկիրատես Աթենացու, իսկ Արտավազդ I-ի (մ.թ.ա. 55-35) օրոք Հենց այդ արքայի կողմից, ապա այդ շղթան ոչ միայն էսպանորին կերկարի, այլև կճյուղավորվի երկու գուգահեռ գծերի՝ արբունի և մեհենական պատմագրությունների: Շղթան ձգվում է Հելլենիստական դարաշրջանից մինչև վաղ միջնադար և ակնհայտորեն Հավանդում է Համարվելու V դարի Հայ պատմագրության նախորդը ու նրա բուն ծագման գործոններից մեկը:

Մովսես Խորենացու ավյալները վեր են Հանում Հայաստանի Հեթանոսական տաճարների դիրք գրավոր մշակույթի ստեղծման և պահպանման գործում: Այդ դերը Համարելի է, մի կողմից, նախորդ Հինարևելյան, մյուս կողմից՝ հետագա բրիտանոսական տաճարների՝ գրավոր մշակույթի կրողների ու կենտրոնների գործունեությունը հետ: Այսպիսով բացահայտվում է մշակութային ուղանդների Հաղորդականությունը Առաջավոր Ասիայի տարածաշրջանում բազում Հագա-բամյակների ընթացքում:

5. Տեղեկություններ այլ երկրների մասին: «Հայոց պատմությունում» պահպանված մշակութային արժեքների քննությունը թերի կլինեի առանց Հիշատակելու, թե ինչ է Հաղորդում աշխատությունը Հարևան և Հեռավոր երկրների պատմության մասին: Այդ ամենի թվարկումն այստեղ անհնարին է, ուստի և մենք կտահմանափակվենք Հարևան Իրանի մասին եղած բազմաթիվ տեղեկություններից ընտրված օրինակներով:

Մովսես Խորենացու Հաղորդած պարթևական Արշակունի արքաների ցանկը Հատկապես կարևոր է, քանի որ անտիկ և ասորական պատմական ավանդույթներում պարթևական արքաների ցանկին ու ժամանակագրությունն ընդհանրապես բացակայում են: Իրանական ավանդույթն արտացոլող ցանկեր են պահպանվել միայն ուշ շրջանի արաբական Հելլենիստիկ և Ֆիրդուսու երկերում, այն էլ խիստ աղճատված տեսքով՝ թե՛ անունների կազմի, թե՛ ժամանակագրության

ստումով: Այսպիսով, այդ հարստության արքաների շարքի և ժամանակագրության մասին գիտությունը պատկերացում է կազմում հունա-հռոմեական հեղինակները պատահական տեղեկությունների և դրամատիկական տվյալների հիման վրա: Մովսես Խորենացու ցանկը թեև վարձյալ որոշակիորեն խաթարված է անուանների կազմի առումով, այնուամենայնիվ շահեկանորեն առանձնանում է նրանով, որ նշված տարբերակները զարմանալիորեն համաձայնում են հունահռոմեական հեղինակների և դրամների տվյալների հետ (այն տարբերությամբ, որ Մովսես Խորենացու մոտ կարճատև գահակալությունները գումարված են երկարատևներին): Ընդ որում, եթե այդ հարստության կառավարման ողջ ժամանակաշրջանը բացարձակ ժամանակագրության մեջ տեղադրելիս Մովսես Խորենացին հենվել է անտիկ պատմագրության տվյալների վրա, ապա, այսուհանդերձ, որոշ հստակ նշաններից դատելով, Պատմաճայրը ծանոթ է եղել նաև անտիկ հեղինակների կողմից անտեղյակ «Արշակունյաց թվականության» հետ: Այդ թվականությունը, որի սկզբնատարին մ.թ.ա. 248/247 թվականն էր, կիրառում էին իրենք՝ պարթև Արշակունիները:

Այս ամենը ցույց է տալիս, որ Սասանյան Իրանում կորսված պարթև Արշակունյաց ավանդույթը (գիտություն մեջ դա կոչվում է «Արշակունյաց բացուտ») շարունակվում էր պահպանվել Հայաստանում և հանդես է գալիս «Հայոց պատմության» մեջ՝ բարձրացնելով նրա հեղինակությունը, որպես պատմական աղբյուրի:

«Հայոց պատմությունը» էլ ավելի կարևոր տվյալներ է պարունակում Իրանի պատմության Սասանյան ժամանակաշրջանի վերաբերյալ: Հատկապես ուշագրավ են իրանական բանահյուսության այն տվյալները, որոնք ավելի վաղ են հավաքվել ու զրի առնվել Մովսես Խորենացու կողմից, քան Իրանում, հետևաբար և առավել հին տեսք ունեն: Պատմաճայրը Ռոստոմ Ջալին (Սազճիկ) բազում դարեր ավելի վաղ է հիշատակում, քան Ֆիրդուսին նրան իր «Շահնամի» հերոս կրթածներ: Նույնպիսին է իրավիճակը նաև իրանական բանահյուսական մյուս կերպարների՝ Հրուզնի (Ֆերիդուն), Բյուրասպի Աժդահակի հարցում: Մովսես Խորենացին մեզ է հասցրել նաև վերջինիս ուսուցիչական դադարները. «Կամենում էր ցույց տալ, որ ամենը պետք է ընդհանուր կենցաղ ունենան. նա ասում էր, թե ոչ որ չպետք է առանձին (սեփական) բան ունենա, այլ ամեն ինչ ընդհանուր պետք է լինի: Նրա ամեն մի խոսքը, ամեն մի գործը հայրանի էր. ոչ մի բան ծածուկ չէր մտածում, այլ սրտի բոլոր դադարների խորհուրդները լեզվովն արտահայտում էր. և սահմանում էր, որ բարեկամները նրա մոտ ելուժուտ անեն ինչպես հայտում էր. և սահմանում էր, որ բարեկամները նրա մոտ ելուժուտ անեն ինչպես արդիական են այստեղ շարադրված հնադույն և հավերժ նոր դրույթները, և որքան գլատա է Պատմահոր՝ դրանց տված գնահատականը:

Ոչ պակաս հետաքրքրություն են ներկայացնում Սասանյան հարստության հիմնադիր Արասաչիր Պապականի գրույցի՝ «Հայոց պատմությունում» պահպանված տարրերը:

Իրանական աշխարհը, սակայն, բոլորովին էլ միակ ոչ-հայկական ոլորտը չէ, որի մասին տեղեկություններ է հազարրում Մովսես Խորենացին: Խիստ կարևոր են նաև Հարևան Վրաստանի ու Ադվանքի, ինչպես և Ասորիքի, Հյուսիսային Կովկասի, Միջին Ասիայի, Փոքր Ասիայի պատմությունը վերաբերող տվյալները:

Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև նրա տեղեկությունները Հին Հռոմի, Սելևկյան տերության, Հին Հունաստանի, Պաղեստինի, Ուրարտուի, Ասորեստանի, Բաբելոնի մասին:

Ամփոփելով այն հարցի պատասխանը, թե ինչ է տալիս պատմական գիտությունը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», կարելի է ասել, որ այն պահպանել և մեզ է հասցրել մինչքրիստոնեական հայկական քաղաքակրթությունը և Հին աշխարհի մյուս քաղաքակրթությունների հետ նրա կապերը հատկանշող բազում տվյալներ:

«Հայոց պատմությունը» նաև աչքի ընկնող գրական հուշարձան է, հայ միջնադարյան արձակի լավագույն նմուշներից մեկը: Նրա լեզուն Մղաբի ոսկեղենիկ հայերենն է՝ սակավ չափով ենթարկված հունարան դարձրի ազդեցությանը: Մովսես Խորենացու լեզուն աչքի է ընկնում բազմադասություններ և հակադիր թվացող հատկանիշներով, որոնք արտահայտվում են հարկ եղած տեղերում անհրաժեշտ և պատշաճ չափով: Այդ լեզուն հարուստ ու պերճ է, միաժամանակ՝ դուսպ: Երբեմն վերամբարձ է, բայց միշտ՝ ճշգրիտ, հանդիսավոր է ու պարզ, կոթողային է ու ճկուն՝ կախված հանդամանքներից ու նկարագրություններից առարկայից, և կատարելապես արտահայտում է թե՛ առարկայականը և թե՛ վերացականը:

Մովսես Խորենացու նկարագրությունները ցայտուն են ու ընդգրկուն, ներկա գտնվելու տպավորություն են ստեղծում, թեև աչքի են ընկնում իրենց սեղմություններ:

Պետական գործիչների նրա կերտած կերպարները զարմանալիորեն կենդանի են և հոգեբանորեն իրական: Այն աստիճան, որ տպավորություն են ստեղծում, թե նրանք մեր ժամանակակիցներն են: Մեջբերենք մի հատված, որտեղ բնութագրվում է Երվանդ արքան: Մի կողմից, նա բռնակալ է, օրինական գահաժառանգի մահն է տենչում, այնպիսի «չար աչք» ունի, որ նրա հայացքից փչվում են որձաբարերը: Մյուս կողմից, նա հմուտ կառավարիչ է, մեծ շինարար, որը նոր մայրաքաղաք և կուռքերի քաղաք է կառուցել, հիմնադրել է Մենդոց անասուր և այլն: Մի խոսքով, Երվանդը բարդ խառնվածք ունեցող անձնավորություն է: Տեսնենք, ինչպես է նա վարվում օրհասական իրադրությունում, երբ օրինական գահաժառանգը օտար զորքերով Հայաստան է ներխուժել, ու մահու և կենաց ճակատամարտ է սպասվում: «Երվանդն ավելի առաստացնում էր պարզեցնելը և ամեն մեկին բաժանում էր գանձերը և որքան շատ էր տալիս, այնքան ավելի ատելի էր դառնում, որովհետև բոլորն էլ զիտեին, թե առաստածեությունից չէ, որ տալիս է, այլ երկյուղից վստահում է: Եվ այնքան սիրելի չէր դարձնում նրանց, որոնց շատ էր տալիս, որքան թշնամի էր դարձնում նրանց, որոնց այնքան առատ չէր տալիս» (II, 45):

«Հայոց պատմության» առանձին դրվագներ զոդորիկ նովիներ են հիշեցնում: Այդպիսի օրինակ կարող է ծառայել Տրդատ Բագրատունու պատմությունը: Սա, տեղի լինելով հանդերձ, ամուսնացել էր գեղեցկուհի արքայադուստր Երանյակի հետ ու, չհանդուրժելով կնոջ քամահարական վերաբերմունքը, սպստամբել էր Տիրան արքայի դեմ:

«Հայոց պատմության» կառուցվածքն առանց չափազանցության կարելի է կատարյալ անվանել: Այս պնդումը հիմնված է նրա տարրեր հատվածների, գլուխների, պարբերացման զարմանահրաշ համամասնությունների, դրանց ներդաշնակ,

Հաջորդականությունն ու Հակադրությունը գուրակեցող, Հերթապաշտության վրա: Աշխատությունն ասարեք մտախնայ, ինչպես նաև ամբողջ ստեղծագործությունը, կատարյալ ավարտությունը դրոշմ են կրում: Անկասկած է, որ սեփական պատմահայեցողությունից գաս, Մովսես Խորենացին ղեկավարվել է նաև գրական ստեղծագործության գեղագիտական չափանիշներով: Այս երկու Հայեցակերպերի գուրակչում էլ ստեղծագործությանը Հաղորդել է այն անկերկնելի ինքնատիպությունն ու Համապարփակությունը, որով աչքի է ընկնում «Հայոց պատմությունը»:

Նրան վիճակված էր դառնալ նաև այն ստեղծագործությունը, որը երկար ու ձիգ դարերի ընթացքում կատարելատիպ էր դառնալու ոչ միայն պատմագրական, այլև մասնաշաղկապ դարձող գրական ժանրերի երկերի Համար: Այս երևույթը Հիմնված է երկու կարևոր Հանգամանքների վրա: Առաջինը՝ Մովսես Խորենացու ստեղծագործության մեջ Հեղինակն ամբողջ և մասնատրուկության ազդեցության (այդ բառի ամենալայն իմաստով) կուտակումն էր, երկրորդը՝ նոր, զուտ Հայեցի մտածողության ստեղծումը: Իրենց Համաձուլությունը դրանք կազմեցին այն անսպառ աղբյուրը, որի լույսը ճառագում էր Հայոց միջնադարում և Հասել է մինչև մեր օրերը:

«Հայոց պատմությունը» մի կողմից նրա Հեղինակի Հանճարի, մյուս կողմից՝ վեհ քաղաքացիականության արգասիքն է: Քաղաքացու, Հայրենասերի կերպարը ի Հայտ է գալիս ամեն մի էջում: Հեղինակի ապրումները բացահայտորեն ողբերգական երանգավորում ունեն: Մովսես Խորենացու սղբերգության սկունքը նրա քաղաքական Համակրանքների և իղձերի երկատվածությունն է: Ժամանակի Հայ Հասարակության երկու ղեկավար ուժերը՝ նախարարությունը՝ Պատմահոր աչքում ժողովրդի առաջընթացի մղիչ ուժը, և թագավորական իշխանությունը՝ օտարների Հարձակման սարսուռալիքի պայմաններում երկիրը Համախմբող ու միավորողը, իրենց վեհ առաքելությունը կատարելու փոխարեն, օրհասական Հակամարտության մեջ էին գտնվում: Այս ամենը խոր վիշտ էր պատճառում Մովսես Խորենացուն, քանի որ այդ եղբայրասպան բախումները գյուրացնում էին Հայաստանը շրջապատող երկու Հզոր ոսպմաքաղաքական ուժերի՝ Իրանի և Հռոմի (Բյուզանդիայի) քայքայիչ գործունեությունը և վերջիվերջո Հանգեցրին Հայրենի երկրի բաժանմանն ու քաղաքական անկախության կորստին: Մովսես Խորենացու ստեղծագործությունը պատմական գաս ու նախազուգուցում է նաև մեզ Համար:

Այն նպատակը, որ իր առջև «Հայոց պատմությունում» դրել է Մովսես Խորենացին, լիովին իրականացել է: Ինչպես որ Պատմահայրն էր տքնաշանտրեն աշխատել գծվարին խնդիրը՝ «Հայոց պատմության» ստեղծման Հարցը լուծելու Համար, այնպես էլ նրա Պատմությունն արտրման օրվանից սկսած դարեր շարունակ «բանել է» մեծագույն արդյունավետությունը: Այն Հայ Հասարակության բազում սերունդներ է դառնալու, մասնակցել է Հայ գործիչների ու մտավորականության գաղափարական մտքի կազմավորմանը, նաև այժմ գծվարին պատմական ուղիով ընթացող մեր ժողովրդին վարակում է անձնագոհության, խիզախության, իմաստության և մարդկային բազում այլ սուրբինությունների օրինակներով:

Նոր ժամանակներում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» վարձել է Համաշխարհային գիտության Հետաքրքրության տառակա: Բացի Հայ գիտնականներից այն ուսումնասիրել են անգլիացի, ֆրանսիացի, գերմանացի, ռուս,

խոսալացի և բաղամթիվ այլ Հետազոտողներ: «Հայոց պատմությունը» թարգմանվել է տասնյակ օտար լեզուներով: Այդքան լայն տարածման և Հետաքրքրության պատճառներից մեկը, անշուշտ, այն Հանգամանքն է, որ Պատմահայրը իր ժողովրդի պատմությունը գիտարկել է Համաշխարհային պատմության շրջանակներում: Նրա տեսագրչույթն է գտնվել ողջ քաղաքակիրթ աշխարհը, երկրագնդի ողջ բնակեցված տարածքը Բրիտանիայից մինչև Չինաստան:

Բարձունքում թևածող արծաթի սրատես Հայացքով նա ընդգրկում էր ողջ երկիրը և Հենց այդ էլ Հնարավորություն էր ընձեռում նրան խորապես ըմբռնելու սեփական ժողովրդի տեղն ու դերը Համաշխարհային պատմության մեջ, սալու նրա անմահ ու Հպարտ բնութագրերը. «Թեպետ մենք փոքր ածու ենք և շատ սահմանափակ թվով և շատ անգամ օտար թագավորության տակ նվաճված, բայց և այնպես մեր աշխարհումն էլ քաջություն շատ գործեր կան գործված, գրելու և Հիշատակելու արժանի» (1, 3):

Այդ գործերից մեկն էլ Հիրավի «Հայոց պատմության» ստեղծումն էր:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

ԵՎ ՄԵՊԼՂԳՐԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ¹

(Հայկի և Հայկյանների առասպելի պատմականության և զարգացման փուլերի խնդիրը)¹

Մ. թ. ա. IX-VII դդ. Հայկական լեռնաշխարհում ծաղկած Ուրարտու պետությունը, ինչպես և Հինարևելյան շատ ուրիշ պետություններ ու Հասարակություններ (Շուսեր, Էլամ, Խաթի, Միտանի և այլն) անհայտ էին մնում գեառությունը մինչև XIX դարի երկրորդ կեսը և XX դարը, երբ հնագետների ջանքերով Հայտնաբերվեց նրանց նյութական մշակույթը, սալա և վերձանվեցին նրանց թողած սեպագրական հուշարձանները: Մովսես Խորենացին ևս, Հին և միջնադարյան ուրիշ Հեղինակներին նման, ոչինչ չի լմացել այդ երկրներին, մասնավորապես՝ Ուրարտուի, գոյություն մասին:

Այսուհանդերձ, նրա «Հայոց պատմություն» Առաջին գրքի շարադրանքում առկա են մի շարք դրվագներ, որոնք, անկախ Հեղինակի պատկերացումներից, մտամբ ակներևաբար, մասամբ էլ Հայտնականության տարբեր աստիճաններով, արտացոլում են Ուրարտուի և նրա ժամանակաշրջանի իրողություններն ու իրադարձությունները:

1. Հայտնի է Մովսես Խորենացու հատուկ հետաքրքրությունը իր շարադրանքի հետ կապվող քաղաքների, ամրոցների, ջրանցքների, կոթողների, արձանների և նյութական մշակույթի այլ տեսակների նկատմամբ: Պատմահայրը ոչ միայն հիշատակում է դրանք, այլև հնարավոր դեպքերում նկարագրում անհրաժեշտ մանրամասնություններով: Նրա նկարագրություններից ընթերցողը Հստակ տեսողական պատկերացումներ է ստանում: Այդպիսիք են, օրինակ, Երվանդաշատի, Թեոդուսյոսի - Կարինի, Վան քաղաքի նկարագրությունները:

Վանի կապակցությամբ Մովսես Խորենացին նախ նկարագրում է տեղանքը, ապա հսկայական «ամրարտակը», ինքը՝ քաղաքը, նրա միջնաբերդը, ժայռավոր սրահները և, վերջապես, ժայռի Հարթված մակերեսի վրա փորագրված սեպագրական արձանագրությունները: Սրանցից շատ բան մեր ժամանակներին է հասել երկրի երեսին, շատ բան էլ պերված-լույս աշխարհ է հանված Հնագետների կողմից, և ակնատեսներն ու մասնագետները խոսում են Պատմահոր նկարագրությունների ճշգրտության մասին: Մեզ Հայտնի է, որ այդ ամենը աղբյուր էր Ուրարտուի թագավորների շինարարական գործունեության, որն սկսել էր դեռևս մ.թ.ա. IX դարի երրորդ քառորդում Սարգուրի I-ը, և որին մեծ ծավալ էր տվել մասնավորապես Մենուան (մ.թ.ա. 810-786թթ.): Վերջինս, բացի այլևայլ շինություններից, կառուցել է նաև «ամբարտակ» կոչվողը՝ 70 կմ երկարություն ունեցող Հուսա-

կավոր, մինչև մեր օրերը պահպանված ջրանցքը, որը ջուր էր մատակարարելու մայրաքաղաք Տուշպային, այսինքն՝ Վանին, և որի պատերը կազմող վեճերի կամ շրջակա ժայռերի վրա բազմաթիվ տեղերում շինարար թագավորը թողել է իր արձանագրությունները, նշելով նրանցում ջրանցքի կառուցման փաստը և ջրանցքն իր անունով կոչելու հրահրանքը²:

Որևէ քաղաքի նկարագրությունը տալիս Մովսես Խորենացին միշտ առաջին հերթին հիշատակում է, թե ով է այն հիմնադրել ու կառուցել: Արդեն ասվել է, որ Ուրարտուի գոյություն մասին նա պատկերացում չի ունեցել, ուստի և էլ էր կարող Վանի կառուցումը վերագրել Մենուային կամ մեկ ուրիշ ուրարտական թագավորի: Գուցե նա կարող էր վերագրել այդ կառուցները Հայոց նահապետներից որևէ մեկին, ասենք, Արամին կամ նույն Արա Գեղեցիկին և այդ, թերևս, մոտ կլինեի նրա սրտին: Սակայն նա այդպիսի Հնարավորություն չի ունեցել, քանի որ իրեն Հայտնի ժողովրդական ավանդությունը քաղաքի ստեղծումը վերագրում է Ասորեստանի թագուհի Շամիրամին³: Այդ ավանդությունը բաղկացած էր երկու տարրից, որոնք Պատմահորն էին հասել տարբեր աղբյուրներից: Մեկը նրանցից Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի ընտրելագույն զիջագրույցն է, որի աղբյուրը, ըստ Մովսես Խորենացու շարադրանքի, Մար Աբաս Կատինայի մատյանն է, մյուսը՝ Շամիրամի հետ առնչվող տեղական առասպելավանդությունը, որից մեզ, դարձյալ Մովսես Խորենացու շնորհիվ, առանձին մանրամասնություններ են հասել: Ինքը Պատմահայրը որոշակիորեն տարբերում է այդ առասպելավանդությունը Հիշատակված զիջագրույցից, նշելով նրանց զանազան աղբյուրները. «Եւ առասպելք աշխարհիս մերոյ զբազմահմուտ Ասորին (այսինքն՝ Մար Աբասին- Գ. Ս.) արդարացուցանեն», գրում է նա և իսկույն ավելացնում այդ առասպելավանդությունից մի քանի փշրանքներ. «Աստ ուրեմն զմահն ասել Շամիրամայ, և զՀետևակ փախտտոն, և զպարտման և զիրձս ջրոյն և զարբումնն, այլ և ի մոտ Հասանել սուսերաւորաց՝ և գյուտութիս ի ծով, և բան ի նմանէ. «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով»: Այլ թէ արտոբնն առասպել՝ և Շամիրամ քար առաջին քան զԻրոքէ» (Ա, 18):

Այս տեղական առասպելավանդությունը, բնականաբար, շատ ավելի փարթամ եղած պիտի լինի, քան պատկերանուն է մեզ Մովսես Խորենացու պահպանած փշրանքների հիման վրա: Մեր օրերին է հասել «Շամիրամա ջուր»

² Տե՛ս Դ. Ա. Меликишвили. Урартские клинообразные надписи (УКН). М., 1960, NN 43-56.

³ Թերևս, այդ կառուցները, Մովսես Խորենացու օրոք ավելի քանակությամբ և առավել լավ պահպանված լինելով, քան այսօր, նրա աչքին նաև խորթ են թվացել Հայկական շինարարական ոճին, ինչպես և այժմ մեր Հնագետներին են ներկայանում: Գուցե դրանով են մասամբ թեկարարված նրա այսպիսի արտահայտությունները այդ կառուցների կապակցությամբ. «Իսկ զձայր քաղաքին և որ ինչ ի նմա Հաշակիստութիւնք՝ բազմաց ի մարդկանէ ոչ Հասու լուս, և ոչ պատմել է կարողութիւն... Որոյ որպիսութիւն դրութեանն յօրինածոյ ոչ ի յսիլս մեր Հասուղ ճմարտութեամբ յումեքէ, և ոչ մեք ի պատմութիւնս Հիսուկ Հասանիք» և այլն (Ա, 16): Եվ այս խնդրում առանձնապես կողմնորոշող պիտի լինեի նրա Համար Վանի ժայռի հսկայական սեպագրական արձանագրությունը՝ Արգիթի I-ի (մ.թ.ա. 786-764թթ.) Հայտնի «Խորխորան տարեգրությունը», որի մասին նա գրում է. «Իսկ զամենայն երեսս քարին իրբն զբնա զմամ Հարթեալ բազում գիրս ի նմա գրեաց (Շամիրամը. - Գ. Ս.), որոյ Հայեցուանն միայն զամենայն որ ի զարմանս ամէ» (նույն տեղում):

¹ Հոգիվածը ներկայացնում է 1991թ. Հունվարի 25-26-ին Փարիզում կայացած «Moise de Khorène et l' historiographie arménienne des origines» - «Մովսես Խորենացին և Հայ պատմագրության ակունքները», միջազգային գիտաժողովում ընթերցված՝ «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և Ուրարտուն» զեկուցման ընդգայնված և լրացված տարբերակը:

անվանումը, որը ժողովուրդը տալիս է Մենուայի կառուցած ջրանցքին⁴: Մովսես ինքնապես մոտ «Շամիրամի քաղաք» անվանված Վանը այդպես է անվանում նաև Թովմաս Արծրունին, որը, բացի այդ, Հիշատակում է նաև «Շամիրամ բերդը», իսկ Ճվաչ դավառում՝ «Շամիրամ ամրոցը»⁵: «Շամիրամ դուռը» Մշո դաշտում Հիշատակում է Գար. Սրվանձադյանը⁶: Վանի մոտ Թովմաս Հիշատակում է Լեզք գյուղը (Լեզույ գեաղջն)⁷՝ կապելով այն Շամիրամի գլխավորներից Արա Գեղեցիկի ստացած վերքերը լիգել-սպիտակելու հետ⁸: Արալիզները (առլեզները) Հիշատակվում են նաև Փավստոսի (Ե, 36) ու Եգիպիկի (Ա, 24) մոտ և Անանունի «Նախնական պատմություն» մեջ (գլուխ Ա): Որ փող միջնադարում ժողովրդի մեջ գեղեցիկ պատմվում էր Արա Գեղեցիկի հետ կապված բուն առասպելը՝ անողորմ կիտրեն հուշում է նաև Արայի լեռան Հիշատակումը VII դարի Աշխարհացոյցում⁹:

Այս բոլորը ավելի ցյուն, հարուստ ու հստակ լինելով Մովսես ինքնապես սպրած V դարում, բավական հիմքեր են տվել նրան Վան քաղաքի հիմնադրումը վերագրելու Շամիրամի և ոչ մեկ ուրիշի, իսկ Ուրարտուի մասին նա, ինչպես ասվեց, տեղեկություն չունի և չէր կարող ունենալ:

2. Մովսես ինքնապես «Հայոց պատմություն» մեջ ուրարտական ժամանակաշրջանին առնչվող նյութի առկայություն տեսակետից Շամիրամի հետ կապված հազորդումները մեզ ավելի հեռուն են տանում, քան սոսկ Վան քաղաքի հիմնադրման թեման է: Հարցը հետևյալն է: Ինչ ճանապարհով և երբ է Շամիրամի կերպարը եկել մտել Հայկական միջավայր: Ամենահնչոտ պատասխանը կլինի, թե՛ անտիկ շրջանի այն գրականությունից, որում Շամիրամի (Սեմիրամիսի) առասպելը բավական մեծ տարածում ունի: Հիրավի, Մովսես ինքնապես շարադրած՝ Շամիրամի հետ կապված առասպելները մի խոչըր մասը վաղիս է անտիկ գրականությունից:

Անտիկ գրականության մեջ այդ առասպելների գլխավոր ակունքը մ.թ.ա. V դարի հույն Հելլինակ, պարսից թագավորի բժիշկ Քսենոփանի երկն է, որը մեզ չի հասել, բայց որի մեջ այստեղ հետաքրքրող մտքերը վերապատմել է մ.թ.ա. I դարի հույն Հելլինակ Դիոդորոս Սիկիլիացին իր «Պատմական գրադարանի» II գրքի 4-20 գլուխներում¹⁰: Մովսես ինքնապես գուցե անմիջականորեն օգտված լինի այդ շարադրանքից, սակայն իր տեղեկությունների մեծ մասը նա քաղել է IV դարի Հելլինակ Եվսեբիոս Կեսարացու «Բրոնիկոնից»¹¹: Այստեղից են գալիս Շամիրամի ամուսին Նինոսի, ինչպես և Շամիրամի և Զրադաշտ մոզի մասին տեղեկությունները, Շամիրամի հույկական արշավանքի, իր որդիներին կոտորելու և նրանցից մեկից՝ Նինոսից սպանվելու պատմությունը, ինչպես և Նինոսի Զամես երկրորդ անվան և Արա-համանի ժամանակակից լինելու մասին հազորդումները: Եվսեբիոսի միջնորդությամբ է մեջբերում Մովսես ինքնապես Կեփաղիոնի այս

⁴ Գար. Սրվանձադյան, Երևան, 1978, էջ 383, 403:
⁵ Թովմասի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. ՍՊԲ, 1887, էջ 258, 270:
⁶ Գար. Սրվանձադյան, Երևան, 1978, էջ 49:
⁷ Թովմասի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. ՍՊԲ, 1887, էջ 252:
⁸ Սեմ. Ս. Ս. Երևան, 1963, էջ 110:
⁹ Diodorus of Sicily in twelve volumes, I, Books I and II, 1-34, London, 1968.

հազորդումները Շամիրամի մասին (Ա, 18)¹⁰, թեև այդ կապակցությամբ վերջերս որոշ մասնակի կասկածներ են հայտնվել¹¹:

Սակայն բացի այս բոլորից, Մովսես ինքնապես գրվածները է շարադրում, որոնք վերաբերում են Հայկական միջավայրի հետ Շամիրամի առնչություններին: Ինչպես արդեն ասվեց վերը, դրանք են Արայի և Շամիրամի առասպելը, Վան քաղաքի կառուցման նկարագրությունը և Շամիրամի՝ Հայաստանում, Վանա լճի ափին իր վախճանը գտնելու մասին ավանդությունը:

Մրանցից միայն երկրորդ գրվածքի՝ Վան քաղաքի շինարարության կապակցությամբ է, որ գուցե կարելի է նշմարել անտիկ գրականության, այն է՝ Դիոդորոս Սիկիլիացու հազորդումների ազդեցությունը, որոնք, սակայն, բնույթով միանգամայն տարբեր են Եվսեբիոսից եկող տեղեկություններից: Վերջիններս կոնկրետ հազորդումներ են Շամիրամի կյանքի ու շրջապատի (Նինոսի, Զրադաշտի, Նինոսի և այլոց) մասին, իսկ Դիոդորոսին վերագրելիները սոսկ նկարագրական, սճական տարրեր են, որոնք կարող են փոխառված լինել նրա՝ Շամիրամի կողմից Բաբելոն, Էլլաթանա քաղաքների շինարարության կազմակերպումն ու իրականացումը պատկերող գրվածքներից, մինչդեռ Մովսես ինքնապես մոտ վերաբերում են Վան քաղաքի շինարարության կազմակերպմանը և իրականացմանը¹²: Դրանք, եթե, իրոք, կան, ամենևին չեն խանդավառում Վան քաղաքի, նրա միջնաբերդի, նրա շրջակայքի, Հայտնի ամբարտակ-ջրանցքի նկարագրություններին միանգամայն հարազատ լինելու այն պատկերին, որ Հասել է մեր օրերին և կամ լույս աշխարհ է հանվել հնագետի բրիտիշ օդուկությամբ: Այգորիանի, բայց շատ ավելի ակնառու «Ռճական» փոխառությունները Մովսես ինքնապես մոտ հաճախ են անդիպում և երբեք չեն վնասում դրանց օգնությամբ շարադրված նկարագրությունների հարազատությանը բուն շարադրելի նյութին¹³:

Այսպիսով, ինչպես արդեն ասվեց վերը, Շամիրամի մասին Մովսես ինքնապես պատմածը կարելի է բաժանել երկու մասի, որոնցից մեկը վաղիս է անտիկ գրականությունից, իսկ մյուսը գուցե տեղական է (Վանի կառուցման նկարագրության կապակցությամբ վերը նշված երևույթի հաշվառմամբ):

Հարց է ծագում, իսկ Շամիրամի մասին Հայկական նյութը արդյոք իր Հերթին որևէ ազդեցություն չի՞ գործել անտիկ գրականության համապատասխան թեմայի վրա: Այստեղ հանդիպում ենք մի քանի փաստերի, որոնք այսպիսի ազդեցության օգտին են խոսում: Նախ, ինքը Դիոդորոսը պատմում է, որ Ասորեստանի Նինոս արքան, գեղեցիկ Շամիրամ-Սեմիրամիսի հետ ամուսնանալուց

¹⁰ Եսեբի Պամփիլիայ Կեսարացու ժամանակակառք. Վենետիկ, 1818, մասն Ա, էջ 84, 92, մասն Բ, էջ 65: Տե՛ս նաև Գ. Х а л а т ь я н ц, Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского, ч. II, М., 1896, с. 37.
¹¹ Տե՛ս Ջ ու ս ա ո Ս Ր Յ յ և Մովսես ինքնապեսի «Պատմական» ավանդությունը Հայոց պատմության Ա գրքի 5-րդ գլուխի մեջ: «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1992, թիվ 1, էջ 32:
¹² Տե՛ս Գ. Х а л а т ь я н ц. Указ. соч., с. 32 и сл. Նույն տեղում Գր. Խաթաբյանը նմանություններ է նշում նաև Հովսեփոս Փրավիոսի հետ, որ նույնպես հնարավոր է:
¹³ Տե՛ս, օրինակ, Գ. Խ. Ս ա Ր Յ յ և Մ. Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մովսես ինքնապես մոտ. - Բանբեր Մատենադարանի», N 3, 1956, էջ 31 և հոտ.:

Կա, սակայն, մի փաստ, որը կարող է որոշ չափով կողմնորոշիչ դեր կատարել: Դա Մարդուկ աստծու Հիշատակումն է Թեյշեբախի-Կարմիր բլուրում գտնված՝ Ռուսա II ուրարտական թագավորի մի սեպագրական արձանագրություն մեջ, որը թվագրվում է մ.թ.ա. VII դարի կեսերով²²:

Արձանագրության պաշարանված մասը պարունակում է հիմնականում անեծքի բանաձևեր, որում արձանագրության հեղինակը սպառնում է այն փչացնողներին, տեղահանողներին, յուրացնողներին և այլն: Սուրբաբար նա այդպիսիների գլխներին է կուտակում ուրարտական երեք գլխավոր աստվածների՝ Խալդիի, Թեյշեբայի և Շիվինիի ցասումն ու վրեժխնդրությունը: Սույն արձանագրության մեջ, սակայն, դրանց ավելացված է Մարդուկ աստվածը՝ գաղափարազրույցով. [Ս Hal-di-še ԾIM-še ԾUTU]-še ԾMARDUK-še-(աստված) Խալդին, (աստված) Թեյշեբան, (աստված) Շիվինին, (աստված) Մարդուկը...»:

Կարծիքներ կան, որ Մարդուկի պաշտամունքը Հայտնիկ է Արարատյան դաշտում գերեվարված բարեկրթացիների հետ (ն. Հարությունյան) կամ, որ նրա գաղափարազրույցի սակ թաքնված է որևէ տեղական աստվածություն (Գ. Մելիքիշիլի): Բայց դեպքերում Մարդուկի այստեղ Հայտնիկը Հատկանշական է: Այն, կարծես թե, ակնարկում է, թե ինչպիսի պատմական պարագաներում կարող էր տեղի ունենալ Բել-Մարդուկ աստծու ներթափանցումը Հայկական լեռնաշխարհ՝ Ատրիեստանի հետ բախումների պարագաներում: Դրանք սկսվել են մ.թ.ա. XIII դարում, երբ հզոր Ատրիեստանի դեմ կանգնած էին դեռևս Նաիրի և Ուրուառի հեղհեղուկ ցեղային միությունները, և շարունակվել հզոր և հակահարվածի ընդունակ Վանի թագավորության օրոք: Այդ եռանդուն բախումների ու շփումների շուրջը առաջացած ավանդություններում Բել աստծու կողքին հանդես է եկել, զուցի, ուրարտական Խալդի գլխավոր աստվածը:

Երևի այդ ավանդությունները, ուրարտական էթնոսի՝ Հայկականի մեջ տարրալուծվելուն համընթաց Հայացվել են և միահյուսվել Հայկական հնագույն աստված Հայկի շուրջը վաղուց յ վեր գոյություն ունեցած առասպելներին և այդ վիճակում հասել Մովսես Խորենացուն²³: Նման վարկածը, մեզ հավանական թվալով, ամենևին չի բացառում այլ մեկնաբանությունների հնարավորությունը: Նրա օգտին են խոսում, սակայն, այլ ժողովուրդների առասպելաբանության նմուշները, տանը Համաշխարհային ջրհեղեղի այն առասպելի օրինակը, որը զարգացման երեք փուլ է անցել՝ շումերական, աքքադական և հրեական, ամեն մի փուլում փոփոխելով գլխավոր հերոսի անունը՝ Զիուսուդրա-Ուտանապիշտիմ-Նոյ, և տեղայնացնելով առասպելի առաջնիմիական և այլ մանրամասնությունները:

4. Մեծ դժվարություններ է առաջացնում Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված Արամի առասպելի պատմական մեկնաբանման փորձը: Թեև ոմանց թվում է, թե այստեղ մեկնաբանելու բան չկա՝ Արամը պարզապես այն Արրամու Ուրարտացին է, որը Հիշատակվում է մ.թ.ա. IX դարի կեսերի ասուրական արձա-

²² Г.А. Меликишвили. Урартские клинообразные надписи. Открытия и публикации 1954-1970 гг. - Вестник древней истории, 1971, 4, N 450.

²³ Հմմտ. Մ. Ար. եղևան. նշվ. աշխ., էջ 252 և հտ. «...Մի՞թե կարող չէ այդ վրույցի մեջ մնացած ինչևէ Հայաստանի նախահայ բնակիչների՝ ուրարտացիների ասորիստանցոց դեմ մղած պատերազմների Հիշատակը, որը հետո Հայերը ժառանգել են ուրարտացիներից»:

նագրություններում որպես Ուրարտուի առաջին թագավոր: Հիրավի, անունները գրեթե նույնն են, և այս հանգամանքը ընդունակ է և՛ կողմնորոշելու, և՛ ապակողմնորոշելու: Գուցե Արամի առասպելը իսկապես հյուսված է Արրամու Ուրարտացու շուրջը: Սրա համար, եթե վերանայք անունների նույնությունից, իմ կարծիքով, զգացվում է նրանց հարազատությունը հաստատող լրացուցիչ պատմական փաստերի որոշակի պակաս:

Կամ զուցի մենք գործ ունենք անունների ոչ հազվադեպ հանդիպող պատահական նմանություն հետ: Այդ դեպքում, կարծում ենք, կարելի է ավելի սերտորեն հետևել Մովսես Խորենացու շարագրանքին: Արամին, որ Հայկյանների վեցերորդ սերնդի ներկայացուցիչն է, Արրամու Ուրարտացու ժամանակից բաժանում է շուրջ 25 սերունդ՝ գրեթե մեկ հազարամյակ: Այնուհետև, ըստ Մովսես Խորենացու, Արամը, Հայկից հետո, Հայերի երկրորդ անվանադիրն է, նրանց «արմեն» ցեղանվան աղբյուրը: Գոնե այս երկու հանգամանքը զրգում են մտածելու, թե արդյոք «Արամ» անունը իսկապես կապված չէ՞ «արմեն»-ին նախորդած «արմ», «ուրում» (= «օրում») կամ այլ ցեղանվանական ենթադրվող ձևերի հետ, ինչպես հետևում է Պատմահոր ասածից, և թե արդյոք, այդպիսով, Արամն իսկապես Հայկական հնագույն աստվածների թվին չի՞ պատկանում՝ Հայկի և Արայի հետ միասին:

Կամ զուցի կա մի երրորդ մեկնաբանություն հնարավորություն: Այս հարցերը մեզ համար տակավին բաց են մնում:

5. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» Առաջին գրքում շարագրված՝ Հայկ Նահապետի և Հայկյանների տեղաշարժերի մասին ավանդությունը կամ առասպելը ամենաառարկելի գնահատականների է արժանացել գիտական գրականության մեջ: Մինք հարում ենք այն տեսակետին, որ այդ նյութը իր հիմքում հնագույն ծագում ունի: Իհարկե, դարերի և հազարամյակներ ընթացքում այն շերտակալ է այլևայլ տարրերով ու մանրամասներով, ենթարկվել ձևափոխությունների և նշանակալից չափով կորցրել իր նախնական պատկերը, բայց և այնպես պահպանել է հնագույն տարրերակի հիմնական գծերը: Մեր համոզումը դրանց իսկություն վերաբերյալ առավել ևս ամրապնդվում է, երբ Հայտնաբերում ենք, որ նրանց տվյալները համընթաց են հնագույն, իրադարձությունների ժամանակակից սեպագրական և այլ աղբյուրներին:

Մեր խոսքն այստեղ մասնավորապես Հայկի և առաջին Հայկյանների այն տեղաշարժերի մասին է, որոնք բավական մանրամասն նկարագրված են Մովսես Խորենացու, ինչպես և Սեբեոսի «Պատմությունը» կից մեզ հասած տարրերակներում: Հարց է ծագում, որքա՞ն պատմական հիմք ունեն այդ տեղաշարժերը, և եթե ունեն, ապա ո՞ր ժամանակների իրադրությունն են նրանք արտացոլում:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ ներկայացված է Հայկական լեռնաշխարհի բնակեցման ոչ թե մեկ, այլ երկու ալիք: Առաջին ալիքը, իբր, տեղի է ունեցել Հայկից երեք սերունդ ավելի վաղ և կապված է եղել աստվածաշնչական Սևմի՝ Նոյի որդու և նրա որդի Տարբանի հետ:

Եթե որպես Հայկի ու Հայկյանների մասին տեղեկությունների աղբյուր Մովսես Խորենացին անվանում է Մար Աբաս Կառնիայի մատյանը, ապա Սևմի և Տարբանի պատմության կապակցությունը նա Հիշատակում է երկու աղբյուր՝ հույն փիլիսոփա Օլիմպիոդորոսի բանավոր հաղորդումը և, զուգահեռաբար,

Այսպիսով, եթե մենք ընդունենք ավանդությունն նախնական տարբերակի գոյություն Հնարավորությունը, ապա նրանում, որպես Աստվածաշնչից եկող տարբեր, պիտի բացակայելին թե՛ Բարեկոնքը և թե՛ «Արարողի երկիրը»՝ որպես միջանկյալ Հանգրվան Հարքի ճանապարհին (այլ կապակցությունը, ինչպես ասացինք և կտեսնենք, այն կարող էր Հիշատակված լինել), Հետևաբար և ընդհանրապես Բարեկոնքը մինչև Հարք ճանապարհի Հիշատակումը: (Ավանդություն վերը ներկայացված մասը, իր նախաստիվածաշնչական տեսքով, Հավանաբար, պարունակված կլինի Հայկի և նրա տոհմի տեղաշարժերի նաև ուրիշ մանրամասներ, որոնք Հետագայում կարող էին դուրս մղվել վերոհիշյալ աստվածաշնչական թեմաների ներմուծման Հետևանքով, մասնավաղ եթե Հակասում էին դրանց):

Այս տեսակետը Հիմնավորելու Համար կարելի է Հենվել նաև առասպելի պահպանված տեքստի որոշ առանձնահատկությունների վրա: Դրանք առկա են և Մովսես Խորենացու մատուցած տարբերակում, բայց ավելի ցցուն են ներկայացված Հայկի առասպելի՝ Սեբեոսի «Պատմություն» կազմում մեզ հասած տարբերակի մեջ, ուստի քաղվածքներ ենք բերում միայն այս վերջինից: Հայկն այստեղ տարբերակորեն երևում անգամ է իր թոռ Կարմոսին պարզեւում «Արարողի երկիր» իր կալուածքը: Առաջին անգամ այդ տեղի է ունենում Բարեկոնքը Հայաստան ճանապարհին, որի մասին կարդում ենք. «Ետ գնա (գերիկին Արարողայ-Գ. Ս.) Հայկն կալուած ժառանգութեան Կարմեայ թոռին իւրում, որդւոյն Արամենակայ» (Երևան, 1979, էջ 48): Երկրորդ անգամ նա այդ անում է իր կյանքի վերջում, որի մասին գրված է. «Եւ ի ժամանակի մահուանն իւրոյ ետ գնա (նույն երկիրը-Գ. Ս.) կալուած ժառանգութեան Կարմեայ թաւին իւրում, որդւոյ Արամենակայ» (էջ 50):

Քանի որ ձևակերպումը բառացիորեն է կրկնվում «ետ գնա...» և այլն, ապա բնական է ենթադրել, որ երկու դեպքերից մեկը մյուսի սոսկ կրկնություն է, և որ նախնական ավանդության մեջ այս երկուսից միայն մեկն է եղել: Մեր կարծիքով, եղել է միայն երկրորդը, քանի որ այն, ի տարբերություն առաջինի, կապված չէ աստվածաշնչական թեմայի հետ:

Ահա, ուրեմն, Մովսես Խորենացու «Պատմության» մեջ մեզ հասած երկու ավանդություններն էլ (այսինքն՝ Սեմ-Տարբանի և Հայկի), նրանց պարունակած աստվածաշնչական տարբերից դուրս, համառորեն հանդես են բերում Տարբը և Հարքը որպես Տարբանյանների և նրանց Հնազանդեցրած Հայկյանների բնօրրան, որտեղից այնուհետև, ինչպես պատմվում է առասպելի շարունակության մեջ, տեղի է ունենում Հայկյանների Հետագա տարածումը:

Այժմ սույն եզրակացությունն տեսանկյունով անդրադառնա՞նք ուրարտական սեպագրական աղբյուրներին: Դրանցից մեզ տվյալ դեպքում Հատկապես Հետաքրքրում է ուրարտական Մինուա թագավորի (մ.թ.ա. 810-786թթ.)՝ Մուշ քաղաքում Հայտնաբերված արձանագրությունը, որ փորագրված է քարակոթողի վրա (ձևձ, 41): Քարակոթողն էսպես վնասված է, սակայն Հնարավորություն կա ընկալելու արձանագրության Հիմնական բովանդակությունը:

Նախապես Հիշեցնենք, որ Մինուայի օրոք սկսվում է Ուրարտուի աշխարհակալության շրջանը, երբ Ուրարտական տերությունը ետ մղեց ու նսնամացրեց իր գլխավոր թշնամի Ասորեստանին և իր արևմտյան սահմանները Հասցրեց մինչև

Եփրատի վերին Հոսանքի Հովտը: Նրա այդ վերելքը տեկց ավելի քան կես դար, որի ընթացքում Մինուային փոխարինեցին նրա որդին՝ Արգիշթի 1-ը (մ.թ.ա. 786-764թթ.) և թոռը՝ Սարգուրի II-ը (մ.թ.ա. 764-730թթ.):

Սակայն մեծ տերություն ստեղծելու Համար Մինուան նախ և առաջ սլտի դուրս գար բուն Ուրարտուի կամ Բիայնիլիի նեղ սահմաններից, որոնք նրա Հոր՝ Իշպուկնիի օրոք ընդգրկում էին սոսկ Վանա լճի ավազանը և նրան արևելքից, Հարավից և Հյուսիսից անմիջականորեն Հարող Հողերը: Ահա, Մինուայի առաջին սարձանագրության մեջ: Վանա լճից Հարավ ընկած մի ուղիով Մինուան իր զորքերով մտնում է ստուրական արձանագրություններում Ծուբբիա անվանվող երկիրը, որը կազմում էր Սասունի մի մասը, գրավում այդ երկիր Գուլմերի (ներկայումս՝ Քղիմար) քաղաքը, այնտեղից Աթաունի քաղաքի վրայով անցնում է Ուրմի երկիրը: Այստեղ արձանագրությունը Հաղորդում է. [h] a-a ü-bi KURUr-me-i-e te-ru-b[i]i-ni DUB-te, այսինքն՝ «Ես նվաճեցի Ուրմի երկիրը, դրեցի այս քաղաքի կոթողը» (YKH, 41): Քանի որ այդ քարակոթողը Մուշ քաղաքում է գտնվում, ուրեմն և Մուշի շրջանը, այսինքն՝ Տարբը, կազմել է Հենց Ուրմի երկիրը: Անմիջապես դրանից Հետո արձանագրությունը Հաղորդում է՝ ^[KUR]Ar-ḫi-i-e-di [...], որ նշանակում է «Արխի երկիրն [...] կամ «դեպի Արխի երկիրը [...], իսկ դրանից Հետո ջարդվածք է:

Առկա մասնագիտական գրականություն մեջ Արխի երկրի տեղագրությունը բավականաչափ Հստակ չէ ներկայացված: Նշվում է սոսկ, որ այդ երկիրն ընկած էր Վանա լճից Հարավ-արևելք՝ Ուրմի երկրի և Գուլմերի քաղաքի Հարևանությամբ (Ն.Հարությունյան): Մինչդեռ Մուշի արձանագրությունը Հնարավորություն է տալիս գտնելու Արխի երկրի ճշգրիտ տեղագրությունը: Եթե շարունակենք Մինուայի երթուղին Քղիմար-Մուշ (Գուլմերի-Ուրմի) գծով, նույն ուղղությամբ, այսինքն՝ այնպես, ինչպես թվադրում է Մուշի արձանագրությունը, ապա այդ գիծը կհասցնի մեզ Հայկական Հարք գավառը, որն անմիջականորեն սահմանակից է Տարբին Հյուսիսից և Հյուսիս-արևելքից: Հարք գավառը Հիշատակում է, բացի Մովսես Խորենացուց, նաև Անանիա Եփրատացու «Աշխարհացոյցը»՝ որպես Տուրուրերան նահանգի գավառներից մեկը: Այսպիսով, եթե պարզվում է, որ Արխի երկրի և Հարք գավառի տարածքները Համընկնում են, ապա ոչ մի խոչընդոտ չկա նույնացնելու նաև նրանց անվանումները: Արխին նույն Հարքն է: Սա կարելի է Հիմնավորել նաև ուրարտա-Հայկական լեզվական ընդհանրություններում Հանդես եկող Հնչյունական անցումների օրինաչափություններով (Հ-ի բացակայությունը բառակազմում, իւ-ք անցումը): Արխի-Հարք նույնացման փաստը ամրապնդվում է նաև Պլինիոս Ավագի կողմից Արածանու վրա Archene Հայկական գավառի Հիշատակությամբ (NH, VI, 31, 1-3)²⁵:

Մեր թեմայի Համար Հատկապես կարևոր է այն Հանգամանքը, որ Տարբ-Հարքի շրջանը, որը Մովսես Խորենացու պահպանած Հայկական Հնադուրյն ավանդության մեջ, ինչպես տեսանք, Հանդես է գալիս որպես Հայերի օրրան, իր աշխարհագրական տեղագրությամբ Համընկնում է Ուրմի-Արխի շրջանի Հետ: Խնդիրն

²⁵ Տե՛ս Գ. Խ. Ս ա ր գ ս յ ա ն. Ուրարտական տերությունը և Հայերը.- Ուրարտու և Հայաստան, Երևան, 1989, էջ 92 և Հտ.:

այն է, որ վերջինս, ըստ ասուրա-ուրարտական սեպագրական աղբյուրների, իր հերթին ոչ պակաս կարևոր հատկանիշներ ունի Հայ ժողովրդի կազմավորման ու լեոնաշխարհում տարածման տեսակետից:

Որո՞նք են այդ հատկանիշները:

Մամապեանները (Գր. Խալաթյանց, Գր. Ղափանցյան, Ս. Երեմյան, Բ. Պիտո-րովսկի, Ի. Դյակոնով, Գ. Մելիքիշվիլի և ուրիշներ) վաղուց ի վեր առանձնացնում են Եփրատի փոքրասիական կամ վերին հոսանքի հովիտը, որպես Հայ ժողովրդի կազմավորման ընտրան՝ մ.թ.ա. II հազ. երկրորդ կեսում: Խեթական և ասուրական սեպագրական աղբյուրների տվյալների համաձայն այստեղ կուտակված են եղել մի շարք երկրներ, որոնց անվանումները այս կամ այն կերպ առնչվում են Հայերի ցեղանուններին: Հյուսիսից հարավ դրանք են բոլորին Հայտնի Հայասա երկիրը-Սուխմու երկիրը, որի անվանումը համադրում են վրացիների կողմից կերպավորված «սամխի»՝ «Հայ» ցեղանվան հետ, Թեգարամա՝ Աստվածաչնչում «Պորգոմի տուն» կոչվող երկիրը (Թորգոմը, ըստ աղգային ավանդություն, Հայերի նախնին է), Մալիա-Մելիզ(այսօրվա Մալաթիա) երկիրը, որը երբեմն անվանվում է Խաթե, իսկ «խաթե»-ն ումանք համարում են «Հայ» ցեղանվան սկզբնական ձևը և այլն: Սրանք, բացի Հայասայից, գիտություն մեջ երբեմն կոչվում են «ուշ-խեթական» թագավորություններ, բայց իրականում նրանք էթնիկապես հագեցած էին Հայկական տարրով:

Մ. թ. ա. XII դարից սկսած նույն տարածքի հարավային մասերում աղբյուր-ներում հիշատակվում են մուշու և ուրումու ցեղերը, որոնք ևս համարվում են Հայկական, ըստ որում «ուրումու»-ի հետ կապվում է Հայերի «արմեն» ցեղա-նունը: Ասուրական աղբյուրները հիշատակում են սրանց առաջնաղագրումը դեպի արևելք, ըստ որում մուշու ցեղերը հանդրմանում են Ալզի-Աղձնիքում²⁹, իսկ ուրումուները հասնում են Վանա լճի մոտերքը, որտեղ և հիշյալ աղբյուրներում նշված է Ուրումու կամ Ներքին Ուրումու երկիրը: Կարճ ասած, խեթական և ասու-րական սեպագրական աղբյուրները մ.թ.ա. II հազ. վերջերին և I հազ. սկզբներին Հայկական լեոնաշխարհի արևմուտքում տարբեր անվանումներով նշում են Հայկական մի մեծ, դեպի լեոնաշխարհի կենտրոնը ձգվող էթնալեզվական գոյացված: Սրանով, իհարկե, չի ժխտվում Հայկական տարրի կղզյալների առկա-յությունն այդ ժամանակ նաև լեոնաշխարհի արևելյան մասում:

Մ. թ. ա. IX դարի վերջերից հանդես են գալիս ուրարտական սեպագրական աղբյուրները, որոնք էսպես լրացնում ու ճշգրտում են այս պատկերը և հանդես բերում Ուրմե (Ուրումու, Տարոն) երկրի հատուկ դերը:

Եթե, չմոռնալով մանրամասնությունները մեջ, հանրագումարի բերենք ուրարտական երեք թագավորների՝ Մենուայի, Արգիշթի I-ի և Սարգուրի II-ի՝ իրենց սեբությունների հզորության գագաթնակետին, այսինքն՝ մ.թ.ա. VIII դարի առաջին կեսին, Հայկական լեոնաշխարհի արևմտյան մասում իրականացրած ռազ-մական ձեռնարկումները, ապա կզժողովի նրանց աշխարհագրական ծավալման երկու եզր, երկու սահմանագիծ: Դրանցից մեկը՝ հեռավոր կամ արտաքին

²⁹ Ըստ վրացի պատմաբանների՝ մուշիները վրացական մեծերն են: Սակայն վրացական էթնիկական տարրի ներթափանցումը Հայկական լեոնաշխարհի հարավային գոտին աղբյուրների տվյալներով չի հաստատվում:

սահմանը, անցնում էր Եփրատի վերին հոսանքի հովտի երկայնքով: Դա Ուրար-տուի պետական սահմանն էր արևմուտքում և ընդգրկում էր վերը թվարկված, այսպես կոչված «ուշ-խեթական», բայց իրականում, ինչպես ասվեց, էսպես Հայա-լեզու մանր թագավորությունները մի մասը: Մյուսը՝ մոտակա կամ ներքին սահ-մանը, դեպի լեոնաշխարհի կենտրոնը ձգվող Հայկական տարրի հիմնական գանգալածի եզրագիծն էր, որի վրա էին առաջին հերթին տեղի ունենում նրա բախումները՝ հակառակ ուղղությամբ, այսինքն՝ դեպի արևմուտք շարժվող ուրար-տական ռազմական մեքենայի հետ: Ուրարտական աղբյուրներում, նշված կես-դարյա ժամանակահատվածի համար նմանօրինակ բախումներ են արձանագրված, եթե թվարկենք հարավից դեպի Հյուսիս, հետևյալ երկրներում. Ալզի (Աղձնիք), Արմե (Նփրկերտ), Կուլմերի (Մասուն), Ուրմե (Տարոն), Արխի (Հաբը), Տուարա-ծինեի խուբի (Տուարածատափ), Ալուշե (Բյուրակն)³⁰: Ահա այս երկրները միացնող գծով էլ ձգվում էր նշված մոտակա կամ ներքին սահմանը, շարունակելով այնու-հետև դեպի Եփրատի ակունքները և Սև ծովը: Այս ներքին սահմանագծի վրա, թվարկված երկրները, որպես առավել անհանգիստ ու անկոտորիչ, ուրարտական աղբյուրներում հանդես է գալիս նրանցից ամենաարևելյանը՝ Ուրմե երկիրը, որը Ուրարտական տերություն սիրտը կազմող Վանա լճի ավազանի անմիջական հարևանն էր, ուստի և ամենավտանգավորն էր Վանի թագավորների համար:

Այս է պատճառը, որ նրանք անընդհատ գրոհներ էին ձեռնարկում Հատկա-պես այդ երկրի վրա: Մենուա արքան, բացի իր վերոհիշյալ Մուշի արձանագրու-թյունից, հիշատակում է Ուրմեի նվաճման, ավերման, բնակչությանը կոտորելու մասին նաև մի այլ, Թրմիլըրում գտնված արձանագրության մեջ (ձեծ, 40): Մ. թ. ա. 773 թ. Ուրմեի վրա է արշավում Արգիշթի I-ը և դարձյալ հաղորդում երկրի ավերման ու բնակիչների գերիվարման մասին դեպի Բիայնիլի: Քսան տարի անց, Ուրմեի վրա է հարձակվում Սարգուրի II-ը, որը հաղորդում է երկրի 11 ամրոց-ների ավերման և շուրջ 10 հազար մարդկանց տեղահանման մասին: Ուրմեն, ինչ-պես տեսնում ենք, չնայած հուժկու գրոհներին, մնում էր անընկճելի:

Այսպիսով, թեև ուրարտական տերությունը հզոր թագավորները ամրացել էին Եփրատի հովտով անցնող արևմտյան սահմանի վրա, բայց և այնպես նրանց տերություն կենտրոն Բիայնիլիի և այդ սահմանի միջև գոյություն ունեցող մի պատվար, ի դեմս հիշատակված երկրների շղթայի, որը ժամանակ առ ժամանակ դառնում էր ուրարտական արքաների համար խիստ շոշափելի ու վտանգավոր: Եվ այդ պատվարի ամենահզոր ու անհաղթահարելի հատվածը կազմում էր Ուրմե երկիրը: (Այստեղ պետք է փակագծում չհշտեց, որ ուրարտական աղբյուրները տերություն մնացած տարածքում հարավում, Հյուսիսում կամ արևելքում, չեն նշում երկրի ներքին շրջանների համար, բացի մի դեպքից³¹, ոչ մի նմանօրինակ բախում: Սա կարևոր հանգամանք է և ցույց է տալիս, որ տերություն մեջ առկա էթնիկական տարրերից արևմտյանը, այսինքն՝ Հայկականը, ամենաառաջնությունը և ամենագործունեն էր):

Այսպիսով, այս երկու սահմանների միջև գծադրվում է, եթե կարելի է

³⁰ St'ya YKH, 28, 375 (Ալզի), 156 DI+DII (Արմե), 40, 41 (Կուլմերի), 40, 41, 127 VI, 128 A 4, 155 A (Ուրմե), 41 (Արխի), 127 V (Տուարածինեի խուբի), 157 (Ալուշե):
³¹ YKH, 418:

այսպես ասել, մի «նախնական Հայաստան»³²: Եթե Ուրարտական տերության Հզորության պահին նրա արքաներին այսպես թե այնպես հանդիմանում էր ժամանակավորապես արգելակել այդ «նախնական Հայաստանի» ընդարձակումը, ապա սկսած մ.թ.ա. VIII դարի կեսերից այդ արգելքը, ուրարտական արքաների Հզորության հետ միասին, գրեթե վերանում է, և Հայկական տարրը սկսում է ողողել լեռնաշխարհի նաև արևելյան կեսը, որպիսի պրոցեսին պիտի օժանդակեր այնտեղ Հայաբնու ընակչության հատվածների առկայությունը:

Այս մասին արդեն ուրարտական պաշտոնական աղբյուրները, սկսած մ.թ.ա. VIII դարի կեսերից, քար լուսվում են պահպանում, քանի որ սովորություն է կար հազորդուներ անկող պարտությունների կամ անհանդուրժելիությունների վերաբերյալ: Ժամանակի ասուրական սեպագրական աղբյուրներն են, Ասորեստանի թագավորների, մասնավորապես Սարգոն II -ի (մ.թ.ա. 722-705), ուղարկած հետախույզների գեղեցիկները, որ խոսում են թշնամու երկրում՝ Ուրարտուում սեղի ունեցող այլևայլ խոտվությունների, բախումների ու տեղաշարժերի մասին՝ հատկապես տերության հարավային, Ասորեստանին սահմանամերձ գոտում³³:

Մեր ուշադրության առարկա պատմական պրոցեսն էր արտացոլում է գտել ստիպյն, Մովսես Խորենացու «Պատմության» մեջ, որի հաղորդած տեղեկություններին էլ վերադառնում ենք:

Եթե ըստ ուրարտական սեպագրական աղբյուրների Ուրմե-Արխիի շրջանը ներկայանում է որպես Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում տարածված Հայկական էթնոլոգիական գանգվածի արևելյան եզրը, ապա նրան համապատասխանող Տարոն-Հարբի շրջանը Հայ ազգային հնագույն ավանդության մեջ ներկայանում է, ընդհանրապես, որպես Հայերի դեպի արևելք տարածման մեկնակետ: Այսինքն, այնտեղ և այն ժամանակ (մ.թ.ա. VIII դարի կեսերին), որտեղ և երբ դադարում են պատմիչ սեպագրական աղբյուրները, այդ նույն տեղից պատմությունը շարունակում է Հայկական հնագույն ավանդությունը: Ըստ որում վերին աստիճանի հատկանշական է, որ այն խոսում է միայն ու միայն արևելյան ուղղությունը կայացած տեղաշարժերի մասին, բայց ամենևին ոչ արևմտյան:

Հայկեր, պատմում է Մովսես Խորենացին, Հարբում «մեռանի, յանձն առնելով զբովանդակ ազնն Արամանեկայ որդուց իւրում», իսկ «Արամանեկայ առեալ զամենայն բազմութիւնն՝ խաղայ յարեկս Հյուսիսոյ» (Ա, 12): Արամանյակի և նրա անմիջական հետնորդների տարածվելը հյուսիս-արևելքում, այսինքն՝ ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքում և նրանից էլ այն կողմը՝ Կասպից ծովի ուղղությամբ դեպի Արաքսի և Կուրի խառնարանը, շատ մանրամասն նկարագրված է ավանդության մեջ: Այդ նկարագրությունն ամրապնդված է նաև իրացվող վայրերի տեղանունները Հայկյանների անձնանուններից բխեցնելու (ինչպես նախորդ շարադրանքում Սիմը՝ Սեմից, Տարոնը՝ Տարբանից) բազմաթիվ

³² Այդ է վկայում, փաստորեն, նաև ուրարտական աղբյուրների այն տեղանունների ցանկը, որոնցում Գ. Բ. Ջահուկյանը ավելի կամ պակաս հավանականությամբ Հայերենի բառարմատներ է տեսնում: Դրանց ճնշող մեծամասնությունը վերաբերում է մեր նշած տարածքին: Տե՛ս Գ. Բ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, Ուրարտերենը և Հայերենը.՝ Ուրարտու և Հայաստան, Երևան, 1988, էջ 151 և հտ.:

³³ АВИИУ, 50, 1, 3, 4, 5, 8, 9, 10 և այլն:

փորձերով, օրինակ, Արազածը՝ Արամանյակից, Արամվիրը՝ Արամայիսից, Շիրակը՝ Շարալից, Մասիսը՝ Ամասիակից, Այրարատը՝ Արայից, Գեղարքունիքը՝ Գեղամից, Միսականը (Մյունիքը)՝ Միսակից, Առանը՝ Առանից, Աղվանքը՝ Աղու մականունից և այլն, և այլն: Այս ժողովրդական կամ կեղծ կոչվող ստուգաբանությունները, իհարկե, գիտական արժեք չունեն, սակայն իրենք՝ տեղանունները արտակարգ կարևոր են, քանի որ որոշակի աշխարհագրական տեսք են տալիս Հայկյանների երթուղիների մասին ավանդության մեջ պահպանված տեղեկություններին:

Հայկյանների բունած մյուս ուղղությունը, դարձյալ երակես ունենալով Տարոն-Հարբի շրջանը, Հարավ-արևելյանն է՝ դեպի «Արարադի երկիրը», այսինքն՝ Կորդուք: Այստեղ անհրաժեշտ է մտաբերել վերը արտահայտված մեր այն կարծիքը, որը «Արարադի երկիր» հիշատակում որպես Բաբելոնից սկիզբ առած ճանապարհի վրա հանդրամիտ՝ աստվածաշնչական մակաշերտում է առասպելի նախնական տարբերակի վրա և, որպես այդպիսին, պիտի դուրս բերվի ավանդության բուն բովանդակությունից: Ընդհակառակն, այդ երկիր հիշատակում միանգամայն տեղին է ավանդության այն տեղում, ուր Սեբեոսյան տարբերակում ասված է, թե Հայկը իր մահվանից առաջ նվիրեց «Արարադի երկիրը» իր թոռ Կադմոսին՝ Արամանյակի որդուն, իսկ Մովսես Խորենացու մոտ՝ առավել հարմարեցված աստվածաշնչական թեմաներին, ինչպես և իր սեփական՝ տեղեկությունների փոխհարմարեցման սովորությունը, թե Հայկը կյանքի վերջում իր Կադմոս թոռանը հրամայում է իր առաջին (այսինքն՝ Կորդուքի, սկզբում իրեն նվիրաբերված) տանը բնակվել³⁴: Ի դեպ, նշենք, որ Կադմոս անվան իրական կապը այս երկրամասի հետ ամրապնդվում է այն հանգամանքով, որ Կորդուքի անմիջական հարևանությամբ՝ Տիրբուխի մյուս (մասամբ և այս) ափին, տարածվում էր ասուրական աղբյուրների Կադմու-խի երկիրը:

Վերջապես Հարբից դեպի արևելք՝ դեպի Վանա լճի շրջակայքը և հատկապես Վան-Տոսպի շրջանը, շարժումն իրականացնում են, ըստ ավանդության, ինքը Հայկը, նրա որդիներ Խոռն ու Մանավաղը և թոռ Բազը: Լսելով Բելի՝ Հարավից ներխուժման մասին, Հայկը շտապում է նրան ընդառաջ, շրջանցելով Վանա լիճը, և բախվում նրա հրոսակների հետ Ուրարտու-Բիսյնիլի բուն արտում: Տեղի ունեցած ճակատամարտի վայրը ստանում է Հայոց ձոր անվանումը, որպիսի անունով հայտնի է Վանա և Ուրմիա լճերի միջև գտնվող Հայկական գավառներից մեկը: Խոռը և Բազը իրացնում են Վանա լճի հյուսիսային ափերը (Խոռխոռունիք և Բզնունիք): Սրանով, ըստ Մովսես Խորենացու, փաստորեն, ավարտվում է Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասի իրացումը Հայկյանների կողմից:

6. Հարց է ծագում, սակայն, իսկ ե՞րբ և ինչպե՞ս է իրացվել, ըստ ազգային ավանդության, Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասը, այսինքն՝ Հարբ-Տարոնի շրջանից դեպի արևմուտք, մինչև Եփրատի հովիտը տարածվող հսկայական երկրամասը, պատմական Հայաստանի մոտավորապես կեսը: Զարմանքով տեսնում ենք, որ ոչ միայն այդ մասին, այլև ընդհանրապես այդ երկրամասի վերաբերյալ ազգային ավանդությունը ոչ մի տեղեկություն չի պարունակում: Հանգամանք, որը բացատրություն կամ մեկնաբանություն է պահանջում, քանի

³⁴ Տե՛ս վերը, էջ 37, 38, ծան. 27:

որ աներևակայելի է, որ ավանդույթյունը իր նախնական տեսքով ևս այդ խնդրում լուսվում են պահպաններ:

Սակայն նախ և առաջ Համոզվենք, որ դա իրոք այդպես է: Մենք քննարկեցինք Մովսես իտրենացու Պատմության Առաջին գրքի 10-12-րդ գլուխների պարունակած տեղեկությունները, որոնցում խոսքը Հայկի և Հայկյանների՝ Բաբելոնից մինչև Հարբ-Տարոնի շրջանը և այնտեղից դեպի արևելք տեղաշարժերի մասին էր, որոնց ընթացքում Հայկյանների կենտրոնը Հարբ-Տարոնից տեղափոխվում է Արարատյան դաշտը (ըստ Մովսես իտրենացու՝ Արարատ կամ Արայի դաշտ), որտեղ Հիմնադրվում է առաջին մայրաքաղաք Արմավիրը:

Հաջորդ՝ 13-14-րդ գլուխները նվիրված են Հայկյանների վեցերորդ սերնդի ներկայացուցիչ Արամի (որի մասին այլ առումով վերը խոսվել է) ռազմական արշավանքներին, որոնց մեկնակետը արդեն Արմավիրն էր: Նկարագրված երեք արշավանքներից՝ դեպի արևելք, դեպի Հարավ և դեպի արևմուտք, առաջին երկուսը պարզորոշ կերպով շարունակությունն են կազմում Հայկի և Հայկյանների նախորդած տեղաշարժերի:

Այսպես, առաջին արշավանքը ուղղված է Մարաստանի (Մեդիայի) կողմը, որի կորերին գրեթե Հասել էին ինքը Հայկը՝ մտնելով Վանա և Ուրմիա լճերի միջև գտնվող Հայոց ձոր գավառը, և նրա հետնորդները՝ մտնելով Արաքսի ստորին հոսանքի հովիտը: Արամը, գրում է Մովսես իտրենացին «պատահեց Մեդագուցոց կրիտասարդաց, որոց առաջնորդ էր Նիւբար ոմն ասացեալ Մադէս... յեզերս սահմանացն Հայոց»: Հաղթելով սրան, Արամն իր հերթին առաջ է ընթանում մինչև Մարաստանի Զարասպ լեռը:

Արամի երկրորդ արշավանքը ուղղված էր դեպի Հարավ՝ Կորդուքի վրայով Ատրեստանի կողմը: Նա հաղթեց Բարշամին և «գմեծ մասն դաշտացն Ատրեստանի կալաւ ի ծառայութեան Հարկի...»: Այստեղ նույնը կարելի է ասել, ինչ որ առաջին արշավանքի դեպքում. Արամի այս արշավանքը նույնպես անմիջական շարունակությունն էր Հայկի և Հայկյանների տեղաշարժերի, քանի որ խոսքը Կորդուքի մասին է, որը, ինչպես հիշում ենք, բնակեցրել էր Հայկի թոռ Կադմուրը:

Միանգամայն տարբեր է, սակայն, Արամի երրորդ, դեպի արևմուտք ուղղված արշավանքը: «Աստ յարևմուտս շարժեալ. գրում է Մովսես իտրենացին, ... Հասանէ ի կողմանս Կապադովիացուց, ի տեղի մի, որ այժմ ստի Կեսարիա»: Այստեղ նա հաղթում է Պայսալիս Բաադյա Տրոտայանին, կուսարիւլ է կարգում իր ազգական Մշակին (որը Հիմնադրում է Մաթաթ քաղաքը, հետագայի Կեսարիան) և «դաւնայ ի Հայս», նախապես պատվիրելով տեղացի բնակչությանը սովորել հայերենը: Նրա նվաճած տարածքից Մաթաթի բնակչությանը սովորել է «Պոտոի Արմենիա» (Մովսես իտրենացու մոտ՝ «Պոտոին Արմենիան»)՝ Հուսարենի Հայցական Հորովով, այսինքն՝ «Առաջին Հայք», մյուսները՝ «մինչև ցբուն իւր սահմանն»՝ Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայք: Սրանք, բացի վերջինից, որն ըստ Մովսես իտրենացու նույնական է Ծոփքի Հետ, գտնվում էին Եփրատից արևմուտք: Այս երկրամասերը, ըստ Մովսես իտրենացու, նախապես անբնակ էին, և Արամը լցնում է դրանք բնակչությամբ:

Այսպես, ուրեմն, Արամի օրոք, «բուն իւր սահմանքն», այսինքն՝ Հայքի արևմտյան սահմանները, անցնում էին Եփրատի վրայով, բացառյալ Ծոփքի շրջանը: Բայց չէ՞ որ ըստ ավանդության Հայկի ու Հայկյանների բնակեցրած

ամենաարևմտյան շրջանը Հարբ-Տարոնն էր: Ուրիշ խոսքով ասած, եթե Արամի այս արշավանքը ևս, նախորդ երկուսի նման, կազմեր Հայկի և Հայկյանների տեղաշարժերի շարունակությունը, ապա այն պիտի սկսվեր ոչ թե Եփրատից, ինչպես որ է, այլ Հարբ-Տարոնի շրջանից:

Այսպիսով, մենք համոզվում ենք, որ ազգային ավանդությունը՝ մեզ Հասած վիճակում, կատարյալ լուսվում է պահպանում լեռնաշխարհի արևմտյան մասի և նրա իրացման մասին: Լուսվում է նաև ինքը՝ Մովսես իտրենացին, չփորձելով որևէ ձևով լրացնել այդ բացը, ըստ երևույթի իրա Համար ձեռքի տակ անհրաժեշտ նյութ չունենալու պատճառով: Եթե մեկը բավականաչափ ծանոթ է Պատմահոր սկզբունքին՝ մշտապես ձգտել նկարագրվող երևույթներն ու պրոցեսները Հասցնելու վերջավորված, ավարտուն վիճակի, ապա նրան այդ բացի առկայությունը իսկապես առեղծվածային կներկայանա: Այսպես, օրինակ, եթե չհեռանանք լեռնաշխարհի իրացման խնդրից, ապա Պատմահայրը մոտացություն չի տվի Հայկյանների կապակցությունը չհիշատակված նրա Հյուսիսային մասերը, լրացնելով այդ բացը Վաղարշակի գործունեությանն անդրադառնալու ժամանակ: Այսպես, Վաղարշակը (Բ, 6), մակեդոնացիների լծից ազատագրելով անդրեփրատյան շրջանը («զկողմանս Մաթաթայ և զՊոնտացիս և զԵգերացիս»), «դաւնայ զՀիւսիսեաւ առ ստորոտովն Պարխարայ ընդ մէջ Տայոց»: «Եւ աստ կոչեցեալ զվայրենի եկամուտ ազգն, որ ի դաշտին Հիւսիսայ և որ գտորոտով մեծի լեռինն Կաւկասայ... արձակէ գնոսս Հանդերձ արամք իմաստնովք և վերակացուօք յիւրմէ: Եւ ինքն ...իջանէ ի տեղիս խոտաւէտս մեծ՝ ի սահմանն Ծարայի», այսինքն՝ Հայկյանների նախորդ իրացած երկրամասը՝ Երբակ: Սա կրկնում է Արամի արևելյան և Հարավային արշավանքների սխեման, այն տարբերությամբ միայն, որ Վաղարշակը ոչ թե շարունակում է Հայկյանների տեղաշարժը, ասենք, նրանց իրացրած Երբակից, այլ շրջանց ճանապարհով է մտնելում նույն այդ Երբակին:

Այս հետնախորքի վրա իսկապես դժվար է վերոհիշյալ բացը վերագրել Մովսես իտրենացուն, և բոլոր հիմքերը կան բացատրելու այն նրա ժառանգած ազգային ավանդության թերի վիճակով: Եթե միայն չենթադրենք, թե Համապատասխան գլուխները ինչ-ինչ պատճառներով չեն Հասել մեզ նրա «Հայոց պատմության» կազմում, մի բան, որ տվյալ դեպքում վերին աստիճանի անհավանական է թվում:

Վերը նշվել է, որ այնպիսի աստվածաշնչական տարրերի ներմուծումը Հայ ազգային հնագույն ավանդության մեջ, ինչպիսիք են բաբելոնյան աշտարակաչիությունը և նրա հետևանքների հետ կապված թեմաները, ընդունակ էր դուրս մղելու բուն ավանդությանը որոշ թեմաներ, մանավանդ, եթե վերջիններս հակասելիս լինեին վերոհիշյալ տարրերին:

Ահա այս տեսանկյունով դիտարկելիս Մովսես իտրենացու մոտ պահպանված պատկերը, մենք որոշակի իրավունք ունենք ենթադրություն անելու, թե նշված բացը նախապես ավանդության մեջ չի եղել և առաջացել է Աստվածաշնչից ծագող՝ Հայկի և Հայկյանների բաբելոնյան ուղիով Հայկական լեռնաշխարհը մտնելու տարբերակի՝ նրա վրա մակաշերտման հետևանքով: Ուրիշ խոսքով ասած՝ բաբելոնյան մասի հետ կապված այնպիսի մի թեմա, որը Հակասում էր իրեն:

Ծագող Հարցը կարելի է այսպես ձևակերպել. եթե Հայկը և Հայկյանները ըստ ավանդության նախնական վերականգնվող տարբերակի չեն Հայտնվել Հարբ-

Տարոնի չըջանում բարեխոյան ուղիով, ապա ո՞ր ուղիով կարող էին նրանք հայտնված լինել այնտեղ ըստ այդ տարբերակի: Այստեղ մենք ընտրելու հնարավորություններ պրեթե չունենք, քանի որ պարզ է, որ, ըստ այդ տարբերակի, նրանք չէին կարող հայտնված լինել այնտեղ, ինչպես ըխում է վերը շարադրվածից, ո՛չ Աստրեստանի կողմից, այսինքն՝ դարձյալ հարավից, ո՛չ էլ Մարաստանի կողմից, այսինքն՝ արևելքից: Նույնը և հյուսիսից: Ուրեմն, մնում է արևմտյան կողմը: Կարելի է դուցե մտածել, թե վերականգնվելիք թեման կապված է եղել ոչ թե արևմուտքից գալու, այլ ընդհակառակն, Հարբ-Տարոնի չըջանից դեպի արևմուտք տարածվելու հետ: Շատ բնական կլիներ ենթադրել, թեևս, թե ըստ նախնական ավանդությունների, բայցի Արամանյակից, որը շարժվել է դեպի արևելք, Հայկի մեկ ուրիշ սրբի, իր գերդաստանով հանդերձ, նույն ձևով շարժվել է դեպի արևմուտք և իրացրել, ասենք, Արածանու հովիտը, Եփրատի ձախափնյակը և այլն, տալով տեղերին յուրայինների անունները: Սակայն այստեղ մի զժվարություն կա: Այսպիսի թեման մաղաչափ անգամ չէր հակասի Աստվածաշնչից ծագող բարեխոյան տարբերակին, ուստի և ոչ մի հիմք չէր լինի այդ թեմայից ձերբազատվելու համար: Ընդհակառակն, այդպիսի համապարփակ ավանդության մեջ բարեխոյան տարբերակի ներմուծումը ավելի չքեղ և արդյունավետ տեսք կտար նույն այդ տարբերակին:

Իմ կարծիքով, այս պարագաներում, մենք կարող ենք միայն մի ենթադրություն անել, այն է, որ հայոց հնագույն ազգային ավանդության նախնական տարբերակում Հայկը և Հայկյանները հասել են Հարբ-Տարոնի չըջանը արևմուտքից՝ Եփրատի ավազանից: Այսպիսի ենթադրությունը լիովին գոհացնում է մեր նշած նախապայմանին՝ նրանով ուրվագծվող պատկերը տրամադորեն հակասում է աստվածաշնչական բարեխոյան տարբերակին: Այսպիսով, այդ պատկերի չքացումը՝ նշված տարբերակի ազդեցության տակ դուրս մղվելու հետևանքով, լիովին բացատրում է մեզ հասած ավանդության մեջ լուծաշխարհի արևմտյան մասի հետ կապված թեմատիկայի իսպառ բացակայությունը:

Այս ենթադրությունն ամրապնդելու համար կարևոր նպաստ է բերում դարձյալ Մովսես Խորենացու հիշատակությունը Հարբի կամ, ավելի ճիշտ, Հարբում բնակվածների մասին: Վկայակոչելով Մար Աբասին, Պատմահայրը գրում է. «Եւ ինքն (Հայկը) խաղայ, ստէ, այլով աղխին ընդ արևմուտս Հիւսիսոյ. դայ ընտակ է ի բարձրաւանդակ դաշտի միում, և անուանէ զանուն լեւնադաշտին Հարբ, այս ինքն թէ Հարբ են»³⁵ ասակն բնակեալը՝ ազգի սանն թորգոմայ» (Ա, 10):

³⁵ Որոշ բացատրություններ է պահանջում այստեղ «Հարբ»՝ «Հայեր» բառը: Առասպելի բուն իմաստն այն է, որ Հարբում առաջինները բնակություն են հաստատում Հայկը և նրա որդիները: Ուրեմն և, ըստ առասպելի, «Հարբ ... ազգի տանն թորգոմայ» Հենց նրանք են: Սակայն եթե այս արտահայտությունը պոլիէք առասպելի կոնտեքստից, այն կնշանակի ավելի շուտ ոչ թե Հայկին ու իր որդիներին, և նույնիսկ՝ ոչ թե իրեն թորգոմին, այլ նրա հայրերին՝ Թիրատին, Գամբրին, նույնիսկ Հաբեթին: Մի բան, որ ինքն առասպելը կորականապես մերժում է: Հետևաբար, հանդես է դալիս որդակի հակասություն այդ արտահայտության նեղ իմաստի և առասպելի բովանդակության միջև: Այդ հակասությունը չէր լինի, եթե Մովսես Խորենացու մոտ կարդայիք փոխանակ «Հարբ»-ի, ասենք թե, «արք ազգի տանն թորգոմայ», որը ոչ մի կոսակած չէր թողնի, թե խոսքը Հայկի ու նրա որդիներին մասին է: Ահա, մեր կարծիքով, այդ նշանավոր հակասությունը բացատրվում է այն հանգամանքով, որ «Հարբ» բառն այստեղ ծագել է «Հարբ» տեղանվան ճնշման ներքո, որպես Պատմահայրը շատ սիրելի

«Տուն թորգոմայ»՝ աստվածաշնչական արտահայտություն է՝ կրթայերենում՝ Beth Thogarma, հունարենում՝ δίκος τού Θοργαμά (կամ Θοργαμά), որ նշանակում է ոչ թե պարզապես «թորգոմի տուն», այլ «թորգոմի տուն» անունը կրող երկիրը³⁶ (ինչպես, օրինակ, Հայ մատենագրության մեջ «Անգեղոտուն» արտահայտությունը): Դրա մասին վերը խոսվել է, իսկ այժմ մեջբերենք Աստվածաշնչում առկա երկու համապատասխան հիշատակությունը, երկուսն էլ եղելիք մարգարեի այն ճառերից, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 590-585թթ.³⁷: Առաջինը կապված է Փյունիկիի Տյուրոս փաճառաշահ քաղաքի հետ. «Եվ ի Տանէ թորգոմայ»³⁸ ձիովք և հեծելովք և ջորիովք լցնի զվաճառա քո» (Իե, 14): Երկրորդը հետևյալն է. «Եւ Տունն թորգոմայ ի ծագացն Հիւսիսոյ, և ամենեքին, որ շուրջ զնովաւ» (ԼԼ, 6):

Վերն արդեն ասվեց, որ «Տուն թորգոմայ» երկիրը տեղագրվում է Եփրատի վերին հոսանքի ավազանում Մալաթիայից հյուսիս: Սակայն Հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ այն ընդհանրապես միանշանակ ընկալվել է որպես Հայաստան. այսպես, օրինակ, Հովհաննես Դրասխանակերտցու մոտ (Թիֆլիս, 1912), էջ 6՝ «Վաղարշակ Պարթև թագուորէ տանն թորգոմայ» կամ էջ 47՝ «ի պատրիարքութիւն տանն թորգոմայ զՄեծն Ներսէս» և այլն:

Սակայն V դարում, երբ դեռ նոր էր թարգմանվել Աստվածաշունչը, «Տուն թորգոմայ»-ը դեռևս մասամբ պահպանել էր իր աստվածաշնչական իմաստը: Այս է պատճառը, որ այդ դարի հեղինակները, ցանկանալով նույնացնել «Տուն թորգոմայ»-ը Հայաստանի հետ, միշտ հատուկ բացատրություն են տալիս, թե խոսքն այստեղ Հայաստանին է վերաբերում: Բացի Մովսես Խորենացուց, այդ արտահայտությունը V դարում հանդիպում է Ազաթանդեղոսի և Փավստոս Բուզանդի մոտ, հետևյալ տեսքով. «Այլարատեան զաւառին ... բխիցին Հայոց տանն թորգոմայ շորհք» (Ազաթանդեղոս, 776), «Ի մէջ Հայաստան աշխարհի

ժողովրդական ստուգարանությունների դայթակղեցուցիչ մի նմուշ: Հմմտ. Ա. Մ. Գ ա ռ ա դ ա շ յ ա ն. Բնական պատմություն հայոց, Թիֆլիս, 1895, մասն Ա, էջ 146, ուր և նշված է այդ հանգամանքը, ինչպես և հիշեցված է, որ «Հարբ» բառի հղովման ձևը «Հարբայ» է, և ոչ «Հարանց», ինչպես կլինի, եթե ստուգարանությունը ճիշտ լիներ:

³⁶ Որ Մովսես Խորենացու մոտ ևս ճիշտ այդ իմաստն է առկա, բացի Աստվածաշնչի հեղինակությունից, ցույց է տալիս նաև իր՝ Պատմահայր բառօգտագործման հանգամանքը: Այսպես, մենք նրա պատմության մեջ այլևս չենք գտնում «ազգ տանն», այսինքն՝ «տան ազգ» արտահայտությունը, ինչպես որ այստեղ կա, թեև դրա առիթները արտակարգ բազմաթիվ են: «Ազգ» բառը նրա մոտ անմիջականորեն լծորվում է անձնանվան, սոցիալական կամ ցեղանվան հետ, օրինակ. «ազգին Քամայ» (Ա, 6), և ոչ՝ «ազգին տանն Քամայ», «յազգէ Գրիգորի» (Գ, 16), «ազգ Մամիկոնից» (Բ, 81), «յազգէն Գնունեաց» (Գ, 43), «ազգը Պարթևաց» (Բ, 68) և այլն, և այլն: Սա պարզորոշ կերպով նշանակում է, որ քննարկվող դեպքում «ազգ» բառի հետ լծորման առարկա հանդես է դալիս ոչ թե «թորգոմ» անունը (այդ դեպքում կլիներ պարզապես «ազգ թորգոմայ»), այլ «Տուն թորգոմայ» միասնաշնչում: արտահայտությունը, որպես երկրի անուն, ինչպես որ այն ներկայանում է Աստվածաշնչում:

³⁷ O. E i s s f e l d t. Einleitung in das Alte Testament. Tübingen, 1964, S. 504 ff.

³⁸ Ի դեպ, Հայերեն Աստվածաշնչում այդ անվան ուղղակի հղովմաձև է թորգոմա, սեռականը՝ թորգոմայ (այստեղից էլ՝ Տուն թորգոմայ), իսկ Հայ մատենագրության մեջ համապատասխանաբար՝ թորգոմ-թորգոմայ: Տե՛ս Հր. Ա. Ե ա ո յ ա ն. Հայոց անձնանունների բառարան. հ. Բ, էջ 344:

տանն թորգոմայ» (796), «տան որբուց թորգոմայ աշխարհին հայոց» (Փավստոս, Դ գրքի վերնագիր), «ամենայն բնակիչք տանն թորգոմայ, հայ լեզուն առ Հասարակ» (Ե, 30)³⁹:

Մովսես Խորենացու մոտ, ինչպես տեսանք, նման բացատրություն չկա, ուստի կարելի է մտածել, որ նրա մոտ «Տուն թորգոմայ» արտահայտությունն էլ ավելի է պահպանում իր աստվածաշնչական իմաստը, քան V դարի նշված Հեղինակների մոտ է: Մեր ենթադրությունը այստեղ աղբյուրին հնագույն առասպելավանդության կորուստը մասից մի նմուշ կամ վերհույ է պահպանվել, որը հուշում է, թե այդ մասում խոսված պիտի լինե՞ր Հայկի ու նրա որդիների ոչ թե Բաբելոնից, այլ Հայկի բուն հայրենիքից՝ «Տուն թորգոմայ»-ից մինչև Հարբ կտրած ճանապարհի մասին: Հայկի առասպելի հնությունը ընդունողները Համաձայն են, որ բաբելոնյան ուլին հետագայի հավելում է, ուրեմն և բացակայել է նրա նախնական տարբերակում: Մենք, մեր հերթին, ջանացինք ցույց տալ, որ այն, մակաշերտվելով առասպելի վրա, պետք է որ դուրս մղեր մեկ այլ գաղափար, որը նրան Հակասում էր, ըստ որում, դուրս մղված գաղափարը, բնականաբար, պետք է դարձյալ Հայկի գալստյան ուղուն վերաբերեր: Ահա, «Տուն թորգոմայ»-ի ուղու թեման է, որ, մեր կարծիքով, դուրս է մղվել բաբելոնյան ուղու հավիման հետեանքով, որպես նրան արտագծորեն հակասող:

Կարելի է առարկել, թե այս թեման ևս աստվածաշնչական է, ուստի և երաշխիք չկա, թե այն առկա է եղել առասպելի նախնական տարբերակում: Այո, այն ևս արտաբնական աստվածաշնչական է, բայց այդ երկու աստվածաշնչական թեմաների միջև տարբերություն կա: Բաբելոնյան թեման զուտ աստվածաշնչական է, կապված է աշտարակաշինության և նրան հաջորդած՝ ժողովուրդների ցրվելու առանցքային գաղափարի հետ, ուստի և կարող էր բխել միայն ու միայն Աստվածաշնչից, մինչդեռ մյուսն ունի իր արտաստվածաշնչական արմատները:

Այսպես, թորգոմի, որպես հայերի նախահոր, գաղափարը, Համենայն դեպս, ավելի վաղ է վկայված, քան իրականացվել է Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը: Այն առկա է արդեն IV դարի Հեղինակ Եվսեբիոս Կեսարացու «Բրտնիկոնում», որտեղ կարդում ենք. «Θοργαμά θὲ οὖν Ἀρμένιοι «Թորգոման, որից (ծագում են) հայերը»: Հայ.՝ «Թորգոմ. և ի նմանն Հայք»⁴⁰: Այ՛նքնք, թորգոմի Հայոց նախահայր լինելու գաղափարը V դարի հայ մատենագրության մեջ ծագած մի գաղափար չէ՞՝ հղացած սոսկ Աստվածաշնչի թարգմանության ներքո, այլ այն գոյություն է ունեցել արդեն ավելի վաղ, նախագրական շրջանում:

Այնուհետև, «Տուն թորգոմայ» երկրի մասին տեղեկությունները չեն սահմանափակվում Աստվածաշնչի պարունակած՝ վերը մեջբերված երկու վկայություններով: Այն, ինչպես արդեն ասվել է, նույնանուն է մ.թ.ա. VIII-VII դդ. պատկանող ասորական աղբյուրների թվագրիմամուհի⁴¹ և մ.թ.ա. XVI-XIII դդ. պատկանող

³⁹ Նաև այն դեպքում, երբ խոսքը ոչ թե անմիջականորեն «տուն թորգոմայ»-ի, այլ «Թորգոմայ ազգի» կամ «Թորգոմայ որբուց» մասին է, նշված Հեղինակները դարձյալ շատ զգույշ են: Հմմտ. «Թորգոմայ ազգիս, գՀայաստան աշխարհիս» (Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, 16), «ազգացն Հայաստան աշխարհի որբուց թորգոմայ» (Փ ա վ ս ո ս, 10տտ. նախ.) և այլն:

⁴⁰ Եւսեբի Պամփիլեսայ Կեսարացու ժամանակակից. մասն Բ, Վենետիկ, 1818, էջ 12:

⁴¹ F. T hureau - Danguin. Une rélation de la huitième campagne de Sargon II, Paris, 1912.

խեթական աղբյուրների թեգաբարամայի⁴² հետ՝ թե՛ իր անվամբ և թե՛ աշխարհագրական տեղադրությամբ: Այնպես որ մեր առասպելը կարող է ժամանակին սնված լինել հենց այդ իրականություններից և միայն հետագայում որդեգրած այդ երկրների աստվածաշնչական «Տուն թորգոմայ» անվանումը⁴³:

Իսկ այն Հանգամանքը, որ թորգոմի տուն-թիվագրիմամու-թեգաբարամա երկիրը գտնվել է «Հայ» ցեղանվան, ուրեմն և «Հայկ» անձնանվան հետ կապված Հայասա երկրի մերձավոր Հարևանությամբ, ընդունակ է ոչ միայն սոսկ ամրապնդելու մեր վերոհիշյալ եզրակացությունները, այլև հիմք ծառայելու թորգոմ-Հայկ և թեգաբարամ-Հայասա զույգերի առկայությունից բխող նոր եզրակացությունների համար:

Ամփոփելով, մենք ցանկանում ենք փորձ անել մոտավորապես վերականգնելու Հայկի և Հայկյանների առասպելավանդության զարգացման փուլերը՝ սկսած հնագույն շերտերից: Դրանք, մեր կարծիքով, ընդհանուր գծերով, առասպելաբար, արտահայտում են պատմության իրական ընթացքը, էպոսն հաստատվելով սեպագրական աղբյուրների տվյալներով և, իրենց հերթին, լրացնելով դրանք:

Առաջին փուլ: Հայկը որպես հայերի առասպելական նախնի և անվանատիր (էպոնիմ)՝ գլխավոր ցեղային աստված, որսորդության և աստեղային (աստրալ) աստվածություն: (Այս վերջին հատկությունը առիթ է հնարավորություն է տվել հետագայում նրան հին հունական Օրիոնի հետ համադրելու և Օրիոնի համասեղությունը նրա անունով «Հայկ» կոչելու համար): Այնուհետև և առասպելը ծագել են, հավանաբար, հնդեվրոպական ընդհանրությունից հայերի տարանջատվելուց հետո, «Հայ» ցեղանվան բյուրեղացման հետ կապված:

Երկրորդ փուլ (մեզ հասած առասպելի մեջ պակասող օղակը): Հայկի չվիլը թեգաբարամ-թիվագրիմամու-Տուն թորգոմայ երկրից և հաստատվելը Հարբում: Ստեղծվել է Հավանաբար, մ.թ.ա. II հազ. երկրորդ կեսին - I հազ. սկզբներին, որպես արտացոլում սեպագրական աղբյուրներով վկայված վերը նկարագրված պատմական իրողությունների:

Երրորդ փուլ: Հայկի հաղթական պայքարը Միջագետքից ներխուժած բռնակալ Բեիլ դեմ: Կարող էր ստեղծվել որպես արտացոլում Հայկական լեռնաշխարհի վրա մ.թ.ա. II հազ. վերջերին - I հազ. սկզբներին գիշատիչ Ասորեստանյան տերության պարբերական թալանչիական արշավանքների և լեռնաշխարհի բնակչության դիմադրություն:

⁴² Répertoire géographique des textes cunéiformes, Bd. 6. Die Ortsnamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978, S. 383.

⁴³ Այսպիսի մոտեցմանը հարում է Ի. Մ. Դյակոնովի այն տեսակետը, թե «Բավական հայկական է, որ սկսած Ասորիսադրոնի ժամանակից (մ.թ.ա. 680-669թթ.) մինչև արեմենյան տիրապետության շրջանը (մ.թ.ա. VI դարի կեսերը - Գ. Ս.) գոյություն է ունեցել մի բավական մեծ, լեզվով՝ հայկական ...թալանչիություն, որի կենտրոնն է եղել Մեջլիլը ...Հենց այդ թալանչիությունն է Աստվածաշնչում անվանված թորգոմայ, թորգոմայ կամ Բեթ-թորգոմայ («Թորգոմայի տուն»-Գ.Ս.)» - И. М. Дьяконов. Малая Азия и Армения около 600 г. до н. э. и северные походы вавилонских царей. - Вестник древней истории, 1981, N 2 с. 60. Այստեղից բխում է, որ «Տուն թորգոմայ» թագավորությունը պետք է գոյություն ունենար Աստվածաշնչում նրա հիշատակումից (մ.թ.ա. VI դարի սկզբներին), Համենայն դեպս, չուրճ մեկ դար առաջ:

Չորրորդ փուլ: Հայկի որդիների շարժումը Հարբի շրջանից արևելյան ուղղությամբ և Արարատյան դաշտի, Շիրակի, Սևանա լճի ավազանի ու նրանից այն կողմ ընկած հողերի, ինչպես և Վանա լճի ավազանի ու Կորդուբի իրացումը: Կապված է մ.թ.ա. VIII-VI դդ. այն իրադարձությունների հետ, որոնցում ավարտվում է Հայ ժողովրդի կազմավորումը:

Հինգերորդ (աստվածաշնչական թեմաների մակաշերտման) փուլ: Հայկի՝ Բաբելոնում աշտարակաշինությանը ժամանակակից և մասնակից լինելը և այնտեղից «Արարողի երկրի» վրայով դեպի Հարբ նրա ուղին: Կապվում է Աստվածաշնչին Հայերի ծանոթանալու ժամանակի հետ:

Այսպիսի դարգացման ճանապարհ կարելի է ենթադրել Հայկի և Հայկյանների առասպել-ավանդության համար, մինչև նրա՝ Մովսես Խորենացու և Անանունի-Սեբեոսի երկերում արտացոլվելը:

“ИСТОРИЯ АРМЕНИИ” МОВСЕСА ХОРЕНАЦИ И КЛИНОПИСНЫЕ ИСТОЧНИКИ

(Проблема историчности и этапов развития легенды о Хайке и Хайкидах)

Резюме

Подобно всем древним и средневековым авторам, Мовсес Хоренаци не знал о существовании государства Урарту. Тем не менее, в его “Истории Армении” имеется ряд сведений, отражающих события и явления, связанные с этим государством и временем его существования. В наиболее явственной форме эти сведения выступают в главах о строительстве города Ван - столицы Урарту Тушпы, приписанном Мовсесом Хоренаци, вслед за народным преданием, полулегендарной ассирийской царице Шамирам, образ которой проник в местную среду из Ассирии и переплелся с древнейшей армянской легендой об Ара Прекрасном, боге пробуждающейся природы. Далее, такие сведения, по нашему мнению, выступают в легенде-предании о Хайке и первых Хайкидах. Это эпизоды борьбы с месопотамским завоевателем Белом, которые отражают борьбу населения Армянского нагорья с ассирийской агрессией в XIII - VIII вв. до н.э. Кроме того, это эпизоды, связанные с основанием Хайком и его ближайшими потомками восточной части Армянского нагорья, также имеющие историческую основу. Все эти сведения, так или иначе, подтверждаются клинописными (хеттскими, ассирийскими, урартскими) источниками, в свою очередь, дополняя их данные. Вместе с тем, оказывается, что упоминаемая легенда-предание со времени своего возникновения претерпела серьезные изменения, в частности, под влиянием Библии. Так, под влиянием легенды о Вавилонском столпотворении и рассеянии после него народов по всему свету,

Хайк, в качестве прародителя армян, также оказался в Вавилоне и, тем самым, пришел в Армению вместе со своим родом именно оттуда. По нашему мнению, этим вставным эпизодом из первоначального варианта легенды-предания о Хайке и Хайкидах был вытеснен противоречивший ему другой эпизод, по которому Хайк пришел не из Вавилона, а из страны, упоминаемой в Библии как “Дом Торгома” (Тильгаримму ассирийских, Тегарама хеттских источников), располагавшейся к западу от верхнего течения Евфрата и носившей имя отца Хайка - Торгома. В заключение сделана попытка выделить этапы развития легенды-предания о Хайке и первых Хайкидах со времени ее возникновения и до времени ее отражения в трудах Мовсеса Хоренаци и Анонима (Себеоса).

MOVSES KHORENATSI'S “HISTORY OF ARMENIA” AND THE CUNEIFORM SOURCES

(The Problem of Historicity and Stages of Development of the Legend of Hayk and Haykides)

Summary

Like all ancient and medieval authors Movses Khorenatsi also knows nothing about the kingdom of Urartu. Nevertheless, his “History of Armenia” contains information which reflects events and phenomena connected with this state and the time of its existence. Most clearly this information appears in the chapters dedicated to the construction of the capital city of Urartu-Van, which Movses Khorenatsi, following the folk tradition, ascribed to the semilegendary Assyrian queen Semiramis. Her image has entered the local milieu from Assyria and is interlaced with the ancient Armenian legend about Ara the Beautiful, the god of the rising nature. Furthermore, as we believe, such information appears in the legend-tradition about Hayk and the first Haykides. These are the episodes about the battle against the Mesopotamian conqueror Bel, which reflected the struggle of the people of Armenian highland against Assyrian aggression in the XIII-VIII centuries B.C. Besides that, these are the episodes connected with the settling of eastern part of the Armenian highland by Hayk and his immediate descendants, which also have historical background. This information, in either case, is confirmed by the cuneiform (Hittite, Assyrian, Urartian) sources and in its turn completes their data. At the same time, the abovementioned legend-tradition from the time of its creation was seriously modified, in particular, under the influence of the Bible. Thus, under the influence of the legend about Babel and dispersion of peoples around the world, the eponym of Armenians, Hayk, was also located in Babylon and had gone to Armenia with his kin exactly from there. We believe that this inserted episode has forced out from the original legend-tradition about Hayk and

the Haykides the contradictory episode, according to which Hayk came not from Babylon, but from the country attested in the Bible as the “House of Thorgom” (Tilgarimmu of Assyrian, Tegarama of Hittite sources), which was located to the west of the upper stream of the Eurhrates and carries the name of Hayk’s father-Thorgom. In conclusion, we have attempted to distinguish stages of development of the legend-tradition about Hayk and the first Haykides from the time of its creation up the time of its appearance in the works of Movses Khorenatsi and Anonym (by Sebeos).

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ԵՎ ԱՆՈՆԻՄՈՍ ԵՄԵՐԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏՈՀՄԵՐԻ ՑԱՆԿԸ

Երբ ծանոթանում ես «Հայոց պատմության» մեջ նախարարական տոհմերի ծագման և հետագա պատմության լուսարանմանը, ապա դժվար է հրաժարվել այն մտքից, որ Խորենացին, ինչպես իր ժամանակագրական համակարգը կերտելիս, այստեղ ևս, նախարարության պատմությամբ զբաղվելիս, մեծ նախապատրաստական աշխատանք է տարել, հանգեցնելով իրեն հայտնի տեղեկությունները մի որոշակի համակարգի, որը և գետեղել է իր «Պատմության» մեջ:

Խորենացու առաջին մտահոգությունը այս ուղղությամբ պետք է լիներ այն նախարարությունների ցանկի կազմումը, որոնք պիտի հանդես գային իր «Պատմության» էջերում (բոլոր նախարարությունները չեն, որ հիշատակվում են այնտեղ): Ծանոթանանք այդ ցանկին, հանելով այն «Հայոց պատմության» տեքստից նախարարական տոհմերի նույն հերթականությամբ, ինչպես որ նրանցից յուրաքանչյուրն առաջին անգամ կամ եղակի, հիշատակվում է Խորենացու երկրում:

1. Բագրատունի	Մովսես
Գնթունի	Ապահունի
Խոռխոռունի	Մանապեան
Վարաժնունի	Բզնունական
5. Գաբեղեան	30. Սլկունի
Աբեղեան	Մանդակունի
Արծրունի	Վահունի
Գնունի	Առաւենեան
Սպանդունի	Զարեհաւանեան
10. Հատունի	35. Աղճնիքի
Զրնական	Մոկացի
Մարզպետական	Կորդուացի
Մուրացեան	Անձևացի, Անձաւացի
Կազմեան	Ակէացի
15. Սիւնի (Սխական)	40. Ոչտունի
Առանի	Գողթնեցի
Ուտէացի	Վանանդացի, Վանանդեցի
Գարդմանացի	Դիմաքսեան
Մավղէացի	Տրունի
20. Գարդարացի	45. Ամատունի
Աչոցեան	Առուեղեան
Տաշրաց	Ռոփսեան
Գուգարացի	Մամիկոնեան
Որդունի	Կամսարական
25. Անդեղեայ	50. Աշխաղարեան

Այսպիսի մի ցանկ կազմել է դեռևս Ն. Արունցը՝ վաղ միջնադարի հայ

նախարարութեան պատմութեան մանրակրկիտ և խորաթափանց հետազոտողը, որի անունը սույն Հոդվածում անընդհատ կհիշատակվի¹: Ադոնցի ցանկը նույնպես կազմված է ըստ «Հայոց պատմութեան» մեջ նախարարութեանը հիշատակման հաջորդականութեան, բայց տարբերվում է մեր կազմածից իր ընդգրկմամբ: Նրա անվանացանկը պարունակում է 48 սոցմանուն, թիև, ըստ ցանկին ուղեկցող թվերի, պիտի լինեի 49: Ըստ այդ թվերի 35-րդի (Աղձնիքի) և 40-րդի (Ռշտունի) միջև պիտի լինեի չորս սոցմանուն՝ Մոկացի, Կորդուացի, Անձևացի, Ակէացի, սակայն թվարկված են միայն առաջին երեքը, իսկ Ակէացին չկա, գուցե՝ թյուրիմացաբար: Համենայն դեպս բերում ենք Մովսես Խորենացու Համապատասխան Հիշատակութեանը Ակէացու մասին, որը կասկածի տեղ չի թողնում: Խոսքը Վաղարշակ թագավորի մասին է: «Իսկ զՄոկացին ի նոյն գաւառէ գտեալ այր, որ սնէր ընդ իւրեաւ սրիկայս բազում» նախարարութիւն Հաստատէ: Նոյնպէս և զԿորդուացիս, և զԱնձևացիս, և զԱկէացիս ի նոյն գաւառաց» (II, 8):

Սակայն, արդեն գիտակցաբար, Ադոնցը իր կազմած ցանկի մեջ չի ընդգրկել Առանի (Աղուանքի) նախարարութեանը, մինչդեռ Խորենացու մոտ կարգում ենք. «Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբիւր զարեկից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին զԱռան, առ մեծ գետովն, որ հաստանէ զգաշտն մեծ, որ անուանի Կուր: Բայց զայս գետեա, զի զցեղս զայս մեծ և անուանի մոռացումն եղև մեզ յառաջնումն մատենին յիշատակելի, զգուճոյն որ ի Սիսակայ, որ ժառանգեաց զգաշտն Աղուանից և զԿեւնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամառն որ ասի Հնարակերտ. և աշխարհն յամուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք, զի ալու ձայնէին զնա: Ել ի սորա ծննդոց այս Առան անուանի և քաղ կարգեցաւ կողմնակալ բերատոր ի Պարթևէն Վաղարշակայ: Ի սոցա զակայց ասին սերեալ զազգն Ուտէացուց և Գարդմանացուց և Ծաւղեացուց և Գարդարացուց իշխանութիւնս» (II, 8):

Այստեղից պարզվում է, որ «աշխարհի» Աղուանք անունը ծագում է, ըստ Խորենացու, Սիսակի «ալու» (քաղցր, հաճելի) մականունից, և որ այդ «մեծ և անվանի և բազմաբարձր կողմում (Վաղարշակը) կարգել է կողմնակալութեանը», կողմնակալ նշանակելով «անվանի և բարձր մտավորութեան և հանճարի բարձրում առաջին այր՝ Առանին»: Իսկ Առանը ներկայացուցին էր Սիսակից ծագած «մեծ և անվանի ցեղի», որը Սիսակից ժառանգել էր «Աղվանքի դաշտը և դաշտի լեռնակողմը, Երասխ գետից մինչև Հնարակերտ կոչվող ամրոցը», և որը Խորենացին, իր իսկ ասելով, մոռացել էր հիշատակել իր առաջին գրքում: Առանից էլ իրենց հերթին ծագել են Ուտէացիների, Գարդմանացիների, Ծաւղեացիների և Գարգարացիների նախարարութեանները:

Բողոքոյին անհասկանալի է, թե ինչն է դրդել Ն. Աղոնցին դուրս թողնել Առանի սոցմը Խորենացու «Հայոց պատմութեան» մեջ հանդես եկող նախարարական սոցմերի ցանկից: (Նշենք, որ Խորենացու մոտ Աղվանք տեղանվան Առան տարբերակը ներկայանում է որպես անձնանուն): Եթե դա «նախարարութիւն» (կամ «նահապետութիւն») բառի բացակայութեան է տվյալ դեպքում, ապա նույն

զլխում (II, 8) ունենք նաև մի շարք այլ նման դեպքեր, որոնք վերաբերում են Անգեղեայ, Սյլուճի, Աղձնիքի, Աշոցքի և այլ նախարարական սոցմերի կարգմանը: Ի դեպ, Առանեանք որպես նախարարական սոցմ հիշատակվում են Սերետի մոտ²:

Թվարկված 50 նախարարական սոցմերից բացի, «Հայոց պատմութեան» մեջ մեկական անգամ հիշատակված են նաև երկու իշխաններ՝ Հաշտեանքի իշխան Գազր (Դատր, III, 4) և Անձիթի իշխան Սաղամութը (III, 15): Երկու իշխաններն էլ հանդիպում են Բուզանդի մոտ (Գազը՝ Դատ ձևով): Մենք, հետևելով Աղոնցին, այս երկու իշխաններին չենք մոցնում Խորենացու՝ նախարարական սոցմերի համակարգի մեջ, որովհետև նրանց հիշատակութեանը «Հայոց պատմութեան» մեջ անցողիկ բնույթ է կրում, և Խորենացին նրանց սոցմերի մասին ծագումնաբանական տեղեկություններ չի տալիս, մի բան, որ նա անում է անխտիր բոլոր սոցմերի նկատմամբ:

Արդ, որտեղից է քաղված Խորենացու այս 50 սոցմանուն պարունակող ցանկը: Նախ, ինչ-որ չափով, նախամետոպյան շրջանից Խորենացուն հասած գրավոր նյութերից (Ողյուճակ քուրմ, «Հիւստումն պիտոյից», Մար Աբաս գուցի և ինչ-որ այլ նյութեր), այնուհետև, շատ մեծ չափով, IV և V դդ. Հայոց պատմութեանը լուսաբանող Հայ մատենագրութեանից և սրա կողքին՝ իր աուրյա կյանքից, շփումներից և Հարցուխորձից նախարարական սոցմերի և նրանց պատմութեան վերաբերյալ: Մենք դեռ կհամոզվենք, թե ինչքան մեծ է եղել այս երկրորդ խմբի տեղեկությունների նշանակությունը Խորենացու համար: Սակայն նրա ցանկը սերտորեն առնչվում է նաև հանրահայտ Գահնամակի հետ³:

Գահնամակը մեկ թերթի վրա և մեկ օրինակով մեզ հասած նախարարական սոցմանունների մի թվարկում է, բաղկացած 70 անուններից, որին մի փոքր առաջաբան է կցված. ծանոթանանք նախ առաջաբանին⁴, իսկ հետագայում կմտենանք նաև նրան հաջորդող ցանկին:

«< Իմ Սա> Հակայ խնդիր արարեալ ի դրան արքունի յԱրտաշէսի թագաւորի զոր ի Տիսպոնն իսաւսեցեալ եթէ ես զուսմականն զնամա զոր Արտաշէր ի դիւանին տէսի ի քաղոց ամոյո ժէ: Եւ Վուսմայ արքայից արքայի եւ բարերարի եւ զիր արարի եւ Սահակ կաթողիկոս թէ որպէս Ձեր բարերարութիւնդ հրաման տացէ Հայոց ազատաց եւ տանուտիրանց որպէս յառաջ առ Հայոց ազգին, նոյնպէս եւ ի ձերում դիւանի շահհամա <ը> ին առնել, որ յայտ հետէ Հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց զահ ի յայտ լինէր: Նոյնպէս և ներսէհ հրամանաւ արքայից արքայի և ես <Սա> Հակ Հայոց կաթողիկոս կնքեցաք զգահնեմակին և եղաք մատանի զարքայից արքայի և զմերս. եւ է այսպէս արդար և ճշմարիտ» (Հաջորդում է ցանկը):

¹ Պատմութիւն Սերետի, աշխատութեամբ Գ. Վ. Աբաբաբյանի. Երևան, 1979թ., էջ 165:
² Գահնամակն առաջին անգամ հրատարակվել է Մ. Էմինի կողմից՝ История Армении Моисея Хоренского. М., 1858, с. 358: Լուսանկարը տես Դ. Ա լ ի շ ա ն. Այրարատ. Վենետիկ, 1890, էջ 431-432: Գահնամակի մանրամասն և համակողմանի ուսումնասիրությունը տվել է Ն. Աղոնցը: Н. А д о н ц. Указ. соч., с. 249 и сл.
³ Ընթերցումն ըստ Ն. Աղոնցի:

¹ Н. А д о н ц. Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, с. 261-262.

Թարգմանություն. «<Ես, Սա> Հակ, փնտրեցի Արտաշես թագավորի արքունի դրանը այն, ինչի մասին գեկուցեցի Տիգրանում, թե «ես տեսա Արտաշի բամական նաման դիվանում քաղոց ամսի 17-ին»։ Եւ արքայից արքա և բարերար Վասմին ես, Սահակ կաթողիկոս գիր գրեցի թե «թող Ձերք բարերարությունը հրաման տա՝ Հայոց ազատներին ու տանուտերներին, ինչպես առաջ (ընդունված էր) Հայոց ազգի մեջ, նույնպես և ձեր դիվանում շահհամա <ը>ի անկի, որպեսզի այսուհետև Հայոց ազատների և տանուտերների գահը Հայտնի լինի»։ Նույնպես և Ներսիսը՝ արքայից արքայի հրամանով, և ես <Սա> Հակ Հայոց կաթողիկոսս, կնքեցինք դահնամակը և դրինք արքայից արքայի և մեր մատանիները և այսպէս արգար ու ճշմարիտ է» (Հաջորդում է ցանկը)։

Գահնամակը մեզ հասել է ոչ թե բնագրի, այլ արտագրության ձևով (և որոշ աղավաղումներով)։ Այս հանդամանքը, դժբախտաբար, գրկում է հետազոտողին այն արտաքին տեսքի՝ այսինքն ձևավորման, հնագրության, նյութի, մի խոսքով՝ վավերագրաբանության (գիսլոմատիկայի) տեսակետից ուսումնասիրելու և թվագրելու հնարավորությունից և թույլ է տալիս քննության առարկա դարձնել սակ նրա բովանդակությունը։

Բովանդակությունը հետևյալն է. Սահակ կաթողիկոսը միտք է հղանում վերահաստատել Հայ նախարարների գահնամակը պարսից թագավորի ձեռքով։ Նա որոնում ու գտնում է գահնամակը վերջին Հայ Արչակունի՝ Արտաշես թագավորի դիվանում և ներկայացնելով այն Վասմ արքային՝ ստանում ցանկալի հաստատումը։

Առաջաբանում Հիշատակված են հետևյալ հինգ (կամ չորս) անձնավորությունները. ա) Սահակ Պարթև, Հայոց կաթողիկոս, որը գործել է IV դարի 90-ական թթ. սկսած մինչև 439թ., բ) Արտաշես, Հայոց թագավոր, որն իշխել է 422-428 թթ., գ) Արտաշի II, պարսից թագավոր, որ իշխել է 379-384թթ., դ) Վասմ V, պարսից թագավոր, որն իշխել է 420-439թթ. և ե) Ներսիս, պարսից թագավորի խոշոր պաշտոնյա, գուցե Հնուագայում Հայտնի Միհրնեսիսը՝ իր գործունեության սկզբնական շրջանում։

Այսպիսով, ըստ Գահնամակի իսկ տվյալների, այն ներկայացվել ու հաստատվել է 428 և 439թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանում։ Մինք բացառում ենք Արտաշեսի թագավորության տարիները (422-428թթ.), հենվելով, նախ, գահնամակի այն ցուցման վրա, ուր ասված է «...որպես յառաջ առ Հայոց ազգին, նոյնպես և ի ձերում դիւանի...», ուր «յառաջ»-ը պետք է նշանակի Արչակունիների Հայկական պետության դուրսված շրջանը։

Պարզաբանում է պահանջում «Արտաշի» անվանաձևը, որն օգտագործված է գահնամակում «Արտաշ»-ին գուգահեռ։ Տարակույս կա, թե արդյոք երկու անվանաձևերի տակ թաքնված է նույն անձնավորությունը, թե՞ խոսքը մի դեպքում Հայոց Արտաշեսի (որը կոչվել է նաև Արտաշի), մյուս դեպքում՝ Շապուհ II-ի որդի, պարսից թագավոր Արտաշի II-ի մասին է։ Կարծում ենք, որ ավելի ընդունելի է երկրորդ հնթագրությունը⁵, այսինքն՝ Հայոց արքա Արտաշեսի դիվանում գտնվել է պարսից արքա Արտաշիի հաստատած գահնամակը։ Սակայն,

⁵ Հավանաբար, այդպես է հասկացել Գահնամակի առաջաբանը նաև Մովսես Խորենացին (III, 51, 65)։

եթե խոսքը այնուամենայնիվ Արտաշեսի մասին է, ապա ինչո՞վ կարելի էր բացատրել նույն տեքստում երկու անվանաձևերի առկայությունը։ Նախ նշենք, որ «Արտաշես» ձևը արտահայտում է իրանական այդ անվան հին, պահլավական, այդ ժամանակ արդեն որպես Հայկական ընկալվող ձևը, իսկ մյուսը՝ «Արտաշի»-ը, Սասանյան շրջանում Պարսկաստանում կիրառվող ձևը⁶։ Փորձենք սալ երկու անվանաձևերի զուգահեռ օգտագործման հնարավոր բացատրությունը, հենվելով թղթում Հանդիպող նմանօրինակ մի այլ դեպքի վրա։ Այստեղ Արտաշի անվան հետ կապակցված, հանդես է գալիս «ռամական նամա» տերմինը, որի ստուգաբանությունը չուրջ վեճեր են եղել⁷։ Թվում է, թե ինչպիսի ստուգաբանություն էլ տրվեք այդ տերմինին, թղթի ամբողջ կոնտեքստը թույլ է տալիս պնդելու, որ «ռամական նամա»-ն և մի քանի տող հետո հիշատակված «գահնամակը» («գահնեմակին») նույն բանն են նշանակում, մեկը՝ պարսիկների մոտ, մյուսը՝ Հայերի։ Իրականում այդ բառը նույնպես իրանական ծագում ունի, և պարունակում է նույն «նամա (կ)» բառը, սակայն նրա ձևը, հատկապես, վերջին կ-ի առկայությունը, վկայում է այն մասին, որ նա փոխառված է ոչ թե սասանյան շրջանում, ինչպես «ռամական նամա»-ն, այլ պահլավերենից, այսինքն՝ ավելի վաղ շրջանում⁸, իսկ V դարում, Հայաստանում ընկալվում էր արդեն որպես Հայկական բառ։

Այս զույգը հիշեցնում է Արտաշես-Արտաշի գույգը և Հուշում «Արտաշի» անվանաձևի օգտագործման հնարավոր պատճառները։ Այն օգտագործված է «ռամակա նամա»-ի հետ միասին, միևնույն նախաբանություն մեջ, որը ասել է Սահակը Տիգրանում։ Բերականապես այդ նախաբանությունն ուղիղ խոսք է, այսինքն՝ ակնկալություն ունի բառացիորեն վերարտադրելու սասածը։ Բացառված չէ, որ Սահակն այստեղ բերում է այն տերմինը և այն անվանաձևը, որոնք նա կիրառել է Տիգրանում Գահնամակի կապակցությունը բացատրություններ տալիս։

Վերադառնալով Գահնամակի թվագրման հարցին, շարունակենք, ասելով, որ նախարարական տոհմերի բուն ցանկը ևս չի հակասում առաջաբանից բխող թվագրմանը։ Ազոնցը նշում է, որ այդ ցանկը, չնչին բացառություններով (որը և բնական է), ինչպես նաև գերծ է այնպիսի տոհմերի հիշատակությունից, որոնք V դարում արդեն դուրսվում չունենին⁹։

⁶ Արտաշես-Արտաշի անվանաձևերի նշված հարաբերակցությունը Հայոց արքա Արտաշեսի կապակցությամբ պարզ արտահայտվել է Խորենացու մոտ (III, 58)։ Անվանաձևերի ծագման մասին տե՛ս Հ. Ա. ճ ա ու յ ն. Հայոց անձնանունների բառարան. հ. Ա, Երևան, 1942, Արտաշես և Արտաշի։

⁷ Ն. Հ. մինն ուղղում է՝ «Վասմական». Գր. խաթաթյանը համաձայն չէ, և ստուգաբանում է պարսիկերեն «ռամա»-ն՝ «երամ, ամբողջ» բառի օգնությամբ։ Սիգրենդորեն նրա հետ համաձայն է Ն. Արտնցը, որը, սակայն, առաջ է քաշում պահլավական «ռամակ» ձևը, բնագրից նրա՝ որպես ռագմական միավորի (=վաշա) նշանակությունը։

⁸ Տե՛ս Հ. Ա. ճ ա ու յ ն. Հայոց լեզվի պատմություն. I-ին մաս, Երևան, 1940, էջ 250, թիվ 256 և էջ 274, թիվ 866։

⁹ IV դարի սկզբում ընդհատված տոհմեր՝ Մանաթայան, Որդունի, Բզնունի, մարզպանական Հայաստանից դուրս իշխող տոհմեր՝ Անդեղտուն, Ազմեթի, Գուգարի և այլն։ Բացառություն են կազմում Կասպիցի և Մոխաց տոհմերը, որոնց տիրույթները դուրս էին մարզպանական Հայաստանից։ Տե՛ս H.A. д о н и. Указ.соч.с 262.

Ն. Աղոնցն ընդարձակ և մանրամասն հիմնավորում է տալիս այսօրինակ վավերագրերի գոյություն անհրաժեշտությունը և՛ Արշակունիներին, և՛ մարզպետության շրջանում, ինչպես նաև բնութագրում է նրանց դերը, որպես ավատական (ֆեոդալական) տիրապետությունը իրավական ձևավորում տվող միջոցներից մեկը: Նա գտնում է նաև, որ Գաճնամակն արտահայտում է V դարի նախարարական կարգային վիճակը¹⁰:

Այսուհանդերձ, մեզ Հասած տվյալ Գաճնամակը նա Համարում է ոչ թե վավերագիր կամ, նույնիսկ, նրա պատճեն, այլ գրական կոթող, կազմված VII դարի առաջին կեսում՝ V դարի նյութերի հիման վրա:

Գաճնամակի գրական կոթող լինելու իր կարծիքն Աղոնցը հիմնավորում է նրանով, որ նախարարական կրկնվող տոհմանունների («Սիւնեաց երկրորդն», «Արծրունեաց երկրորդն», «Այլ Անձաւացի» և այլն), ինչպես և 6 այլ, մեծ մասամբ արավարկված, տոհմանունների հիշատակումն այլ աղբյուրներում չկա: «Այս անուններն են այն կապիվածները, որոնք վարկաբեկում են մեր Հուշարձանը»,- գրում է Աղոնցը¹¹: Մեզ Համար անհասկանալի է, թե ինչու մի վավերագրում (կամ նրա պատճենում) չեն կարող լինել անուններ, որոնք չկան մեզ Հայտնի մատենագրության մեջ: Իսկ աղավաղումները պատճենների Համար սովորական բան են: Առավիղ ևս, վավերագրի Համար պատշաճ է հիշատակել այնպիսի պաշտոնական մանրամասներ, որոնք տեղ չեն գտնում նախարարի (պատմողական) Հուշարձաններում, ինչպես, օրինակ, տվյալ դեպքում նախարարական տները ճյուղավորումների մասին տեղեկությունները: Ինչ վերաբերում է VII դարով թվագրման խնդրին, այսպես Ն. Աղոնցը Գաճնամակի բովանդակության մեջ որևէ հենակետ չի գտնում: Նրա հենակետը Գաճնամակից դուրս է:

Մովսես Կաղանկատացու մոտ (II, Ա), գրում է նա, մի գրույց է պահպանվել, որտեղ պատմվում է Շապուհ II -ի արքունիքում տեղի ունեցած ճաշկերպի մասին: Շապուհը Հայ նախարարներին սեղանի շուրջն ըստ արժանվույն տեղավորելու նպատակով պահանջում է նրանցից մի որևէ վավերագիր, ուր նշված լիներ նրանց հերթականությունը: Նրան ներկայացնում են ոչ այլ ինչ, քան Ագաթանգեղոսի գիրքը, ուր նշված են 17 նախարարներ՝ որոշակի կարգով: Այս գրույցը, ըստ Աղոնցի, ծագել է VII դարի սկզբից ոչ վաղ, և Հենց Ագաթանգեղոսի Հիշյալ ցուցակը այն ձևով, ինչպես նա ներկայանում է գրույցի մեջ, VI դարի վերջերից ավելի վաղ չի ձևավորվել: Արդ, շարունակում է Աղոնցը, եթե մի գրույցում, որ ասեղծվել է VII դարի սկզբներին, մեր Գաճնամակի փոխարեն Հանդես է գալիս Ագաթանգեղոսի ցուցակը, որը Աղոնցի պնդմամբ, ամենեւին Գաճնամակ չէ, ապա Գաճնամակն այն ժամանակ դեռևս գոյություն չի ունեցել և ավելի ուշ է ասեղծվել, Հետևաբար և գրական, այլ ո՛չ վավերական, բնույթ ունի¹²: Նման փաստարկումը մի շարք խոցելի կետեր ունի: Նախ և առաջ, նրանից արամաբանորեն հետևում է, որ ոչ միայն այս Գաճնամակը, այլև ընդհանրապես ո՛չ մի Գաճնամակ գոյություն

չի ունեցել մինչև VII դարի սկզբները, իսկ դա Հակառակ է գաճնամակների անհրաժեշտության Աղոնցի իսկ տված հիմնավորմանը՝ մարզպանական շրջանի Հենց սկզբից (չնոսելով արդեն Արշակունյաց շրջանի մասին): Այնուհետև, սպացուցված էլ չէ, թե վերահիշյալ գրույցը իսկապես VII դարից առաջ ծագած լինել չէր կարող: Բայց եթև Համարենք էլ, թե այն Հաստատապես VII դարին է պատկանում, դարձյալ չի կարելի պնդել, թե Գաճնամակը, իր գոյություն դեպքում, անպայման պետք է հիշատակվեր այն գրույցում: Այսպիսով, մեր կարծիքով, որևէ անհրաժեշտություն չկա Գաճնամակը, ավելի ճիշտ՝ նրա վավերական նախատիպը, տեղաշարժելու V դարի 30-ական թթ., կամ այն Համարելու գրական կոթող: Ավելի շուտ այն վավերագիր Գաճնամակի արտագրություններից մեկն է՝ որը աղավաղումներով, որոնք ի Հայտ են դալիս թե՛ առաջաբանում և թե՛ բուն ցանկի մեջ:

Չբաժանելով Ն. Աղոնցի կարծիքը Գաճնամակի թվագրման և բնույթի Հարցերում, միտքամայն Համամիտ ենք նրա Համոզմանը, որ այն ծառայել է Խորենացուն որպես աղբյուր¹³: Դրա Համար Ն. Աղոնցին որպես ապացույց են ծառայել հրկու տիպի փաստեր: Առաջին տիպի փաստերը ի Հայտ են գալիս «Հայոց պատմության» պարունակած նախարարական տոհմերի և Գաճնամակի կազմի Համեմատությունից, որից հրևում է, մի կողմից, որ Խորենացու ցանկի շուրջ երեք քառորդը առկա է Գաճնամակում, իսկ մնացած քառորդը այնպիսի նախարարություններ են, որոնք չեն էլ կարող այստեղ լինել, քանի որ Գաճնամակը ընդգրկում է միայն մարզպանական Հայաստանի տարածքը և V դարում գոյություն ունեցած նախարարությունները, իսկ մյուս կողմից, որ Գաճնամակում առկա նախարարությունների մի որոշակի մասի բացակայությունը Խորենացու մոտ նույնպես միանգամայն օրինաչափական է (այս Հարցին մենք մանրամասն կանդաղատանք ստորև): Երկրորդ տիպի փաստերը Գաճնամակի և մասնավորապես նրա առաջաբանի աղղեցությունից հրևում են Խորենացու տեքստում: Այսպես, Խորենացին բերում է պարսից թագավոր Վռամի անունից Սահակ կաթողիկոսին արծաթ առաջարկություն վերջինիս տված պատասխանը՝ «Արծաթ նորա նմա լիցի. բայց դու Հաանեցուցես գնա՝ տալ ինձ զերկուսս գայս միայն. զգաճ նախարարացն Հայոց, որպես կարգեալ յԱրտաշէս վարեցան մինչև ցայժմ՝ նորին օրինակաւ Հրամայեցէ և առ յապալ... Եւ միւս...» և այլն: Այնուհետև տեղեկանում ենք Վռամի պատասխանին՝ «Այնմ ըտդ եղեալ Վռամայ՝ Հրամայէ զամենայնն կատարեալ» (III, 65):

Այս բոլոր բովանդանաչափ Համոցի են և Հագիվ թե կասկածի տեղ թողնվի Գաճնամակին Խորենացու ծանոթ լինելու Հարցում:

Գաճնամակի բուն տեքստին (ցանկին) մենք կանդաղատանք ստորև, իսկ այժմ մի այլ խնդիր: Խորենացին օգտագործել է Գաճնամակում բերված նախարարական տոհմերի անունների մոտավորապես կեսը միայն (70-ից՝ 30-ը), անտեսելով մնացածը: Հարց է ծագում, թե ինչով է նա առաջնորդվել: Աղոնցը փորձում է պատասխանել նաև այս Հարցին:

Գաճնամակում, ինչպես ասվեց, հիշատակված են նախարարական 8 խոշոր տոհմերի 11 ճյուղավորումներ, օրինակ, «Սիւնեաց երկրորդն», «Արծրունեաց

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 291:
¹¹ Նույն տեղում, էջ 257, 291: Այսուհանդերձ, այս վերջին էջում, սողատակում Աղոնցը ինքն է նշում աղբյուրներում նախարարական տների ճյուղավորումների հիշատակման մի քանի դեպք:
¹² Նույն տեղում, էջ 291:

¹³ Նույն տեղում, էջ 271 և այլուր:

երկրորդն» և նույնիսկ «երրորդն», «այդ Դիմաքսիանն» և այլն: Այս բոլորը Խորենացին մի կողմ է դրել: Մնում են, սակայն, երկու տասնյակից ավելի՝ թվով 23 այլ անտեսված նախարարական տոհմեր: Սրանց վտարումը բացատրելու Համար Ն.Աղոնցը առաջ է քաշում մի այլ թույլի, որը և, Գահնամակի օրինակով, անվանում է Ջորանամակ («Воинская грамота»)¹⁴:

Ջորանամակը նույնպես նախարարական տոհմերի ցանկ է: Ի տարբերություն Գահնամակի, այն բաժանված է չորս մասի կամ «դռան» (Արեւելեան դռան, Արեւմտեան դռան, Հիւսիսային դռան, Հարուսային դռան), և յուրաքանչյուր տոհմի անվան դիմաց գրված է, թե քանի գինվոր (Հեծյալ) է մատակարարում տվյալ նախարարությունը: Ն.Աղոնցը մանրամասնորեն հիմնավորում է նման փաստաթղթերի գոյություն անհրաժեշտությունը ևս, և այն էլ ոչ միայն մարզպանական, ինչպես Գահնամակը, այլ նաև արաբական տիրապետության սկզբնական ժամանակաշրջանում: Դառնալով, սակայն, կոնկրետ մեզ Հասած Ջորանամակին, նա Համարում է այն դրական բնույթի Հուշարձան, կազմված VII կամ Հաջորդ դարերում և այս անգամ, մեր կարծիքով, միանգամայն իրավացի է:

Իր այս կարծիքը Ն. Աղոնցը հիմնում է Ջորանամակի ներքին տվյալների, նրա ներքին հակասությունների վրա: Նա նշում է չորս խմբերի կազմերի շինծու բնույթը, որն արտահայտվում է մի կողմից խմբերի մեջ ընդգրկված տոհմանունների թվերի արհեստական համաչափություն (21-21-22-22), մյուս կողմից՝ նրանց բովանդակությունը մեջ. թեև խմբերը կոչվում են «Արեւելեան դռան» և այլն, սակայն նրանց մեջ նախարարները միավորված են աշխարհագրական սկզբունքի խախտումներով: Այսպես, Բագրատունիներն ու Բասենացիին Հայտնվում են արեւմտյան խմբում, Կասպէից իշխանը՝ Հյուսիսային խմբում, Գողթան իշխանը՝ Հարավային խմբում: Կարելի է բերել և ուրիշ օրինակներ: Բացի այդ, ցանկում կան այնպիսի տոհմեր (Որդունիներ, Մանավազյաններ), որոնք վերացել են դեռևս IV դարի սկզբում և այլն:

Բացի այդ, գինված ուժերի չորս խմբի բաժանման և Ջորանամակի կազմի մեջ Ն. Աղոնցը ժամանակագրական հակասություն (անաբրոնիզմ) է տեսնում, քանի որ նման բաժանումը նա համարում է ուշ ժամանակի արգասիք (Մասանյանների վերջին շրջանը)¹⁵, մինչդեռ Ջորանամակի աշխարհագրական ընդգրկումը թվարկված նախարարությունների կազմի, ընդգրկման տեսակետից համապատասխանում է Հին, հայ Արչակունիների ծաղկման ժամանակաշրջանին:

Բերում ենք Ջորանամակի ցանկը՝ իր թվական տվյալներով՝ ըստ Ն.Աղոնցի. աջ կողմից ավելացնում ենք տվյալներ, թե Ջորանամակում պարունակված որ նախարարություններն են հիշատակված Գահնամակում (նշվում է Գ տառով), Մովսես Խորենացու մոտ (Խ տառով), Ղազար Փարպեցու մոտ (Ղ տառով), VII դարի Աշխարհացույցում (Ա տառով) և Սեբեոսի մոտ (Ս տառով):

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 251-252:

¹⁵ Ստորև կտեսնենք, սակայն, որ այն կա արդեն Մովսես Խորենացու մոտ: Սակայն Խորենացուն VII-VIII դարերով թվագրող Աղոնցի Համար այս փաստը արժեք չունի:

Արեւմտեան դռան		Արեւելեան դռան	
1. Անդեղ տուն	վն - Խ	1. Սինի	ա՛քն Գ Խ
Բզեչին Աղճնեաց	ա - Խ	Ամասկոնի	մ Գ Խ
Բըղդունական	վ - Խ	Աածացին	մ - -
Մանաւազեան	ս - Խ	Վարձաւունի	մ Գ -
5. Բագրատունի		5. Տամբարացի	ճ Գ -
Խորխոտունի		Մազազացի	
Ծոփացի	ս Գ Խ	Յողկեպան	ճ - -
ՎաՀունի	ս Գ Խ	Գըղճունի	ձ - -
Ապահունի	ս Գ Խ	Վաունունի	ձ - -
10. Գնունի	չ Գ Խ	10. Բաքան	ձ - Ա
Բասենացի	ս Գ -	Կճրունին	ձ - Ա
Պալունի	յ Գ -	Գուվանն	ձ - Ա
Ընծաքին	տ Գ	Պասապարունին	ձ - Ա
Մանդակունի	յ Գ Խ	Գալբիկան	ձ Գ -
15. Սաղկունի	յ Գ Խ	15. Վիժանունի	ձ Գ -
Վարաժնունի	յ Գ Խ	Ջանդաղան	ձ - Ղ
Այծենական	ճ - -	Սողացի	ձ - Ա
Առունեան	յ Գ Խ	Աքածեցի	ձ Գ -
Վարժնունեան	ճ - Ա	Ասճչեան	ձ - -
Սպան <զ> ունի	յ Գ Խ	Կինան	ձ - -
21. Ռափսեան	ճ Գ Խ	21. Տագրեան	ձ Գ -

Հյուսիսային դռան		Հարավային դռան	
1. Բզեչին Գուգարաց	տչ-Խ	1. Կաղմէացի	ալմ - Խ
Կամարական	ս Գ Խ	Կորդուացի	ս - Խ
Կասպեցի	վ Գ -	Արծրունի	ս - Գ - Խ
Ուտէացի	ս - Խ	Ռըշտունի	ս - Գ - Խ
5. Ծալվէացի	ս - Խ	5. Մոկացի	ս - Գ - Խ
Տայցի	ս - Գ -	Գողթնեցի	չ Գ Խ
Մամիկոնեանն	ս Գ Խ	Անձեւացի	չ Գ Խ
Վանանդացին	ս Գ Խ	Հարուժեան	ճ Գ -
Գարդմանեցին	ս Գ Խ	Տրպատունի	ճ - Ա
10. Որդունի	չ - Խ	10. Մեհնունի	ճ Գ -
Առուեղեանքն	չ Գ Խ	Ակէացի	յ Գ Խ
Աչոցեան	չ Գ Խ	Ջարէհունեայ	յ Գ Խ
Դիմաքսեան	յ Գ Խ	Եր<ու>անթունի	յ Գ -
Գնթունի	յ Գ Խ	Համաստունեան	ճ - -
15. Բոխայեցի	յ Գ -	15. Արտաշեսեան	յ Գ -
Գաբեղեան	յ Գ Խ	Սազրատունի	ճ Գ -
Աբեղեան	յ Գ Խ	Արբահամեան	ճ - Ս
Հաւնունի	յ Գ Խ	Տրունի	յ Գ Խ

Սահառունի	յ Գ -	Բուժունի	մ Գ -
20. Ձևենականան	յ Գ Խ	20. Քաջբերունի	ճ Գ -
Աշխաբարևան	ճ Գ Խ	Բողունի	ճ - Ա
22. Վարազարտիկեան	ճ Գ -	Մուրացան	յ Գ Խ

Նախ, անդրադառնանք Գահնամակի և Ջորանամակի ցանկերի փոխհարաբերությունը: Այստեղ, ինչպես և գտնում է Ն.Ադոնցը, ամեն ինչ պարզ է: Ջորանամակի Հեղինակը ծանոթ է եղել Գահնամակին և Հիմնովին օգտագործել է այն: Գահնամակի 70 կամ ավելի ճիշտ՝ 60 տոհմանուններից (11 տոհմանուն, ինչպես նշվեց, արդեն Հիշատակված 8 տոհմանունների կրկնություններ են, բայց դրանցից մեկը՝ Բուլա Դիմաքսեանը, կա Ջորանամակում Բոխայեցի ձևով): Ջորանամակում չկան միայն երեքը՝ Նախճերին, Քաղաքապետն արքունի և Յուլն: Մնացած 57-ը առկա են: Կան մի քանի արավազված անուններ, բայց դրանք չեն խոչընդոտում արված եզրակացությունը, օրինակ, Գահնամակում Ամատունի, Համբուժեան, Վարապակեան, Ջորանամակում Ամակունի, Հարուժեան, Վարազարտիկեան և մի քանի ուրիշը:

Նույնանման պատկեր են ցուցադրում Խորենացու և Ջորանամակի ցանկերը: Խորենացու 50 տոհմանուններից Ջորանամակում առկա են 46-ը և չկան միայն չորսը՝ Մարդպետականը, Առանին, Գարգարացին, Տաշրացը: Ավելին, Ջորանամակի չորս «գրունք» և նրանց զորավարները նույնպես արձագանքում են Խորենացու մոտ Հանդես եկող պատկերին: Հայոց զորքը ըստ ծագերի չորս մասի բաժանելու գաղափարը Հանդես է գալիս նաև Խորենացու մոտ: Այսպես, Արտաշես թագավորը չորս մասի բաժանված հայոց զորքը Հանձնարարում է. արևելյանը՝ իր Արտավազդ որդուն, արևմտյանը՝ Տիրան որդուն, Հյուսիսայինը՝ Ջարեհ որդուն և հարավայինը՝ Սմբատ զորավարին (III-րդ, 54): Սակայն նրանից շատ առաջ էլ, ըստ Խորենացու, այդպիսի բաժանում եղել է և դեռևս Արամ նահապետը Հանձնարարել է արևելյան մասը Միտակյաններին (Մյունի), հարավայինը՝ Կաղմյաններին (I,14,11,8), Հյուսիսայինը՝ Գուգարաց բղջիչին, արևմտյանը՝ Անգեղյաններին (II,8): Այս ևս Համապատասխանում է Ջորանամակի չորս զորավարներին. Արևմտեան դուռն՝ Անգեղ տուն, Հյուսիսային դուռն, Գուգարաց բղջիչ, Արևելյան դուռն՝ Մյունի և Հարավայինը՝ Կաղմյաններ:

Սակայն այս բոլորով Հանդերձ, այսինքն, բացի նաև Գահնամակի և Խորենացու ցանկերում առկա անուններից, Ջորանամակում կա ևս 19 անուն, առանց որոնց չէր կարող լրացվել սխեմայի քանակական մասը՝ 21+21+22+22=86 թիվը: Պակասող միավորները (որոնք կուտակված են հատկապես «Արևելեան դուռն» Հատվածում) լրացնելիս Հեղինակը դիմել է նախ և առաջ VII դարի Աշխարհացոյցին: Այստեղից նա առել է 9 անուն. Վարժնունեան (Հավանաբար, երեք Վարժնունեիներից Տուրուբերանի Համապատասխան գավառը), Մազազացի (Մազազ գավառից), Բաքան, Կճրունի (ճիշտը՝ Կրճունի), Գուկան, Սողացի (Սողք գավառ), Տրպատունի, Բողունի (ճիշտը՝ Բոգունի): Եվս 2 անուն կա Փարպեցու (Ջանդաղան)¹⁶ և Սերետի (Աբրահամեան)¹⁷ մոտ:

¹⁶ Ղազարայ Փարպեցուց Պատմութիւն Հայոց. Տփղիս, 1904, էջ 61:
¹⁷ Պատմութիւն Սերետի, էջ 129:

Այս բոլորից Հետո դարձյալ մնացել է 8 դատարկ տեղ, որոնք էլ Հեղինակը լրացրել է Հայտնի չէ ինչ աղբյուրից: Այդ անուններն, ըստ երևույթին, անձանաչելիորեն արավազված են: Դրանք են. Այծենական, Աածացին, Յողկեպան, Գրգճունի, Վառնունի, Աածչեան, Կինան, Համաստունեան:

Ուշ շրջանի այս արհեստական և խայտաբղետ գրվածքը, որը Հավակնություն ունի արտացոլելու Արշակունիների ժամանակաշրջանը, Ն. Ադոնցը Համարում է Խորենացու աղբյուր: Ձևական տեսակետից սա կարելի է պատկերացնել, քանի որ վերը նշված նմանությունները տեսականորեն կարող են լինել թե՛ Ջորանամակի և թե՛ Խորենացու փոխառություն արդյունք: Սակայն Ն.Ադոնցը ընտրություն մեջ անշուշտ իր դերն է խաղում Խորենացու VII կամ Հաջորդ դարի Հեղինակ Համարելու հանգամանքը: Պետք է ասել, որ ընդհանուր եզրակացություն Հանելիլս նա որոշ վերապահություն է անում, բայց կոնկրետ վերլուծությունը դիմելիս վերացնում է այդ վերապահությունը:

Այսպես, նա գրում է. «Խորենացու խոսքերը «կարգ պինդություն»-ի մասին ցույց են տալիս, որ նրան ծանոթ է եղել մեր թղթի (Ջորանամակի-Գ.Ս.) նման ինչ-որ մի բան, բայց թե այն ինչ Հարաբերություն մեջ է Ջորանամակի Հեա՝ Հայտնի չէ: Գուցե գոյություն է ունեցել նախարարական այրուձիի ցուցակ, և այդ ցուցակը Հետագայում վերամշակվել է մեզ հասած այդ թղթի տեսքով: Խորենացուն, համենայն դեպ, ծանոթ է եղել մի զինվորական ցուցակ իր այս կամ մեկ ուրիշ տեսքով»¹⁸: Այսինքն, տվյալ Ջորանամակը չէ անալոգիան, որ օգտագործել է Խորենացին, այլ գուցե որևէ այլ գրվածք կամ վավերագիր, որն արտացոլել է նաև Ջորանամակի մեջ: Սրա Հետ կարելի է լիովին համաձայնվել: Սակայն, իրականում, դառնալով Հարցի կոնկրետ քննարկմանը, Ադոնցն անվերապահորեն դործի է դնում Հենց մեր ձեռքի տակ եղած Ջորանամակի թվական տվյալները, նշելով՝ «Ուշադիր դիտարկումները Հայտնաբերում են Խորենացու ծանոթությունը ոչ միայն Գահնամակի, այլև Ջորանամակի Հետ»¹⁹:

Որպես ապացույց Ն.Ադոնցը բերում է մի Հիբրիդային աղյուսակ, որը ներկայացնում է Գահնամակի ցանկը, օժտված Ջորանամակի պարունակած յուրաքանչյուր նախարարի ունեցած զինվորների թվաքանակներով:

Վերադառնալով հնք այդ աղյուսակը, մեր կողմից աջ մասում ավելացնելով տեղեկություններ Գահնամակում թվարկված նախարարությունների՝ V դարի այլ աղբյուրներից՝ Հիշատակման վերաբերյալ: Սրա նպատակն է ստեղծել մի յուրա՝ տեսակ, ժամանակակից բառով ասած, ուղիղնալի (արժուրդման) պատկեր, պարզելու Համար, թե Խորենացու ապրած դարում նախարարական ո՞ր տոհմերն են առավել Համախ Հիշատակվել մատենագրության մեջ, ուրեմն և առօրյա շխու՝ ների ժամանակ և, Հետևաբար, որոնք են, որ առավել նշանակալից դեր են կատարել երկրի կյանքում: Հարկավ, չի կարելի երաշխավորել, որ ստացվող պատկերը ճիշտ կլինի նաև իր մանրամասներում, բայց ընդհանուր պատկերացում այն մասին, թե ինչ տեղեկատվություն է ունեցել Խորենացին որպես ժամանակակից, անշուշտ, կատարյալ:

¹⁸ Н. А д о н ц. Указ. соч., с. 296
¹⁹ Նույն տեղում, էջ 263 և այլուր:

Բերվող տվյալները նշված են Հեղինակների անունների սկզբնատառերով՝ Կ-Կորյուն, Ա-Ազաթանյեղոս, Փ-Փալստոս Բուզանդ, Ղ-Ղազար Փարպեցի, Ե-Եղիշե: Բացի այդ, ընդգծել ենք Խորենացու ցանկում բացակայող տոհմանունները՝ չեղատառով:

Գահնամակի ցանկը բերում ենք Ն. Աղոնցի արած ճշգրտմամբ, ըստ որի «Առաջին իշխան Հայոց ևւ մաղխազն» Մաղխազունին (Խոսեփոստունին) ցանկից դուրս վիճակից (զրված է ա. կետից առաջ) տեղափոխվում է 4-րդ (դ.) տեղը, որով Մամիկոնյանները այրտեղից անցնում են 5-րդ (ե.) տեղը, և համարակարգվումը շարունակվում է մեկ միավոր տարբերությամբ մինչև 24-րդ (իդ.) տեղը, որպիսի թիվը Գահնամակում բաց է թողնված և 23-ին (իզ.) հաջորդում է 25-ը (իե.): Աղոնցի Հիմնավորված ճշգրտմամբ այս բացթողումը ուղղվում - լրացվում է, և ցանկը շարունակվում է Գահնամակում առկա թվերով՝ մինչև 70 (զ.):

ա. Մունեսայ տէր	19400 Կ Ա Բ Ղ Ե
բ. Ասպետն	1000 - Ա Բ Ղ Ե
գ. Արծրունեսայ տէր	1000 - Ա Բ Ղ Ե
դ. Առաջին իշխան Հայոց Մաղխազն	1000 - Ա Բ Ղ Ե
ե. Մամիկոնէից տէր	1000 Կ Ա Բ Ղ Ե
զ. Շահապն Ծոփաց տէր	1000 - Ա Բ - -
է. Մոկաց տէր	1000 - Ա - Ղ Ե
ը. Ռշտունեսայ տէր	1000 - Ա Բ Ղ Ե
թ. Վահունեսայ տէր	1000 - - - Ղ Ե
ժ. Կասպէից տէր	3000 - - - - -
ժա. Անձաւացիաց տէր	- - - Բ Ղ Ե
ժբ. Ապահունեսայ տէր	1000 - - Բ Ղ Ե
ժգ. Կամսարականն	600 - - Բ Ղ Ե
ժդ. Այլ Ապահունի	- - - - -
ժե. Վանանդացին	1000 - - Բ Ղ Ե
ժզ. Ամատունի տէր	- Կ - Բ Ղ Ե
ժէ. Գողթան տէր	500 Կ - Բ - -
ժը. Գնունեսայ տէր	500 - - Բ Ղ Ե
ժթ. Այլ Անձաւացի	500 - - - - -
ի. Տայոց	600 - - - - -
իա. Բասենոյ դատաւորն	600 - - - - -
իբ. Գնթունեսայ տէր	300 - - Բ Ղ Ե
իգ. Վարձաւունին	200 - - - - -
իդ. Գարդմանայ տէր	1000 Կ - Բ - -
իե. Սահառունին	300 - - Բ Ղ Ե
իզ. Գարեղէնից տէր	300 - - - Ղ Ե
իէ. Աբեղէնից տէր	300 - - - Ղ -
իը. Մունեսայ երկրորդն	- - - - -
իթ. Արծրունեսայ երկրորդն	- - - - -
լ. Արծրունեսայ երրորդն	- - - - -
լա. Մամիկոնէից երկրորդն	- - - - -

լբ. Ռոփսեսանն	100 - - - Ղ Ե
լգ. Աշոցեանն (Գաշոցեանն)	500 - Ա - Ղ -
լդ. Դիմաքսեանն	300 - - Բ Ղ Ե
լե. Բուխա Դիմաքսեանն	300 - - - - -
լզ. Այլ Աբեղեանն	- - - - -
լէ. Այլ Դիմաքսեանն	- - - - -
լը. Պալունին	300 - - - - -
լթ. Առաւելեանն	500 - - - Ղ Ե
լս. Աշահմարեանն	100 - - - - -
լտ. Համբուժեանն	100 - - - - -
լսբ. Վարասպակեանն	100 - - - - -
լսգ. Չիւնականն	300 - - - Ղ -
լսդ. Ակէացին	300 - - - - Ե
լսե. Զարեհաւանեանն	300 - Ա - - -
լսզ. Ընծայեցին	4000 - - - Ղ Ե
լսէ. Մանդակունին	300 - - - Ղ Ե
լսը. Սղկունին	300 - - - - Ե
լսթ. Տայգրեանն	50 - - - - -
ծ. Երուանթունին	300 - - - Ղ -
ծա. Սպանդունին	300 - - - - -
ծբ. Առաւելեանն	300 - - - Ղ Ե
ծգ. Տրունին	300 - - - - -
ծդ. Մամբրեացին	100 - - - - -
ծե. Հաւնունին	300 - - - - -
ծզ. Բժնունին	200 - - - - -
ծէ. Քաջբերունին	100 - - - Ղ Ե
ծը. Մեհնունին	100 - - - - -
ծթ. Նախճերին	- - - - -
կ. Քաղաքապետն արքունի	- - - - -
կա. Որսապետն արքունի	300 - - - - -
կբ. Արտաշեսեանն	300 - - - - -
կգ. Վանանդացին երկրորդ	- - - - -
կդ. Յուլն	- - - - -
կե. Վիթանու<նի>	50 - - - - -
կզ. Աքածու	50 - - - - -
կէ. Շիրակա Դիմաքսեան	- - - - -
կը. Գազրիկանն	50 - - - - -
կթ. Մարացեան տ <էր>	300 - - - - -
զ. Վազրասպու<նին>	100 - - - - -

Արդ, Գահնամակի 70 տոհմանունները Խորենացու ցանկում առկա են միայն 36-ը: Բացակայում են 34-ը: Սրանցից 11-ը, ինչպես երբիցս ասվեց, 8 երևելի նախարարական տոհմերի ճյուղավորումներն են ներկայացնում, ուստի և բնակարարաբար չկան Խորենացու մոտ: Բայց հարց է ծագում, թե ինչու են բացակայում

նրա մոտ մնացած 23-ը: Այս Հարցին պատասխանելու Համար Ն. Աղոնցը գործի է դնում Զորանամակի թվերը, որոնք կցված են Գահնամակում տեղ գտած նախարարական տոհմերին, և դռնում, որ «Գահնամակի Հիմքում ընկած է ռազմական ուժը՝ նախարարությունները սեզավորված էին նվազող դժով, Համաձայն այրուձիի (գործի) այն քանակություն, որն ուներ նրանցից յուրաքանչյուրը»²⁰: Տեսականորեն սրա հետ կարելի է Համաձայնվել և նույնիսկ չի կարելի է Համաձայնվել, քանի որ բնական է, որ նախարարությունները այսպիսի մի տեղ, ինչպիսին է Գահնամակը, պիտի դասավորվեին բոտ իրենց խաղացած դերի երկրի քաղաքական, անտեսական կյանքում, և առաջին Հերթին, իհարկե, ըստ իրենց ռազմական Հզորություն:

Սակայն, այնուհետև, կոնկրետ և վստահորեն, Ն.Աղոնցը դիմում է մեզ Հատած Զորանամակի թվական տվյալներին, որպես Խորենացու անմիջական աղբյուրի, և նրանց Հիման վրա փորձում բացատրել Խորենացու մոտ նշված 23 նախարարությունների բացակայությունը՝ «Խորենացու մոտ Գահնամակի Համեմատությամբ պակասող նախարարությունները,- գրում է նա,- այն նախարարություններն են, որոնք կամ խախտում են գահերի շարքի Հերթականությունը և կամ ունեն երեք Հարյուրից պակաս ձիավոր (զինվոր)»²¹:

Գահնամակում գահերի թվական գործակիցների աստիճանական նվազման ընդհանուր բաղադրարը ընդունելի է, բայց Ն.Աղոնցի առաջարկած այս երկու բանաձևերի կոնկրետ դրսևորումը չափազանց շատ խոչընդոտների է Հանդիպում ի դեմս զրանք խախտող բացառությունների:

Առաջին բանաձևի կապակցությամբ այդպես էլ չի սլարզվում, նախ և առաջ, թե ինչու՞, ի՞նչ պատճառներով գործերի թվաքանակների աստիճանական նվազման պատկերը խախտող նախարարությունները պիտի այդ Հատկանիշով ընդհանրապես Հանվին Խորենացու ցանկից: Այստեղ Խորենացուն ոչ մի Հիմք չի վերապրվում, նույնիսկ՝ տրամաբանական:

Բայց ծանոթանանք Ն.Աղոնցի բերած կոնկրետ օրինակներին: Դրանք են. Կասպեից տէր՝ 3000 զինվորով, Տայոց՝ 600 զինվորով, Բասենոյ դատաւորն՝ 600 զինվորով և Ընծայեցին՝ 4000 զինվորով: Թե ինչպես են զրանք խախտում նվազման աստիճանականությունը՝ երևում է աղյուսակից: Բայց այնտեղ կա ևս չորս նախարարություն, որոնք իրենց գործերի թվաքանակով նախորդ չորսի նման խախտում են նվազման աստիճանականությունը և, այսուհանդերձ, չեն վտարվել Մովսես Խորենացու ցանկից: Դրանք են. Վանանդացին իր 1000, Գարգամանայ տէրը իր 1000, Առչոեանը իր 500 և Ասաւեղեանը իր 500 զինվորներով (տե՛ս աղյուսակը): Ուրեմն՝ չորս օրինաչափականի դեմ չորս բացառություն: Նման օրինաչափությունը դժվար է ընդունել:

Այժմ նայինք այդ ութ նախարարությունների արժորոշմանը աղյուսակի աջ կողմում: Եթե Խորենացու ցանկում բացակայող առաջին քառյակը ունի 0,0,0,2 միավոր, ապա երկրորդ, այնտեղ առկա քառյակն ունի 3,2,2,2 միավոր: Սա դրդում է մեզ Խորենացու կատարած ընտրություն Հիմքերի մեջ առաջնությունը տալ արժորոշմանը, այսինքն՝ ընդունել, որ իր սպրած դարում նա այդ խնդրում Հետեւել

²⁰ Նույն տեղում, էջ 264:
²¹ Նույն տեղում:

է երկրի կյանքում նախարարություններին խաղացած դերին և ոչ՝ թե զուտ մեխանիկորեն գործողություններ է կատարել թվերի Հետ, ինչպես սովյալ դեպքում նրան այդ վերագրում է Աղոնցը:

Գալով երկրորդ բանաձևին, ըստ որի Խորենացու ցուցակից վտարվել են 300 զինվորից պակաս ունեցող նախարարությունները, ապա այստեղ էլ կա թվով վեց²² բացառություն: Այսպես, Ռոֆսեանը և Ալխաղարեանն իրենց 100-ական զինվորներով մնացել են Խորենացու ցուցակի մեջ, մինչդեռ Սահառունին, Պալունին, Արտաշեանն ու Երուսանդունին իրենց 300-ական զինվորներով՝ վտարվել այնտեղից:

Ուրեմն այս բանաձևի դրսևորումը ևս այնքան սահուն չէ, ինչպիսին այն ներկայացնում է Աղոնցը:

Այժմ քիչ ավելի խորանանք արժորոշման տվյալներին մեջ: Խորենացու նախարարական ցանկում ներկայացված՝ Գահնամակի 36 առհասարակներից (որոնք մեր վերջին աղյուսակում առանց ընդդժման են ներկայացված) 30-ը, ըստ աղյուսակի աջ կողմում մեր ցուցադրված տվյալներին, մեկից մինչև Հինգ անգամ ներկայանում են Մարիի աղբյուրներում, 1 անգամ՝ 5-ը, 2 անգամ՝ 9-ը, 3 անգամ՝ 9-ը, 4 անգամ՝ 5-ը և 5 անգամ՝ 2-ը: Այդ աղբյուրներում բացակայում են 6-ը:

Գահնամակի մնացած 23 առհասարակների (11 կրկնվողները խաղից դուրս են) արժորոշման պատկերը Հետևյալն է. 1 անգամ Հիշատակվում է Երուսանթունին, 2 անգամ՝ Պալունին, Ընծայեցին, Քաջրեռունին, 3 անգամ՝ Սահառունին: Թե ինչու սրանք չկան Խորենացու մոտ, դժվար է ասել, մասնավոր՝ Պալունին, որ ազդեցիկ նախարարական տոհմ էր: Գուցե Պատմահոր քաղաքական Համակրանքից ու Հակակրանքից ելնելով, որը կվկայել նրա քաղաքական ակտիվ դիրքորոշման մասին, և Համընթաց կրիներ տոհմերի արժորոշմանը նրա, մեր կարծիքով, նվիրված ուշադրությունը:

Ավելի կարևոր է, որ նշված 23-ից 18-ը ընդհանրապես բացակայում են Մարիի աղբյուրներում և դրանով պատշաճ Հիմք ստեղծում բացատրելու Համար ամբողջ այդ լամբի բացակայությունը: Դրանք այն նախարարություններն են, որոնց ծանոթ լինելով Գահնամակից, Խորենացին այնուհանդերձ չի ներգրավել իր նախարարական ցանկի մեջ և նույնիսկ Հիմնավորել է իր այդ քայլը, ինչպես նկատել է Աղոնցը, Հետևյալ կերպ. «Եւ այլ որ ինչ կրտսերագույն ազգք... Հաստատէ այս Տիգրան (Վերջին), որք միանգամ անագլղէ էին ի վաշտս և անձամբ երեւիլք... որք... ի պարմից Հայկազանց ոմանք և յեկուց: Զոր ոչ անուամբ պատմեսցուք...» (11, 64):

Աղոնցը «անագլղէ էին ի վաշտս» արտահայտությունը ծառայեցնում է Գահնամակի՝ Խորենացու կողմից զտման իր առաջ քաշած բանաձևի Հիմնավորմանը (300 զինվորից պակաս), բայց այն, սույն բանաձևի գեթ մասնակի վարկաբեկման պայմաններում, Հավասարապես կարող է ամրապնդել մեր անցկացրած արժորոշման արդյունքները:

Այսպես, ուրեմն, եթե Խորենացու մոտ առկա 36 առհասարակներից միայն

²² Գուցե՛ յոթ, եթե Հաչիլի առնենք Բուխա Դիմաքսեանին, իր 300 զինվորով, որն այդ 300-ով, ըստ Աղոնցի, պիտի մնար Խորենացու ցանկում, իսկ որպես Դիմաքսեանների ճյուղավորում պիտի բացակայեր:

վեցն են բացակայում V դարի մեզ հայտնի աղբյուրներում, այսինքն՝ 16,5 տոկոսը, ապա նրա մոտ բացակայող 23 տոհմանուններից այդ աղբյուրներում չկան 18-ը, այսինքն՝ 78 տոկոսը: Այսպիսի հարաբերությունը, թվում է, բավարար հիմք է եզրակացնելու, որ Խորենացին, ընտրություն անելիս, հիբրավի, ելել է իր ժամանակի Հասարակական կարծիքից, ուժերի փոխհարաբերությունից:

Մրա օգրոն է խուսում նաև վերը վերլուծված մասնավորա այն դեպքը, երբ զորքերի թվական տվյալների նվազման սահունություն խախտմամբ է բացատրվում չորս նախարարությունների վտարումը Խորենացու ցանկից, մինչդեռ մենք ցուցաբերեցինք, որ այդ 4-ից 3-ը իսպառ չեն հիշատակվում նաև V դարի այլ աղբյուրներում, իհարկե, ոչ այն պատճառով, որ Համապատասխան հեղինակները ևս կիրառել են տոհմանունների գուման այդ չափանիշը:

Անդրադառնալով կրկին անգամ այն 6 նախարարություններին, որոնք, առկա լինելով Խորենացու ցանկում, այսուհանդերձ բացակայում են V դարի այլ աղբյուրներում, թվում է, թե ի վիճակի ենք բացատրել այն հիմքը, որը Խորենացու աչքում փոխարինել է արժորոշմանը: Խոսքը Աշխադարեան, Սպանդունի, Տրունի, Հաւ(ն)ունի, Որտապետն արքունի (Վարաժնունի) և Մուրացեան նախարարությունների մասին է: Ինչու՞վ են սրանք արժանացել ՊատմաՆոր ուշադրությունը: Պատասխանելու Համար պիտի թեթեալի ոտք կոխենք մի բնագավառ, որը մտադիր ենք մանրամասնորեն արծարծել մեր Հաջորդ Հոգվածներից մեկում: Դա Խորենացու մոտ նախարարական տոհմանունների ժողովրդական ստուգաբանությունն է:

Պեսք է հիշեցնել, որ տոհմանունները Խորենացու աչքում ոչ թե սոսկ Հատուկ անուններ են եղել, այլ պատմական տեղեկատվություն կրողներ, պատմական աղբյուրներ: Այդ իմաստով նրա մոտ կան ավելի երևելիները և պակաս երևելիները, և դա կախված է ոչ թե Համապատասխան տոհմերի իրական երևելիությունից, այլ զուտ տոհմանվան ընձեռած ստուգաբանական Հնարավորությունների աստիճանից: Այդ իմաստով, ասենք, Ռշտունի հզոր տան տոհմանունը Խորենացուն ոչինչ չի տվել, իսկ, ասենք, Զիւնական շարքային տան տոհմանունը պարզեւել է մի փոքր պատմական տեղեկատվություն. տոհմի ներկայացուցիչները, ըստ Խորենացու, կարգված են եղել արքունի «ամառանոցաց պահակա և ձինակիր», որից և վաստակել են իրենց տոհմանունը (II, 7):

Այս առումով վերահիշյալ մեր վեց տոհմանուններին անդրադառնալիս տեսնում ենք, որ նրանցից յուրաքանչյուրը Խորենացուն որոշակի՝ մեծ կամ փոքր տեղեկատվական զանգված է մատուցել: «Ասեմ և Սպանդունի ոտք ի վերա գնաւորանաց և գչաւունի ոտք՝ բազէակիրս և բազէակալս, յաղագս ի մայրիս բնակելոյ» (II, 7):

Տրունի տոհմանունը, ըստ Խորենացու, ստացել են Տուր անունով մի անձնավորություն 15 որդիները Արտաշես արքայից «ոչ վասն արութեան ինչ դործոց, այլ միայն վասն քսութեան հօր նոցա, զոր առնէր ի տանն արքայի (Երուսանդայ - Գ. Ս.), առ Սմբատ, քանզի ընտանի էր Երուսանդայ...» (II, 47): «Տուր» անունը՝ «տամ» բայից Խորենացին առնչել է նրա կրողի «քսութեան» («մատնիչութեան») հետ²³:

²³ Տե՛ս նոր բառգրքը Հայկազեան լեզուի, II Վեներտի, 1937, «տալ որպէս մատնել յայս կամ գանձն»:

Գահնամակի «Որտապետն արքունի» տոհմանունը Խորենացին նույնացրել է Վարաժնունի տոհմանվան հետ, ասելով «Առ Արտաշիսիւ թոռամբ Վաղարշակայ ոմն Վարաժ անուն պատանի լեալ, աջող յորս եղջերուաց և այծեմանց և վարպուց, դիպաճութեամբ նետից կորովի. զաս ի վերայ որսոց արքունականաց կարգէ... Եւ ի սմանէ ասեն լինել գտունն Վարաժնունի» (I, 12, II, 11):

Այս նույնացման հիմքը «վարաժ» անվան և «վարազ» բառի նմանությունը պիտի լինի:

Շատ ավելի ծավալուն է Մուրացեան տոհմանվան մատուցած տեղեկատվությունը: Գահնամակում նրան Համապատասխանում է Մարացեան տէր ձևը, որը և, ըստ երևույթին, դրդել է Խորենացուն շարադրել հետևյալ դրվագները, որոնք սկսվում են Վաղարշակ արքայի օրերից: «Բայց ետ կարգելոյ գտուն թագաւորին, գրում է Խորենացին», երկրորդ թագաւորութեանն լինի ի գաւակէ Աժդահակայ, Մարաց եղիլոյ թագաւորի, որ այժմ Մուրացեանը կոչն: Քանզի ոչ ասեն նահապետաց ազգին՝ Մուրացեան տէր, այլ Մարաւոցն տէր» (II, 8): Մուրացեանի՝ Մարացեանով ստուգաբանությունը լրացվում է Աժդահակ-վիշապ նույնացմամբ: «Զի Աժդահակը՝ գրում է Խորենացին, - ի մեր լեզու է վիշապ»: Ուստի և սրանց հաջորդում են Արտաշես Միջինի ժամանակ տեղի ունեցած դրվագները՝ Հայոց թագուհի Սաթինիկի սերը Մուրացեան-Վիշապադուն Արգամ-Արագաւանի նկատմամբ, Արտաշեսի դեմ վերջինիս լարած դավերը, որոնք ավարտվում են Մուրացեան տոհմի բնաջնջմամբ Արտաշեսի որդի Արագաւազի ձեռքով (II, 51):

Վերջապես Խորենացու մոտ հանդես եկող Աշխադարեան տոհմանունը (որն Արտնյը իրավացիորեն նույնացնում է Գահնամակում աղավաղված Աշահմարեան ձևով հանդես եկող տոհմանվան հետ) Պատմահայրը կապում է Տրդատ թագաւորի հարսնացու, ապա և թագուհի Աշխեհի և նրա հայր Աշխադարի հետ (II, 83):

Մի խոտքով, այս վեց տոհմանուններից յուրաքանչյուրի ստուգաբանությունը Խորենացին որպես աղբյուր է ծառայեցրել իր պատմություն Համար, և այս է եղել, մեր կարծիքով, նշված նախարարությունների ներդրաման հիմքը կամ հիմքերից մեկը: ՊատմաՆոր աչքում սրանց ունեցած արժեքը շեշտելու Համար նշենք, որ նրա հիշատակած 50 տոհմանուններից 20-ը նա չի ստուգաբանել, իսկ մնացած 30-ից չուրջ 10-ը ըստ պարզ ստուգաբանություն ունեն, մեր վերը նշված իմաստով քիչ արդյունավետ. դրանք սոսկ պարզում են տոհմանվան հիմքում ընկած անձնանունը՝ Աբեղեան՝ Աբել, Խոռխոռունի՝ Խոռ, Գաբեղեան՝ Գաբաղ, Բզնունեական՝ Բազ և այլն: Այսպիսով, մեր շոշափած տոհմանունների արժեքը բավական բարձր պիտի եղած լինի Խորենացու հետքով դիտելիս, ինչպես որ Խորենացու ստուգաբանությունները Համակարգի տեսքով դիտելիս, ինչպես որ ծրագրել ենք, ասվածը ավելի Համադիչ ձևով է ներկայանում:

Մեր ուշադրությունը հիմնականում նվիրելով Գահնամակի և Խորենացու Համար ընդհանուր 36 տոհմանուններին, այսուհանդերձ, չպիտի մոռանանք, որ Խորենացու ցանկում կա ևս 14 այնպիսի տոհմանուն, որոնք Գահնամակում բացակայում են: Եվ ահա, հարց է ծագում, թե որտեղից է դրանք առել Խորենացին, հիթ ոչ Գահնամակից: Դրանցից 10-ը առկա են Զորանամակում, բայց մենք արդեն եկանք այն եզրակացություն, որ Խորենացին է ծառայել որպես աղբյուր Զորանամակի հեղինակի Համար և ոչ Հակառակը:

Բերում ենք այդ 14 տոհմանունները, ալ կողմից նշելով, նախորդ աղյուսակի օրինակով, այդ տոհմանունները հիշատակող Վարդի աղբյուրները:

Մարզպետական	- Ա Բ Ղ -
Կորդուաց	- Ա Բ - -
Աղձնիքի	- Ա Բ - -
Անդեղեայ	- Ա Բ - -
5. Գուգարացի	Կ - Բ - -
Գարգարացի	- Ա - - -
Ծավղէացի	- Ա - - -
Ուտէացի	- Ա - - -
Որդունի	- - Բ - -
10. Բզնունի	- - Բ - -
Մանուսղեան	- - Բ - -
Տաշրացի	Կ - - Ղ Ե
Կարմեան	- - - - -
14. Առանի	- - - - -

Աղյուսակը ցույց է տալիս, որ Գահնամակում հիշատակված այս 14 նախարարությունների արժորոշումը V դարի աղբյուրներում նույնանման պատկեր է ցուցաբերում, ինչպիսինը տեսանք 36 հիշատակվածների խնդրում: Ուրեմն, այստեղ դեռ ավելի մեծ հիմքեր կան հենվելու այդ արժորոշման վարկածի վրա: Գահնամակից փոխառված չլինելով, ուստի և դուրս մնալով Աղոնցի առաջարկած բանաձևերի գործողություն ուրտից, նրանք պիտի մուսք գործեին ինքնացուցու Պատմությունը Հենց իրենց արժորոշման շնորհիվ:

V դարի աղբյուրներում հիշատակված չեն այս 14-ից 2-ը միայն, որը կազմում է 14 տոկոս և համընթաց է 36-ի և 6-ի հարաբերությունը՝ 16,5 տոկոսին: Եթե դառնանք, ինչպես այդ 6-ի դեպքում էր, այս 2-ի՝ ինքնացուցու մոտ առկայություն բացատրությունը, ապա պիտի հիշատակենք, որ Կաղմյան տոհմի մասին տեղեկությունները նա ստացել է Մար Աբաս Կատինայի մատյանից, որը անվանելով վերջինիս Մարբաթ Մծուրնացի, նույն իմաստով օգտագործել է նաև Սեբեոսի «Պատմությունը» կցված «Նախնական պատմություն» Անանուն Հեղինակը: Գալով Առանյաններին, ապա նրանք, ինչպես ասվեց սկզբում, հիշատակված են Սեբեոսի բուն պատմության մեջ, VII դարում, որ նշանակում է, թե նրանք գոյություն են ունեցել V դարում ևս:

Եվ այսպես, Մովսես ինքնացուցին, իր աչքի առաջ ունենալով և օգտագործելով Գահնամակի նման մի ցանկ, որը, ըստ Ն. Աղոնցի խոսքի, «մեզ համար ունի գրեթե պաշտոնական վավերագրի նշանակություն», ո՛չ բավարարվել է նրանով և ո՛չ էլ կուրորեն հետևել նրան: Իր պատմության համար նախարարական տոհմերի կազմը նա ձևավորել է, օգտվելով, բացի Գահնամակից, նաև անցյալը լուսաբանող մատյաններից (Մար Աբասի, Ուլյունյալ քրմի և այլն), իսկ հիմնականում իր ապրած V դարում դրժող նախարարություններին վերաբերող իրեն մատչելի բոլոր տեսակի աղբյուրներից, այսինքն, ոչ միայն կարագածից, այլև տեսածից, լրածից, տեղեկացածից: Անշուշտ, նրանից չէր կարող վրիպել և

նախարարություն Հետ կապված այնպիսի մի բնագավառ, ինչպիսին էր տոհմերի համեմատական հզորությունը և առաջին հերթին՝ դրա առավել կարևոր և շոշափելի ցուցանիշը՝ յուրաքանչյուրի ունեցած կամ մատուցած դորբի քանակությունը: Նա ունեցած կլինի նաև Զորանամակի նման թվերով օժտված մի գրություն կամ գրություններ, որոնք ևս օգնել են նրան նախարարական տները ընտրության գործում:

Ի դեպ, ժամանակակից դիրքը մի հատկանիշ է Պատմահոր նկարագրի մեջ, որն ինքն է շեշտում իր վերջին, 3-րդ գրքում, որն ընդգրկում է շուրջ 110 տարվա պատմություն, հասցնելով մինչև իր սպրած ժամանակը: Ի տարբերություն 1-ին և 2-րդ գրքերի, որոնք լի են գրավոր աղբյուրների հղումներով (յուրաքանչյուրում մի քանի տասնյակ), այստեղ նա և ոչ մի գրավոր աղբյուր չի հիշատակում, որը հատկանշական է իր կամ իր անմիջական նախորդների տեսածն ու լրածը վերապատմողի համար: Այս տեսակետից Հետաքրքրական է, որ ինքնացուցին հասարակորեն առանձնացնում է այս դիրքը նաև իր այստեղ կիրառած լեզվի առումով, ասելով, թե գրում է այն, ի տարբերություն նախորդ երկու գրքերի, «Հասարակաց լեզուով անցանելով զպատմություն» (III, 1), այսինքն՝ ժամանակի խոսակցական լեզվով:

Արդ, նախարարական տների տարբեր ուղիներով ինքնացուցու իրականացրած ընտրության որպես արդյունք ձևավորվել է պատահականություններից Հետո մի կազմ, որը, փոքր բացառություններով (որոնք, անշուշտ, իրենց հիմքը կունենան), բաղկացած է թե՛ (իր պատկերացմամբ) Հին դարերում և թե՛ (արդեն փաստացիորեն) իրեն նախորդած IV և իրեն ժամանակակից V դարերում երկրի կյանքում էական դեր խաղացած տոհմերից: Սրանք նրա պատմության մեջ Հանդես են գալիս խիստ դինամիկ, փոխկապակցված և մտաբանող՝ սերտորեն կապված թագավորական տոհմի ու նրա ունեցած իշխանության դրսևորումների Հետ, ու նրանց շարժումը սկզբից մինչև վերջ ներկայացնում է մի կուռ համակարգ՝ մեկը ինքնացուցու «Հայոց պատմությունը» կազմող համակարգերից:

СПИСОК НАХАРАРСКИХ РОДОВ
У МОВСЕСА ХОРЕНАЦИ

Резюме

В “Истории Армении” Мовсеса Хоренаци действуют 50 нахарарских родов. Так как число таких родов по другим источникам существенно больше, то возникает вопрос о критериях их отбора историком. Н. Адонц показал, что основным источником для Хоренаци послужил Гахнамак - разрядная грамота с перечнем 70 нахарарских родов, которую он датирует VII в. Соглашаясь с Н. Адонцем в части источника, мы, однако, полагаем, что Гахнамак обладает всеми признаками памятника V в. В качестве источника для Хоренаци Н. Адонц привлекает и т. н. Зоранмак - воинскую грамоту, датируемую им также VII в.,

откуда, по его мнению, историк получил данные о численности воинов каждого из нахарарских родов, которые и применил в качестве критерия отбора. Полагаем, что трудно было бы приписать Мовсесу Хоренаци столь механический подход в этом важнейшем для него вопросе, тем более, что предложение Н. Адонца натывается также на множество фактических препятствий. Критерием отбора из Гахнамака 36 родов, а также - уже из других источников - отсутствующих в нем 14 родов, по нашему мнению, для Мовсеса Хоренаци послужило подобие рейтинга, выражаясь современным термином. А именно, частота и весомость их упоминания в трудах авторов V в. и более ранних, в других писаниях этого времени, в том числе и содержащих, скажем, данные о численности воинства, далее, его собственные впечатления как современника от того, что он видел, слышал, до чего допытывался и т.п. Таблицы, приведенные в статье, подтверждают это мнение.

THE LIST OF NAKHARAR FAMILIES OF
MOVSES KHORENATSI

Summary

In the "History of Armenia" Movses Khorenatsi narrates of 50 Nakharar families. Since the number of such families in other sources is exceedingly higher, the question arises as to the criterion of their selection by the historian. N. Adonts has shown that the main source for Khorenatsi was Gahnamak, the category deed listing 70 Nakharar families. He dates Gahnamak to VII A.D. We agree with Adonts as to the source of the historian but not as to dating. Gahnamak has all the features of the document of the fifth century. Adonts discussed the so-called Zoranamak dated by him also to VII A.D. He argues that it is from here that Khorenatsi took the number of warriors in each Nakharar family and they are these numbers that he employed in selecting the families from Gahnamak. In fact the criterion for selecting 36 families from Gahnamak, as well as 14 families from other sources not attested in Gahnamak, appears to be the result of some sort of modern rating. We believe the selection was based on the combination of the historian's impressions, facts he gathered, the frequency and weight given to the families mentioned in the works of the fifth century, their treatment by earlier authors, as well as other works at the time, in particular containing information on the number of warriors. The tables brought in the article proved this view.

ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՍՏՈՒԳԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՏՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ հատուկ անունների (տոհմանունների, անձնանունների և տեղանունների) ստուգաբանության երևույթը բոլորին հայտնի է, սակայն լուրջ հետազոտության առարկա չի դարձել մինչև օրս: Պատճառը, թերևս, նրա, այսօրվա տերմիններով ասած, «ժողովրդական» կամ «կեղծ» ստուգաբանական բնույթն է, որը հետազոտողներին չի դաշխակղել սպասելի էական արդյունքներով: Դրանց համակարգային հետազոտությունը, սակայն, ցույց է տալիս, թե որքան թյուր է այդ կարծիքը, մասնավորապես Խորենացու ներաշխարհը և աշխատանոցն ու հետազոտական մեթոդներն ըմբռնելու տեսակետից:

Իմ հետաքրքրությունն այդ բնագավառի նկատմամբ սկսվեց նախարարական տոհմանուններից, որոնց մի ստվար մասը ենթարկվել է Պատմահոր ստուգաբանությանը: Այնուհետև ինձ համար պարզ դարձավ, որ հետազոտել նրա ստուգաբանությունների այդ մասը՝ անջրպետված մյուսներից, անհեռանկար է: Ուստի և ձեռնարկեցի նշված երևույթի ամբողջական, տուսայ հետազոտությունը, որի արդյունքներն էլ ներկայացված են ներկա աշխատության մեջ:

Մովսես Խորենացու առաջարկած ստուգաբանությունների ընդհանուր թիվը, իմ մոտեցման համաձայն, 84 է: Շրջանցված են այնպիսի տեղանուններ, ինչպիսիք են՝ «Հայկաչեն», «Տիգրանակերտ», «Արշակունի» և այլն, բացառությամբ Երուանդավանի, որը Խորենացու մոտ առանձնանում է (տե՛ս ստորև), ինչպես և այնպիսի նախարարական տոհմանուններ, ինչպիսիք են՝ «Մոկացի», «Գոյթնեցի», «Ակէազի» և այլն, քանի որ սրանց ստուգաբանելի և ստուգաբանիչ տարրերը համընկնում են:

Ստորև տրվում է ստուգաբանությունների ցանկը՝ բաժանված երեք խմբի՝ ստուգաբանություններ ըստ իմաստի, ըստ անձնանվան և ըստ ցեղանվան: Յուրաքանչյուր խումբ իր հերթին բաժանվում է երեք մասի՝ տոհմանուններ (նախարարական), անձնանուններ և տեղանուններ:

Հերթականությամբ՝ 1-ից մինչև 84 թիվը, ներկայացված են ստուգաբանական զույգերն իրենց ստուգաբանվող և ստուգաբանող տարրերով: Յուրաքանչյուր թվին կցված է ծանոթագրություն, որը ներառվում է նույն թվով, սակայն փակագծերի մեջ առած: Խաչաձև հղումներն արված են ըստ այդ թվերի: Ծանոթագրությունները սկսվում են Խորենացու համապատասխան հատվածի (հատվածների) մեջբերմամբ: Մեր հավելումներն այստեղ նվիրված են մեծ մասամբ ստուգաբանող տարրի առանձնահատկություններին, քանի որ ստուգաբանվող տարրը, որպես կանոն, խնդիրներ չի հարուցում: Ըստ այդմ, ճնշող մեծամասնությունը կազմող սովորական (պարզ) ստուգաբանությունների կողքին առանձնանում են «թագնաված», «երկդիմի», «թարգմանական» և այլ տիպի ստուգաբանություններ, որոնց բնույթը բավականաչափ պարզաբանվում է նույն ծանոթագրություններում: Տրվում են Անանուն պատմիչի (Սեբեոսի) մոտ առկա՝ մեր խնդրո առարկա ստուգաբանությունների զուգահեռները: Ստուգաբանող անձնանունների

կապակցություններ, ըստ Հնարավորության, արվում են յրացուցիչ տեղեկություններ այն դեպքերում, եթե դրանք առկա են միայն խորհրդանշան մոտ կամ եթե օտար ծագում ունեն և կամ ծագումն անհայտ է: Անհրաժեշտ դեպքերում այս կապակցություններ արվում են Համաստատական գիտական գրականություն հղումներ:

Առաջին՝ ըստ իմաստի ստուգարանությունների խմբի առաջին ենթախումբն ընդգրկում է այնպիսի նախարարական տոհմանուններ, որոնք ստուգարանված են ըստ տոհմի՝ արբունիում գրազեցրած պաշտոնի կամ էլ ըստ տոհմի նախահոր անձնական հատկությունների: Դրանք են.

- 1. Արծրունի - «արծուի ունի»
- 2. Գնունի - «գինի ունի»
- 3. Սպանդունի - «ի վերայ գենարանաց»
- 4. Զինական - «ծինակիրք»
- 5. Հաւունի - «բազակիրք և բազակալք»
- 6. Դիմաքսեան - «գլխաց կէս»
- 7. Ամատունի - «ամատ» (պարսկերեն՝ «եկավ»)
- 8. Անգեղեայ, Անգեղ տուն - «վասն ժահգիտություն»

(1) II, 7. «Եւ Արծրունիսդ գիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ արծուի ունիս, որք արծուիս առաջի նորս (Վաղարշակ արքայի - Գ.Ս.) կրէին»։ խորհրդանշան «Պատմություն» մեջ հիշատակվում և ժխտվում է քննարկվող տոհմանվան նաև մի այլ ստուգարանություն, որի, ինչպես և որոշ այլ հարակից խնդիրների մասին տե՛ս ստորև:

(2) II, 7. «Գիտեմ և գնունիսդ գինի ունիս, որ զարժանի թագաւորին պատրաստէր զըմպելիսն. որ ոքանչեկ իմն դիպեալ եղև ըստ զործոյն և անունն. քանզի պատրաստէր զըմպելիսն արքայի յընտիր և ի Համեղ գինեաց, ունէր և կոչումն անուանն Գին. ընդ որ կարի զուարճացեալ, ասեն, Վաղարշակ, կարգէ ի թիւ նախարարութեան ազգաց»:

Այստեղ ուշադրության արժանի է Գնունի տոհմանվան խորհրդանշան առաջարկած կարծես թե կրկնակի ստուգարանությունը՝ «գինի» բառով և «Գին» անվամբ: Նախապատմությունը նա տալիս է «գինուն», «գին» տարբերակը վերածելով գավեշտական պատմության: Պետք է ասել, սակայն, որ քերականության տեսակետից (իհարկե, դուրս չգալով խորհրդանշան հատուկ ժողովրդական ստուգարանություն շրջանակներից) ավելի կհարմարվեր «Գինը», որի է ձայնավորը թեք Հյուսիսում և բարդ բառերի կազմում ընդգրկում է սզվելու, ինչպես և կա «Գնունի» տոհմանվան մեջ, մինչդեռ «գինի» բառի առաջին վանկի ին, բնականաբար, չի սզվում:

Ըստ Հ. Աճառյանի (ՀԱԲ, I, 471), Գին անունը միայն խորհրդանշան է Հիշատակում, ուստի և Հեղինակի կարծիքով այն «սարքված է Գնունյաց նախարարական տոհմի անունից»:

Գնունի տոհմանվան կապակցություններ Հիշատակելի է և «Գնել» անձնանունը: Թեև խորհրդանշան այն անմիջական մասնակից չի դարձնում տոհմանվան ստուգարանությունը, բայց և այնպես նրա մոտ այդ անվան երեք կրողներն էլ (II, 19, III, 23, III, 24-25) առնչվում են այդ տոհմին, ըստ որում դրանցից մեկը Հանդես է գալիս որպես արբունի տակառուպետ:

(3-5) II, 7. «Ասեմ և զՍպանդունիսդ ի վերայ գենարանաց, և Հաւունիսդ՝

բազակիրս և բազակալս, յաղաղս ի մայրիս բնակելոյ: Եւ եթէ առ ցոխս ինչ ոչ ունիցիս՝ և զԶինականսդ՝ ամառանոցաց պահակս և ձինակիրս, և յառաջագիտութիւնէ ազատացեալս որպէս ընտանիք թագաւորաց»:

Այս շարքի տոհմանունների նկատմամբ խորհրդանշան կիրառած ստուգարանական մեթոդների մեջ որոշ տարբերություն կա: Եթե երրորդ անդամի՝ «Զինական» տոհմանվան նկատմամբ կիրառված է նույն մեթոդը, ինչ որ տեսանք Արծրունի և Գնունի տոհմանունների դեպքում, այսինքն՝ ստուգարանող բառը անմիջականորեն պարունակվում է ստուգարանվող բառի մեջ, ապա առաջին երկու դեպքերում այն (ստուգարանող բառը) ստուգարանության բացատրության մեջ փոխարինված է իրեն մոտավորապես համարժեք մեկ այլ բառով: «Սպանդունիների» դեպքում դա «սպանդին» փոխարինող «գենարան» է, իսկ Հաւունիների դեպքում՝ «Հաւ»-ին փոխարինող «բազէն»: Այս տիպի արտահայտությունները մենք նշեցինք «թաքնված ստուգարանություն» բառերով: Ի դեպ, Գահնամակում առկա է Հաւունի տարբերակը, որին խորհրդանշան դերադասել է Հաւունին, Հավանաբար, որպես ավելի զուգրությունը ստուգարանելի «Հաւ» բառով:

(6) II, 47. «Դիմաքսեան, քանզի... զկէս դիմաց սուսերաւ ի վայր բերին ի վերայ Արտաշիսի»:

(7) II, 57. «...ասեն եկեալ զազգն Ամատունեաց ի կողմանցն արեւելից Արեաց աշխարհին... և անուանին Ամատունիք, որպէս թէ Եկք»:

Այստեղ մենք հանդիպում ենք (3) և (4) ստուգարանական դեպքերին հատուկ տարբերակից առանձնացող մեկ այլ տարբերակի, որը կոչեցինք «թարգմանական ստուգարանություն»: «Եկք» բառով խորհրդանշան այստեղ թարգմանում է պարսկերեն «ամատ» - «եկավ» բառը, մի բան, որ ի Հայտ է գալիս ստորև մեջբերվող (81) ստուգարանության դեպքում ևս:

(8) II, 8. «...զայր խոթուազել և բարձր և կոպտարանձն և տափակաքիթ, խորակն և դժնահայեաց... Տորք անուն կոչեցեալ, որ վասն առաւել ժահգիտութեանն ձայնէին Անգեղեայ... յերեսացն անպիտանութենէ կոչէ (Վաղարշակ-Գ.Ս.) զանուն ազգին Անգեղ տուն»:

Սա «թաքնված ստուգարանություն» դեպքերից է, երբ խորհրդանշան «անգեղ» բառը բացատրության մեջ փոխարինել է «ժահգիտություն» բառով, որը դեռ ուղեկցվում է նախորդող «կոպտարանձն և տափակաքիթ, խորակն և դժնահայեաց» որակումներով: Այս ստուգարանության կապակցությունները հատկապես նշելի են «Անգեղի» վերաբերյալ Անանուն պատմիչի տեղեկությունները: Այդ անունը նա հատկացնում է Բագրատունիների նախահայր Բագրատունին. «Որդիքն Բագրատունայ ժառանգեցին... Անգեղ տուն. վասն զի կոչեցաւ Բագրատուն և Անգեղ, զոր ի ժամանակին յայնմիկ ազգ բարբարոսացն աստուած կոչէին»¹: Անանունն, ուրեմն գիտե այն փաստը, որ Աստվածաշնչում Անգեղը Հանդես է գալիս որպես «բարբարոսների» աստվածություն: Խոսքը 4-րդ թազ. ԺԷ, 30-ում «և արք Բուժայ արարին զԱնգեղ» արտահայտության մասին է, որին Համարժեք նախադասություն մեջ Հունական բնագիրը հիշատակում է Ներգալին՝ բարեկական ստորգետնյա աստծուն: Այն, որ խորհրդանշան շրջանցել է իր տեսադաշտում առկա

¹ Պատմութիւն Սեբեոսի, աշխատասիրությունը Գ. Վ. Արզարյանի, Երևան, 1979, էջ 51:

Աստվածաշնչի այս դիցանունը, ինչպես և նրա կապը Բագարատի հետ, գուցե կարելի է բացատրել այն Հանդամանքով, որ նա այդ տեղեկությունն համար Տորքի ստատույթին մեջ Հենակետ չի գտել, կամ գուցե նա այդ արել է Բագարատունիների ոչ Հայկյան լինելու իր տեսակետը (1,22) անասան պահելու նպատակով:

Առաջին խմբի Հաջորդ, երկրորդ ենթախմբին են պատկանում դարձյալ ըստ իմաստի, սակայն արդեն մի շարք անձնանունների ստուգաբանություններ:

Դրանք են՝

- 9. Սանատրուկ - «տուրք Սանտոայ»
- 10. Աբգար, Աբգարոս - «աւագ այր»
- 11. Կամար - «կամ ար» (պարսկ. «կես գլուխ»)
- 12. Մոզպաշտէ - «աշակերտ մոզի»
- 13. Տուր - «տայ» («մատնել»)
- 14. Հրաչեայ - «պայծատատէս և բոցակնադոյն»
- 15. Սոսանուէր (մականուն) - «ձոնեալ ի սօսին»
- 16. Սլաք - «որսալ գբօշան»

(9) II, 36. «...կոչեցաւ Սանատրուկ, ի դայեկին իւրոյ (Սանտո անվամբ. - Գ.Ս.) զանուանակոչութիւնն առեալ, որպէս թէ տուրք Սանտոայ»:

Այս ստուգաբանական օրինակը «երկրիմի» է: Նրա ստուգաբանվող տարրը իտրենացին բաժանել է երկու մասի՝ Սանատ-տրուկ, որոնք նա առանձին- առանձին է ստուգաբանում: Բացի այդ, այն կարող էր ներկայացվել և մեր երկրորդ (ըստ անձնանունների ստուգաբանության) խմբում, քանի որ այն Հնիվում է, բացի - արուկ - «տուրք» իմաստային առնչությունից, նաև Սանտո անձնանվան վրա: Ըստ Աճառյանի (ՀԱԲ, IV, 396)՝ այս անվան ծագումն անհայտ է, այն Հանդիպում է միայն մեկ անգամ իտրենացու մոտ: Ստուգաբանությունն ունի նաև առասպելական մաս, որը կրճենարկվի ստորև:

(10) II, 26. «Այս Աբգարոս կոչէր աւագ այր, վասն առաւել Հեղութեանն և իմաստութեանն, որում յետոյ և տիքն»: Այստեղից Հետեւում է, որ իր այս անունը Աբգարը, ըստ իտրենացու, ստացել է Հասուն տարիքում, այսինքն՝ վերանվանվել է: Սկզբնական անունը իտրենացին չի հայտնում:

(11) II, 87. «Այս Կամար... Նահատակեալ առ Հարրն ի պատերազմունս... Հարկանի ումեմնէ սակերբ զգլուխն և վերացուցալ մասն ինչ յոսկերէ սկաւառակին, բժշկեալ ի զեղոց, պակաս գոլով բոլորութիւն զագաթանն անուանեցաւ՝ Կամար այնր պղազաւ»:

Կամ սար՝ պարսկերեն նշանակում է կես կամ քիչ գլուխ, որով այս դեպքը ստանում է «թարգմանական ստուգաբանություն» տեսք: Տե՛ս նաև (7) և (81):

(12) II, 48. «...աշակերտ մոզի ուրումն երագահանի, որ յայնմ սակս և Մոզպաշտէ անուն կարդային»:

Ստուգաբանությունը «երկրիմի» է՝ ստուգաբանող տարրի մի մասը («մոզ») անմիջականորեն առկա է ստուգաբանվող անվան մեջ, իսկ մյուս մասը՝ «աշակերտը», գառում է այն «թաքնված ստուգաբանությունների» շարքը:

(13) II, 47. «...սորա (Արտաշեսի - Գ.Ս.) ... սերեայ ազգ զորդխն Տուրայ... յանուն Հօրն իւրեանց Տրունիս, ոչ վասն արութեան ինչ գործոց այլ միայն վասն ըութեանն Հօր նոցա, զոր առնէր ի տանէն արքայի (Նրվանդի. - Գ.Ս.) առ Սմբատ»:

Իմ ենթադրությամբ այս ստուգաբանությունը, հավանաբար և ողջ այս

սարօրինակ դրվագը, Հեցած է «քուլթին - Տուր» բառերի իտրենացու դիտած իմաստային կապի վրա, այսինքն՝ «թաքնված ստուգաբանություն» է: «Տայ» բային ՆԲՀԼ-ում վերագրվում է նաև «մատնել զայս կամ զանձս» իմաստը, թեև ոչ կոնկրետ «քուլթյան», «մատնություն», այլ այլիկ շուտ «գատապարտման» առումով (օր. «զիգէնան... յանգնդոյն տայ», «տայ ի բանտ» և այլն): Ըստ իս, ուրեմն, այստեղ կարող է կիրառված լինել իտրենացիական մոտավոր համարժեքի մեթոդը («թաքնված ստուգաբանություն» տե՛ս (3), (4): Հ.Աճառյանը (ՀԱԲ, V, 173) այս անվան կապակցությամբ նշում է. «Կամ իրան. Thur- «բաջ», կամ Հյ. «տուր» բառից իբրև կրճատ ձև»:

(14) I, 22. «Սա Հրաչեայ կոչի վասն առաւել պայծատատէս և բոցակնադոյն իմն լինելոյ»: «Թաքնված ստուգաբանություն» է:

(15) I, 20. «...Անուղանն Սօսանուէր: Քանզի ձօնեալ էր ըստ պաշտամանաց ի սօսին Արամանեկայ որ յԱրմավիր»:

Ստուգաբանությունը «երկրիմի» է, ըստ որում երկրորդ մասը («նուէր-ձօնեայ») արված է «թաքնված ստուգաբանություն» մեթոդով:

(16) II, 8. «Զրմնեայ Սլաքն... կարգէ (Վաղարշապ. - Գ.Ս.) սակաւ արամբք պահել զլեռանն և որսալ գբօշան. որք անուանեցան Սլկունիք»:

Սլաք անվան ստուգաբանությունը, եթե միայն այն առկա է, Հեցած պիտի լինի «թաքնված ստուգաբանություն» մեթոդի բավական լայն ըմբռնման և կիրառման վրա:

Ստուգաբանությունների առաջին խմբի երրորդ ենթախմբին են պատկանում մի շարք ըստ իմաստի ստուգաբանվող տեղանուններ: Դրանք են.

- 17. Հարք - «Հարք» («Հայրեր»)
- 18. Գերեզմանք, Գերեզմանակք - «ուր... անկաւ Բել»
- 19. Յրօնք - «բաժանումն»
- 20. Բագարան - «բազին»
- 21. Բագնաց աւան, Բագաւան - «բազին»
- 22. Երուանդավան - «վանեաց զԵրուանդ»
- 23. Որթք - «որթ» (կողով)
- 24. Ծննդոց - որսի կենդանիների «ազգ», «բազմություն»
- 25. Աշտիշատ - «յաշտից տեղիք»

(17) I, 10. Հայկն «անուանէ զանուն լիւնադաշտին Հարք, այս ինքն թէ Հարք են ասալէն բնակեալք՝ ազգի տանն Թորգոմայ»:

Նույն ստուգաբանությունն առկա է նաև Անանունի մոտ. Հայկը «կոչեցաւ անուն դաշտին այնորիկ Հարք, յանուն Հարցն» (էջ 48) և «Արամնակը բնակեցաւ անդէն յառաջնումն գաւառին, զոր կոչեցին յանուն Հարց իւրեանց՝ Հարք» (էջ 50):

(18) I, 11. «Իսկ զբուրն, ուր քաջամարտիօքն անկաւ Բել՝ անուանաց Հայկ Գերեզմանս. որ այժմ ասին Գերեզմանակք»:

Սա ևս «թաքնված ստուգաբանություն» օրինակ է. «գերեզման» բառը փոխարինված է «բուրն, ուր անկաւ Բել» մոտավոր համարժեքով: Աչքի է ընկնում նաև այն հանգամանքը, որ իտրենացին Հին «Գերեզմանք» անվան կողքին բերում է նաև իր ժամանակի «Գերեզմանակք» անվանումը:

(19) I, 6. Սեմը «զանուն տեղոյն ուր բնակեցաւն՝ կոչէ Յրօնս զի անդ

զառեջինն սկիզբն եղև բաժանելոյ որդւոց նորա ի նմանէ»: «Թաքնված ստուգաբանութեան» տիպական օրինակ է, որում «բաժանվելը» ծառայեցված է որպէս «ցրվելու» Համարժեք:

(20-21) 11, 40. «Բազարան, այս ինքն թէ ի նմա զբազնաց յօրինեալ է զկազմութիւն»: Նշենք, որ «բազինը» պահանջում էր ավելի շուտ «Բազնարան» ձևը: Այս ստուգաբանութեան ունի, մի քանի ուրիշներն նման, իր «եղվորդակը» ի դեմս (21)-ի, որի կապակցութեամբ Խորենացին գրում է (11, 66). «...վերջին Տիրաբնայ արքայի Հայոց պատուեալ զգերեզման եղորն իւրոյ Մաժանայ քրմապետի ի Բազնացն առանի, որ ի Բաղրևանդ գաւառի, բազին ի վերայ գերեզմանին չինեալ», և մեկ ուրիշ տեղ (11, 77). «...զհուրն որմզգական որ ի վերայ բազնին, որ ի Բազաւան»:

(22) 11, 46. Արտաշեսը անվանում է «գտեղի ճակատան՝ Երուանդավան, որ կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի. այս ինքն եթէ յայնմ տեղուջ վանեցաւ զԵրուանդ»: Հետեւելով ժողովրդական ստուգաբանութեան իր մեթոդին, Խորենացին այստեղ «-վան» մասնիկը բխեցնում է «վանել» բայից: Իրականում, սակայն, գործ ունենք կամ իսկապես «վան» բառի հետ, որը կտար տեղանվանը «Երվանդի օթևան» իմաստը (Հմմտ. Շահապիվան), կամ էլ «աւան» բառի հետ (Հմմտ. Արշակաւան, Վաղարշաւան և բազմաթիւ այլ): Վերջին դեպքում պիտի ենթադրենք Խորենացու կատարած ուղղագրական միջամտութիւն, որով նա Երուանդաւանը վերածել է Երուանդավանի՝ իր ստուգաբանութիւնն իրականացնելու նպատակով: Նրա ստուգաբանութիւնների շարքում, կարծես, Հանդիպում ենք մեկ այլ նմանօրինակ դեպքի՝ (82), որտեղ առկա է «Մարաց մարգ»-ը թերևս «Մարանց մարգի» փոխարեն: Թվում է թե Երուանդաւան տեղանունը իրականում պիտի զար լրացնելու Խորենացու մոտ ներկայացված Երուանդաշատ և Երուանդակերտ «-շատ»-ով և «-կերտ»-ով վերջավորվող տեղանունների զույգը մի երրորդ անդամով՝ «-աւան» վերջավորութիւնն պարունակող տեղանվանք:

(23) 111, 27. Արշակաւանի ավերման ժամանակ Հայոց նախարարներն առանձնացրել էին ձեռքեր տղաներին՝ գերեզմանները նպատակով: «Զորս թափեալ մեծին Ներսիսի, Հրամայեաց կրել որթովք ի գոմ մի, և դարմանս և սնուցողս նոցին կարգեաց. որք յետոյ աւանացեալ անուանեցան Որթք այնորիկ աղազաւ»:

(24) 11, 41. Երվանդ թագավորը «անկէ և մայրի մեծ... արգելլով ի ներքս այժեմունս երազունս, և զեղանց և զեղջիրուաց ազգ, և ցիւս և վարազս, որք ի բազմութիւն աճեցեալ լցին զանտառն... Եւ անտառնէ զանտառն՝ Մնդոց»:

Իմ կարծիքով այստեղ ևս առկա է «թաքնված ստուգաբանութեան», «լայնացրած» կիրառման (տե՛ս Սլաք (16) տարբերակ, որում ստուգաբանող տարրն է Աստվածաշնչի «Գիրք ծննդոցը»: Խորենացուն կարող էր Հնարան ծառայել այս անտառում Նոյի տասպանի նման այլևայլ կենդանիների ժողովումը:

(25) 11, 12. «...Իսկ զՀերակլեայն առնապատկերն... զՎազազն իւրեանց (Վազունիները. - Գ.Ս.) վարկանելով նախնի՝ կանգնեցին ի Տարօն, յլուրեանց սեպհական գիւղն յԱշտիշաս...», այնուհետև՝ 11, 14. «Բայց Ափրոդիտեայ զպատկերն, իբրև Հերակլեայ տարփառերի, առ նորին պատկերին Հերակլեայ Հրամայեաց (Տրպրան Միջինը. - Գ.Ս.) կանգնել յաշտից տեղին...»:

Խորենացին անմիջականորեն չի նշում Աշտիշաս-«յաշտից տեղին» («զո-Հարերութիւնների տեղեր») ստուգաբանական փաստը, բայց այն միանգամայն

ակնհեր է:

Ստուգաբանութիւնները երկրորդ, առավել բազմաճյուղա խմբում միավորվում են այնպիսի տոհմանուններ, անձնանուններ և տեղանուններ, որոնք ստուգաբանված են ըստ նրանց մեջ իսկապես պարունակվող կամ նրանց վերագրված անձնանունների:

Այստեղ ևս ունենք երեք ենթախումբ, որոնցից առաջինը դարձյալ կազմում են նախարարական տոհմանունների ստուգաբանութիւնները: Դրանք են.

- 26. Կաղմեան - Կաղմոս
- 27. Խոռխոռուների - Խոռ
- 28. Մանաւազեան - Մանաւազ
- 29. Բզնունի - Բազ
- 30. Սիսական (ազգ) - Սիսակ
- 31. Բազրատունի - Բազարատ
- 32. Առաւենեան - Առաւան
- 33. Ալկունի - Ալք
- 34. Մանդակունի - Միանդակ
- 35. Աբեղեան - Աբել
- 36. Գաբեղեան - Գաբաղ
- 37. Վազունի - Վազազ
- 38. Վարաժնունի - Վարաժ / Վարժ
- 39. Տրունի - Տուր
- 40. Ռովեան - Ռովի
- 41. Մամիկոնեան, Մամգոնեան - Մամգոն
- 42. Կամարական - Կամար
- 43. Զարեհաւանեան - Զարեհ

(26) Այս ստուգաբանական զույգը Համատեղ չի հիշատակվում, այլ Կաղմեան նախարարական տունն առանձին (II,4,8) և նրա նախահայր Կաղմոսը՝ առանձին (I,10,11):

Հունական դիցաբանութեան մեջ Կաղմոսը Փյունիկիայի արքայազն է՝ Հունական Թեբե քաղաքի Հիմադոլի և վյունիկյան այբուբենի հիմքի վրա Հունարեն այբուբենը ստեղծող: Խորենացին պետք է որ տեղյակ լիներ նրա մասին: Մյուս կողմից «Կաղմոսի տունը»՝ նրա տիրույթը, համընկնում է ասուրական այբուբենի Կաղմուսի երկրի հետ ոչ միայն Հնչյան տեսակետից, այլև իր տեղագրութեամբ:

(27-29) I, 12. «Իսկ նորա (Արամանյակի. - Գ.Ս.) թողեալ զերկուս յեղբարց իւրոց, զԽոռ և զՄանաւազ... ի կոչեցեալն Հարք, և զորդի Մանաւազայ զԲազ... Եւ ի սոցանէ ասեն լեալ զնահապետութիւնս Մանաւազեան և Բզնունեաց... Իսկ Խոռն ի կողմանս Հիւսիսոյ բազմաճայ... և ի նմանէ ձգեալ ասի մեծ նախարարութիւն ազգին Խոռխոռունեաց»:

Խոռ անվան ծագումն, ըստ Աճառյանի, անհայտ է (ՀԱԲ, II, 528), Բազ անունը նա համեմատում է «բազէ» թուզնական հետ (ՀԱԲ I, 360): Այս երկու անունը հանդիպում են միայն Խորենացու մոտ՝ մեկական անգամ: «Մանաւազ» անունը իրանական ծագում ունի:

(30) I, 12. «Աստ բնակեալ Սիսակ... զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբ

Սրւնիբ. այլ Պարսկբ յատակադրին ևս Սրսական կոչեն: Ի սորա ծննդոց աստ ուրեմն Վաղարշակ... գտեալ արս անուանին՝ տեարս աշխարհին կարգէ, որ է Սրսական ազգ»: Սրսակ անվան ծագումն անհայտ է (ՀԱՔ, IV, 528), հանդիպում է Փարպեցու մոտ:

(31) II, 3. Վաղարշակը «Նախ և առաջին փոխարէն բարեաց հատուցանելով առնն զօրաւորի և իմաստնոյ, որ ի Հրէիցն՝ Շամբատայ Բագարատ. տալով նմա իշխանութիւն ազգու թագադիր լինել Արշակունեաց, և որ ի նմանէ ծնեալ ազգ՝ լինել կոչմամբ յանուն նորա Բագարատունի»:

Բագարատ անունը իրանական ծագում ունի:

(32) I, 31. «Եւ սորա (Վազազնի. - Գ.Ա.) են գարնք Վազունիբ. Ի սորս կրտսեր որդւոյն Առաւանայ Առաւենեանք»:

Աճառյանը «Առաւան» անվան ծագումը համարում է անհայտ (ՀԱՔ, I, 205): Ըստ Ջազուկյանի՝ այն իրանական ծագում ունի:

(33) II, 8. «...գրգնեայ Սրաքն... կարգէ (Վաղարշակը. - Գ.Ա.)... պահել պեանն և որսալ պիօշսն. որք անուանեցան Սրկունիբ»:

Եվ այսպես, Սրկունի ստեղծանունը ինքնացին ստուգաբանում է Սրաք (16) անձնանունով: Մյուս կողմից ինքնացին ունի «Սրուկ» (տարընթերց.՝ Սրուկ), նահապետ ազգին Սրկունեաց» (II, 84), որը կարծես ավելի հարմար կլինէր տոհմանունը ստուգաբանելու համար: Ըստ Աճառյանի, այս անվան ծագումն անհայտ է, կա միայն ինքնացու մոտ (ՀԱՔ, IV, 537): Ա. Փերիխանյանի կարծիքով Սրուկը Սելեկոսն է (Σέλευκος), որ անցել է Հայաստան արամեական SLWK-ի միջնորդութեամբ³: Չի բացառվում նաև, որ այն Սրկունի տոհմանվան ծնունդ է: Համեմատութեան համար նշենք «Գնունի Գնել» (2) և «Աբեղեան-Աբեղոյ» (35) ինքնացու մոտ չկայացած ստուգաբանութունները:

(34). Սրկունի-Սրաք ստուգաբանական գույզը բնութագրելով՝ ինքնացին ավելացնում է. «Այսպէս և ի նոյն իրս և զՄիանդակն անդառնալի. և ի սմանէ Մանդակունիբ» (II, 8): Այստեղ պարզ չէ, թե ինչ նկատի ունի ինքնացին ասելով՝ «Այսպէս և ի միևնոյն իրս», և թե արդոք նա չի՞ բխեցնում «անդառնալի» (հաստատուն, անզիջող) որակումը Միանդակ անձնանունից, որի ծագումն Աճառյանն անհայտ է համարում (ՀԱՔ, III, 330), բայց որն իր կերտվածքով իրանական է թվում: Փաստորեն այս անունը միայն ինքնացին է հիշատակում, քանի որ Սմանուկ Անիցու մոտ եղած հիշատակութունը սոսկ կրկնում է ինքնացուն:

(35-36) II, 7. Վաղարշակը կարգադրում է լինել «...Չաբաղ ոմն անուն ի վերայ կուտից, և զԱբէլ սպասարար և զհարար. և չէնս պարգևէ նոցա, յորոց անուն կոչեն. սապէս և նախարարութիւնքն՝ Աբեղեանք և Գարեղեանք»:

Ըստ Աճառյանի, Գաբաղ անվան ծագումն անհայտ է (ՀԱՔ, I, 426): Անսովոր անուն է, կա նաև Փարպեցու մոտ, սեպուհ՝ Գարեղեան տոհմից:

Ինքնացու մոտ Հայտնվում է և «Աբեղոյ ոմն, նահապետ Աբեղեանից տոհմին» (II, 60): Թերևս այդ անունով մի անձնավորութեան ավելի կարասիքներ

² Գ.Ք. Ջ ա ճ ու կ յ ա ն. Մովսես Ինքնացու «Հայոց պատմութեան» առաջին դրբի անձնանունների լեզվական աղբյուրները. - «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1981, էջ 61 (այսուհետև՝ Ջ ա ճ. 81):

³ A. Perikhanian. Une inscription araméenne du roi Artases trouvée a Zanguéour (Siwnik) - Revue des études arméniennes, N.S., tome III, 1966, p.18, 22.

վերագրել տոհմի նախահոր դիրքը, քան աստվածաշնչական Աբել անունը կրող մեկին: Աճառյանը (ՀԱՔ, I, 16) համարում է այդ անունը «Աբեղեան տոհմանունից սարքված» (հմտ. (2) Գնել և (33) Սրուկ):

(37) I, 31. «Այլ ասեն զսա (Վազազնը. - Գ.Ա.) և աստուածացիալ... Եւ սորա են զարմք Վազունիբ», և սպա՝ II, 8. «Բայց յորդուցն Վազազնի գտեալ արս, որք ինքնակամ ինչորեցին գմեհնից պաշտամունս (Վաղարշակը. - Գ.Ա.)՝ պատուէ մեծապէս, ի ձեռն տալով նոցա զբրնութիւնն»:

Վազազնի անվան ծագումն մասին խոսելն ավելորդ համարելով, նշենք, որ այն այստեղ ստուգաբանող տարր հանդես գալով, որպես ստոծու կամ աստվածացի ինքնացու, իր հետ բերում է տոհմին քրմութեան պաշտոնը, իսկ այս էլ, իր հերթին, ծնում պատմութեան մի քանի համապատասխան դրվագներ, որոնց կանոնադրանքը ստորև:

Նշելի է նաև, որ տոհմանունը եղիշիի և Փարպեցու մոտ, ի տարբերութեան Գահնամակի և Ինքնացու «Վահունի» է և ոչ Վահունի, իսկ Վազազնի մեհյանը Ագաթանգեղոսի մոտ կոչվում է «Վահեվանեան» (տարընթերց.՝ Վահեվահան): Թերևս, Գահնամակն է, որ հուշել է ինքնացուն իր հղացած ստուգաբանութեան համար ավելի հարմար ձև:

(38) II, 7. «Իսկ գիտա... ի վերայ որոց արքունականաց կարգէ (Վաղարշակը. - Գ.Ա.): Որոյ որդի եղեալ Վարթ (տարընթերց.՝ Վարաթ)՝ յանուն նորա անուանի ազգն, բայց այս զինի յաւուրս Արտաշիսի»: Առաջին գրքում I, 12. «առ Արտաշիսի թոռամբ Վաղարշակայ, ոմն Վարաթ (տարընթերց.՝ Վարթ) անուն պատանի լեալ, աջող յորս եղջերուց և վարացուց, դիպածութեամբ նետից կորովն, զսա ի վերայ որոց արքանականաց կարգես... Եւ ի սմանէ ասեն լինել զտունն Վարաթունի»: Այնուհետև, կրկին երկրորդ գրքում II, 11. «Բայց (Արտաշեսը - Գ.Ա.) տալ զՏիգրան որդի իւր զպատանի Վարաթ անուն... քանզի էր պատանին նշառակ ի նետաձգութիւն կորովութեան, ուսուցանել զՏիգրան... յանուն նորա կոչի զազգն Վարաթունի»:

Այս մեջբերումները, բացի ստուգաբանութեան կրկնությունից, կոչված են ցուցադրել Վարթ-Վարաթ տարբերությունները, որոնք մտահոգիչ են: «Վարաթ» անուն, բացի ինքնացու դեպքից. Հայտնի չէ, կա Վարաթ, այդ թվում Պատմահոր մոտ (II, 64): Արդոք «Վարաթը» անանցված չէ՞ «վարազից»՝ արքունի որսապետի և «աջող յորս... վարազուց»-ի կերպարին անձը համարեցնելու համար: Բայց նույնը և «Վարաթը», որը սերտորեն աղերսվում է «դիպածութեամբ նետից կորովի», «նշառակ ի նետաձգութիւն կորովութեան» արտահայտությունների հետ: Երկու դեպքում էլ ունենք «ինքնացիական» տարբերակ և թաքնված ստուգաբանություն. ուստի և դժվարանում եմ ընտրություն կատարել, թե երկուսից ո՞րն է իսկապես ծագայել Պատմահորը՝ իր ստուգաբանությունն առաջարկելիս (կամ, գուցե, ոչ մեկը):

(39): «Տուր» ստուգաբանող տարրի մասին՝ որպես ստուգաբանություն, տե՛ս այդ անվան տակ (13):

(40) II, 64. Ղուկիանոս Կեսարը «Ետ զԹովի զկոյս, զմերձաւոր իւր, նմա (Հայոց Տիգրան Վերջին արքային. - Գ.Ա.) կնութեան. զոր եկեալ ի Հայս ի բայ թողու, և զլեալ ի նմանէ պատանիս չորս՝ ազգ սերէ յանուն մորն իւրեանց Ռովեայ Ռովեսան»:

Աճառյանը Ռոմիի անունը ծագած է Համարում լատիներեն Rufa - «շեկ» անունից (ՀԱԲ, IV, 334):

(41) II, 84. «Իսկ Մամզոն վաղվաղակի զգացուցանէ թագաւորին. ընդ որ ուրախացեալ Տրդատայ, զրէ հրովարտակ՝ իշխել նմա ամենայնի զոր խոստացան, և կարգէ զնա նախարար ի տելի ապստամբին, անուանելով յանուն իւր Մամզոնեան»: Մյուս դեպքում խորհնացին այս տոհմը անվանում է «Մամիկոնեան», ատանց նշելու, որ այս ձևը ծագում է «Մամզոնեան»-ից:

«Մամիկոնեան» տոհմական ստուգաբանությունն, այսպիսով, եռաստիճան է. «Մամիկոնեանը» ստուգաբանվում է «Մամզոնեանով», սա էլ՝ «Մամզոնով»: Անանունի տարբերակով այն ստուգաբանված է զուլդ՝ Մամիկ և Կոնակ անուններով: Մամիկ անունը, եթե հետևենք Մարքիվարտին, հիշատակում է, դեռևս Տրդատի Մեծի կապակցությամբ, Ապվիանոսը (App., Mithr, 84, 86)՝ Μαγκαίος (Մանկայոս) ձևով (Մամիկ > Մամկայ՝ սեռ. հոլ., Մամկայոս > Մանկայոս)⁴:

Աճառյանը (ՀԱԲ, III, 184) Մամզոն անունը Համեմատում է չինական Man-gun «Հարավային արիակամն այլազգիների իշխան» կամ gun-Man՝ «իշխան մաների» անունների հետ:

(42) II, 90. «Բայց թագաւորին Տրդատայ միթիթաբեալ զզրուլս որդուցն Կամսարայ զԱրշաւիր՝ զինքն փոխանակ ծնողին սահմանելով, աղբ զնա սերէ յանուն հօրն, և կարգէ ի թիւ նախարարութեանց»: Այնուհետև, Վրթանեսը «յանձն ատնէ զաշխարհս Արշաւիր Կամսարականի» (III, 10) և այլն:

«Կամսար» անվան ստուգաբանությունը տե՛ս (11):

(43) I, 31. «Զարեհ. ի սորա զարմից է որ Զարեհաւանիցն կարդան ազգք»: Այնուհետև, II, 8. «Սապէս և զԱւստենեանան և Զարեհաւանեանան քտեալ ի զարմից առաջնոց թագաւորացն՝ կարգէ ի նոյնանուանս աւանս»:

Սույն աշխատության մեջ, ինչպես նշվել է սկզբում, մենք տեղանուններից ծագող սահմանումները, օր. «Մոկացի», «Կորդուացի», «Ակէացի» և այլն, չենք մտքիդ ստուգաբանությունների շարքը: Սակայն «Զարեհաւանեան» տոհմական պարագան այլ է: Հետաքրքրական է, որ խորհնացին առաջին Հաղորդման մեջ (և ընդհանրապես) առանձին չի հիշատակում տոհմական մեջ առկա «Զարեհաւան» քաղաքանունը, սու՛մը ծագեցնելով անմիջականորեն Զարեհից: Երկրորդ Հաղորդման մեջ նա միայն ակնարկում է նման մի «ափանի» գոյությունը փաստը: Նույնը և «Աւստենեանեաների» նկատմամբ, որոնց տոհմական հետ կապված որևէ տեղանուն մեզ, սուկայն, հայտնի չէ:

Ստուգաբանությունների երկրորդ խմբի երկրորդ ենթախումբն ընդգրկում է այնպիսի անձնանուններ, որոնք ստուգաբանված են նույնպես անձնանուններով: Դրանք են.

- 44. Դոմեստ - Դոմեստիանոս
- 45. Արգաւան - Արգամ
- 46. Բաղարատ - Բագադիա
- 47. Աշոտ - Ասուդ
- 48. Վարազ - Վազարիա

⁴ J. Marquart. *Eränšahr nach Geographie des Ps., Moses Xorenci.* Berlin, 1901, S. 177.

- 49. Սմբատ - Շամբատ
- 50. Յապետոսթէ - Յաբեթ
- 51. Մերոզ/ը - Գոմեր
- 52. Սիրաթ - Թիրաս
- 53. Թակլադ - Թուրքոմ
- 54. Արջամ - Արջամ

(44). II, 54. «Զայս կամելով երգել յառասպելոն՝ Դոմեստ գտն սասն եկեալ, որ է ինքն կայսր Դոմեստիանոս. ոչ ինքն եկեալ այսր, այլ զհրաման նորա և զգօրս այլաբանելով յանուն նորա կոչեն»:

Այստեղ Հատկապես հետաքրքրական է և այն Հանգամանքը, որ խորհնացին իր ստուգաբանական Համակարգը (աշխարհը) անմիջականորեն կապում է այլաբանական, այսինքն՝ առասպելական, Համակարգի (աշխարհի) հետ: Այս մասին մանրամասն կխոսվի ստորև:

(45) II, 51. «Այս Արգամ է, որ յառասպելին Արգաւանն անուանի»: Ասլիս-ծից Հատակորեն չի պարզվում ստուգաբանության ուղղությունը: Հետևելով, սակայն, նախորդ օրինակի տրամաբանությունը, դերերը բաշխում ենք այսպես. «Արգաւան»՝ ստուգաբանվող տարր, որպես առասպելով վկայված անուն, և «Արգամ»՝ ստուգաբանող, որպես խորհնացու կողմից ներգրավված տարր: Արգամ անունը հիշատակում է միայն խորհնացին (նրան հետևելով՝ Ուխտանեսը)՝ Աճ., ՀԱԲ, 271:

(46-49) II, 63. «Բայց զիտես, զի ի թողուլ ազգին Բագարտունեաց զօրէնս Հարցն՝ նախ խժական ժառանգեցին յորջորջունն - Բիւրատ և Սմբատ և այլ այսպիսի կոչումունս, զրկեալ ի նախնական անուանցն, որպէս կոչէին յառաջ քան զուրանալն-Բագադիա, Տուբիա, Սնեքիս, Ասուդ, Սափատիա, Վազարիա, Ենանոս: Եւ ինձ թուի, թէ որ այժմը կոչին Բագարտունիք Բաղարատ՝ Բագադիա է դա, և Ասուդ՝ Աշոտ. զոյնպէս և Վազարիա՝ Վարազ, որպէս Շամբատ՝ Սմբատ»:

Այստեղ ստուգաբանության ուղղությունը պարզ է, խորհնացին ստուգաբանում-պարզաբանում է իրեն ժամանակակից անվանաձևերը դրանց նախնական տեսքերով: Հատուկ ուշադրություն է արժանի «եւ ինձ թուի...» արտահայտությունը, որով Պատմահայրը, ի տարբերություն ստուգաբանությունների պոստիլին իրեն ընդհանրապես Հատուկ կտրուկ պնդումների, ավյալ շարի նկատմամբ չի թաքցնում իր սուբյեկտիվ մտտեցումը: Այդպիսի ուրիշ դեպքեր էլ կան, և մենք ստորև կանդրադառնանք այդ երևույթին:

Գալով թվարկված նախնական անվանաձևերի՝ Մովսես Խորենացու տեսադաշտում Հայտնվելու ինդիքին, կարող ենք վկայակոչել միայն Աճառյանի մի երկու դիտողություն, թողնելով եզրակացություններն ընթերցողին: «Իբրք որ Բագարատ անվան պրո. ձևն է Bagadata» (ՀԱԲ, I, 354): Մյուսը՝ Շամբատի վերաբերյալ՝ «Իբրև հրեական անուն գիտէ նաև Միլի. Ասորին» (ՀԱԲ, IV, 137): Մյուս դիտողությունները կրկնում են խորհնացուն:

(50-53) I, 9. «Արդ ի նոյն մասենէ (Մար Աբաս Կոտինայի - Գ.Ս.) սկսեալ ասացից. Յապետոսթէ, Մերոզ (տարբնթերց՝ Մերոզ), Սիրաթ, Թակլադ. որ է Յաբեթ, Գոմեր, Թիրաս, Թորգոմ»:

Ստուգաբանության ուղղությունն այստեղ ակնհայտ չէ: Խորհնացին ներկայացնում է այդ երկու քառյակը որպես զուգահեռ անվանաձևեր, մեկը՝

աստվածաշնչական, մյուսը՝ Մար Աբասի մատյանից: Սակայն «Յապետոսի» անունը, ըստ Խորենացու, կա նաև Բերույան Սիրելյայի հետևյալ հաղորդման մեջ. «Յառաջ քան գրուրդն, ասէ, և զբազմաբարբառն լինել ձայնի ազգի մարդկան... Զրուանն և Տրտանն և Յապետոսի է լինելին իշխանք երկրի»: Խորենացին անմիջապես ավերացնում է՝ «Որ ինձ թուին Սեմ, Բամ և Յաբել» (I, 6):

Այդ «ինձ թուի»-ն թերևս հուշում է, որ ստուգաբանվող տարրն այստեղ «Յապետոսի» է, իսկ ստուգաբանող-բացատրողը՝ Յաբելը, և այդ մոտեցումը կարելի է մակարեղել նաև վերը թվարկված քառյակի մյուս երեք անդամների վրա, ինչպես և մենք արել ենք ցուցակում:

«Յապետոսի» ձևը, սկսած Գուշմիդից, համարվել է թյուրիմացական, ինչպիսին և, հավանաբար, է: (Հունարեն Ἰαπετοστέ-ից, որտեղ -τέ մասնիկը կցական շաղկապ է ներկայացնում): Մյուս անուններից «Մեթոզ» Գոմերե, իսկ «Սիրավը» թիրախի գրաչընություններն են (анаграмма): «Թակկաղի» ծագումը դժվար է բացատրել:

(54) II, 24. «Արջամ, որ է Արչամ»: Նախորդի պես այստեղ ստուգաբանության ուղղությունն ակնհայտ է: Հայտնի է, որ այժայ համատեքստում «Արչամի» ի հայտ գալը արհեստական բնույթ է կրում: Այն ծագում է ասորի վարքագիր Լարուբնայի հիշատակած (Խորենացու մոտ՝ Դեբուբնայ) ասորական «Աբգար Ուկկամա (Ուկխամա)» անվանումից, որը նշանակում է «Սև Աբգար», որը նրա շարադրած վարքի Հայերեն թարգմանության մեջ հասած տեքստում դարձել է «Աբգար Արչամայ»⁵, ծնունդ տալով Արչամ անունով թագավորի՝: Այստեղ կարելի է ենթադրություն անել թյուրիմացության ծագման վերաբերյալ: «Արջամ» անվան մեջ կարելի է տեսնել «արջ» մասնիկը, որ նշանակում է «մութ սև», «թանձր սև» ըստ Ստ. Մալխասյանի (ՀԲԲ, I, 280), և «սև»՝ ըստ Աճառյանի (ՀԱԲ, I, 335): Բարդ բառերում այն սովորաբար ներկայանում է լրիվ կազմով (արջնադոյն, արջնադուռ և այլն), բայց Աճառյանը տեսնում է այն նաև «արջասպ» բառի մեջ (նույն տեղում), այսինքն, սուսնց «ն» վերջավորության, ինչը կարելի է ենթադրել նաև «Արչամ(յ)» մականվան մեջ, որը վերածվել է հայրանվան: Խորենացին, թերևս, ունեցել է երկու տարբերակ և ընտրել է Արչամ անունը որպես սովորական, մասնավորապես որ կա Հայոց այդպիսի արքայանուն (Արչամ Ծովբեր թագավոր՝ մ.թ.ա. II դարի կեսերին):

Անդրադառնանք այժմ երկրորդ խմբի երրորդ ենթախմբին, որը ամենաընդարձակն է: Այստեղ հայաբլված են անձնանուններով ստուգաբանված տեղանունները: Դրանք նպատակահարմար է բաժանել չորս մասի՝ աշխարհագրական բաշխումը ցուցադրելու նպատակով: Առաջին մասը բաղկացած է երկու միավորից, որոնցից յուրաքանչյուրն ընդգրկում է ողջ Հայաստանը:

55. Հայք (որպես երկրանուն) - Հայկ

56. Արմէն/ Արմէնիկ (երկրանուն) - Արամ

(55) I, 11. «Իսկ աշխարհս մեր կոչի յանուն նախնայն մերոյ Հայկայ՝ Հայք»:

Այս ստուգաբանությունը առկա է Անանունի մոտ՝ «Իսկ երկիրն ըստ նմին

⁵ Լարուբնայ դեանադիր դպրի եղեսից թուղթ Աբգարու. Վենետիկ, 1868, էջ 4:
⁶ Տե՛ս Գ.Խ. Ս ա ռ գ ս յ ա ն. Հեղինակական դարաշրջանի Հայաստանը և Մոզես Խորենացին. Երևան, 1966, էջ 124 և հտ.:

(Հայկի. - Գ.Ս.) պատշաճի կոչեցաւ անուն Հայք, որ են Հայադամբը Հանդերձ» (էջ 49): Այս ձևակերպումը նույնիսկ այժիկ հարուստ է, քանի որ երկրանուն հետ մեկտեղ ընդգրկում է և «Հայ» ցեղանունը:

Որքան մեզ հայտնի է, «Հայ» ցեղանվան և «Հայկ» անձնանվան կապը բարդի կողմից ընդունված լինելով Հանդերձ, նրանց լեզվաբանական փոխանցությունը դեռևս պետականորեն համոզիչ կերպով բացատրված է:

(56) I, 12. «Արամայ բազում գործք քաջութեան պատմին... և ընդարձակել զսահմանս Հայոց յամենայն կողմանց. որոյ անուն և զաշխարհս մեր անուանեն ամենայն ազգք, որպես Յոյնք՝ Արմէն, իսկ Պարսիկք և Ասորիք՝ Արմէնիկք»:

«Արամ» անձնանվանի Խորենացու Պատմության մեջ ներկայանալու համարձանները դեռևս բացատրված չեն: Երեք Հնարավոր տարբերակներից՝ ա) ծագում է Աստվածաշնչի Արամ՝ «արամեացիներ» անձնավորված ցեղանունից, բ) Ուրարտուի թագավոր Արամուից և գ) հնագույն Հայկական առասպելից, ինձ առավել հավանական է թվում վերջինը:

Գ. Զահուկյանի կարծիքով «Սեբեոսը (Անանունը. - Գ.Ս.), ի տարբերություն Խորենացու, «արմեն» անվանումը կապում է ոչ թե «Արամ», այլ «Ար(ա)մանեակ» (Արմենեակ, Արմենակ) անվան հետ»⁷: Թեև Անանունի մոտ նման ստուգաբանություն չկա, բայց այդպես մտածելու հիմք են տալիս նրա հետևյալ արտահայտությունները. «ազգ Արամենակայ», «որդիք ազգածնինն Արամենակայ» և այլն, ի տարբերություն Խորենացու «Արամազնիայք», «արք Արամեանք», «Արամեան ազն» արտահայտությունների:

Ենթադրելի երկրորդ մասն ընդգրկում է Վանա լճի ավազանի տեղանունները: Դրանք են.

57. Միմ (լեռ) - Մեմ

58. Տարան (Տարոն) - Տարբան

Մեր Հիտագոսությունը շահագրգռություններից ելնելով՝ նպատակահարմար է այստեղ զետեղել նույն տարածքին, այսինքն՝ Վանա լճի ավազանին վերաբերող վերը և ստորև հիշատակվող նաև մյուս տեղանունները՝ իրենց հերթական համարներով: Դրանք են. Հարք-Հարք (Հայրիր) (17), Հայք (դաստակերտ) - Հայք (Հայեր) (83), Հայոց ձոր-Հայք (Հայեր) (84), Գերեզմանք (Գերեզմանակք)-Բելի նետահարման վայրը (18), Ցրօնք - Սեմի՝ իր որդիների հետ բաժանվելու վայրը (19): Այսպիսով, սույն տարածքի համար կա ընդամենը յոթ ստուգաբանված տեղանուն:

(57) I, 6. Սեմը, «ղիպեալ դաշտի միում փոքու առ երկայնանստիւ միով լերամբ, գետոյ ընդ մէջ նորս անցանելով... անուանէ յանուն իւր զԵԵԱՆՆ Միմ»: Աստվածաշնչական Սեմ անունը որևէ մեկնաբանություն չի պահանջում:

(58) I, 6. «Իսկ ի կրոստերագունից որդուցն նորս (Սեմի. - Գ.Ս.) Տարբան անուն... բնակէ անդէն ի նոյն գետեղեր, յորոյ անուն և զգատուն անուանէ Տարան (Տարոն)»:

«Տարբան» անունը Աստվածաշնչում չկա, այն հայտնվում է միայն Խորենացու մոտ:

Երրորդ մասում ընդգրկված են Արարատյան դաշտի և նրա շրջակա երկ-

⁷ Գ. Զ ա հ ու կ յ ա ն. Հայոց լեզվի պատմություն, նախադրային ժամանակաշրջան. Երևան, 1987, էջ 286:

րամասերի (Հյուսիսարևելյան Հայաստան) տարածքի տեղանունների ստուգաբանությունները: Գրանք են.

- 59. Արտգած - Արամանեակ
- 60. Արմալիր - Արամայիս
- 61. Երասխ - Երասս
- 62. Շիրակ - Շարայ
- 63. Մասիս - Ամասիա
- 64. Փառսիսոս - Փառսիս
- 65. Յուրակերտ - Յուրակ
- 66. Գեղ (լիռ) - Գեղամ
- 67. Գեղարքունի (գաւառ) - Գեղամ
- 68. Գեղարքունի/ Գեղամայ ծով - Գեղամ
- 69. Գեղամի (գաստակերտ) - Գեղամ
- 70. Գառնի - Գառնիկ
- 71. Սիւնիք/ Սիսական - Սիսակ
- 72. Այրարատ/ Արայի դաշտ - Արայ
- 73. Աղուանք - «Աղու» (մականուն)
- 74. Վայկունիք - Վայկուն
- 75. Վանանդ - Վոնդ կամ Վինդ
- 76. Արշարունիք - Արշալիր

Նույն կարգով, ինչ որ նախորդ մասի կապակցությամբ, ավերացնենք այստեղ նաև սույն տարածքի՝ Խորենացու ըստ իմաստի կամ ցեղանվան ստուգաբանված մյուս տեղանունները՝ իրենց ցուցակային Համարներով: Գրանք են. Բազարանբազին (20), Մարմնա-«մար ամատ» (81), Մարաց մարգ-մարեր (82), Երուսուղական-վանել (22), Ծննդոց-կենդանիների բազմություն (24): Բերված ցուցակի Հետ միասին ստացվում է 23 տեղանուն:

Այս ցուցակում ներկայացված անուններից առաջին 15-ը (59-73) Խորենացին ծագեցնում է Արամանյակի և նրա սերունդների Հետ կապված առասպելավանդությունից: (Այստեղ չենք խորանում մարաբասյան պրոբլեմի մեջ): Մենք հակված չենք վիճարկելու, ինչպես որ բազմաթիվ անգամ արված է առկա զրականություն մեջ, ՊատմաՆոր այս պնդումը, Համաձայնվելով Գ. Զառուկյանի այն տեսակետին, որ «Խորենացին այս անունները ոչ թե Հորինել է, ինչպես կարծում են որոշ քննադատներ, այլ վերցրել գերագանցապես ժողովրդական ավանդություններից և օտար աղբյուրներից» (Զահ. 81, էջ 51): Սա ընդհանուր ծանոթաբանություն է Հաջորդ շարադրանքի Համապատասխան մասի Համար, որին տեղերում կալիբացնենք անհրաժեշտ մանրամասներ: Կարևորագույնները դրանցից վերաբերում են Անանունի (Սերեոսի) մոտ նույն այդ անունների կապակցությամբ առաջարկված ստուգաբանություններին, անկախ այն բանից, թե դրանք Համընկնում են Խորենացու առաջարկներին, թե՞ տարբերվում են նրանցից: Նշենք, որ վերը «Հայք»-Հայկ և «Արմեն/ Արմենիկք»-Արամ զույգերի կապակցությամբ Անանունի տվյալներն արդեն բերվել են:

(59) I, 12. «Յայտ խորություն դաշտի բնակեալ Արամանեկայ՝ շինէ զմասն ինչ ի Հիւսիսոյ կողմանէ դաշտին, և զոտն լերինն ի նոյն կողմանէ, և գլխունն անուանէ յանկաղոյն յիւր անուն» Արագած և գկալուածսն՝ ոտն Արաղածոյ»:

Նշելի է Խորենացու Հատուկ անդրադարձումն իր առաջարկած ստուգաբանության Հնչյունային որակին («յանկաղոյն», այն դեպքում, երբ նմանությունը իրականում չնչին է:)

Անանունը ևս նշում է, որ «Արամենակ բնակէ անդ, և շինէ գերկիրն կարուած ժառանգութեան իւրոյ՝ զվայրն լիւնակողմն և առապար» (էջ 50), սակայն այստեղ չի հիշատակում Արագած լեռը, այլ միայն Հեռագայում (էջ 52) և այլ կապակցությամբ: Անանունի մոտ Արամենակի հիշատակումների կապակցությամբ տե՛ս վերը (56):

(60-62) I, 12. «Իսկ որդի նորա (Արամանյակի. - Գ.Ս.) Արամայիս շինէ իւր սուն բնակութեան ի վերայ ոսոոյ միոյ առ եզեր գետոյն, և անուանէ զնա յիւր անուն Արմալիր. և գանուն գետոյն յանուն թոռին իւրոյ Երաստայ (տարընթիւրց՝ Արաստայ)՝ Երասխ: Եւ զորդի իւր զՇարայ, զյորովածին և զչատուկեր, առաքէ ամենայն աղիսիւ իւրով ի դաշտ մի մոտաւոր, արգաւանդ և բերրի... յորոյ անուն և զգաւանն ասեն անուանեալ Շիրակ: Վասն որոյ թուի արգարանալ առասպելին, որ ասի ի մէջ գեղջկաց. «Թէ՛ քո Շարայի որկորն է՛ ասեն, մեր Շիրակայ ամրարքն չեն»:

«Արմալիր»-Արամայիս ստուգաբանությունը «Արմալիր» տեղանվան որոշ փոփոխությամբ առկա է և Անանունի մոտ, այն է՝ Արամայիր-Արամայիս. «Արամայիս շինէ իւր ի վերայ գետեզերն տուն բնակութեան, և անուանէ զանունն նորա ըստ անուան իւրոյ Արամայիր» (էջ 50):

«Շարայ» անունը Աճառյանը (ՀԱԲ, IV, 150) Հարցակննով Համեմատում է պարսկերեն šāra «չատակեր» բառի հետ:

Եզակի դեպք է, երբ Խորենացին Հիմնավորում է իր առաջարկած ստուգաբանությունը գեղջուկներից լսած «առասպելով» (առածով):

(63-65) II, 12. «Ամասիա (Արամանյակի որդին. - Գ.Ս.) բնակեալ Արմալիր՝ յետ ամաց ծնանի զԳեղամ և յետ Գեղամայ՝ զՓառսիս արի և զՅոյակ... և շինէ ...երկուս տուն... Եւ ետ զնոսա ժառանգութիւն երկուց որբուց իւրոց... յորս բնակեալ՝ յիւրեանց անուն գտեղիսն կոչեցին, ի Փառսիսայ՝ Փառսիսոս, և ի Յոյակայ՝ Յոյակերտ: Բայց զլեառնն՝ Ամասիա անուանէ իւրով անուամբ Մասիս»:

Ամասիա անունը աստվածաշնչական է: Գալով Մասիս անվան ստուգաբանությունը, ապա Անանունը միանգամայն այլ Ամասիայի Հետ կապ չունեցող, տարբերակ է առաջարկում, թեև նրա անունը այլ կապակցությամբ հիշատակվում է: Ըստ Անանունի, Աբրահամի ընդոժին Մարսեակը, փախչելով Իսահակից, «եկեալ բնակեցաւ առ ոտամբ երկուց լերանցն որ Հայկն Հանդեպ մեծի դաշտին Արայի, յԱրագած կառարն և ի Գեղ լեառն: Եւ անուանէ զլերինս յանուն իւր, որում Ագատն կոչեն լեառն» (էջ 52): «Ագատն», ինչպես Հայտնի է, Մասիսի սովորական ածականն է:

Անանունը ստուգաբանում է նաև Փառսիս և Փառական տեղանունները՝ Փառսիս անձնանվամբ. «Փառսիս, նա է Եղիազար, և Փառսիս կոչեն գտեղի բնակութեանն, և Փառականն՝ դաշտ որոց և արշաւանաց նոցին» (էջ 52):

Աճառյանը Փառսիս անվանը վերագրում է իրանական ծագում՝ farrux-«հրջանիկ» բառից:

⁸ Փառականի մասին տե՛ս Պատմութիւն Սերբոսի, ծան. 39:

(66-68) 1, 12. «Իսկ Գեղամ... զնաց զմիւս լիբամբն արեւեան Հիւսիսոյ, յիզր ծովակի միոյ: Երնէ զիզր ծովակին, և թողու անդ բնակիչս. և յիւր անուն և սա զիւսունն անուանէ Գեղ, և զչէնան՝ Գեղարբունի, որով կոչի և ծովն»:

Անանուներ նույնպէս հիշատակում է Գեղամին (էջ 50) և Գեղ լեռը (էջ 52), բայց ստուգաբանական կապակցութեան մեջ չի դնում:

Խորհնացու տեքստից երևում է, որ ծովը (խոսքը Սևանա լճի մասին է) նույնպէս անվանվել է Գեղարբունի: Այլ տեղերում երկիցս (II, 46 և III, 46) Խորհնացին անվանում է այն «Գեղամայ ծով»:

Աճառյանը Գեղամ անվան մասին գրում է (ՀԱԲ, I, 452). «Հնից Հայտնի է միայն մեկ անգամ, ծագումը՝ կամ խալդեան (ուրարտական, այդպիսի է Հակված մտածելու նաև Ջահուկյանը, Ջահ., 81, էջ 54) կամ Գեղամա (ծով, լեռ) տեղա- նունից»:

(69-70) 1, 12. «Բայց ինքն Գեղամ... ի ճորակի միում ամբողջ շինէ ձեռակերտ մի, և կոչէ զանուն նորա Գեղամի, որ յետոյ ի Գառնկայ թողանէ նորա անուանեցաւ Գառնի»: Աճառյանը (ՀԱԲ, I, 446) և Ջահուկյանը (Ջահ., 81, էջ 55) Գառնիի անունը համարում են «գառն» բառի փոխաբերական ձևը: Հմմտ. «գառնուկ»: Գառնին, ըստ Ն. Հարութիւնյանի, ծագում է ուրարտական Գրաու- նիանի տեղանունից, որ միանգամայն հավանական է⁹:

(71) II, 12. Գեղամի որդի Սիսակը «ընու շինութեամբ զսահմանս բնակութեան իւրոյ, և զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբն Սիւնիք, այլ Պարսք յստակագոյնս ևս Սիսական կոչեն»:

Սիսակ անվան ծագումը Աճառյանը (ՀԱԲ, IV, 525) համարում է անհայտ: Ուշադրութեան արժանի է Խորհնացու դիտողությունը («յրաստակագոյնս»: «Սի- սական») ձևի կապակցութեամբ (տե՛ս նաև 59):

(72) I, 15. Շամիրամը «Գոյ Հասանէ տաղնապաւ ի դաշտն Արայի, որ և յանուն նորա անուանեալ Այրարատ»:

Նույն ստուգաբանությունն առկա է նաև Անանուների մոտ. «Արայն Գեղեցիկ, որով անուն իսկ դաշտին այնորիկ կոչեցաւ յանուն Այրարատը» (էջ 50): Հիշատակում է նաև «դաշտն Արայի» (էջ 51):

«Արայ» անունն, անշուշտ, ծագում է առասպելից:

(73) II, 8. Սիսակի մասին. «և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք. զի աղու ձայնէին դնա»: Մականվան Հետ կապված ստուգաբանություն տե՛ս նաև (15)՝ «Սոսանուներ»:

Սրանով ավարտվում է Արամայակի և նրա սերունդների դեպի Հյուսիս-արևելք տարածվելու մասին առասպել-ավանդության Հետ կապված տեղանունների ստուգաբանության շարքը:

(74) II, 14. Տիգրան թագավորի մասին. «Առեալ գերի բազում և ի Հրէից՝ նստի շուրջ Պտղոմայիդ քաղաքաւ: Իսկ զշխոյն Հրէից Աղեքսանդրիայ... ինչս բարումս Կայսրի՝ դարձոյց զնա անախ: Քանզի էր լուեալ համբաւ, թէ Վայկուն ուն անուն յեղուզակ խուպի գերկիրն Հայոց, զիստն ամուր կալեալ, որ մինչև ցայժմ յանուն յեղուզակին կոչին Վայկունիք»:

⁹ Н. В. А р у т ю н я н. Топонимика Урарту. Ереван, 1985, с.62

Այս պատմությունը Խորենացին առել է Հովսեփոս Փայլիոսի «Հրեական պատերազմի մասին» գործից, որտեղ կարդում ենք (I, 115, 116). «Իսկ Աղեքսանդրան ...Հայոց թագավոր Տիգրանին, որը բանակել էր Պտղոմայիս քաղաքի առջև և պաշարել այնտեղ (փակված) Կլեոպատրային, զաշինքով ու նախընտրով հեռացրեց: Իսկ Տիգրանը Լուկուլլոսի արշավանքների հետևանքով ստանն սկսված անկարգությունների պատճառով, վերացնում է պաշարումը և հասնում Հայաստան»¹⁰:

(75) II, 6. Անիայտ և Վերին Բասեսանը «յետոյ վասն հատուածին Վղիզուր Բուրլարայ Վնդայ, բնակելոյ ի տեղին՝ յանուն նորա անուանեցաւ Վանանդ»:

Սա այդ անձի միակ հիշատակությունն է, և ուղիղ Հորովով նրա ներկայացման բացակայությունը թույլ չի տալիս դատել սղված ձայնավորի մասին՝ ու կամ ի (Վունդ, Վինդ):

(76) II, 90. «Իսկ Արշալիր (Կամսարականը. - Գ.Ս.) առաւել սիրեալ զգաւան՝ յիւր անուն կոչէ Արշարունիս»:

Ստուգաբանությունը կամ տոհմական է, կամ պատկանում է Խորենացուն¹¹:

Տեղանունների՝ անձնանուններով ստուգաբանման չորրորդ մասը կազմում են այնպիսիները, որոնք ջրված են Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր ծայրերում և նույնիսկ մեկը՝ նրա սահմաններից դուրս:

- 77. Զարուանդ - Զրուան
- 78. Մաժաք - Մշակ
- 79. Մանեայ այր - Մանի

Ըստ նախորդ օրինակների, այստեղ ևս ավելացնում ենք նույն կարգի, այսինքն՝ ջրված, սակայն ըստ իմաստի ստուգաբանված տեղանունները, որոնք են՝ Բաղաւան / Բազնայ «աւան-բագին» (21) և Որթք - «որթ» (կողով) (23): Ընդամենը Հինդ տեղանուն:

(77) I, 6. «Քանզի կողմանք արևելից Զրուան զՍեմ կոչեն, և Զարուանդ զգաւանն անուանեալ ասեն մինչև ցայժմ»:

Զրվանը, որ իրանական դիցաբանության մեջ ժամանակի և ճակատագրի աստվածն է, որը ծնել է թե՛ ԱՀուրամազդաշին՝ բարու, թե՛ ԱՀրիմանին՝ չարի մարմնացումը, այստեղ նույնացված է աստվածաշնչական Նոյի որդիներից Սեմի հետ:

(78) I, 14. «Եվ զգաստակերան, զոր յանուն իւր շինեաց Մշակ կողմնապետն Արամայ... անուանէին Հինքն աշխարհին Մաժաք, որպէս ոչ կարելով ուղղախոսել»:

Բավական հետաքրքրական է, որ Կոստանդին Ծիրանածինը պահպանել է նմանօրինակ մի տեղեկություն, այն է՝ «Կեսարիա մայրաքաղաքը, որն իր անունը պարտական է մեծ Հուլիոս Կեսարին, նախապէս կոչվում էր Մազակա, կապաղովկիացիների նախահայր Մոսոխի անունից»¹²: Նշենք «ոչ կարելով, ուղղա-

¹⁰ Հ ո վ ո ս ե պ ո ս Փ լ ա վ ի ո ս. Թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976, էջ 35:
¹¹ «Արշալիր» անվան մասին տե՛ս Գ. Ս ա ռ գ ա յ ա ն. Հեղինակազատ դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին. Երևան, 1966, էջ 125 և այլ:
¹² Կոստանդին Ծիրանածին, Թարգմանությունը Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 168 և ծան. 36:

խոսել» արտահայտությունը՝ որպես Խորենացու՝ իր ստուգաբանություններին տված Հասցվածքուս ծանոթություններից մեկը: Տե՛ս և (59, և 71):

(79) 11, 91. «Բանդի էր կին ոմն անուն Մանի, յընկերաց սրբոց Հոփփ-սիմեանց որ... բնակեցաւ ի լեբրնս յաստիկ... վասն որոյ կոչեցաւ անուն լեբրնն Մանեայ այոք»:

«Մանի» որպես իզական անձնանուն կիրառված է միայն Մովսես Խորենացու մոտ:

Վերջին, երրորդ խումբը ամենափոքրն է, այն ընդգրկում է ստուգաբանության ընդամենը 5 օրինակ և պարունակում է ըստ ցեղանունների ստուգաբանված Հատուկ անուններ: Այս խումբը բաժանվում է երկու ենթախմբի (բացակայում են անձնանունների ստուգաբանությունները): Դրանցից առաջինը նախարարական ընդամենը մեկ սոհմանուն է պարունակում:

80. Մուրացեան - մար (մարացուց տէր)

(80) 11, 8. «Բանդի ոչ ասն նահապետաց ազգին՝ Մուրացեան տէր, այլ Մարցուցն տէր»:

Նշելի է, որ Գահնամակի մեկ Հասած տեքստում Մուրացեան տոհմանունը ներկայանում է «Մարացեան» տեսքով: Հավանաբար Խորենացին աչքի առաջ է ունեցել նման մի տարբերակ ևս և կատարել իր ընտրությունը Հօղուս «Մարացեանի», քանի որ այդպիսի ընթերցումը ճոխ պատմաառասպելական մեկնաբանության Հնարավորություն է տալիս, որին մասամբ կծանոթանանք ստորև:

Երկրորդ ենթախումբը պարունակում է չորս տեղանվան ստուգաբանություն: Դրանք են՝

81. Մարմէս - «մար ամատ» (պարսկերեն՝ «մարը եկավ»)

82. Մարաց մարզ - «մարերի մարզ»

83. Հայք (դաստակերտ) - «Հայք» («Հայեր»)

84. Հայոց ձոր - «Հայք» («Հայեր»)

(81) 11, 46. Արտաշեսը, «Հասեալ ի դասակերտն Երուանդայ (Երվանդակերտ, - Գ.Ս.) և միաբան գոչմամբ հրամայեաց աղադակել զօրացն՝ «մար ամատ», որ թարգմանի Մարս եկն... Յայս ի սոյն ձայն անուանեցաւ դաստակերտն Մարմէս»: Մենք արդեն ծանոթ ենք Խորենացու ստուգաբանական «թարգմանական» մեթոդին Ամատունի տոհմանվան (7) և Կամսար անձնանվան (11) ստուգաբանություններից: Այս դեպքը միաժամանակ դրսևորում է իր Հիմքում ընկած նաև «կրկնակի ստուգաբանություն» մեթոդը:

(82) 11, 46. Արտաշեսը «անուանեաց զՀոփրոն, ուր ի վերայ դիակացն բանակեցաւ՝ Մարաց մարզ»:

«Մարաց մարզը» Խորենացին ստուգաբանում է «մար» ցեղանվան միջոցով, ստանց, սակայն, այն ստանձին Հիշատակելու, որը և ավելորդ կլիներ առկա Համատեքստում, ուր խոսվում է նաև «Մարմետի» մասին: Խնդիրն այստեղ այլ է: XIII դարի երեք արձանագրություններում այդ տեղանունը մի դեպքում Հիշատակված է Խորենացու ավանդած ձևով, մյուս երկուսում, սակայն, «Մարանց (այսինքն՝ մայրերի) մարզ»¹³, որ ավելի էրատեսական է թվում: Զի բացառվում, որ

¹³ Տե՛ս Գ. Халатьянц. Армянский эпос в "Истории Армении" Моисея Хоренского. М., 1896, ч. II, с. 233

Խորենացին, ունենալով երկու տարբերակ, ընտրել է իր պատմությունը կերտելու Համար Հարմարագույնը: (Հմնտ. Երուանդավան (22):

(83-84), 12. «Բայց գտելի ճակատում չինէ դաստակերտ և անուն կոչէ Հայք վասն յաղթութեան պատերազմին: Այնորիկ աղաբաւ և գաւառն այժմ անուանի Հայոց ձոր»:

Ի տարբերություն «Հայք» երկրանվան (59), որն ըստ Խորենացու գալիս է «Հայկից», «Հոյք» դաստակերտը, ըստ Համատեքստի, իր անվանումը ստացել է «Հայք» («Հայեր») ցեղանունից, ինչպես և «Հայոց ձորը»:

Դիտարկված 84 ստուգաբանական միավորները պատկանում են, ինչպես սալից սկզբում, այսպես կոչված «ժողովրդական» ստուգաբանության տեսակին, որը բնութագրվում է նրան մասնակից անուններ կամ բառերի արտաբերման, զուտ Հնչյունական նմանության պարագայով զուգադրմամբ և այդ հիմքի վրա նրանց կապի՝ մեկը մյուսից ծագելու հանգամանքի բացահայտմամբ:

Հայնորեն չարաչափելիով մեր օրերի գիտականաշուքը սիրողների կողմից, այն միանգամայն բնական է Խորենացու և նրա ժամանակի գիտություն Համար և այդ իմաստով պետք է գիտահետազոտական մեթոդ Համարվի:

Խորենացու մոտ հանդես եկող ստուգաբանությունների մեջ անշուշտ կան և՛ իր սեփական առաջարկները, և՛ նրա որդեգրած միավորները: Զանդվածաբար գտելի դրանք մեկը մյուսից, հատկորեն առանձնացնել «դրսից» նրա առած օրինակները զժովարին, իսկ ավելի ճիշտ՝ անհնարին գրքը է: Նկատի ունենալով Պատմահոր անսքող Հակոբը ստուգաբանությունների նկատմամբ, ինչպես և դրանց քանակությունն ու որակը, կանխավ կարելի է ենթադրել, որ դրանց մի սովոր մտքը, հավանաբար՝ մեծամասնությունը, առաջարկված է Հենց իր կողմից: Ինքը՝ Խորենացին, որոշ սուղ Հնարավորություններ է ընձեռում այդպիսիները առանձնացնելու Համար, սակայն Հետեկով էլ դրանց, զժվար է հասնել որևէ երաշխավորված արդյունքի:

Ստուգաբանությունները, ճնշող մեծամասնությամբ, մատուցված են որպես օրյեկտիվ փաստեր: Դրանք Հիմնականում ներկայացված են կամ ներդրածական ձևով, օր., Սեմը իր որդի Տարբանի անունով «զբաւառն անուանէ Տարան», կամ կրավորական ձևով, օր., Գառնի ձեռակերտն «Ի Գառնկայ... անուանեցաւ Գառնի» և կամ սրանց այլևայլ տարբերակներով:

Որոշ դեպքերում անվանակոչության փաստը չի արձանագրվում, այլ պարզապես ներկայացվում են ստուգաբանվող և ստուգաբանող տարբերը (եղբնոն նույնիսկ իրարից հետև), օր., «Աշտիշատ», Հաջորդ զլիտում՝ «յաշտից տեղիք» (25):

Խիստ սահմանափակ դեպքերում է, որ Խորենացին նշում է իր մասնակցությունը ստուգաբանությունը: Այսպես, նա գրում է. «Եւ զԱրծրունիսդ գիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ արծուի ունիս», իսկ այնուհետև՝ «Գիտեմ և զԳնունիսդ գինի ունիս», որտեղ «գիտեմ»-ը պիտի հասկանալ «կարծում եմ»: Երկու այլ դեպքում «գիտեմ»-ը փոխարինված է «ասեմ»-ով՝ «Ասեմ և զՍպանդանիսդ ի վերայ զհնարանաց, և Հավունիսդ՝ բազէակիրս և բազէակալս»: Երկու անգամ էլ Խորենացին ստուգաբանությունների նկատմամբ կիրառում է «ինձ թուի» արտահայտությունը:

Բնականաբար, մենք չենք կարող միայն այս սակավաթիվ ցուցանիչների

վրա հենվելով առանձնացնել դրանց վերաբերող ստուգաբանությունները մնացած զանգվածից և համարել վերջինս խորհնացու կողմից լիովին «գրսից» հավաքած, ուրիշների կողմից արված, ուստի և հրաժարվեցինք նման սահմանազատումից, գտնելով հանդերձ, որ այդպեղ շատ բան խորհնացուն է:

Այստեղ արժե, թերևս, երկու լրացում անել: Առաջինը կապված է ստուգաբանական յոթ դեպքի հետ (17, 41, 55, 60, 63, 64, 72), որոնք, բացի խորհնացուց, ներկայացված են նաև Անանունի մոտ: Մենք զննահատում ենք այդ երեւոյթը՝ որպես երկու հեղինակների կողմից ընդհանուր աղբյուրի օգտագործման արգասիք: Սրան չի խանգարում այն հանգամանքը, որ նշված յոթից միայն Հինգի ստուգաբանություններն են համընկնում երկու հեղինակների մոտ, երեքը՝ լիովին, երկուսը՝ փոքր տարբերությամբ, իսկ երկուսը չեն համընկնում Մամիկոնեան - Մամգան (խորհնացի) - Մամիկ և Կոնակ (Անանուն) և Մասիա - Ամասիա (խորհնացի) - Մարսակ (Անանուն): Դիտելով այս երկուսը որպես խորհնացու ներկայացրած այլընտրանք, համեմայնողնապ կարելի է ընդունել ողջ յոթնյակը որպես խորհնացու՝ «գրսից» առած փաստեր:

Երկրորդ վերապահությունը վերաբերում է «ասեն» («ասում են, որ...» իմաստով) բառով ներածվող երեք և «անուանեն» - ով ներածվող մեկ ստուգաբանություններին (վերջինը Արամի անունով մեր երկիրը այլ ազգերի կողմից Արմէն, Արմէնիք անվանվելու վերաբերյալ): Սրանք էլ, դիտվելով որպես, թեև անորոշ, բայց այնուամենայնիվ՝ հղումներ, թերևս պիտի դասվեն «գրսից» առածների թվին:

Այս բոլորը, սակայն, չեն հասակեցնում սահմանազատման խնդիրը և հնար չեն տալիս դասավարդելու ամբողջ նյութին ըստ «սեփական» և «գրսից առած» կատեգորիաների: Սակայն ներկայացված 84 ստուգաբանությունները դասակարգվում են մի շարք այլ կտրվածքներով: Առաջին երկուսը, բնակարար, թելադրվում են ստուգաբանական միավորի երկու տարբերով, որոնք են ստուգաբանվողը (պասսիվ) և ստուգաբանողը (ակտիվ): Ստուգաբանվող կամ պասսիվ տարբերակի կողմի տեսակետից նշված զանգվածը բաժանվում է երեք մասի՝ տոհմանուններ (նախարարական)՝ 27 միավոր, անձնանուններ՝ 19, տեղանուններ՝ 38: Երեք մասի է բաժանվում այն նաև ստուգաբանող կամ ակտիվ տարբերի առումով՝ իմաստային՝ 25 միավոր, անձնանունների՝ 54 և ցեղանունների՝ 5:

Այսպիսին է ստուգաբանական միավորների ընդհանուր պատկերը, որը և ներկայացված է վերը բերված մեր ցուցակում: Այստեղ արդեն նշմարվում է Պատմահոր՝ իր ձեռքի տակ եղած հատուկ անունների զանգվածից նպատակաուղաց ընտրություն կատարելու սկզբունքը, որի ընդհանուր էությունն է, ինչպես կոտանենք, քաղած նյութը օպտիմալ ասրբերակով «Հայոց պատմություն» շարադրմանը ծառայիցնելու նպատակը:

Իրականացման մեթոդիկայի տեսակետից ևս ստուգաբանությունը բաժանվում է երեք խմբի: Ամենասովորականը և ամենաընդգրկունը պարզ ստուգաբանությունների մեթոդն է, որի դեպքում ստուգաբանող բառը լիովին կամ մասամբ, կամ էլ որոշ չափով ձևափոխված վիճակում, հնչյունական առումով պարունակվում է ստուգաբանվող բառի ընդգրկում (օր. Զիւնական - ձիւն, Մաժաք - Մշակ, Վահունի - Վահագն): Սրանք կազմում են 66 միավոր:

Երկրորդը «թաքնված ստուգաբանությունների» մեթոդն է, որի դեպքում, ինչպես նշված է արդեն վերը (ՊԲՀ, 1998, 1-2, էջ 113), ստուգաբանող բառը անմիջականորեն չի պարունակվում ստուգաբանվող բառի մեջ, այլ ներկայացված է նրա մոտիկ կամ հեռու համարժեքով, կամ էլ նրա ֆունկցիոնալ նկարագրությամբ, օր. Սպանդուռի - (սպանդ, որը բացակայում է) - զինարան, Տուր - (տալ՝ «մասնիկ») - քություն, Ծրօնք - (ցրուկ) - բաժանվել, գերեզմանք - «ուր անկաւ Բիլ»: Սրանց թիվը ութն է:

Երրորդը «երկդիմի ստուգաբանություն» մեթոդն է, որի դեպքում ստուգաբանվող բառը բառի երկու մասերը առանձին - առանձին են ստուգաբանվում, ըստ որում մի մասը կարող է սովորական, իսկ մյուսը՝ «թաքնված» ձևով ստուգաբանվել (օր. Գնունի - զինի ունի, Աբքար - աւազ այր, Մոզղաշտէ - մոզի աշակերտ): Սրանց թիվն էլ տասն է:

Նորենացին ունեցել է մեթոդիկայի այլ, ավելի մասնավորացրած ձևեր, երանգներ, որոնց կիրառումը դրսևորվում է, այսպես ասած, «ողկույզների» ձևով: «Ողկույզների» առաջացման հիմքերը շատ այլազան են և, բացի այդ, նրանք կարող են խաչաձևվել, այսինքն՝ նույն ստուգաբանական միավորը կարող է տարբեր հիմքերով հանդես գալ մեկից ավելի «ողկույզների» մեջ: Բնութագրենք դրանցից մի քանիսը, չհավակնելով սպառելու խորհնացու ստեղծագործական կարողությունները:

Նախարարական տոհմանունների ըստ իմաստի ստուգաբանության դեպքերը երկու «ողկույզ» են կազմում: Մեկը բաղկացած է հինգ միավորից և հեցած է տվյալ տոհմի ներկայացուցիչների՝ արքունիքում կատարած պաշտոնի ընութագրման վրա, օր. «Ձիւնաւանսոջ ամուսնոցսմ պահակս և ձիւնակիրս»: Մյուսը՝ երեք միավոր հուշեր է պահպանում տոհմի նախահոր մարմնական կամ այլ առանձնահատկությունների մասին, օր. Դիմաքայան-«դիմաց կէս» ստուգաբանությունը տոհմի նախահորը մարտում հասցված ահալոր վերքի մասին է վկայում:

«Ողկույզների» մի շարան կազմված է միևնույն անձի կամ իրի, որպես ստուգաբանող տարր, օգտագործման դեպքերից: Այսպես, «բագին» բառով ստուգաբանված է երկու տեղանուն՝ Բագարան և Բագասան (կամ Բագնաց աւան): «Մար» ցեղանունով ստուգաբանված են Մարմէտ և Մարաց մարզ տեղանունները, այլև Մուրացեան տոհմանունը, Գեղամ անձնանունով՝ Գեղ (լեռ), Գեղարքունի (լեռ), Գեղարքունի (գավառ) և Գեղամի (դաստակերտ) տեղանունները: Հայք («Հայկիր») ցեղանվամբ՝ Հայք (դաստակերտ) և Հայոց ձոր (գավառ) տեղանունները: Պարսկերեն «ամատ» («եկավ») բառով Մարմէտ («Մարը եկա») տեղանունը և Ամատունի («Որպէս թէ «եկք») տոհմանունը:

«Ողկույզի» մի տարատեսակ է «կամ սար» (պարսկ. «կիս գլուխ») և «դիմաց» (դիմքի) կէս» (Հայերեն) միանշանակ արտահայտություններով, համապատասխանաբար, Կամսարական և Դիմաքայան տոհմանունների ստուգաբանումը:

«Ողկույզ» են Սեմ և Զրուան (ըստ խորհնացու՝ նույն Սեմը՝ «արևելյան կողմերում») անձնանուններով Սիմ (լեռ) և Զարուանդ (գավառ) տեղանունների և Սիսակ ու «Աղու» (Սիսակի մականունը) անձնանուններով Սիսական (Սիւնիք) և Աղուանք տեղանունների ստուգաբանությունը:

Մեթոդիկայի տեսակետից «որկույզ» են կազմում Երուսաղեմյան և Մարաց մարզ տեղանունները: Երկուսի մեջ էլ Խորենացին, մեր կարծիքով, փոփոխություններ է մտցրել ստուգաբանությունը ապահովելու նպատակով. Երուսաղեմյանը դարձրել է Երուսաղեմ(յ)-վան, և ստուգաբանել «վանել» բայով, իսկ «Մարանց»-ը դարձրել է «Մարաց» և ստուգաբանել «մար» ցեղանունով (22 և 82):

Սրանց հարում է Հաուուների և Վահուների տոհմանունների կազմավորումը այլ աղբյուրներում հանդիպող և, հավանաբար ճիշտ, Հաուուների (Հաուուուների) և Վահուների ձևերից՝ «Հաու» և «Վահաղն» բառերով ստուգաբանությունը դյուրացնելու նպատակով (4 և 37):

«Ողկույզներ» են նաև մի կողմից՝ Յարեթ, Գոմեր, Թիրաս, Թորգոմ և մյուս կողմից՝ Յապետոյթի, Մերոզ, Սիրաթ, Թակլազ անունների ստուգաբանական համադրումը և Բագարատ, Աշոտ, Վարագ և Սմբատ անունների ծագեցումն ու ստուգաբանումն իբր Հին Հրեական Բագադիա, Ասուդ, Վապարիա և Շամբատ անուններից:

Մենք որդեն այլ առումներով ծանոթ ենք Ամատունի տոհմանվան, Մարմետ տեղանվան և Կամար անձնանվան ստուգաբանություններին, բայց տվյալ համադրության մեջ նրանք մի «թարգմանական ողկույզ» են կազմում՝ ստուգաբանված լինելով ամետ - «նկալ» և կամ սար - «կես զուլխ» պարսկերեն բառերով: Ողկույզ են և Գին, Գնել, Սյուկ ու Արեղոյ անձնանունները, որոնք, չօգտագործվելով Հանդերձ Գոուուների, Սյուկների, Արեղեան նախարարական տոհմանունները ստուգաբանելու նպատակով, Հանդես են գալիս որպես պահեստային միջոցներ, և խաղում, հավանաբար, նշված տոհմանուններից ծնված անձնանունների դեր:

Կարելի է բազմացնել «որկույզների» թիվը, սակայն մեր թեմայի համար ավելի շահեկան է ներկայացնել նախորդի նման «չկայացած ստուգաբանությունների» ևս մի երկանդամ «որկույզ», որը բնականաբար, բացակայում է մեր ջուղակում: Ռշտունի և Գողթնեցի նախարարական տոհմանունների մասին Խորենացին գրում է. «Ոչ գիտեմ, թե՛ յանուն արանցն զգաւաւան անուանեալ, և թե՛ յանուն գաւաւացն զնախարարութիւնան կոչեցեալ» (11, 8): Այս բառերն ավելորդ անգամ բնութագրում են Խորենացու պրպտող միտքը, որը, սակայն, տվյալ դեպքում չի կարողացել գտնել խնդրի լուծումը և Հարկ է համարել խոստովանել այդ փաստը: Պատկերը լրացվում է նաև հետևյալ «չկայացած» ստուգաբանության դեպքով. «Եւ զգեցուցանողս իւր զձեռէս ի գաւակէ քանանացոց. և անուն կոչէ ազգին Գնթունիս, ոչ գիտեմ, էր աղագաւ» (11, 7), խոստովանում է Խորենացին:

Երկու խոսք էլ ավելացնենք Խորենացու՝ ստուգաբանություններին տրվող որակավորման վերաբերյալ: Այդպիսի երկու դեպք կա. Արամանեսարը, առում է Խորենացին, «գլեանն անուանէ յանկազոյն յիւր անուն Արագած» (11, 12): Ահա, սա, տարօրինակաբար, «յանկազոյն» է հնչել Խորենացու ականջին, թեև ստուգաբանող անվան միայն առաջին երեք տառն են առկա ստուգաբանվողի մեջ: Նույն գլխում կարդում ենք. «Սրսակ... զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբն Սրենիք. այլ պարսք յոտակազոյնս ևս Սրսական կոչէն» (1, 12):

Այս երկուսի համադրումից երևում է, որ իր ստուգաբանությունները բերելիս Խորենացին լավ է սարբերել, թե որն է «յստակազոյն», բայց և չի խորշել իր

չափանիշների «յանացված» կիրառումից, ինչպես «յանկազոյնի» դեպքում է, բանի որ դա բազմացնում էր նրա ստուգաբանական հնարավորությունները:

Բերված նյութից Հաուուոզ բոլոր այս ստուգաբանական կարվածքներից, մեթոդներից, դասակարգումներից, «որկույզներից», մեր կարծիքով, բխում է այն եզրակացությունը, որ ի դեմս Խորենացու ստուգաբանությունների, մենք սեննեք ոչ թե պատահական դեպքերի դանգված, այլ մշակված համակարգ, կիրառված որոշակի չափանիշներով, սկզբունքներով և որոշակի նպատակով, որի բնութագրմանն էլ անցնում ենք:

***

Սկզբնական այն տեղեկատվությունը, որը Հատուկ է ստուգաբանության բոլոր դեպքերին և նրա բուն էությունն է կազմում՝ դա Հատուկ անունների բացատրությունն է, նրանց ծագման, բուն իմաստի բացահայտումը, իհարկե խորենացիական ըմբռնմամբ: Օրինակ, Արմաւիր-Արամայիս ստուգաբանությունը բացատրում է Արմաւիր քաղաքանվան ծագումը և հիմնադրման հանգամանքները (60): Խորենացու 84 ստուգաբանություններից 51-ը կանգ են առնում այս առաջին աստիճանի վրա: Եվս 24 դեպք մտադրում են երկրորդ աստիճան: Այդտեղ, առաջին աստիճանի տեղեկատվության վրա կառուցվում է պատմական մեծ կամ փոքր դրվագ: Օրինակ՝ Դիմաքայան - դիմաք կէս ստուգաբանության վրա կառուցվում է ճակատամարտում տոհմի նախնու՝ դեմքի կեսից զրկվելու պատումը (6): Եվս մի քանի դեպքում ստուգաբանությունները հասնում են երրորդ աստիճանին: Այստեղ պատմական դրվագին գումարվում է մի լրացուցիչ տեղեկություն կամ առասպել, որն առնչվում է ստուգաբանությանը, բայց և զուրս է գալիս նրա սահմաններից: Օրինակ՝ Սոսանուէր - սոսի - ձօնել ստուգաբանությունից (15) հետևում է այդ մականունը կրած Անուշավանի՝ սոսիներին ձոնված լինելու հանգամանքը, իսկ այդտեղից էլ սկիզբ է առնում Արամավիրում Արամայակի տնկած սոսիների սոսավյունից գուշակություններ անելու՝ հնում ընդունված սովորության մասին պատմությունը: Վերջապես, առկա է նաև չորրորդ աստիճանը, որն իրենից ներկայացնում է այդ ստուգաբանությունների երրորդ աստիճանին (եթե դա առասպել է) գումարված՝ առասպելների խորենացիական «ճշմարտեցումը» (այս վերջին տերմինը հանգամանորեն կպարզաբանվի ստորև):

Ինչպես տեսնում ենք, Խորենացու ստուգաբանությունների տեղեկատվությունն առատ է, բայց և ոչ համարժեք, այսինքն՝ նրա տարբեր միավորները շատ տարբեր արժեք ունեն հենց Խորենացու համար և, ավելացնենք, նաև մեզ համար, որպես Խորենացու երկը Հետազոտողների:

Եվ այսպես, ի՞նչ, ինչպես արդեն սովոր ենք, դարձյալ առաջին Հերթին անդադրաւանք նախարարական տոհմանունների ստուգաբանություններին, ավագ պիտի շեշտենք, որ Խորենացին իզուր չի վստասել «Նախարարություն պատմաբանի» համբավը: Լիրավի, իր «Պատմություն» մեջ հանդես եկող բոլոր 50 նախարարական տոհմերը նա ջանացել է օժտել հնարավորին չափ հարուստ պատմություններով: Բնակամաբար, աղբյուրների ընձեռած հնարավորությունները տոհմերին այդ իմաստով բավական անհավասար պայմանների մեջ են դրել:

Խորհնացին փորձել է յուրաքանչյուր տոհմի համար հարցաթերթիկ լրացնել, որի հիմնական կետերն էին. ա) նախարարական տոհմի ծագումը, բ) նրա «նախարարացումը» և պաշտոնը (դերը) արքունիքում կամ պետական համակարգում, գ) տոհմի կարկառուն ներկայացուցիչները, նրանց բարի և չար գործերը (սխրանքներ, ապստամբություններ, հանցագործություններ և այլն), դ) տոհմի վախճանը (եթե տեղի է ունեցել մինչև հեղինակի ժամանակը):

Խորհնացին ջանացել է իրեն հասանելի բոլոր միջոցներով յուրաքանչյուր տոհմի համար լրացնել այս սխեման, և դրա մեջ մեծ դեր են խաղացել տոհմա-նունների ստուգաբանությունները: Ամենաքիչը, Պատմահորը հաջողվել է տալ նախարարական տոհմի ծագումը և նրա նախարարական շուքի սկզբնավորումը: Բայց սա էլ ֆեոդալական հասարակության մեջ նախարարական (ավատական) տոհմի ծանրակշռությունն ապահովելու համար ավելի քան կարևոր էր: Լավագույն դեպքերում տրվում է տոհմի փարթիսմ պատմությունը: Մյուս դեպքերն ըստ հագեցվածության դասավորվում են սրանց միջև:

Որպես նշված սխեմայի, հարցաթերթիկի լրացման (ընդ որում՝ տոհմանվան ստուգաբանության արդյունքների կիրառմամբ) ցայտուն օրինակ բերենք Վահու-նինների նախարարական տոհմը: Խորհնացին Վահունիներին չորս անգամ է անդրադարձնում, լրացնելով բերված հարցաթերթիկի բոլոր չորս կետերը:

Ա) 1, 31. «Սորա (Տիգրան Երվանդյանի - Գ. Ս.) որդի Բաբ, Տիրան, Վահագն, զորմէ ասնն առասպելք աշխարհիս... («Երկնէր երկին...» և այլն), և սորա են զարմբ Վահունիք»: (Ծագում):

Բ) 111, 8. «Բայց յորդոցն Վահագնի պտեալ արս, որք ինքնակամ ինդրեցին գմեհնից պաշտամունսն՝ պատուէ մեծապէս, ի ձեռն տայով նոցա զքրմութիւնն. և կարգէ ընդ առաջին նախարարութիւնսն, և անուն կոչէ Վահունիս»: (Նախարարության սկզբնավորումը, ինչպես և քրմապետության, կապված է, անկասկած, Վահագնից ծագելու հետ, որը և հատակվում է հաջորդ կետով):

Գ) 11, 12. Արտաշեսը «գտեալ յԱսիայ պղնձաձոյլ ոսկեգօծ պատկերս զԱրտեմիդեայ և զՀերակլեայ և զԱպողոնի՝ տայ բերել յաշխարհս մեր, զի կանգնեցնին յԱրմաւիր: Զօր առեալ քրմապետացն, որ էին յագգեն Վահունեաց՝ զԱպողոնին և զԱրտեմիդայն կանգնեցին յԱրմաւիր. իսկ զՀերակլեայն դառնապատկերս... զՎահագն իւրեանց վարկանելով նախնի՝ կանգնեցին ի Տարօն, յիւրեանց սեպհական գիւղն յԱշտիշատ, յետ մահուանն Արտաշիսի»: (Հանգամանք, դարձյալ կապված Վահագնից ծագելու հետ):

Դ) 11, 14. Տիգրանը (Արտաշեսի որդին) ցատուցեալ ընդ Վահունիսն, եթէ ընդէր յիւրեանց սեպհական իշխեցին կանգնել զպատկերն Հերակլի... ընկնու գնասա ի քրմութիւնէն, և զգիւղն յարքունիս անուս, յորում պատկերքն կանգնեցան»: (Վախճան, նորից կապված Վահագնից ծագելու հետ):

Ինչպես տեսնում ենք, Վահունի - Վահագն ստուգաբանությունը, ծառայելով Հանդերձ Խորհնացու նպատակներին, իր հետ նաև հետաքրքրաբույն տեղեկություններ է բերում Հայ Հեթանոսական կրոնի մասին:

Վերը մենք խոստացանք անդրադառնալ այն «պատմաստուսպեկական» մեկնաբանմանը, որին Խորհնացու համար հնարավորություն է ստեղծել Մուրացեան տէր-Մարացուցն տէր (80) ստուգաբանությունը:

Սրա հետ կապված պատումը նույնպես կարելի է տեղափոխել վերը նշված սխեմայի մեջ:

Ա) 11, 8. «Բայց յետ կարգելոյ զտուն թագաւորին (Վաղարշակի. - Գ. Ս.)՝ երկրորդ թագաւորութեանն լինէր ի գաւակէ Աժդահակայ, Մարաց եղիւոյ թագաւորի, որ այժմ Մուրացեան կոչնն: Քանզի ոչ ասնն նահապետաց պզկին՝ Մուրացեան տէր, այլ Մարացուցն տէր»: (Տոհմի և նախարարության ծագում):

Բ) Նույն տեղում՝ պաշտոնը արքունիքում՝ «երկրորդ թագաւորութեան»:

Գ) 11, 46. Արտաշեսը Երվանդի դեմ պայքարելիս միայն Մուրացեան տոհմի Նահապետ Արգամից էր երկուցում, ուստի և «առաքեալ պատգամ առ Արգամ, նահապետ Մուրացեան Հանդերձ բազում երդմամբք՝ թողուլ ի վերա նոր գոր ինչ պտեալ էր յԵրուանդայ, և կրկին այլ յաւելուլ, միայն զի գԵրուանդ թողեալ ի բաց գնացէ»: Քանի որ Արգամը կատարում է այդ պատգամը, ապա Արտաշեսը, դահակալելով, (11, 47) «Տայ և առնն քայլի և պատուականի Արգամայ զխոստացեալ գահն երկրորդական, և պսակ յակնթակապ...» և շատ ուրիշ բաներ:

Սակայն Սաթենիկ թագուհին սիրահարվում է Արգամին, ինչի շուրջը խոսվում է և առասպելում, որտեղ Արգամը Արգաւան է անվանված (11, 51): Սա սկսում է դավեր նյութի Արտաշեսի դեմ (1, 30):

Դ) Արտաշեսն իր որդի Արտավազդի ձեռքով սպերում է Մուրացեանների ապարանքը և սպանում Արգամին և նրա ազգի երեխիներին (11, 51):

Ինչպես տեսնում ենք, այս ամբողջ պատմությունը ևս հեցած է Մուրացեան (տոհմանուն) - «մար» (ցեղանուն) և սրա հետ իսախաձևելող Արգաւան-Արգամ (անձնանուններ) ստուգաբանությունների վրա:

Մուրացեան - մար ստուգաբանությունն իր հուկից բերում է վիշապագուների առասպելը: Այն ծայր է առնում մարաց Աժդահակ (= վիշապ) թագավորից: Սրան հաղթելով ու սպանելով, Տիգրան Երվանդյանը վիշապագուներին՝ իրենց թագուհի, Աժդահակի առաջին կին Անուշի հետ միտսին բնակեցնում է Մասիս լեռան վիհում, մինչև Գողթան սահմանը: Այստեղից է ծագում վիշապագն Արգամներ, որն, ըստ Խորհնացու, նույնանում է Մուրացեան (Մարացուց տէր) Արգամի հետ: Ըստ առասպելի, վիշապագուները գողանում են Արտաշեսի որդի Արտավազդին և տեղը դե են դնում:

Պակաս ցուցադրական չէ նաև Արծրունի - արծուի ունի ստուգաբանությունն արծարծումը: Խորհնացին գրում է. «Եւ Արծրունիդ զիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ արծուի ունիս, որք արծուիս առաջի նորա (Վաղարշակի թագավորի. - Գ. Ս.) կրէին» (11, 7):

Ինչպես տեսնում ենք, այսքանը լրացնում է Խորհնացու Արծրունիներին ներկայացրած հարցաթերթիկի միայն Բ), այն է՝ արքունիքում ունեցած պաշտոններին վերաբերող կետը, իսկ մնացած կետերը, պիտի ստեղծել շարապրված են «Պատմություն» մեջ այլ նյութերի հիման վրա:

Սակայն այստեղ մենք հանդիպում ենք ստուգաբանությունից բխող տեղեկատվության միանգամայն այլ ուղղության: Խորհնացին շարունակում է Հենց ընդհատված տեղից այսպես. «Թողում գառասպելացն բաջադանս, որ ի Հաղամակերտին պատմին, մանկան նիրհելոյ անձրև և արև հակառակալ, և հովանի թուչնոյ՝ պատանույն թալկացելոյ»:

Այստեղ պարզորոշ կերպով խտսվում է Արծրունի տոհմանվան ստուգաբանությունը մեկ այլ, «Հաղամակերտյան» (այսինքն, քանի որ Հաղամակերտը Արծրունիների նաապայրն էր, ապա՝ տոհմական) տարբերակի մասին: Խորենացին վճռակամորեն ժխտում է այդ տարբերակը (որը, ի դեպ պատկանում է «Թաքնված» ստուգաբանության տեսակին), որպես առասպելական: Սակայն, բացի «Իրականառասպելական» Հակադրությունից, որը սովորական է Պատմահոր Համար, այստեղ կա և մեկ ուրիշը: Խորենացու ստուգաբանությունը առաջարկված է մեծապետական դիրքերից, այստեղ շեշտված են Արծրունիների ծառայողական ֆունկցիաները՝ թագավորի նկատմամբ, իսկ «Հաղամակերտյան», այսինքն՝ տոհմական տարրերակը Հենվում է Հեքիաթային տարածված մի սյուժեի վրա՝ Հակաթական թռչնի թևերի Հովանու տակ փրկություն գտած մանկան մասին: Հաս որում այդ սյուժեն իր շարունակության մեջ, փրկված մանկանը սովորաբար Հասցնում է մեծապետի պատվերի և դիրքերի: Նկատի ունենալով Խորենացու ստոր վերաբերմունքը Արծրունիների նկատմամբ, նրա մոտեցումն այս Հարցին լիովին բացատրելի է: Այս կապակցությամբ բավական Հետաքրքրություն են ներկայացնում Արծրունիների տոհմական պատմիչ Թովմա Արծրունու Հաղորդած անդեկությունները, որոնց մեջ կատարյալ մոտացություն են սրված Խորենացու ներկայացրած երկու տարբերակներն էլ, թեև դրանք, Խորենացու ամբողջ երկի Հետ միասին, անշուշտ, ծանոթ են եղել Թովմային¹⁴:

Այսպես թե այնպես, բայց Խորենացու ներկա ստուգաբանությունը Հարստացնում է նրա պատմությունը (նաև Հայ առասպելաբանությունը) մի նոր առասպելով՝ պատանու և արծվի մասին:

Նախարարական տոհմանունների ստուգաբանություններից ծագող տեղեկատվության ցուցադրումը կարող է երկարորեն շարունակվել, այն սարքեր չափերով ընդգրկում է բոլոր ստուգաբանված դեպքերը: Սակայն անձնանունների

¹⁴ Թովմայի վարդապետի Արծրունու Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. Թիֆլիս, 1917, 1, 2, էջ 83-84: Թովմայի Համար նվաստացուցիչ պիտի լինեն Ասորեստանի Մենեքերիմ թագավորի որդիներ Աղրամելիքից և Մանասարից ծագող Արծրունիներին Համարել թագավորի արծվակիրներ: Իսկ «Հաղամակերտյան» տարբերակի բացակայությունը, թերևս, կարելի է բացատրել այսպես՝ դարերի ընթացքում այն դուրս էր մղվել տոհմական բանավոր ավանդությունից, ուստի և խորթ էր թվում Թովմային:

Թովման առաջ է քաշում Արծրունի տոհմանվան դարձյալ «արծուի» բառով ստուգաբանման միանգամայն այլ մեկնաբանություններ: Նա գրում է. «Խնդրէ զնա (Արծրունիների) Կյուրոս անունը կրող նախնուն - Գ.Ս.) Վաղարշակ յԱրշակայ և առնու սոճ զնա ընդ իր ի Հայս, և անուանէ զնա Արծրունի, առաջին լինելով նորա ի դաշտավայրին Արծուիք կոչելոյ. դարձեալ ըստ պատահման և տարբերութեան՝ արծուունըն կերպարանօք: Բայց ոչ զհոնմ, թէ յանուն աշխարհին թէ ըստ կերպարանին անուանեաց զնոսա Արծրունի: Երկրորդ վասն բնակութեան արիւթեանն, արծուաբար քաջաարտապէս խելագիրութեանցն ի մարտս պատերազմացն՝ յարծուխ առակելին զնոսա»: Ինքը՝ Թովման, նախապատմությունը տալիս է այս մեկնաբանություններից առաջինին: Դեռ ավելին, թագավորական արծվակիր լինելու պարտականությունը Արծրունիներից էլ ավելի Հեռացնելու նպատակով, Թովման վերագրում է այն մեկ այլ տոհմի: Հատկանշական է, որ դեռ Համար ընտրվում է Աժդահակի գալականներից ծագող տոհմը, որը Խորենացու մոտ անվանված է Մուրացեան, և որի նահապետները, ըստ Խորենացու, եղել են թագավորության երկրորդ դեմքերը, այսինքն, խաղացել են այն դերը, որը, թերևս, ակնկալում էին իրենք Արծրունիները:

ստուգաբանությունը ևս քիչ բան չի տալիս: Բերենք մի քանի օրինակ: Այսպես, Սանատրուկ-«սուրբ Սանտույ» (9) զուգրի Սանտուր Հանդես է գալիս որպես Սանատրուկ արքայի դայակը: Կորդվայ լեռներում ճանապարհորդելիս ընկել են բքի տակ, թաղվել ձյան մեջ: Դայակը երեք օր ու գիշեր պահել է մանկանը իր կրծքերի միջև, փրկել: «Ձորմէ առասպելաբանեն,- գրում է Խորենացին,- եթէ կինդանի իմն նորահրաշ սպիտակ յաստուածոցն առաքեալ՝ պահէր զմանուկն»: Բայց իսկույն եւթ, իր սովորություն Համաձայն, Պատմահայրը ձգտում է «ճշմարտեցնել» առասպելը. «Բայց որչափ մեք եղար վերահասու՝ այսպէս է, շուն սպիտակ ընդ խնդրական լեալ, պատահեաց մանկանն և դայեկին» (11, 36): Այստեղ ևս ստուգաբանությունն իր Հետ առասպել է բերում:

Արա Գեղեցիկի թու Անուշավանի Սօսանուեր պատմափոխորդը և դրա ստուգաբանությունը որպես «սօսիներին ձօնյալ», նոր լույս է սփռում Հայ Հեթանոսական կրոնի և ծիսակատարությունների խավար բնագավառը: Այստեղ Հանդես է գալիս ոչ միայն Հին Հայերի՝ սոսիների ստղարթների սոսափյունից գուշակություններ անելու սովորույթը, այլև դրան, Հավանաբար «Սօսանուեր» պատմափոխորդում և սրբավայրի քրմապետի պաշտոնով Հայոց նահապետների անմիջական մասնակցությունը փաստը: Դրանք, ըստ Խորենացու, սկզբնավորված պիտի լինեին դեռևս Արամանյակի ժամանակ (1, 20):

Առեղծվածի առջև է կանգնեցնում Վայկունիք - Վայկուն ստուգաբանությունը: Վայկունիքը գաւառ է (ըստ Խորենացու՝ լեռ) Սևանա լճի ավազանում, Վայկունը՝ Հայաստանն ասպատակած մի «յեղուգակ», որը «խուղէր գերիկին Հայոց» այն պահին, երբ Հայոց Տիգրան թագավորը պաշարում էր Պարսիստինի Պողոմայրէ քաղաքը: Լսելով Վայկունի մասին, Տիգրանը, փրկագին ստանալով քաղաքից, շտապում է Հայաստան (11, 14):

Առեղծվածայինն այն է, որ, ինչպես ասվել է վերը, Տիգրանի կողմից Պաղոմայրի պաշարման, փրկագին, Հայաստանից ստացված ըոթի և Տիգրանի աճապարելու պատմությունն անում է նաև Հովսեփոս Փրավորոսը՝ իր «Հրեական պատերազմի» մեջ: Բայց նրա մոտ Հայաստանը «խուղողը» ոչ թե Վայկուն է, այլ Հռոմեական զորավար Լուկուլոսը: Թե սա ինչպես է վերածվել Վայկունի՝ այդ է առեղծվածայինը և սրա բացատրությունը մենք դեռևս չունենք¹⁵: Սակայն Խորենացու այս տեղեկատվությունը ինքնին շատ Հետաքրքրական է, այն լրացնում է նրա Պատմության մի քանի նմանօրինակ տեղերի թիվը:

Կարելի է բազմացնել և անձնանունների Հետ կապված օրինակները, բայց ավելի նպատակահարմար է այժմ էլ դիմել տեղանունների ստուգաբանության բերած տեղեկատվությանը, որն, անսպասելիորեն շատ ուրույն կերպարանք է ձևաբերում:

Ստուգաբանված տեղանունների ընդհանուր թիվը 38 է: Աշխարհագրական տեղաբաշխման տեսակետից դիտարկելիս, գտնում ենք, որ դրանցից երկուսը՝ Հայր և Արմեն (Արմենիկը), ընդգրկում են ողջ Հայաստանը, 5-ը ցրված են, ըստ որում դրանցից մեկը՝ Մաթաբը, Հայաստանից դուրս է: Մնացած 31-ը խիստ կենտրոնացած են. 8-ը՝ Վանա լճի շուրջը, 23-ը՝ Արարատյան դաշտում և նրա շրջա-

¹⁵ Մանանդյանի բացատրությունը (Քննական տեսություն Հայ ժողովրդի պատմության, Հ. Ա., Երևան, 1944, էջ 189) Համոյից Համարել չի կարելի:

կայքում: Ի՞նչ է Հետևում այստեղից: Արդյո՞ք այն, որ Արարատյան դաշտը մասամբ և Վանի շրջակայքը, ավելի ծանոթ էին խորհրդանշան, քան Հայաստանի մյուս, ստուգաբանված տեղանուններից զուրկ շրջանները: Այսպիսի եզրակացությունը Հապճեպ կլինի և Հակասում է այն փաստին, որ «Հայոց պատմություն» մեջ, բացի մեր 38 տեղանուններից, Հիշատակված են ևս շուրջ 120 տեղանուն, որոնցով բավականաչափ Հաղեցված են, բացի մեր նշած երկու շրջանից, նաև մյուս շրջանները:

Արդ, ինչո՞ւ խորհրդանշան Հավասար աչքով չի նայել նաև այդ շրջաններին և զրկել է ստուգաբանությունից նրանց տեղանունները, մանավանդ որ կան այնտեղ այդ նպատակին ծառայելիք նաև Համար շատ հարմարները, ինչպես օրինակ, Աժդանական, Աղթամար, Արարաղ (!), Բագրեանդ, Զարիշատ, Խրամ, Հաշտեանք, Մարանդ, Վայոց ձոր, Փայտակարան և այլն, և այլն: Անշուշտ, ստուգաբանական միջոցների պակասությունը չէ, որ ետ է պահել խորհրդանշան ընդգրկելուց իր համակարգում նաև դրանք, դրանց մի մասը, կամ ուրիշները, այլ նրա Հետապնդած Հատուկ նպատակները:

Տեղանունների նշված խմբերը ուշադրությունը գնեցին պարզվում է, որ խնդիրը իրենց՝ աշխարհագրական շրջանների մեջ չէ, այլ նրանց Հետ կապված մի այլ երևույթի: Ինչո՞ւ են աչքի ընկնում խորհրդանշան Պատմություն մեջ նշված երկու՝ Վանի և Արարատյան դաշտի շրջանները: Անշուշտ, առասպելների արտակարգ հարստությունը: Համոզվելու համար, որ ստուգաբանությունների նշված կուտակման պատճառը Հենց այդ է, որ դասավորում ենք դրանք մեկ այլ կտրվածքով, քան արված է մեր Հիմնական ցուցակում, այն է՝ ըստ առասպելների: Այդ դեպքում ստանում ենք հետևյալ պատկերը: 38 ստուգաբանված տեղանուններից 4-ը կապվում են Օլիմպիոսի պատմած՝ աստվածաշնչական Սեմի՝ Հայաստանի բնակեցման առաջին փուլին վերաբերող առասպելին (1, 6): Դրանք են.

- Սիմ (լեռ) - Սեմ
- Զարուանդ - Զրուան
- Տարօն - Տարբան
- Ցրօնք - Սեմի որդիներից բաժանման վայրը

Հաջորդ Հինգը կապված են Մար Աբաս Կատինայի պատմած՝ Հայկ Նահապետի՝ Հայաստանի բնակեցման երկրորդ փուլին վերաբերող առասպելին (11, 11): Դրանք են.

- Հայք (երկիր) - Հայկ
- Հայք (գաստակերտ) - Հայք (Հայեր)
- Հայոց ձոր - Հայք (Հայեր)
- Հարք - Հարք (Հայեր)
- Գերեզմանք - Բեյլի մահվան վայրը

Եվս երկուսը կապված են Արամի արշավանքների ավանդություն Հետ (1,14): Դրանք են.

- Արմէն, Արմէնիկք - Արամ
- Մաժաք - Մշակ

15-ը կապված են Արամանյակի և նրա սերունդների՝ Արարատյան դաշտի և նրա շրջակայքի բնակեցման առասպելի Հետ (1, 12): Դրանք են.

- Արաբան - Արամանյակ
- Արմալի - Արամայիս
- Երախ - Երաստ
- Շիրակ - Շարայ
- Մասիս - Ամասիս
- Փառախոտ - Փառոխ
- Յուրակերտ - Յուրակ
- Գեղ (լեռ) - Գեղամ
- Գեղարքունի (գաւառ) - Գեղամ
- Գեղարքունի (լիճ) - Գեղամ
- Գեղամի (դաստակերտ) - Գեղամ
- Գառնի - Գառնիկ
- Սիւնիք, Սիսական - Սիսակ
- Այրարատ - Արայ
- Աղուանք - «Աղու»

Մնացած 12-ից 5-ը կապված են Օլյուսպ քուրմի պատմած Երվանդ - Արտաշես պաշարի Հետ (11, 46): Դրանք են.

- Բագարան - Բագին
- Մարմետ - «մար ամատ»
- Մարաց մարդ - մար
- Երուանդավան - վանել
- Մնուրց - բաղմամբիվ և տարբեր կենդանիներ

Վերջին 7-ը չեն միավորվում որևէ պիտակի տակ: Դրանք են.

- Վայկունիք - Վայկուն
- Վանանդ - Վուսդ (Վինդ)
- Արշարունիք - Արշալի
- Մանեայ այրք - Մանի
- Բագաւան - Բագին
- Որթք - որթ
- Աշտիշատ - «յաշտից տեղից»

Այսպիսով, 38 ստուգաբանված տեղանունից 26-ը կապվում են խորհրդանշան մանրամասն շարադրած՝ Հայ ժողովրդի ծագման և տարածման առասպելափանդությունների Հետ: Այստեղ դժվար է միտում և նպատակ չտեսնել: Խորհրդանշան ցանկացել է այս, իրեն հատկապես սիրելի դրվագները, կարծես, նկարագրող և առավել շոշափելի, տեսանելի դարձնել, նրանց մեջ Հանդես եկող Սեմի՝ զեպի Տարոն, Հայկի՝ զեպի Հարք և Վանա լճի ավազանը, Արամանյակի՝ զեպի Արարատյան դաշտ և նրա սերունդներից, հատկապես Շարայի, Գեղամի,

Միակի երթուղիները, որոնք տանում են, Համապատասխանաբար, դեպի Շիրակ, Սևանի ավազանը, Մյունիք և Աղվանք: Վերջապես, Արամի Հաղթարչավը դեպի Կապադովկիա:

Գալով Արտաշեսի և նրա՝ Երվանդի դեմ մղած պայքարի ու Հաղթանակի պատմությունը, խորենացին, Հավանաբար, իր գնահատականների սանդղակում, ինչ-ինչ պատճառներով, այն դասել է մյուսների շարքը:

Հայագիտություն մեջ արձանագրված է, որ Մովսես խորենացու պահպանած այս առասպելը - սովանդությունները՝ գոնե երթուղիների իմաստով, իրենց Հաստատումն են գտնում իրերին ժամանակակից, այսինքն՝ մ. թ. ա. II Հազ. վերջին և I Հազ. առաջին դարերի սեպագրական՝ խեթական, ասորեստանյան, ուրարտական, այլև Հին Հունական և Հին պարսկական աղբյուրների մեջ¹⁶: Մովսես խորենացու մատուցած ստուգաբանություններն, այսպիսով, իրենց ժողովրդաստուգաբանական բնույթով Հանդերձ, կարծես լապտերայուններ շարելով, բավականաչափ Հստակեցնում են այդ երթուղիները, նպաստելով Հայերի և Հայերենի՝ լեռնաշխարհով մեկ տարածման ընդհանուր պատկերի վերարտադրմանը:

Ի եզրափակումն սույն աշխատության, անհրաժեշտ ենք Համարում անդրադառնալ խորենացու ստուգաբանական Համակարգին ևս մի տեսանկյունից:

Նախորդ շարադրանքից կարելի էք Համոզվել, թե որքան սերտորեն են կապված խորենացու ստուգաբանությունները իր իսկ պատմած առասպելների Հետ: Սակայն, խոսքս այստեղ լինելու է ոչ թե այդ կոնկրետ նյութական կապերի մասին, այլ վերաբերում է խորենացու ստեղծագործությունն ստուգաբանական և առասպելական ոլորտների ավելի բարձր մակարդակի փոխառնություններ, կարելի է ասել, նրանց Հարապատկանությունը, եթե ոչ նույնությունը:

խորենացու Հանդես բերած առասպելները երկփեղկ են: Փեղկերից մեկը բուն առասպելն է, որը շատ վաղ գույներով, Հաճախ մանրամասն, երբեմն էլ բառացի մեջբերումներով շարադրում է Պատմահայրը: Մյուս փեղղը առասպելի «ճշմարտեցված» տարբերակն է: Առասպելների «ճշմարտեցման» այդ երևույթը դեռևս 100 տարի առաջ դիտարկելու ու փայլուն բնութագրել է և «ճշմարտեցում» տերմինն էլ առաջարկել Մանուկ Աբեղյանը: Այն կայուն է Պատմահոր՝ իր իսկ շարադրած առասպելների գերբնական, «Հրաշքային», պարզապես նաև արաստվոր կողմերը, նրանց «այլաբանությունները» (խորենացու բառն է) բանականորեն մեկնելու, Հրաշքերծելու և այդպես մշակված տարբերակով ընթերցողին ներկայացնելու մեջ:

Օրինակները բազմաթիվ են և չափազանց Հանրահայտ, որպեսզի այստեղ դրանք կրկնելու անհրաժեշտություն լինի: Հիշեցնենք միայն Արտաշեսի, Սաթի-նիլի առասպելները: Միայն «ճշմարտեցման» մասին մեր ասածը շոշափելի դարձնելու Համար վերհիշենք մանուկ Սանատրուկ արքայի՝ ձյան տակից փրկվելու մի քանի էջ առաջ մեջբերված դեպքը, ուր առասպելում փրկվելն աստվածներից ուղարկված «նորահրաշ սպիտակ էակ» է, իսկ ըստ խորենացու «ճշմարտեցված» տարբերակի՝ պարզապես սպիտակ մի շուն:

Այսպես, ուրեմն, առասպելները խորենացու մոտ «երկփեղղ» են: Երկու

¹⁶ Տե՛ս Գ. Ս ա ռ գ ս յ ա ն. Մովսես խորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները - ՊՐՀ, 1992, N 2-3, էջ27-50:

փեղղերից մեկը, բուն առասպելը, իր ողջ կառուցվածքով, որպես միավոր վերցված է ժողովրդի բերանից, այնպես, ինչպես կա: Մյուս՝ «ճշմարտեցված» փեղղը խորենացու բանականության ծնունդն է, այն, որպես խնդրի լուծում փնտրված է ու գտնված: Բայց այդ երկու փեղղերը Հակադիր են, իրարամերժ: Նույն նյութի մասին մեկը մի կերպ է պատմում, մյուսը՝ բոլորովին այլ կերպ, «ճշմարտեցումը» մերժում, քայքայում է բուն առասպելը: Միևնույն ժամանակ Պատմահոր նպատակն առասպելը «ճշմարտեցնելիս» ժխտական, ավերիչ է ամենևին, այլ կառուցողական: արարիչ: Իր բանական մոտեցումներով խորենացին ցանկանում է ոչ թե ոչնչացնել առասպելը, այլ վերակառուցել, գտնել նրա թաքնված իմաստը, բացել «այլաբանությունը» և պիտանի դարձնել բուն պատմության շարադրանքի մեջ օդատգործելու Համար:

Եթե մենք այժմ խորենացիական առասպելը իր երկփեղղվածությամբ և դրանից ծագող հետևանքներով Համեմատենք խորենացիական ստուգաբանությունների Հետ, ապա դրանց մեջ նմանություն, զրեթե նույնություն կարձանագրենք:

Հիրավի, ստուգաբանությունները նույնպես երկփեղղ են: Փեղղերից մեկը ստուգաբանվող միավորն է, մյուսը՝ ստուգաբանողը: Դրանցից առաջինը վերցված է իրականությունից, աշխարհից, նաև առասպելից: Դա տոճմանուն է, անձնանուն կամ տեղանուն: Մյուսը, ստուգաբանողը, փնտրված է, գտնված որպես խնդրի լուծում, այսինքն՝ խորենացու բանականության արգասիք է, այն դեպքում, երբ մատուցված է «գրքից» պատրաստի վիճակում (այդ դեպքում էլ «գրքում» է փնտրված ու գտնված): Ստուգաբանությունների երկու փեղղերը, ինչպես և առասպելների փեղղերը, Հակադրություն են ներկայացնում և ակտիվ կողմը՝ ստուգաբանողը, որպես կանոն, քայքայում, մերժում է պասսիվ, ստուգաբանվող կողմին, ճիշտ և ճիշտ, ինչպես «ճշմարտեցումը»՝ բուն առասպելին, պարտադրելով նրան իրեն խորթ տեսք: Օրինակ, «արծուի ունի» ստուգաբանողը «Արծրունի» ստուգաբանվողին պարտադրում է լինել «Արծուկունի»: Ճիշտ է, խորենացին գործը չի Հասցնում մինչև այդօրինակ ձևափոխումները, քանի որ ստուգաբանվող տարրերը՝ տոճմանունները, անձնանուններն ու տեղանունները չափազանց Հաստատուն են և ձևափոխման անհնարակա, բայց որոշ փորձեր, այնուամենայնիվ, անում է, ինչպես տեսանք վերը¹⁷:

Միևնույն ժամանակ, խորենացու նպատակը՝ ստուգաբանելիս, ինչպես և առասպելը «ճշմարտեցնելիս», ամենևին ժխտական չէ, այլ կառուցողական, արարիչ: Նա ցանկանում է ոչ թե խեղել ստուգաբանվող միավորը (կամ առասպելը), այլ իմաստավորել, դյուրըմբռնելի և, ի վերջո, պիտանի դարձնել իր ստույգ պատմության մեջ ներմուծելու Համար:

Այսպիսով, դիտարկված երկու ստեղծագործական միջոցները՝ խորենացու կիրառմամբ, իրենց բնույթով ակնհայտ Հարապատկություն են ցուցաբերում միմյանց նկատմամբ, գրեթե նույնանում են:

Որպես այդ Հարապատկություն - նույնություն ցուցանիչ և խորհրդանիշ կարելի է ներկայացնել խորենացու կողմից առասպելների «ճշմարտեցման» մի

¹⁷ Օրինակները վեր բերված են: «Երուանդական»՝ «Երուանդաւանի», «Մարաց մարզ»՝ «Մարանց մարզի», «Վահունի»՝ «Վահուունու», «Հաւունի»՝ «Հաւ(ե)ունու» փոխարեն:

դեպք, որը միևնույն ժամանակ, նրա առաջարկած ստուգաբանություններից մեկն է: Դրան մենք արդեն վերը Հանդիպել ենք, բայց արժե նորից մեջ բերել:

«Զայս կամելով երգել յուսասպեան՝ Դոմեա զումն ասեն եկեալ,- գրում է Խորենացին,- սր է ինքն կայր Դոմեախանոս. ոչ ինքն եկեալ այր, այլ զհրաման նորա և զգորս այլաբանելով յանուն նորա կոչեն» (II, 54):

Այստեղ Դոմեա - Դոմեախանոս զույգը միաժամանակ և՛ ստուգաբանություն է, և՛ «ճշմարտեցում»: Հատկանշական է նաև «այլաբանել» բառի օգտագործումը: Այդպիսի մի դեպք է նաև Արգտուան - Արգամ ստուգաբանություն - «ճշմարտեցումը»: Ասվածը չի նշանակում, թե Խորենացու ստուգաբանությունների և «ճշմարտեցումների» միջև ոչ մի տարբերություն չկա: Նրանք ունեն իրենց օրյեկտիվ առանձնահատկությունները թե՛ մասնակիցների տարբեր բնույթի և թե՛ մշակման մեթոդների մեջ: Բացի այդ, ամենացայտունը դրանց տված արդյունքների տարբերությունն է: Եթե Խորենացու՝ վառ գույներով շարադրած առասպելը նրա իսկ «ճշմարտեցուցիչ» մամլիչի տակով անցնելով դուրս է գալիս մեծ մասամբ նահանգած, աղքատացած, գույները խամրած տեսքով, որը, սակայն, նրա համար գերազանցիկ է, ապա ստուգաբանության դեպքում պատկերը ճիշտ հակառակն է: Ստուգաբանված անունը ոչ միայն իմաստավորվում է (Իհարիկ, Խորենացու ընկալմամբ), այլև, ասես, թե և առնում, լուռ ու մունջից դառնում խոսուն, նշանակալից, լույս է տալիս, հատկապես՝ տեղանունները: Օրինակ Սիմ լեռը՝ Սեմով ստուգաբանվելով, աստվածաշնչական շուք է ստանում, «Գերեզմանք»-ը, որպես Բելի նետահարման վայր դառնում է պատմական հուշարձան, Մաժաբը՝ Մշակ-ով ստուգաբանվելով ստանում է իր Հիմնադրման պատմությունը և այլն: Այդպես և՛ տոհմանունները, և՛ անձնանունները:

Սակայն, եթե առասպելի «գլուխաթափման» և ստուգաբանության «գլուխազարդման» երևույթը մեզ համար ակներև է, ապա Խորենացու աչքում այն գոյություն չի ունեցել: Նրա աբսոլուտիստական (գնահատաբանական) աստվածային մերից շատ է տարբերվում: Երկու այդ հակադիր արդյունքները նրա համար ունեն միևնույն արժեքը, միևնույն տարրությունը՝ երկուսն էլ «ճշմարիտ» են, երկուսն էլ հավաստի և պիտանի ներմուծվելու նրա ստույգ պատմության Հյուսիսի մեջ:

Մենք կիրառեցինք Մ. Աբեղյանի 100-ամյա պատմություն ունեցող «ճշմարտեցում» պատրաստի բնորոշումը, փաստորեն տարածելով այն, բացի առասպելներից, որոնց կապակցությամբ այն ներմուծված է, նաև ստուգաբանությունների վրա: Շարունակելով, մենք կարող ենք որոնել և գտնել «Հայոց պատմության» նաև այլ ոլորտներ, բացի երկու քննարկվածներից, որոնք ևս կարող են միավորվել այդ պիտանի ներքո և ծառայել, այսպիսով, Խորենացու ստեղծագործական գինաուցի ավելի խոշոր, ընդգրկուն միավորների բացահայտմանը:

Որպես այդպիսի ոլորտի նմուշ, կարելի է բերել այն իրավիճակը, երբ միևնույն իրողարձություն կամ երևույթի մասին Պատմահայրն ունեցել է տարբեր աղբյուրներից ծագող հակասական տեղեկություններ, որի առջև նա չի ընկրկել, այլ դիմել է «ճշմարտեցման» ուղուն: Իսկ, որպես դրա բազմաթիվ կոնկրետ օրինակներից մեկը, կարելի է ներկայացնել 40 տարի առաջ «Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մովսես Խորենացու մոտ» իմ հոդվածում Հրապարակված Հետևյալ զրվագը: Խորենացին պատմում է Տիգրան Միջինի՝ դեպի Պարսստին կատարած

արշավանքի, այնտեղից հրեա բնակչության, այդ թվում և քահանայապետ Հյուրկանոսի, գերեվարման և Հայաստանի քաղաքներում բնակեցման մասին: Խորենացու այս ծավալուն հատվածը գրեթե ամբողջությամբ կրկնում է Հովսեպոս Փրավիտի «Հրեական պատերազմի» համապատասխան հատվածը, բացի... արշավանքի մասնակիցների անուններից և գերեվարության պարագաներից: Հովսեպոսի մոտ հայերի փոխարեն գործում են պարթևները, և այն և, որ պիտավորն է, հրեից քահանայապետ Հյուրկանոսը գերեվարվում է ոչ թե Հայաստան, այլ... Բաբելոնիա:

Սակայն, ի հեռույն Հովսեպոսի, Փավստոս Բուզանդը կարճառոտ հարցով դում է, որ Տիգրանն է Հյուրկանոսին գերեվարել Հայաստան... (IV, 55):

Մենք արդեն տեսանք, թե ինչպես է լուծել խնդիրը Խորենացին: Հետևելով Փավստոսի հաղորդածին, նա Հովսեպոսի ամբողջ այդ դրվագը, իր մանրամասնություններով, շուտ է տվել հայերի վրա: Չմոտանանք, որ մեր խնդիրն այստեղ պատմական ճշմարտության բացահայտումը չէ ամենակին...¹⁵:

Բերված օրինակի մեջ պարզորոշ արտահայտվում է և «ճշմարտեցումը»: Ավելին: Նրան հատուկ են առասպելների և արտահայտությունների համար վերը նշված բոլոր հատկանիշները: Նախ, ներկայացված օրինակը «երկրեղի» է՝ կազմված երկու տարբեր աղբյուրների տվյալներից: Ապա, այդ տվյալները հակադիր են, իրարամերժ: Նույն նյութը նրանք տրամագծորեն տարբեր ձևով են արտացոլում: Բուզանդի ասածը մերժում, քայքայում է Հովսեպոսի արած պատմությունը: Միևնույն ժամանակ Խորենացին, Հովսեպոսի պատմածը Բուզանդով «ճշմարտեցնելիս», ունի ոչ թե ավերիչ, այլ արարիչ, կառուցողական նպատակ՝ դարձնել այն իր պատմության զրվագներից մեկը:

Ինչպես ակնարկվեց վերը, այս ոլորտից կարելի է և շատ ուրիշ օրինակներ բերել: Իսկ մեր կարծիքով, ավելի մանրազնին և լայն դատարկելով ամբողջ խնդիրը՝ կարելի կլինի այս նույն համակարգի մեջ ներգրավել Խորենացու պատմության նաև այլ ոլորտներ:

ЭТИМОЛОГИЯ СОБСТВЕННЫХ ИМЕН В «ИСТОРИИ АРМЕНИИ» МОВСЕСА ХОРЕНАЦИ

Резюме

В статье проводится системный анализ всех собственных имен, для которых Мовсес Хоренаци дает этимологии в своей «Истории Армении». Эти собственные имена - общим числом 84 - подразделяются на три группы: 1) патронимиконы, 2) личные имена, 3) топонимы. Изучение данного материала показывает, что Хоренаци широко применял метод «народной этимологии», который вполне характерен для

¹⁵ Իսկ եթե դառնանք դրան, ապա Հ. Մանանդյանը, այնուհետև նաև մենք, փորձել ենք որսալ այս զրվագի մեջ պարունակող ստույգ-պատմական տարրը (տե՛ս Հ. Մ ա ն ո ս յ ա ն, Բնական տեսություն Հայ ժողովրդի պատմության, էջ 257.- «Բանբեր Մատենադարանի», 1956, N 9, էջ 31-36:

Հուլիական բնույթին, այն ճշմարտության տարր է պարունակում: Այն խորացնում ու լրացնում է Լ.Ջեքիյանը. «Արդարեւ,- գրում է նա,- խորհրդակցի երկր վերջ մը կպատմե, լավ եւս, վերջը Հայոց թագավորության, որուն կկապվի նաև վախճանը Ս.Գրիգոր Լուսավորչի Տունն կաթողիկոսական Հանրապետության: Այս վերջինս ունեցած է ժամանակակիցներուն Համար շատ ավելի սուր և տրամալին նշանակություն մը՝ քան ինչ որ կրնա ունենալ Հայ ներկա սերունդներուն Համար և կամ զոր կրնա վերագրել անոր զուտ բանական եզրերով, որևիցի պատմական վերլուծում: Թագավորությունը, Արշակունյաց Հարստությունը ի մասնավորի, խորհրդանիշն էր Հայոց միություն և մեծության, իսկ Լուսավորչի Տունը՝ երաշխիքը Հայ նվիրապետության «հաստատության», Հայոց կեղեցիվուն «անշարժության»:

«Այս կրկնակի վերջը, բայց հատկապես թագավորության վախճանը, Պատմահոր Համար կնեկակացան՝ խակ իր մեջ «բացարձակ» վերջ մը, վերջ մը՝ որ չի կրնար «սրբազրվիլ», վերջ մը՝ որով տուժածը չի կրնար վերաուսվիլ, վերաշահվիլ, վերստին համարվիլ: Բան մը վերջացած է հոն ընդմիջո՞ւ...»

Արժանին հատուցելով Հեղինակի՝ պատմականության սկզբունքի նրբին ըմբռնմանը, գտնում ենք, որ այսուհանդերձ ասավածը թեև ընդհուպ մոտեցնում է մեզ համոզիչ պատասխանին, բայց չի հասցնում նրան: Այն փաստարկը, որ ներկա սերունդների մոտեցմանը կամ պատմական վերլուծման արդյունքները չեն կարող լիովին գնահատել աղբյուրության այն աստիճանը, որ ունեցավ այդ «կրկնակի» կամ «բացարձակ» վերջը խորհրդակցության, այնուամենայնիվ ի վիճակի չէ համոզիչ կերպով ապացուցել, թե ինչպես Պատմահայրը, ինչքան էլ խորապես ցնցված ու ազդված լիներ, կարող էր այդպիսի դուշներով, որակումներով և մանավանդ ընկալված իր իսկ պատմության մեջ կամ այլուր չարձանադրված արհավիրքները ևս ներգրավելով, նկարագրել իր ժամանակի իրականությունը, ակներև Հակասության մեջ ընկնելով «Պատմության» շարադրանքի, էլ չհնք ասում, իր իսկ սեսածի հետ:

Առեղծվածի բանալին, իմ կարծիքով, այն հանգամանքն է, որ մենք Ողբի երկրորդ մասը պիտի դիտենք ոչ թե որպես նկարագրություն, այլ նախատեսում, կանխագուշակություն: Այդ դեպքում ամեն ինչ իր տեղն է ընկնում: Խորհրդակցին խորապես ազդված և ցնցված է այդ, Լ.Ջեքիյանի բառերով ասած, «կրկնակի վերջով», որը նրան նաև որպես «բացարձակ վերջ», մշտնջենական, անգառնալի վերջ էր ներկայանում, անշուշտ կարող էր նախատեսել Ողբի սարսափները, և այս արդեն ամենևին չի հակասում նրա «Պատմությանը»:

Հոգեկան վատ արամադրության մեջ է եղել: (Իրականում այս խոսքերը ոչ թե Հեղինակային են, այլ պատկանում են Օնեգինին): «Ողբի գրության ընթացքում,- շարունակում է Մալխասյանը,- երբ Հեղինակն այնպես սուր կերպով զգացել է Հայ ժողովրդի անխնայությունը և անխնայությունը զրկվելը, մեծ, անփոխարինելի ուսուցիչները կորուստը և իր անձնական գրկանքները, նա Համարվել է խոր, անփոփ վշտով, ընկել է Հուսահատության մեջ և այս զգացմունքների աղբյուրության տակ խոսացրել է իրական պակասություններն ու զարթոնքները...»: Մ ո վ ս ե ս ի ն ո ռ ե ն ա ց ի. Հայոց Պատմություն, թարգմանություն, ներածություն և ծանոթություններ դոկտոր Ստ.Մալխասյանցի. Երևան, 1940, էջ 343, ծան. 358:

³ Լ.Ջ ե ք ի յ ա ն. Նորից Մոլոսիսի խորհրդակցություն «Պատմության» մասին.- ՊԲՀ, 1993, N 1-2, էջ 31:

Այսպիսով, բացատրությունը հետևյալն է: Ողբի այդ երկրորդ մասը, որն սկսվում է «Վարդապետը տխմարը» բառերով և շարունակվում մինչև գրքի վերջը, ոչ այլ ինչ է, քան մարգարեություն, գուշակություն, և ոչ՝ կոնկրետ իրավիճակի նկարագրություն, ինչպես որ այն ընկալվել և ընկալվում է⁴:

«Քննարկենք Ողբի երկրորդ մասը՝ մեր Հայեցողիկոսով: Այն իր շարադրանքի ոճով կտրականապես տարբերվում է նրա առաջին մասից և, պետք է ասել, «Հայոց պատմության» ողջ շարադրանքի ոճից (կամ ոճերից, քանի որ խորհրդակցին բազմաժան է): Բավական է ասել, որ շարադրանքն այդտեղ, այսպես ասած, «արտաժամանակյա» է, չունի ժամանակ, ո՛չ անցյալ, ո՛չ ներկա և ո՛չ էլ ապառնի, և այդ՝ «Հայոց պատմության» քննական Հրատարակության նրան վերաբերող բոլոր 55 սողերում: Մի քանի օրինակ բերենք տարբեր բովանդակություն ունեցող տեղերից, սկսելով Հենց առաջին տողից:

«Վարդապետը տխմարը և ինքնահաճք, անձամբ առեալ պատիւ և ոչ Աստուծոյ կոչեցեալ. արծաթով ընտրեալք և ոչ Հոգւով...»

«Դատաւորը ամարդիւք, սուտք, խարոզք, կաշառաւուք, անընարողք իրաւանց...»

«Եւ ապա յանդիմանութիւն այսոցիկ զի՞նչ, եթէ ոչ անտես առեալ Աստուծոյ, և տարեց փոփոխել զբնութիւնս իւրեանց: Գարուն երաշտացեալ, ամառն անձրևայտից, աշուն ձմեռնացեալ, ձմեռն աստղասաւոյց... երկրի անբերութիւնք պողոց և անաճելութիւնք կենդանեաց...»

«Ձի թագաւորը տիրեալք խիստք և չարաշարք, բեռինս բառնալով ծանունս և դժուարակիր... զերփունն տանց և յափշտակութիւն ստացուածոց... «ասումն քաղաքաց և ամրոցաց... աստուածապաշտութիւն մուսայեալ, և ակնկալութիւն գեհնի»:

Պետք է ասել, որ առկա թարգմանություններից (նկատի ունեմ անգլերենը՝ Ռ. Թոմսոնի, ֆրանսերենը՝ Ժ.-Պ. Մահիի, երկու աշխարհաբարը՝ Ն. Ստեփանեի և Ստ.Մալխասյանի, երկու ռուսերենը՝ Մ.Էմինի և Գ.Սարգսյանի) և ոչ մեկում Ողբի շարադրանքի այս «արտաժամանակյա» ձևը իր հետևողական և վերջավորված արտահայտությունը չի գտել: Այսպես, անգլերեն և ֆրանսերեն թարգ-

⁴ Ն.Ալիկյանը վերը նշված հոդվածում, սահմանազատվելով այն Հեղինակներից, որոնք Ողբը համարում են «Հայոց պատմության» անբաժանելի մաս, գրում է. «Բայց և այնպես որոնք բարի Հայաբարձ մեթոդներ են Ողբին և համարած են զայն անբաժան մասն «Հայոց պատմության» նկատմամբ նաև ե. դարու առաջին կեսի պատկերի ցրացումը, Սահակի Մալխոսցի և անոնց Հակաթոռ կաթողիկոսների դեմքերը, տեսած են նաև 440-480թթ. չրճանի դեպքերի մասին մարգարեական ակնարկություններ» (էջ 11): Այստեղ հղման նիշ դնելով «ցրացումը» բառի վրա, Ն.Ալիկյանը ստղատակում Հիշատակում է երկու հոդված՝ Կ.Է. Պ ա ս մ ճ յ ա ն. Քննարկենք Ողբի շարադրանքը, պրակ Բ, Ստեփանյան, 1891, էջ 362-364, և Ն. Ռ. Քննարկենք Ողբի շարադրանքը, պրակ Բ, Ստեփանյան, 1888, էջ 21: Սրանցից առաջինը գտնում է, թե Ողբը գրված է «Պատմությունից առաջ և ապա կցված է նրան, երկրորդը՝ թե «Ողբը խորհրդակցության երկրի գրված նախքան զպատերազմն Վարդապետից»: Ավելացնենք նաև, որ ըստ վերջին Հեղինակի կարծիքի, խորհրդակցությունը «Պատմությունը» շարադրվել է 486-490թթ.: Թե ինչպես է վերագրում Ն.Ալիկյանը այս Հեղինակներին (թե՛ ուրիշ Հեղինակներին), թե նրանք Ողբի մեջ «տեսած են նաև 440-480թթ. չրճանի դեպքերու մասին մարգարեական ակնարկություններ», մեզ այնքան էլ հասկանալի չէ:

մանություններում քննարկվող հատվածը ծայրեծայր ներկայացված է մասամբ անցյալ և մասամբ՝ ներկա ժամանակներով: Հնարավոր է, որ այդ լեզուներով գծվար կամ անկարելի է հղել գտնել համարժեք թարգմանություն ձև:

Դայրվ հայերեն թարգմանություններին, անկասկած է, որ աշխարհաբարը լիովին հնարավորություն է տալիս համարժեքը գտնելուն, ըստ, այսուհանդերձ, թարգմանիչները չեղումներ են թույլ տվել, թեև տարբեր չափերով: Այսպես, Խ. Ստեփանյանի մոտ դրանք ընդամենը երկուսն են, և երկուսն էլ ունեն որոշ «հանգամանք մեղմացուցիչ հանցանաց»: Դրանք են.

Խորենացի. «Աշակերտը հեզք առ ուռումն և փոյթք առ ի վարդապետել, որք նախքան գտեսութիւնն աստուածաբանք» («արտաժամանակյա»):

Ստեփանի. «Աշակերտներն ուսանելու մեջ ծուլ, ուսուցանելու մեջ շտապող, որոնք ոչինչ տեսութիւն չիմացած արդեն աստվածաբաններ են» (ներկա):

Այստեղ թարգմանչին, ըստ երևույթին, շեղել է «որք» դերանունը, որը սակայն, Խորենացուն, ինչպես տեսնում ենք, չի խանգարել պահպանելու իր ընտրած ոճը:

Խորենացի. «Զի թագաւորք տիրեալք խիստք և չարաչարք, բեռինս բառնալով ծանունս և դժուարակիրս, հրամանս տալով անտանկիրս» («արտաժամանակյա»):

Ստեփանի. «Որովհետե տիրում են խիստ և չար թագավորներ, ծանր դժվարատար բռններ գնելով, անտանկիր հրամաններ տալով» (ներկա):

Այստեղ էլ թարգմանչին, հավանաբար, շեղել է «զի» նախդիրի առկայությունը, որը, դարձյալ, Խորենացուն չի խանգարել պահպանելու իր ոճը: Նշենք նաև, որ «զի» նախդիրն այստեղ, ինչպես այդ պատահում է երբեմն Խորենացու մոտ՝ նախադասության կամ պարբերության սկզբում, կոչված է գուտ ձևական կապ ստեղծելու նախորդ նախադասության կամ պարբերության հետ՝ և նույնիսկ կարող է չթարգմանվել, ինչպես տվյալ դեպքում այդ տեսնում ենք, օրինակ Թոմասի և էմիլի թարգմանություններում:

Հատովածի մնացած մասի թարգմանությունը ժամանակի առումով լիովին հարապատ է բնագրին:

Ստ. Մալխասյանը ևս իր թարգմանություն մեջ թույլ է տվել Ստեփանի մոտ առկա այս գույլ շեղումները և ավելացրել մի շարք ուրիշները: Դրանք հիմնականում կուտակված են Ողբի քննարկվող մասի վերջին պարբերության մեջ: Օրինակ.

Խորենացի. «Վերակացուք անհարթարարք, անողորմք. սիրելիք դաւաճանեալք» («արտաժամանակյա»):

Մալխասյան. «Կատավարիչները կարգ չեն պահպանում, անողորմ են, սիրելիները դավաճանված են...» (ներկա):

Թեև ուսուց լեզուն, հայերենի նման, թույլ է տալիս թարգմանություն մեջ

⁵ Հմտ. օրինակ՝ «Գիտելով իմ, եթէ ոչ ինչ ծածկի ի քումմէ թաղաւորութենէդ, այլ իբրև մտերմ քո՝ ավիլի ևս իմացուցանեմ ի ձեռն գրոյ: Զի հրեաք, որ բնակեալ են ի գաւառս Պաղատինացուց՝ ժողովալ խաչեցին գժրիստոս...»: («Թուղթ Աբգարու առ Տիրիբիոս», 11, 34): Կամ Սեբասի մասին. «...զգոշ յամենայնի, և սուչութիւն յաղորտածոց ունէր ի մարտս առաւել քան զամենայն որ: Զի յիս այնչափ ատուժեանց՝ օգնական եղբօրն Սաթրիական յաշխարհն Արևաց հանդերձ գորու երթալ...» (11, 52):

պահպանել Խորենացու առաջադրած շարադրանքի այս յուրահաստով ոճը, սակայն Մ. էմիլը ևս թույլ է տվել նման շեղումներ:

Խորենացի. «Եւ բարձուան առ հասարակ յամենեցունց սիրոյ և ամոթոյ» («արտաժամանակյա»):

էմիլ. Все вообще лишены любви и стыда (ներկա):

Խորենացի. «Զի թագաւորք տիրեալք խիստք և չարաչարք, բեռինս բառնալով ծանունս և դժուարակիրս» («արտաժամանակյա»):

էմիլ. Цари царят жестокие, налагающие большие, тяжелые бремена... (ներկա):

Խորենացի «...հաւատ վաճառեալ ընդ սնոսի կենցաղոյս» («արտաժամանակյա»):

էմիլ. Вера продана за суетную жизнь (ներկա):

Խորենացի. «...աստուածապաշտութիւն մոռացեալ, և ականկալութիւն գեհենի» («արտաժամանակյա»):

էմիլ. Забыто служение богу и впереди - ад (ներկա):

Գ. Սարգսյանի ուսերին թարգմանության մեջ ևս կա մեկ նմանօրինակ շեղում, որին կանդորադառնա՞նք ստորև:

Արք. Մովսես Խորենացու Ողբի քննարկվող մասի շարադրանքն ըստ հեղինակի մտահղացման իսկապե՞ս «արտաժամանակյա» է, թե՞ այն ունի իր տրամաբանական ժամանակը: Անշուշտ, ճիշտ է վերջինը:

Խնդիրը պարզաբանելու համար դիմենք Ողբի մի այլ նախադասության, վերցրած նրա առաջին մասից: «Այժմ մարտք ի ներքուստ և արհաւիրք յարտաքուստ. արհաւիրք ի հեթանոսաց և մարտք ի հերձուածողաց, և խորհրդականն չէ ի միջի, որ խրատէր և յարմարէր ի պատերազմ»: Եթե այս նախադասությունից հանենք սկզբի «այժմ» բառը և վերջում՝ «և խորհրդականն չէ ի միջի...» և այլն, ապա կստացվի վերը քննարկվածին նման «արտաժամանակյա» մի շարադրանք: Բայց իր փաստական սեփականում այն ներկային է պատկանում:

Արք. եթե նույն նախադասության մեջ, մի կողմից, «այժմ»-ը փոխարինենք «եղին» կամ «լինեցին» բառերով, իսկ «չէ ի միջի»-ն՝ «չէր ի միջի» կամ «չիցէ ի միջի» դարձվածքով, ապա բերված նախադասությունը կստանա անցյալի կամ ապառնի իմաստ: Ուրեմն, «արտաժամանակյա» արտահայտությունների ժամանակը կախված է նրանց համատեքստից, այն բանից, թե ինչպես են ներածվում կամ (և) եզրափակվում նրանք: Այս օրինակից չվերլուծելով, փորձենք որոշել Ողբի երկրորդ մասի շարադրանքի ժամանակը: Այն որոշակի է դառնում մի շարք համագամանքների շնորհիվ, որոնցից սկզբում անդրադառնա՞նք հատվածը ներածող արտահայտություններին:

Հիշեցնենք, որ Ողբի առաջին մասն ամբողջությամբ նվիրված է, ինչպես և ազդարարում է գլխի վերնագիրը, հայոց թագավորության՝ Արշակունի սոհմից և հոգևոր հովվության՝ Լուսավորչի սոհմից վերանալու հետ կապված՝ հեղինակի ողբերգական ապրումների շարադրանքին: Հեղինակը դիտարկում է այդ իրողությունը ամենատարբեր կողմերից և յուրաքանչյուր անգամ հուսալքություն սպրում եղածի հետևանքների կապակցությամբ՝ թե՛ հայոց ազգի և թե՛ իր սեփական անձի առումով:

Եզրափակելով Ողբի այդ մասը, Խորենացին գրում է. «Եւ ոչ գիտեմ, եթէ

զիարդ յարմարեցից զողորհգութիւնս... գաշխարհիս եկեա՞լ աղեսս, եթէ
զապագայիցն ակնկալութիւնս»: Այստեղ առաջին անգամ Ողբում Հնչում է
աղետաբեր ապագայի կանխագուշակման պահը, որից հետո շարադրանքը շրջվում
է դեպի այդ նոր ուղին: Հեղինակը ոգեկոչում է աստվածաշնչական ամենաերեւելի
մարգարեներից մեկին. «Զարթի՛ր, Երեմիաս, զարթի՛ր և ողբա՛ Հանդերձ մար-
գարէանալով որ ինչ թշուառացաքս և որ ինչ թշուառանալոցս եմք. գուշակեա՛
գլառնել Հովուաց տգիտաց, որպէս երբեմն Զաքարիաս յիսրայելին»:

«Ողբա՛ Հանդերձ մարգարէանալով», շեշտում է Խորենացին, այսինքն՝ ոչ
թե սոսկ ողբս, այլ ինչպես պատշաճում է մարգարեին, երևելով առկա թշվա-
ռությունից, գուշակիւր գալիք թշվառությունները: Այնուհետև Պատմահայրը
լիովին ճշգրտում է իր Հայցը, ասելով՝ «գուշակեա գլառնել Հովուաց տգիտաց,
որպէս երբեմն Զաքարիաս յիսրայելին»:

Իսկ ի՞նչ է գուշակել Զաքարիա մարգարեն Իսրայելին «տգետ Հովիւնների»
վերաբերյալ, որը որպես օրինակ է բերում Պատմահայրը Երեմիային: Աստվա-
ճաշնչում Զաքարիայի մարգարեութեան մեջ կարգում ենք. «...դի ահաւասիկ ես
(Աստված-Գ.Ա.) յարուցանեմ Հովիւ տգէտ ի վերայ երկրի. զվատեալն ոչ յանձան-
ձիցէ, և զցրուեալն ոչ խնդրիցէ, և զբեկեալն ոչ բժշկեացէ, և զողջն ոչ զարմանացէ.
և զմիս ընտրանացն կերիցէ, և զոտս նոցա փշրեացէ» (Զաք. ԺԱ, 16):

«Հովիւ» բառը, բացի խաշնարածից, ունի, ինչպես հայտնի է, նաև
փոխաբերական՝ դեկավարի, Հոբելոր և աշխարհիկ տարբեր մասշտաբի առաջնորդի
(Աստուծոց և թագավորից սկսած մինչև վերակացու և քահանա) իմաստ, որը և
այստեղ կիրառված է և շեշտված «տգետ» ածականով: Առաջին առումի դեպքում
այն անտեղի կլիներ: Հասկանալի է, որ այստեղ Խորենացին, Հղբով Զաքարիայի
գուշակութեանը, բառացիորեն չէ, որ հետևում է նրան, քանի որ խոսում է ոչ թե
մեկ «տգետ Հովիւ» (ինչպես այնտեղ է), այլ մի շարք, բազմաթիվ, «տգետ
Հովիւնների» գալստյան մասին, անշուշտ, ունենալով իր միտումը: Այլ միտումը ի
Հայտ է գալիս Հնչց Հաջորդ տողից, երբ, մեր կարծիքով, սկսում են կոնկրետ
թվարկվել գալիք «տգետ Հովիւները» արդեն ոչ թե Իսրայելի, այլ Հայաստանի
Համար՝ վարդապետներ, կրոնավորներ, վիճակավորներ (եպիսկոպոսներ),
գորականներ, իշխաններ, դատավորներ, սպա և թագավորներ, վերակացուներ,
ինչպես և «նախքան գոհտութիւնն (այսինքն՝ տգետ) աստուածաբանք» -
աշակերտներ և «փախչողք ի ժառանգութիւնէ» ժողովրդականներ: Եվ այս բոլորը՝
օժտված այնպիսի բնութագրումներով, որոնք ամենաբնդհանուր իմաստով
սեղավորվում են Զաքարիայի «տգետ Հովիւն» տրված որակումների մեջ:

Այսպիսով, քննարկվող ներածական պարբերությունն մեջ Մովսես
Խորենացին, մարգարեանալու կոչ սնելով Երեմիային և որպես օրինակ Հանդես
բերելով Զաքարիայի գուշակութունը Իսրայելին, կարծես հանձն է առնում
Երեմիայի դերը և իր բերանով գուշակություններ անում Հայաստանի ապագայի
վերաբերյալ:

Այստեղից էլ պարզվում է այս «արտաժամանակյա» ամբողջ շարադրանքին
վերագրելի ժամանակի Հարցը ու միևնույն ժամանակ Հաստատվում, որ այն ոչ
թե սովա վիճակի, այլ գալիքի բնութագրում է, այսինքն՝ մարգարեություն:

Այժմ անհրաժեշտ է առանձին անդրադառնալ մարգարեութեան մի
Հատվածի, որը բերվեց վերը՝ «արտաժամանակյա» նմուշների շարքում, սակայն

չքննարկվեց թարգմանությունների առումով, որովհետև Հասուկ գիտարկում է
պահանջում:

Կրկնում ենք Հատվածը: «Եւ սպա յանդիմանութիւն այսոցիկ վի՛նչ, եթէ
ոչ անտես առնել Աստուծոյ, և տարեաց փոփոխել զբնութիւնս իւրեանց: Գարուն
երաշտացիալ, ամառն անձրևայոյց, աշուն ձմեռնացիալ, ձմեռն սաստկասա-
ուոյց...»: Ինչպես տեսնում ենք, Պատմահայրն այստեղ ևս չի դավաճանել իր գու-
շակութեան Համար որդեգրած «արտաժամանակյա» սերին:

Իսկ ինչպիսի՞ն են թարգմանությունները: Համեմատենք վերը Հիշատակված
վեցը:

Մահե. «Or, quel indice nous confond de tous ces crimes, ci ce n'est que
Dieu nous a abandonnés et que les éléments ont changé leur nature? Le printemps
est devenu torride, l'été pluvieux, l'automne hivernal, l'hiver d'un froid intense...»

«Այսպես, ուրեմն, ի՞նչ ցուցանիչ է մեզ ապացուցում այս բոլոր մեղքերը,
եթե ոչ այն, որ Աստված լքել է մեզ և որ՝ տարբեր փոխել են իրենց բնույթը:
Գարունը դարձել է տոթային, ամառն՝ անձրևային, աշունը՝ ձմռան նման, ձմեռը՝
սաստիկ ցուրտ...»:

Թոմասն. What then does this demonstrate, save that God has abandoned
[us] and that the elements have changed their nature? Spring has become dry,
summer vry rainy, autumn like winter, and winter has become very icy..?.

«Ի՞նչ է ապացուցում այս, բացի այն բանից, որ Աստված [մեզ] լքել է և որ՝
տարբեր փոխել են իրենց բնույթը: Գարունը դարձել է չորային, ամառը խիստ
անձրևային, աշունը՝ ձմռան նման, և ձմեռը՝ սաստիկ ցուրտ...»:

Մայիսայան. «Եվ ի՞նչ է այս բոլորի ապացույցը, եթե ոչ այն, որ Աստված
մեզ անտես է արել և տարբեր փոխել են իրենց բնությունը - դարունը՝ երաշտ,
ամառը սաստիկ անձրևային, աշունը՝ ձմեռ դարձած, ձմեռը սաստիկ ցուրտ...»:

Ստեփանե. «Եվ հետո այս բոլորի փոխարին ի՞նչ է, եթե ոչ Աստուծ մեզ
անտես անելը և տարբեր իրանց բնությունը փոխելը: Գարունը առանց անձրևի,
ամառը խիստ անձրևներիով, աշունը ձմեռ դարձած, ձմեռը սաստիկ սառած...»:

Эмин: “И следствием всего этого то, что Бог покинул нас и изме-
нил природу стихий: весна сухая, лето дождливое, осень - ставшая
зимой, зима суровая...”

«Եվ այս բոլորի հետևանքը այն է, որ Աստված լքել է մեզ և փոփոխել
տարբեր բնույթը. դարունը չորային է...» և այլն:

Սարգսյան. “Что же служит пеней за все это, как не пренебрежение
со стороны Бога и изменение стихиями своих свойств? Засушливая
весна, дождливое лето, морозная осень, суровая зима...”

«Եվ ինչն է պատիժ ծառայում այս բոլորի Համար, եթե ոչ Աստուծ կողմից
արհամարհվելը և տարբեր իրենց բնույթը փոխելը: Չորային գարուն, անձրևային
ամառ...» և այլն:

Ակնբերաբար, այս թարգմանությունների մեջ երկու տարբեր իմաստային
մոտեցում է նկատվում, որը գալիս է «յանդիմանութիւն» բառի մեկնաբանու-
թյունից ու թարգմանությունից:

Թարգմանիչների առաջին եռյակը Հասկացել է այն որպես «ապացույց»,

որպիսի դեպքում ստացվում է հետևյալ իմաստը՝ մեր մեղքերն ապացուցում են, որ Աստված մեզ լքել է: Երկրորդ ելյակը հասկացել է այդ բառը որպես «Հետևանք, հատուցում, պատիժ», որպիսի դեպքում իմաստն այսպիսին է. մեղքերի հատուցումն այն է, որ Աստված մեզ լքել է:

«Ապացույց» իմաստը, բացի այլ ամենից, այստեղ անտրամաբանական է: Մեղքերն այնքան ցցուն են ներկայացված, որ որևէ ապացուցման կարիք չունեն: Տրամաբանական է հավառակը. Աստված մեզ լքել է մեղքերի պատճառով: Հենց այս իմաստն էլ ընկած է երկրորդ ելյակի թարգմանությունների հիմքում: ՆՀԲ-ը տալիս է «յանդիմանություն» բառի երկու հիմնական իմաստ, մի կողմից՝ «կշտամբուծիւն, խրատ» իրենց տարատեսակներով, մյուս կողմից՝ «ապացույց» իր տարբերակներով: Սրանցից երկրորդը բոլորովին խորթ է Մովսես Խորենացու բառագործածությունը: Եթե վերանանք վիճահարույց դեպքից, կիրառման մասցած դեպքերը (I,6,III,14,32) կշտամբելու, քննադատելու, խրատելու իմաստ են տալիս: Նույն պատկերն է «յանդիմանեն» բայի (II, 46, III, 31, 65) և «յանդիմանեայ» դերբայի (I, 17, II, 29, III, 38, 63) դեպքերում:

Գալով «յանդիման» հիմքի կիրառմանը, այն բոլոր դեպքերում նշանակում է «հանդեպ», «դիմաց», «դեմ դիմաց» (I, 29, III, 17, 39, 50, 65, 67):

Ահա, խնդրո առարկա դեպքը կապվում է հենց «հանդիմանություն», «խրատ» և այլն և ոչ՝ «ապացույց» իմաստի հետ: Մենք մեր թարգմանության մեջ էլի ենք այն ըմբռնումից, որն առկա է, ինչպես տեսանք, նաև Ստեփաննի և էմիլի թարգմանություններում:

Գննարկելով նախադասության բոլոր հիշատակած թարգմանողները թույլ են տվել նաև այլ շեղումներ բնագրից: Սրանցից մեկն էլ այն է, որ Խորենացու «արտաժամանակյա» ոճին նրանք քերականական ժամանակ են հաղորդել: Այս տեսակետից ամենաճշգրիտը, թեև ոչ անթերին Ստեփաննի և իմ թարգմանություններն են: Ստեփաննի մոտ թերությունը «փոխարենը ի՞նչ է» արտահայտության մեջ «է» օժանդակ բայի առկայությունն է, որով պարտադրվում է ներկա քերականական ժամանակը, և նույնը ինձ մոտ՝ что же служит пеней? - «Ի՞նչն է պատիժ ծառայում» արտահայտության մեջ: Ստեփաննի մոտ պիտի լիներ «և փոխարենն ի՞նչ» իսկ ինձ մոտ՝ какова же пеня? - «և ինչպիսի՞ պատիժ»:

Մյուս չորս թարգմանությունները շատ ավելի հեռու են բնագրից, ներկայացնելով նախադասությունը անցյալ կատարյալ ժամանակով՝ «աստված մեզ լքել է», այսինքն հաղորդելով ողջ նախադասությանը կատարվածի իմաստ, որը բնագրում բացակայում է:

Երկրորդ շեղումն առկա է, բացի իմ թարգմանությունից, բոլոր մյուսներում: Դա «մեզ» դերանվան առկայությունն է «Աստված մեզ լքել է (կամ «անտես է արել»)» արտահայտության մեջ, որը Խորենացու մոտ խալառ բացակայում է: Թոմասոն է միայն, որ «մեզ»-ը առել է անկյունավոր փակագծերի մեջ՝ [us], նշելով դրանով, որ այն բնագրում չկա:

Այս բոլոր դիտողությունները հաշվի առնելուց հետո քննարկվող նախադասության թարգմանությունը ստանում է բնագրային հետևյալ ոչ միայն «արտաժամանակյա», այլև վերացական տեսքը. «Եվ ապա այս բոլորի դիմաց (հանդիման, փոխարենն, հատուցումն, պատիժն) ի՞նչ (այսինքն՝) այսպիսի դեպքերում ի՞նչ է

լինում-Գ.Ս.), եթե ոչ Աստծու անտես անելը և տարբերի իրենց բնույթը փոխելը: Գարունը՝ երաշտ, ամառն անձրևային...» և այլն: Սա Հեղինակի եզրահանգումն է Հնարավորի կազմակերպմամբ, և ոչ՝ հաղորդում տեղի ունեցածի (կամ ունեցողի) մասին, այսինքն՝ լիովին համահունչ է գուշակության ժանրին:

Թարգմանության այս հանգուցային նախադասության բովանդակությունը իր հույժ հետաքրքրական արձարձումն է գտնում մեկ այլ Հեղինակի՝ Անանիոս Երբակացու գործերում: Նախ Հիչեցիները էմիլի թարգմանությունը. «Вот покинул нас и изменил природу стихий: весна сухая...» և այլն: Սա փաստորեն մեկնաբանություն է և ոչ թարգմանություն: Խորենացու մոտ ավանդ է. «...անտես անել Աստուծոյ և տարերց փոխել զբնութիւնս իւրեանց»: էմիլին այստեղ, թեև կամայաբար, բայց տրամաբանորեն ճիշտ ավելացրել է տարբերի փոփոխման մեխանիզմը, որը Խորենացու մոտ, իրեն հատուկ սեղմ ու խտացված ոճին համապատասխան, սղված է: Այդ մեխանիզմը, սակայն, մանրամասն բնութագրված է Անանիայի երկու գործում՝ «Յաղազս կենդանատեսակաց» և «Յաղազս որ ի մէջ երկնի և երկրի են շարժմունք և տեսութիւնք»:

Դրանցից առաջինում կարդում ենք. «Երկոտասանքեան սոքա (կենդանատեսակը-Գ.Ս.) շարժին չորիւք տարբերութեամբ՝ առ ի լինել միոյ տարերոք ժամանակի... և առնեն ջերմութիւն և ցրտութիւն, խոնաւութիւն և երաշտութիւն, և իշխեն փոխմանց օդոյ և ժամանակաց: Բայց եթէ Աստուածային ինչ հասանէ հրաման, փոփոխին տարերց բնութիւնք. թէ արեւոք յողորմածութիւն կամ ի խրատ՝ որպէս զի լինել ի ձմեռնային ժամանակի ջերմութիւն, կամ յամառային ցրտութիւն և ձիւնաբերութիւն, և շնչումն սառնամանեաց՝ որ է արտաքոյ բնութեան ժամանակի, դիտելի նմա միայնոյ»⁶:

Տարբեր բնությունն, այսպիսով, փոխվում է Աստծո հրամանով ի բարեգործություն կամ ի պատիժ մարդկանց:

Անանիայի մյուս գործից իմանում ենք, թե ինչպիսի մարդկանց ի պատիժ են լինում բնության արհալիրքները՝ «այս ի վրէժխնդրութիւն անդաժմաց և ի խրատ այնոցիկ որ գահ և դերկիւղ Աբարչին չունին ի հոգիս իւրեանց»⁷:

Այս երկու մեջբերումները, նախ, առարկայորեն ցուցադրում են Խորենացու մոտ սոսկ ենթադրվող՝ Աստծո անտես անելու և տարբերի փոփոխման միջև եղած կապը և փոփոխման բուն մեխանիզմը («աստուածային հրաման»): Երկրորդ, նրանցով մեկ անգամ ևս իր հաստատումն է գտնում Խորենացու օգտագործած «յանդիմանություն» բառի մեր կիրառած «Հատուցում», «պատիժ» իմաստը, բանի որ հար և նման պարագաներում նրանցում առկա են վերջիններին համանիշները՝ «վրէժխնդրութիւն» և «խրատ» բառերը:

Այստեղ մենք չենք զբաղվի Խորենացու Ողբի և Երբակացու ավյալ գործերի աղբյուրադիտական կապի, հնարավոր ազդեցություն ուղղության խնդրով, գործը պատկերացնելով այնպես, որ տարբերի բնույթի փոփոխման թեման ո՛չ Խորենացու և ո՛չ էլ Երբակացու մենաշնորհն է եղել: Այն ընդունված էր վաղ քրիստոնեական

⁶Տե՛ս Անանիայի Երբակացու Համարողի Մատենագրութիւնք: Տեքստը մշակեց և հրատարակության համար պատրաստեց պրոֆ. Ա.Գ. Աբրահամյանը, Երևան, 1943, էջ 324:

⁷Ա ն ա ն ի ա Ե ի բ ա կ ա ց ի. Տիեզերագրութիւն և տոմար, աշխատությունը Այ. Աբրահամյանի, Երևան, 1940, էջ 35:

գրականության մեջ, Հատկապես գուշակությունների բնագավառում⁸։ Բացի այդ, Համեմատելի Հատվածների նյութական, բառային նմանություններն էլ առանձնապես ցցուն չեն⁹։

Անցնենք այժմ մարդաբուության սարսափներով լի շարադրանքը եպրափա- կող նախադասությունը։ Խորենացին այսպես է գրել։ «Յորմէ (այսինքն՝ այդ սարսափներեց) պահեսցէ զմեզ Բրիստոս Աստուած, և զամենեսեան՝ ոյք երկրպա- գին նմա ճշմարտութեամբ»։ «Պահել» բայը, մտնավանդ իր ապառնի ձևով, ինքնին բավականաչափ պերճախոս է. այստեղ աղաչանք է ապահովել մի բանից, որը կարող է իրականանալ ըստ գուշակության, բայց կարող է և կանխվել՝ Աստոծ ողորմածությամբ։ Այսինքն՝ այս դիմումը, քննարկվող տեքստի վերը դիտարկված ներածության Հար և նման, բոլոր դեպքերում տեղափոխում է գործողությունը «արտոսժամանակյա» վիճակից՝ ապագա, այսինքն՝ գուշակության ոլորտը։

Միանգամայն նոր երանգ է ներմուծում սույն նախադասության երկրորդ մասը. «...և զամենեսեան՝ ոյք երկրպագին նմա ճշմարտութեամբ»։ Այսինքն, Պատմահոր աղաչանք - դիմումը բոլոր մարդկանց չի վերաբերում, այլ միայն բարե- պաշտներին։ Իսկ մնացածները։ Այստեղ այդ Հարցի պատասխանը չկա, բայց այն կա, ինչպես տեսանք, Անանիայի մոտ՝ վերը մեջ բերված Հատվածներից երկրորդում, որտեղ բնության արհաժիրքները սահմանվում են «ի վրէժխնդրու- թիւն անգգամաց և ի խրատ այնոցիկ որ զահ և զերկիւղ Արարչին չունին ի Հոգիս իւրեանց»։ Այս պահը տրամաբանորեն ենթադրվում է նաև Խորենացու մոտ։

Սա մի թեմա է, որ Հիմնովին և քանիցս շեշտված է Աստվածաշնչում՝ «Հով- Հաննես առաքյալի Հայտնության» («Ապոկալիպսիս»)՝¹⁰ մեջ, որտեղ իր այլ արտա- Հայտնությունների կողքին, կարդում ենք. «Երանելիք են՝ որ պահեն զպատուիրանս նորա. Նորա ունին իշխանութիւն ուստի ի փայտէն կինաց և մտանել ընդ դրոնա քաղաքին (Նոր, զալիք Երուսաղեմի-Գ.Ս.)։ Այլ կցեն արտաքս շուռք, և դեղատուրք,

⁸ Որպես օրինակ կարելի է ներկայացնել Հատվածներ երևելի եկեղեցական Հայերեց III դարում սարած կիպրիանոսի գուշակությունից։ “Зимую дождь не оживляет семян, лето не дает тепла. чтобы созреть плодам, Весна потеряла свое прежнее обаяние, Осень - свое плодородие” Ցավոք, մեր գրադարաններում չկարողացա գտնել կիպրիանոսի երկերի բնագրերը, և Հատվածները տրված են ըստ М. В о л о ш и н. Линки творчества.- Пророки и мстители, Л., 1988, с.189 գրքի։ Բանի որ Հեղինակը նշում է, որ ինքը ազատ թարգմանություն է արել բնագրից, ապա այդ «ազատությունը» չթանձրացնելու Համար ուսերենից Հայերեն չենք թարգմանում։ Շարունակությունը նույնպես շատ Հետաքրքրական է մեր թեմայի առումով։ “Дети рождаются лысыми... растёт безлюдие. Земля без пахарей... Нивы пустыньны. И в нравах тот же упадок. Нет больше невинности, нет справедливости или дружбы”. Հմտ. Խորենացու Ողբը. «Եւ բարձունս առ Հասարակ յամենեցունց սիրոյ և ամոթոյ... սիրելիք դաւաճանեալ... Հաւատ վաճառեալ ընդ սնոսի կենցաղը...» և այլն։ Տե՛ս և ստորև էջ 129, ծան. 13, եկեղեցական Հայր Լակտանցիոսի գուշակությունից բերված Հատվածը։

⁹ Այսպես, Գր. Խալաթյանը չի էլ գուշակում, ինչպես որ սովորություն ունի. Անանիայի Հատվածը Խորենացու Համապատասխան Հատվածին որպես նրա աղբյուր, այլ բերում է այն սուսկ սողաատակում (Армянские Аршакиды в “Истории Армении” Моисея Хоренского, ч. II, Материалы, М., 1903, с.143. прим. 1), իսկ Ակիլոսյանը, գուշակելով Հանդերձ, նշում է, որ Անանիայի Հատվածը «Թերևս Հեռավոր աղբյուր միայն կնկատվի» (Խորենացու Համար) (նշվ. աչխ., էջ 27)։

¹⁰ Լ. Ջեքիլյանը ևս նկատել է «Ողբին ներհայտորեն Հայտնաբանական (apocalyptic) շեշտերը», նշվ. աչխ., էջ 31։

սպանողք և կռապաշտք, և ամենեքեան որ սիրեն զստութիւն» (ԻԲ, 14-15)։

Ի մի բերելով խնդրի քննարկումը, կարող ենք արձանագրել, որ Մովսես Խորենացու Ողբի երկրորդ, եզրափակիչ մասը ոչ թե իր ժամանակի Հայ իրականության նկարագրությունն է, նույնիսկ խտացրած գույնիբով, այլ աստվածաշնչական մարդաբանի Երեմիայի ոգեշնչմամբ և Զաքարիայի օրինակով Պատմահոր բերանով արված մարդաբանություն - գուշակություն։

Այսպիսով, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» մեջ կիրառված պատմողական, Հեռտորական, նկարագրական, ուղերձային, ներբողական, բանաս- տեղծական և այլ ժանրերին ավելանում է ևս մեկը՝ մարգարեականը։

Իր գուշակությունը շարադրելու Համար Պատմահայրը ընտրել է մի յուրա- Հատուկ, անսովոր «արտոսժամանակյա» ոճ, որը նրա շարադրանքը կարծես օգուժ կախված անկշռության վիճակում է պահում և արտակարգ ուժով տպավորություն գործում ընթերցողի վրա։ Իր բովանդակության այս նոր լուսաբանությամբ այն նոր Հիմք և ուղղություն է տալիս Խորենացու պատմափիլիսոփայական, գաղա- փարախոսական, Հասարակական, աստվածաբանական և ժամանակին Հատուկ՝ վախճանաբանական Հայացքների Հնարավոր Հետազոտություններին։

Հարց է ծագում, սակայն, թե ինչն է դրդել Խորենացուն Հանդես գալ նմանօրինակ գուշակությամբ։ Կարելի է ենթադրություն անել, թե սույն գուշակությունը իր պատմական Հիմքն է ունեցել «Հայոց պատմության» մեջ չընդգրկված, բայց Խորենացու ապրած 440-490 թթ. իրականության մեջ¹¹, այսինքն՝ եղել է vaticinia ex eventu- արդեն ստիղ ունեցածի վրա Հենվող կեղծ գուշակություն։ Սակայն սա էլ առանձնապես Հենակետեր չունի այդ տաս- նամյակների պատմության մեջ, որոնք լի էին Պարսկաստանի դեմ ազգային- պատասխանական և գրադաշտականության դեմ կրոնական պայքարով, որի Հետքերը Ողբում Հազվիվ թե նշմարելի են։ Ուրեմն, ի՞նչն է դրդել, այնուամենայնիվ։

Նախ, նշենք, որ Պատմահայրը Հիմք է ունեցել այդպիսի գուշակություն անելու, որպիսի Հիմքը փայլուն ցուցադրում է Լ.Ջեքիլյանը վերը մեջ բերված Հատվածում, թեև ինքը, մեր կարծիքով, մի քիչ չափազանցելով, այն բավարար է Համարում նույնիսկ նկարագրություն անելու Համար¹²։ Այստեղից, Համե- նայնդեպս, Հետևում է, որ այդ Հիմքը միանգամայն բավարար է եղել գուշա- կություն անելու Համար։ (Այդ Հիմքը, Հիշեցնենք, Խորենացու կողմից անհա- մեմատ ավելի սուր ընկալումն էր «կրկնակի» վերջի՝ այսինքն՝ պետական և Հողերը իշխանությունների կորստյան, դրա ընկալումն էր որպես «բացարձակ» վերջի, ինչը մեր սերունդների կամ գիտական եզրահանգումների Համար Հնարավոր չէ, նկատի ստնելով մեր իրազեկությունը Հետագա պատմությունը)։

Իսկ ի՞նչ Հանգամանքներ են նպաստել կամ ավելի լավ է ասել՝ թիլադրել, որ Պատմահայրը իրացնի այդ Հիմքը, դիմի գուշակության, մարգարեություն։ Դրանք, իմ կարծիքով, երկուսն են։ Մեկը Պատմահոր ապրած ժամանակներին Հատուկ ավարտաբանական (վախճանաբանական) ուսումնքներն ու Հայացքներն էին, որոնք գուշակություններ էին ծնում խոր ճգնաժամ ապրող Հուսանական

¹¹ Հմտ. վերը, էջ 129, ծան. 4։

¹² Տե՛ս վերը, էջ 128։

կայսրության և մերձավոր երկրների մոտայուս կործանման վերաբերյալ¹³: Հայաստանը ևս դիտվում էր որպես այդ գործընթացի մասնակից և թագավորության ու հոգևոր իշխանության կորուստը ավելի քան արգարացնում էր այգավրի մոտեցումը:

Երկրորդը «Աստվածաշնչի» անուրանալի ազդեցությունն է Պատմահոր վրա, որը հատուկ ապացույցման կարիք չունի: Տվյալ դեպքում հատկանշական է Երեմիայի և Զաքարիայի՝ Հին կտակարանը եզրափակող մի ամբողջ շարք մարգարեություններից երկու երևելի Հեղինակների այդչափ ցցուն վկայակոչելու և իրեն օրինակ ծառայեցնելու փաստը¹⁴: Չի կարելի անչափող անել նաև Խորենացու մոտ պարզորոշ կերպով շոշափվող «Հովհաննես առաքյալի Հայտնության» («Ապոկալիպտիկա») այն գաղափարը, թե կիրկվին միայն բարեպաշտները:

Ինչպես Հին և Նոր կտակարաններն ավարտվում են մեկը՝ մարգարեությունների շարով, մյուսը՝ «Հայտնություն» դուշակություններ, այնպես էլ Պատմահայրը իր «Հայոց պատմությունն» ավարտել է Ողբի եզրափակիչ մասը կազմող դուշակություն-մարգարեություններով:

“ПЛАЧ” МОВСЕСА ХОРЕНАЦИ В НОВОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Резюме

В литературе о “Плаче”, заключающем “Историю Армении” Мовсеса Хоренаци, отмечается несоответствие содержания его второй части как самой “Истории”, так и действительности V в., когда она была написана. Предложенные объяснения неубедительны. Исследование текста автором показало, что эта часть “Плача” - не *описание* социаль-

¹³ Վերը մեջբերված՝ կիրկիանոսի դուշակությանը (էջ 136, ծան. 8), որը Հենց այդ ոլորտին էր պատկանում, ավելացնենք եկեղեցական երևելի Հայրերից ևս մեկի՝ Լախտանցիոսի (250 - մոտ. 325թթ.) դուշակությունից հատվածներ, դարձյալ, նույն պատճառով, ուսանողներին թգովով: “Мир подойдет к концу. Зло царит в мире... Меч пройдет по миру и пожнет жатву. Имя Рима будет стерто с лица земли... И придут времена ужаса. И не будет таких, кому мила жизнь. Города будут разрушены до самого основания огнем и мечом, землетрясениями, наводнениями... Земля не даст плодов своих человеку... Животные станут умирать”. М. Волошин. Указ. соч., с 140. Հմմտ. սրանք Խորենացու Ողբի Հետ. «Ջրոց առաելուն անօրուս և նուազելն անհնարասր. երկրի անբերութիւնք պտղոց և անանելութիւնք կենդանեաց, այլ և սասանմունք և դրրդմունք... առումն բաղաբաց և քանդումն ամրոցաց. աւերումն աւանաց և հրդեհումն շինուածոց, սովք անբավք և Հիւանդութիւնք և մահք բազմօրինակք...»: Սրանք ժամանակին հատուկ դուշակությունների ընդունված ձևակերպումներ են:

¹⁴ Չմոռանանք Հիշատակել այստեղ առկա ևս մի «մարգարեական» վկայակոչում (ավելի ճիշտ՝ դրեթե բառացի մեջբերում), այս անգամ աստվածաշնչական Եսայի մարգարեից, որի «Ոչ գոյ խաղաղութիւն ամպարչոտաց՝ սոսէ տէր» դարձվածքը (Ես., 57, 21) Պատմահայրը ներկայացնում է այսպես. «ըստ այնմ եթէ չիք խաղաղութիւն ամբարչոտաց»: Հետաքրքրական է նշել, որ քննարկվող տեքստում սա միակ նախադասությունն է ներկա բերականական ժամանակով, և այն, մեջբերում վրեժով, էլ ավելի ցցուն է դարձնում մնացած շարադրանքի «արտաժամանակյա» բնույթը:

ных и стихийных бедствий, постигших страну, а *пророчество*. Тому свидетельство само ее содержание, оригинальная “вневременная” форма ее изложения, указания предвещающего и заключающего ее абзацев и другие обстоятельства. Пророчество выражает фрустрацию, вызванную у Мовсеса Хоренаци утратой царской власти Аршакидами и духовной власти - родом Григория Просветителя, что представлялось автору подлинной гибелью Армении. Оно написано под влиянием эсхатологических идей времени, порожденных упадком Римской империи, а также серии пророчеств, завершающих Ветхий завет, и Апокалипсиса, завершающего Новый завет.

THE NEW INTERPRETATION OF LAMENT OF MOVSESE KHORENATSI

Summary

The literature on “Lament”, completing the “History of Armenia” of Movses Khorenatsi mentions about a discrepancy of the contents of its second part to both the “History” and the Vth century’s reality, when it was written. The suggested explanations are unconvincing. The investigation of the text by the author showed, that this part of “Lament” isn’t a description of social and elemental disasters of the land, but it’s a prophecy. It’s own matter, the original “out of time form of its statement, the indications of preliminary and final paragraphs and other circumstances witness to it. The prophecy has expressed the frustration, evoked at Movses Khorenatsi by the loss of reign power with Arshakids and spiritual power-with kin of Gregory Illuminator, which seemed to the author to be a genuine destruction of Armenia. It was written under the influence of eschatological ideas of time, raised with the decline of Roman Empire and the series of prophecies, completing the Old Testament as well as “Apocalypsis”, completing the New Testament.

ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄՆԵՐ

ՊԱՏՄԱՀԱՅՐ ՀԵՐՈՂՈՏՈՍԸ

1. ՀԵՐՈՂՈՏՈՍԻ ԿՅԱՆԸ

Հին Հունաստանի մշակույթի գործիչների կյանքի մասին մեզ հասած տեղեկությունները խիստ սուղ են, ի տարբերություն ռազմական-քաղաքական գործիչների մասին տեղեկությունների: Հերոդոտոսը ևս բացառություն չէր կազմում: Սուկ մի քանի հիշատակություն ավելի ուշ շրջանի հեղինակների մոտ, համեմված նրանց սեփական կարծիքներով ու եզրահանգումներով. եղածն այս է: Այդ տվյալները որոշ դեպքերում ավելի ստուգություն են ձեռք բերում, եթե հաստատվում են Հերոդոտոսի գործի այս կամ այն հատվածի բովանդակությամբ:

Առկա տվյալների համաձայն Հերոդոտոսը ծնվել է Փոքր Ասիայի Հունական Հայկիստանս քաղաքում մ.թ.ա. 484թ.: Մասնակցել է քաղաքին տիրած բռնակալի դեմ ծավալված պայքարին ու ստիպված եղել լքելու հայրենիքը: Ապրել է Սամոս կղզում, այնուհետև՝ կարճ ժամանակ, կրկին հայրենիքում, իսկ մ.թ.ա. 443թ. Պերսիկոսի նախաձեռնությամբ Իտալիայի Հոդի վրա հունական մի նոր գաղութի՝ Թուրիայի կազմակերպման ուղղությամբ եռամսհուն գործունեություն ծավալել ու ապրիներ ապրել, զուցե և մահացել այնտեղ. մ.թ.ա. 430 և 425 թթ. միջև:

Հիմք կա ենթադրելու, որ նրա «Պատմության» ներածական նախադասություն սկիզբը՝ «Հերոդոտոս Հայկիստանսեցին ժողովեց պատմությունն այս...» նախապես ունեցել է հետևյալ տեսքը. «Հերոդոտոս Թուրիացին ժողովեց պատմությունն այս...», քանի որ այդպես են մեջ բերում այն Արիստոտելսը և մի քանի այլ հին հեղինակներ:

Կյանքի թուրիական հատվածը, ուրեմն, շատ նշանակալից է եղել Հերոդոտոսի համար, հավանական է, որ նա այնտեղ է ստեղծել իր «Պատմությունը»:

Մեզ հասած այս կենսագրական տեղեկություններում ակնհերևաբար պակասում է երկու կարևորագույն հանդամանք, որոնք վճռական նշանակություն ունեն նրա երկը ճիշտ ընկալելու և արժեքավորելու համար: Դրանք են Հերոդոտոսի կապը Հելլադայի խոշորագույն քաղաքական և մշակութային կենտրոն Աթենքի հետ և նրա բազմաթիվ ու հետափոր ճանապարհորդությունները: Երկուսի մասին էլ իմանում ենք Հիմնականում իր «Պատմության» այնպիսի հատվածներից, ուր նա ականատեսի տեղյակություն է դրսևորում Աթենքի և, ընդհանրապես, Ատտիկայի, ինչպես և Հունաստանից հեռու գտնվող մի շարք երկրների նկատմամբ:

Աթենքի հասարակության հետ Հերոդոտոսի ունեցած սերտ կապի մասին է ակնարկում Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնի» հայերեն թարգմանություն մեջ (II, 212) պահպանված, մ.թ.ա. 445թ. թվագրված մի տեղեկություն, ըստ որի «Երդոտոսայ յԱթենս զիրս ընթերցեալ՝ պատուեցաւ» («Հերոդոտոսը կարգալով Աթենքում իր ստեղծագործությունները՝ պատվի արժանացավ»):

Պուտարքոսը իր հերթին գրում է, թե Հերոդոտոսը աթենացիներից ստացել է 10 տաղանդ արժեքով պատվավոր մի նվեր: Սրանք լրացվում են, բացի պատմագրի՝ Աթենքի ու նրա շրջակայքի հետ լավ ծանոթություն հանգամանքից, նաև այն անդրադարձումներով, որ նկատել են հետազոտողները մի կողմից Հերոդոտոսի «Պատմության», մյուս կողմից նրա աթենացի ժամանակակիցների պատմաբան Թուկիդիդեսի, ողբերգակ Սոֆոկլեսի և այլ հեղինակների գործերի միջև: Այս բոլորով փաստարկվում է Հերոդոտոսի՝ Աթենքում երկար ապրիներ, հավանաբար Վր. 40-ական թվականներին, ապրելու և գործելու հանգամանքը, իսկ վերջինս էլ բացատրում է նրա շեշտված աթենասիրությունը, որին դեռ կանդորատունանք:

Հունաստանի քաղաքներից, բացի Սամոսից և էգեականի այլ կղզիներից, Հերոդոտոսը հավանաբար ապրել է Դելփիում, այցելել Հյուսիսում ընկած Մակեդոնիա, Թրակիա ու Հյուսիսային-մերձսևծովյան հունական Օլբիա գաղութը, իր հայրենի Հայկիստանսի հարող փոքրասիական մի շարք հունաբնակ քաղաքներ: Թուրիայում ապրելով, նա այցելել է Սիկիլիայի Սիրակուզա քաղաքը:

Հույնի համար առավել հազվադեպ երևույթ էին Հերոդոտոսի կատարած աֆրիկյան և ասիական ճանապարհորդությունները: Դրանք հավաստվում են հեղինակի՝ ականատեսի դերում հանդես գալու մասին հիշատակություններով, նկարագրությունների ճշմարտաբանությամբ: Նա շրջել է Աֆրիկայի երկրներից Եգիպտոսում և Լիբիայում, իսկ Ասիայում՝ Ատրիքում, Փյունիկիայում, Ատրիստանում, Բաբելոնում, Պարսկաստանում: Այդ ուղևորությունները տեղի են ունեցել, հավանաբար, մ.թ.ա. 455 և 446թթ. միջև:

Ճանապարհորդությունների նպատակը պարզ չէ, բայց արդյունքն ակնբախ է. այցելած երկրների մասին Հերոդոտոսը հայտնում է առաջնակարգ, հաճախ եզակի, տեղեկություններ, որոնց մի մասն էլ վերաբերում է մեր և հարևան ժողովուրդների պատմությունը:

2. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿՋԵՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՀԵՐՈՂՈՏՈՍԸ

Պատմագրությունը, այն իմաստով, որը մենք վերագրում ենք այդ հասկացությունը, ծնունդ է առել հին Հունաստանում մ.թ.ա. VI - V դդ.: Հին Արևելքի քաղաքակրթությունները՝ եգիպտականը իր հիերոգլիֆ բազմահարուստ դպրությունը, սեպագրականը՝ իր շումերական, բաբելոնաստուրական, իտալիական, ուրարտական, իսթակական ու հին պարսկական ճյուղավորումներով, մնացել են առանձին իրադարձությունների կամ միատարր երևույթների շարանների արձանագրման մակարդակի վրա:

Առաջին հույն պատմիչների համար հնուց ի վեր կիրառվում է «լրդոգրություններ», այն է՝ «լրդոսը (բանը, խոսքը) գրի առնողներ» տերմինը: Դրանց առանձնահատկությունների թվին են պատկանել մեծ մասամբ նյութի ժամանակագրական և տարածքային ընդգրկման համեմատական սահմանափակությունը (մի քաղաքի, մի երկրի, մի տոհմի վերաբերող տարբեր նյութերի շարադրանք), պատմական դեպքերի նկարագրությունից զրկաբանական, աշխարհագրական և ազգագրական բնույթի շեղումները, առասպելների պարզունակ-

բանություններ» երկն այսպես է սկսել. «Ես գրել եմ այն, ինչ ինձ ճշմարտացի է թվում, որովհետև Հույների բազմաթիվ պատմածները ծիծաղի են արժանիք»։ ասել է, թե Հեղինայի իր լսած-կարգացածից զրի է աճում միայն իրեն հավաստի թվացող մասը: Հերոդոտոսը, աղբյուրների նկատմամբ քննադատաբար պատմադրված լինելով հանդերձ, միանգամայն այլ, անհամեմատ ավելի լայն ու տրամադան մտնեցում է ցույցաբերում աղբյուրներից ստացած նյութին ընթերցողին մատուցելու ինչպես: Նա գրում է. «Ես պարտավոր եմ հաղորդելու այն ամենը, ինչ պատմում են, բայց այդ ամենին հավասար, իհարկե, ես պարտավոր չեմ: Այս սկզբունքին ես կհետևեմ իմ ամբողջ պատմության մեջ» (VII, 152):

Այստեղից բխում է ոչ միայն այն, որ պատմագիրը չի թաքցնում իրեն հասած տեղեկությունների հարստությունն ու պարտադրում ընթերցողին բավարարվել իր կատարած ընտրություններ, այլև զետեղեցում, որ իրեն անհավատալի թվացող նյութը կարող է մեկ ուրիշին վստահելի և արժեքավոր ներկայանալ: Ուստի նա նույնիսկ հաճախակի մեջ է բերում նույն իրադարձության մասին իրեն հասած հաղորդումներից երբեմն իրարամերժ տարբերակներ, նշելով իր նախընտրած տարբերակը: Այսպիսի մի դեպքից հետո, օրինակ, նա գրում է. «Այս պատմությունն ամենահավանականն է, բայց քանի որ կա նաև պակաս հավանական պատմությունը, այդ ևս պետք է ասվի» (III, 9): Հարգանքն ընթերցողի նկատմամբ, անշուշտ, պատիվ է բերում պատմագրին:

Հերոդոտոսը անհրաժեշտ է համարում նաև հաճախակի հաղորդել, թե ինչ ճանապարհով են հասել իրեն այս կամ այն տեղեկությունները, դրանով ևս հնարավորություն տալով ընթերցողին ինքնուրույն դատելու նրանց վստահելիությունն աստիճանի մասին: Նա այդ մասնավորապես կիրառում է օտար երկրների մասին պատմելիս: Այսպես, նա գրում է. «Մինչև այստեղ այն, ինչ պատմեցի, իմ սեփական եզրակացություններն են, հիմնված անձամբ իմ տեսածի և հավաքած տեղեկությունների հիման վրա: Այսուհետև կպատմեմ այն, ինչ լսել եմ Եգիպտոսի պատմությունից, ավելացնելով նաև իմ տեսածները» (II, 99): Մի այլ տեղ կարդում ենք. «Իմ հետազոտությունները ես ավելի ծավալեցի, ինչքա իբրև ականատես գնալով մինչև Եգիպտոսի բազաբը, իսկ այնտեղից հետո արդեն հարցնելով ու լսելով» (II, 29):

Պետք է, սակայն, կարծել, թե պատմագիրը թղթին է հանձնել անխտիր այն ամենը, ինչ իմացել ու լսել է. երբ նա լիովին համոզված է որևէ խնդրում, ապա այլևս տարբերակների ներկայացմանը չի դիմում:

Արդ, մի՞չտ է արդյոք Հերոդոտոսը հարապատրեհ հաղորդում իր աղբյուրներից ստացածը: Ընդհանուր պատասխանն, անշուշտ, դրական լինելով, չի կարելի մոռացություն տալ, սակայն որ պատմագիրն ունեցել է իր, այն էլ զորեղ, անձնական ու քաղաքական համակրանքներն ու հակակրանքները (տե՛ս ստորև), որոնք իրենց կնիքն են դրել դեպքերի ու դեմքերի գնահատման վրա, ուսմանց փուլից ոչ լրիվ ըստ արժանիության փոստաբանելու կամ արժարացնելու, մյուսներին, ընդհակառակը, մեղադրելու ու պարսավելու իմաստով: Բայց սա միանգամայն բնական է:

Եթե վերանանք բնական այս կողմից, ապա Հերոդոտոսի «Պատմությունը» վերին աստիճանի արժանահավաստ է թե՛ այն իմաստով, որ նա հմտորեն է ընտրել իր աղբյուրները, այսինքն՝ դիմել է այնպիսիներին, որոնցից ավելի հավանություն

կար ստանալ գործերի ճշմարտացի պատերը, և թե՛ այն, որ նա տղ աղբյուրները հարազատորեն է վերարտադրել:

Նոր շրջանի պատմագրությունը, դեգերելով Հերոդոտոսի նկատմամբ վստահության և անվստահություն միջև, այսօր հակվել է դեպի առավելը:

Մեզ, բնականաբար, շատ են հետաքրքրում Հերոդոտոսի տվյալները Հայաստանի և Հայերի մասին, որոնց կանգաղապանքը առանձին: Դրանք Արևելքի երկրների մասին «Պատմություն» պարունակած հարուստ տեղեկությունների մասն են կազմում: Անցյալ դարի կեսերից սկսված և հակադասական հնարավորական նյութ հանդես բերած պեղումներից առաջ, Հին Արևելքի երկրների մասին հիմնական տեղեկությունները դալիս էին, Աստվածաշնչի կողքին, Հերոդոտոսի «Պատմությունից»: Պեղումների հետևանքով հայտնաբերված քաղաքներն ու տաճարները, նրանցում գտնված՝ արվեստի ու կենցաղի անթիվ առարկաները և բազմահազար զբաղվող հուշարձաններն ու վավերագրերը Հերոդոտոսի պատմածներից շատ բան հերքեցին, նրանցում շատ բան ճշգրտեցին, բայց և շատ բան էլ հաստատեցին ու լրացրին, հակադասական չափով բարձրացնելով նրա, որպես ճշմարտապատում պատմագրի, հեղինակությունը: Պարզվեց, օրինակ, որ այն, ինչի մասին նա պատմում է որպես ավանատես, որպես կանոն հավաստի է: Այդպիսին է Եգիպտոսի և Բաբելոնի վերաբերյալ նրա պատմածը: Է՛լ ավելի մեծ հավաստիություն ու ճշգրտություն են ցուցաբերում նրա տված տեղեկությունները պարսիկների ու պարսից հակադասավալ տերություն մասին, տերություն, որի մասն է կազմել Հայաստանը Հերոդոտոսի օրոք:

Այս հանգամանքն, անշուշտ, Հերոդոտոսի ձեռքի տակ պարսկական գործերն արտացոլող առաջնակարգ աղբյուրների առկայություն է: Հետագոտոսներն այստեղ, բացի պատմաբանի՝ դեպի պարսկական քաղաք էլլքասան կատարած ճանապարհորդությունն և տպավորությունները, առանձնացնում են երեք տարի աղբյուրներ: Առաջին՝ շունաստանում հանգրվան գտած պարսից ավազանու իրազեկ ներկայացուցչիների հաղորդումները (օրինակ, հայտնի զորավար Մեգաբիզոսի որդի Ջուպյուրոսի), երկրորդ, Պարսկաստանում հանգրվանած Հույն գործիչների (օրինակ՝ հույնական թեմիատոկեսի) հետադարձների հաղորդումները: Վերջապես, պարսկական տերության արքայական դիվանատան կողմից երկրի ծայրերն առաքվող պաշտոնական վավերագրերի պատճենները, որոնք այնուհետև թարգմանվում էին տեղական լեզուներով:

Այս վերջին երևույթը ամենից լավ հաստատվում է Դարեհ 1-ի հայտնի Բեհիստունյան եռալեզու արձանագրությունից սկսված և օրինակով: Նախ, Դարեհն ինքն է հայտնում, թե հրամայել է արտադրել այն կավի աղյուսակների և կաշվե փաթեթների վրա, այսինքն, համապատասխանաբար՝ ակկադերեն և արամեերեն լեզուներով, և ուղարկել ըստ երկրները: Սրա նյութական ապացույցն էլ սուկա է. գտնված են այդ արձանագրություն առանձին հատվածները պարունակող թե՛ ակկադերեն գրված կավի աղյուսակներ և թե՛ արամեերեն գրված կաշու փաթեթների հմուշներ: Ի դեպ, նշենք այն հանրահայտ փաստը, որ պարսից տերության արքանի դիվանատան ու նրա մասնաճյուղերի գործնական, ինչպես և ժամանակի միջազգային լեզուն հենց արամեերենն էր: Երկրորդ, Հերոդոտոսը գարմանալի սկստ ծանոթություն է ցուցաբերում նշված արձանագրության առանձին մասերի բովանդակությանը: Այն դրսևորվում է ոչ միայն այուժների ու գործող

անձանց անունները Հարստատ վերարտադրմամբ (օրինակ՝ Դարեհի գահակալման դրամատիկ պատմություն, ընդհուպ մինչև նրա գործակիցների անունները՝ Վինդաֆառնա, Ուտանա, Գաուրբուրնա, Վիդառնա, Բաբարուխա, Արդամանիշ՝ Բեհնաուդեյան արձանագրության մեջ և, համապատասխանաբար, Ինտաֆեռնես, Օտանես, Գորբուլուա, Հյուդառնես, Մեգարիգոս և Ասպաթինես՝ Հերոդոտոսի մոտ, տարբերվում է միայն վերջին անունը), այլև նույնիսկ ոճական որոշ արտահայտությունները նույնությունները:

Միշտ չէ, սակայն, որ նմանություններն այսբան հստակ են դրսևորվում: Հետադրուտդներին, օրինակ, շատ դժվարություններ են պատճառում Հերոդոտոսի մոտ Հանդես եկող՝ Աբեմենյան տերությունն ստորաբաժանումների՝ աստրապուլությունները ու նրանցից գանձվող արքունի Հարկերի թվարկման (III, 90-96) և Բեհնաուդեյան արձանագրության նմանօրինակ (սակայն առանց Հարկերի հիշատակման) թվարկման առնչության խնդիրները: Հարցն այն է, որ այդ երկու թվարկումները միջև կան և ոչքի զարնող ընդհանրություններ և էական տարբերություններ: Նմանությունները, բնականաբար, խոսում են Հերոդոտոսի՝ արքունի արձանագրություններին ծանոթ լինելու օգտին՝ վերը նշված ուղիներով: Տարբերությունները վկայում են իր թվարկման համար նրա ունեցած լրացուցիչ աղբյուրների մասին: Ինչ աղբյուրներ էին դրանք: Մասամբ դարձյալ պաշտոնական պարսկական (ուրիշ ի՞նչ աղբյուրներում կարող էին գտնվել յուրաքանչյուր աստրապուլությունից գանձվող Հարկերի չափերը), բայց ավելի մանրամասն, մասամբ էլ՝ այլ (այսինքն, ինչպես նշվեց, Հունաստանում ապաստանած պարսիկների, Պարսկաստանում ապրած հույների, լուսավորությունների պատմածները և այլն) աղբյուրներ:

Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ Հերոդոտոսն իր նկարագրություններն անելիս երբեք չի բավարարվել մեկ աղբյուրի տվյալներին շրջանակներով, այլ սինթեզել է մի քանի իրեն մատչելի բոլոր նյութերը՝ երբեմն նշելով աղբյուրները, երբեմն՝ ոչ:

Ինչպես կեսնենք ստորև, այս պրոբլեմները հաճում են նաև Հերոդոտոսի՝ Հայաստանի և Հայերի մասին մատուցած տվյալների հետազոտողի առջև:

4. ՀԵՐՈԴՈՏՈՍԻ ԱՇԽԱՐՀԱՅԱԳՐԸ ԵՎ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՈՒՄԸ

Ժամանակի ողուն համաձայն, Հերոդոտոսի վերաբերմունքը բնութայն և հասարակության երևույթներին, այսինքն՝ նրա աշխարհայացքն ընդգրկում է, մի կողմից, առողջ դատողության ու թալես Միլետցու օրերից ձևավորված տարերային մասերիալիզմի և, մյուս կողմից, հնագույն ժամանակներից եկող դեցապալատության միջև ընկած գիտակցության լայն սպեկտրը: Հերոդոտոսը որևէ հստակ, յուրօրինակ փեխտոփայական հայացքներ չի դրսևորել, այլ առաջնորդվել է ընդունված տեսակետներով: «Պատմության» մեջ առասպելներ ներկայացնելիս, նա լուսավորությունների օրինակով որպես կանոն ջանացել է հրաշալիքների դրանք, «ճշմարտել» ու ներկայացնել պարզունակ ռացիոնալիզմի ոգով՝ որպես այլաբանորեն արտահայտված սովորական կենսական պատկերներ, որոշ դեպքերում, սակայն, առասպելը ուժի մեջ թողնելով և կամ անվերապահ հավատ ընծայելով

Հունական այլևայլ գուշակների, հատկապես դելֆյան գուշակի կանխատու-թյուններին:

Աստվածները խանդոտ ու նախանձոտ են մարդու և նրա գործունեության նկատմամբ. բավական է մարդկանցից մեկն անցնի Հաջողությունների կամ արարքների իր համար սահմանված չափը, որ աստվածները նրանից վրեժխնդիր լինեն, գրկեն ամեն ինչից, ընդհուպ մինչև կյանքից: Այս է Հերոդոտոսի հավատը՝ իր ժամանակակիցների հավատին համընթաց:

Բայր ժողովուրդների վրա, համոզված է պատմագիրը, իշխում են միևնույն աստվածները: Գրեթե բոլոր հունական աստվածներին նա գտնում է նաև այլ երկրներում, սակնք, Եգիպտոսում, ու Հաճախ նախապատվություն տալիս այդ երկրներին՝ այս կամ այն աստծու պաշտամունքը հույների կողմից նրանցից փոխ առած համարելով:

Մարդիկ, պատմական գործիչները, ըստ Հերոդոտոսի, ծագում են աստվածներից կամ առասպելական Հերոսներից: Պատմության շարժիչ ուժը, մեծ իրադարձությունների պատճառները մարդկանց կրքերն են՝ սերը և ատելությունը, վիրավորանքը և վրեժխնդրությունը: Արդարության և անարդարության մոտիվը ևս պատմական կարևոր գործոն է նրա աչքում: Բախտի, ճակատագրի գաղափարը, կանխաբանությունները իրականացման անխուսափելիությունը ծայրեիծայր տոգորում են նրա պատկերացումները պատմության ընթացքի մասին: Այս իմաստով Հերոդոտոսը շատ հեռու է իր կրոնից ժամանակակից թուրքիզիսից, որի ներդրումը համաշխարհային պատմագրության մեջ իր ժամանակի համար կամարերկայես գարմանակի՝ պատմական խնդիրներին խոր սեպիտատական մոտեցումն էր:

Ինչպես նշվեց արդեն տարբեր ժողովուրդների վրա իշխող աստվածների կապակցություններ, Հերոդոտոսը ամենևին հակված չէ գերադասելու Հունականը՝ ոչ հունականից, հակադրելու այն բարբարոսականին («բարբարոսը» նրա բերանում նշանակում է պարզապես «ոչ հույն») առանց որևէ քամահարկան երանգի), ինչպես այդ սովորական դարձավ հաջորդ դարաշրջանում՝ ստրկատիրության ծագմանը համընթաց (ստրուկները գերազանցապես բարբարոսական ծագում ունեին): Ընդհակառակն, համեմատելիս նա հաճախ նախապատվությունը (հնություն, իմաստություն, քաջություն, օրենքներ, բարքեր և այլ խնդիրներում) տալիս է արևելքի ժողովուրդներին՝ եգիպտացիներին, բաբելոնացիներին, պարսիկներին:

Հավասարապես և Հերոդոտոսին օտար են համահունական զգացումները: Հայրենասեր է արդյոք նա: Անշուշտ: Բայց նրա հայրենասիրությունը համահունական բնույթ է կրում երկու կարևոր պատճառով: Առաջին, որ հնում գոյություն չի ունեցել համահունական հայրենիք, այլ եղել են շուրջ երկու Հայրյուր պոլիսներ՝ քաղաք-պետություններ, որոնք էլ հանդես են եկել որպես համապատասխան քաղաքացիների հայրենիքներ: Բացի այդ, եղել են պոլիսների դաշնակցություններ, այս կամ այն աչքի ընկնող պոլիսի հեգեմոնիայի ներքո: Այս երևույթը որոշ երազագաղտում է տվել Հայրենասիրական զգացումներին, սակայն ոչ հաստատուն, ինչպես որ հեղհեղուկ էին նաև այդ դաշնակցությունները: Երկրորդ՝ դարի առաջին կեսի հունա-պարսկական պատերազմների պատմությունը Հերոդոտոսը շարադրել է ոչ թե պատերազմների ժամանակ, երբ համընդհանուր՝ Պարսկաստանի կողմից նվաճելու վտանգը այսպես թե այնպես միախորել էր քաղաք

- պետությունների մեծ մասի ջանքերը, այլ դարի վերջին երրորդում ծավալված ներհունական՝ պոստպոստիանյան պատերազմների նախօրյակին և, թիրևս սկզբնավորման պահերին: Իսկ այդ ժամանակն արմատապես տարբերվում էր նախորդից և բնութագրվում երկու հակամարտ ճամբարներում՝ Աթենականում և Լակոնականում (Սպարտայի) ընդգրկված քաղաք-պետությունների փոխադարձ ծայրահեղ ատելությունը, որն ավելի ուժղին էր և մահացու, քան նախորդ շրջանում պարսիկ նվաճողների դեմ առաջացած ատելությունը: Այժմ միջհունական թշնամությունը որոշ դեպքերում փոխարկվում էր նաև պարսկասիրության, որի աստան էր Հակասակոբը ճամբարի ուժերի դեմ Պարսկաստանից ակնկալվող օգնությունը:

Այս խնդրում Հերոդոտոսն ունեւր իր Հստակ կողմնորոշումը՝ նա Աթենքի ջատագով էր, Հեռեւարար՝ Հակասպարտայական: Սակայն այս ընդհանուր գրույթը կրթման - երբեմն տեղի է ապլիս առանձին բացառությունների առջև, Հանդամանք, որ Հիմնականում կապված էր Հերոդոտոսի կենսագրություն իրադարձությունների հետ:

Այսպես, նա մեծազույն սիրով էր լցված իր Հայրենի Հայրկանոսա քաղաքի նկատմամբ, առիթը էր կորցնում արտահայտելու այդ սերը: Մինչդեռ Հայրկանոսար իր բնակչության կազմով զորիական քաղաք էր, ինչպես Սպարտան, և ոչ Հոնիական, ինչպես Աթենքը: Ստորև կտեսնենք, որ Հայրկանոսասի նկատմամբ սերը որոշ վերապահությունների է Հանդեպում նույնիսկ Հերոդոտոսի Հակալիոնականության մեջ:

Ի դեպ, Պարսկաստանի նկատմամբ պատմագրի որոշակի թուլությունը նույնպես նրա Հայրկանոսացի լինելուց է գալիս: Այս քաղաքը պարսից թագավորի իշխանության տակ գտնված փոքրասիական հունական քաղաքներից էր: Հերոդոտոսը ծնվել ու մեծացել էր այդտեղ, ընտիացել ու Համակերպվել պարսկական տիրապետության միջավայրին, մերվել ու գուցե նույնիսկ կապվել այդ իրավիճակի հետ:

Այսպես, կարելի է նկատել, որ Հունա-պարսկական պատերազմներին որպես առիթ ծառայած՝ 499թ. փոքրասիական հունական (Հոնիական) քաղաքների՝ Միլետ քաղաքի ղեկավարությունը, պարսից տիրակալության դեմ բարձրացրած պատմաբանությունը Հերոդոտոսի Համակրանքին չի արժանանում. Հպատակները պիտի ճանաչեն իրենց տիրոջը: Պարսիկները, պարսից արքան պատմագրի աչքում թշնամի են դառնում լուկ այն պահից, երբ, այսպես ասած, չափն անցնում են, ձգտում իրենց օրինական տիրություններից՝ փոքրասիական հունական քաղաքներից գատ զավթել նաև ելլողական Հունաստանը:

Հերոդոտոսը որոշակիորեն Համակրում է նաև Սամոս կղզի - քաղաք - պետությունը, որտեղ նա երկար տարիներ է անցկացրել և շատ մերձավորներ ձեռք բերել: Պատմագիրն աշխատում է մեղմացնել կամ արդարացնել պատերազմի ժամանակ սամոսցիների թուլյ տված մեղքերը:

Առեղծվածային բնույթ է կրում Հերոդոտոսի անհատնում սերն ու Համակրանքը Դելփի քաղաքի ու նրա աշխարհահռչակ՝ Ապոլոնի տաճարի ու սրա գուշակի նկատմամբ, եթե Հաշվի առնենք սրանց թշնամական դիրքը Աթենքի Հանդեպ և անցած պատերազմների ընթացքում գրուերած պարսկասիրությունը: Երևում է՝ այստեղ ևս նրա կենսական կապերը շատ զորեղ են գտնվել:

Սակայն ամենաուժեղ ու նվիրական զգացումները Հերոդոտոսին կապում են, անշուշտ, Աթենքի հետ: Աթենքում Հերոդոտոսը շփվել է խոշորագույն բարձրակարգ գրծիչ Պերիկլեսի ու նրա շրջապատի հետ, որն ընդգրկում էր Հունական դասական մշակույթի ծաղկման այդ ժամանակի խոշորագույն Հանճարեղ ներկայացուցիչներին՝ Ֆիդիաս, Սոփոկլես, փիլիսոփա Անաքսագորաս և ուրիշներ: Հերոդոտոսը, Համանաբար, եղել է այդ «Պերիկլեսյան խմբի» անդամ: Համենայն դեպս, նա իր «Պատմությունում» աթենական «ուկերարի» անբաժան մասն է կադմում: Նա Հանդես է գալիս որպես Աթենքի ու նրա կազմած ճամբարի ջատագով, Աթենքը Հայտարարում Հունաստանի փրկիչ: Պելոպոնեսյան պատերազմների նախօրեին, քաղաքական մթնոլորտի շփացման պայմաններում, Հերոդոտոսը գրկ է. «Այժմ ես ստիպված եմ բացահայտ ասել իմ կարծիքը, որը շատերին տհաճ կարող է լինել: Եթե աթենացիները, սարսափելով վերահաս փոսնդից, լքեն իրենց քաղաքը (ի դեպ, այդ էր Հորդորում կատարել դերիյան գուշակը՝ Գ.Ս.) կամ Հանճմովին Քսերքսեսին, Հելլադան կՀպատակվեր պարսիկներին: Ուտի և եթե մարդ սաի, թե աթենացիները եղան Հելլադայի փրկիչները, ճամբարության դեմ մեղանչած չի լինի: Երբ նրանք նախընտրեցին Հելլադայի պագաությունը, ապա դեռևս պարսիկների կողմը չանցած բոլոր Հելլենների մեջ նրանք դիմադրելու արիություն արթնացրին և աստվածների օգնությունը ետ քշեցին արքային» (VII, 139):

Քաղաքական գրդապատճառներից ծնված Հակակրանքը Հերոդոտոսի մոտ արտահայտվում է առաջին Հերթին Աթենքի երկու երդվյալ թշնամիների նկատմամբ, այն է՝ Կորնթոսի, որ աթենացիները Համար բախտորոշ դեր խաղացող ծովային առևտրի բնագավառում նրանց ամենահզոր ախոյանն էր, և Ատտիկայի անմիջական հարևան Թեբի, որն անընդհատ ասպատակություններով Հուուց ի վեր ավարի ու ավերի է ենթարկել Աթենքը:

Գալով Աթենքի Հիմնական քաղաքական ախոյան Սպարտային (Լակեդեմոն, Լակոնիկա), Հերոդոտոսի կողմից սպասվելիք թշնամական անվերապահ դիրքորոշման մեջ որոշ երկվություն է նկատվում: Մի կողմից նա պարսավանքի է ենթարկում սպարտացիներին՝ նրանց ժամանակակից գրծերը, մյուս կողմից Հարդանք է ցուցաբերում նրանց անցյալի, օրենքների ու բարքերի նկատմամբ և, իհարկե, անվերապահորեն բարձր է գնահատում Սպարտայի արքա Լեոնիդասի և 300 սպարտացիների սխրանքը Թերմոպյուլյան կիրճում:

Հերոդոտոսի քաղաքական այս կողմնորոշումների մեջ իր դերն ունի, անշուշտ, նաև Համապատասխան պոլիսները Հասարակարգի խնդրը: Դժվար է պատմագրին վերադրել Հուլյների Հայտնի քաղաքական կառավարման երեք ձևերից (դեմոկրատիա, օլիգարխիա, միապետություն) որևէ մեկի ջատագովի դերը: Նա, այո՞, դեմ է բունատիրությունը (տիրանիա), բայց օրինական, ավանդական իշխանության ձևերը նա Հարդում է: Նա ներկայացնում է երեք պարսիկ գրծիչներին՝ Դարեհի, Օտանեսի և Մեգարթիսի վեճը, որում առաջինը պաշտպանում է միապետության գաղափարը, մյուս երկուսը՝ Համապատասխանարքայի դեմոկրատիայի և օլիգարխիայի սկզբունքները: Իհարկե, վեճի միջավայրը շինծու է, արտահայտվում են զուտ հունական տեսակետներ: Սակայն կարևորն այդ չէ, այլ այն, որ թեև վերջում Օտանեսը (դեմոկրատիայի պաշտպանը) Համարվում է պարտված, բայց ընթերցողն այդ կարակցությունը չի Հանգում, երեքի կողմից

էլ զորեղ փաստարկներ են բերվում, և մնում է մտածել, որ Հերոդոտոսը լավ է համարում այն վարչակարգը, որն ավելի ավանդական է ու սովորական ավյալ երկրի համար: Աթենքի համար դա, անշուշտ, դեմոկրատիան է և, որպես աթենասեր, Հերոդոտոսն իր մի շարք ասույթներում հսկվում է չափավոր դեմոկրատիայի կողմը, պաշտպանելով իրավահավասարության սկզբունքը, ազատության գաղափարը և այլն:

5. ՀԵՐՈԴՈՏՈՍԻ «ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՉԵՎԸ

Հերոդոտոսից պահպանվել է միայն մեկ ստեղծագործություն՝ «Պատմություններ»: Սույ հասած տեքստը բաղկացած է ինը գրքից, որոնք վերնագրված են ինը մուսանների անուններով, սկսած պատմության մուսա Կլիոյից: Այս բաժանումը և անվանումները, սակայն, հեղինակինը չեն, այլ իրականացված են հետագայում, Ալեքսանդրիայի դիոնականների կողմից: Թեև ի՞նչ է եղել Հերոդոտոսի տված բաժանումը՝ մեզ հայտնի չէ: Պետք է ենթադրել, սակայն, որ բաժանումը եղել է և երկի ենթաբաժինները կոչվել են նույն բառով, որով հեղինակն անվանում է իր ողջ գործը՝ «լուսա» («բան», «խոսք»): Այսպես, նա հիշատակում է իր Եգիպտական լուսոր (այսինքն՝ «Պատմություն» Եգիպտոսի նկարագրությունը նվիրված հատվածը), Ատրիստանյան լուսոր (որ մեզ չի հասել) և այլն:

«Պատմություն» հիմնական բովանդակությունը, ինչպես արդեն նշվել է, մ.թ.ա. V դարի առաջին կեսի հունա-պարսկական պատերազմների նկարագրությունն է, սակայն դրան նախորդում է մի սովոր, գործի կեսը զբաղեցնող, ներածական մաս (I - IV գրքերն ամբողջությամբ և V գրքի 1-29 պարագրաֆները), որտեղ հեղինակը կուսակալ է հսկայական նյութ տարբեր երկրների ու ժողովուրդների պատմության, աշխարհագրության ու ազգագրական նկարագրի վերաբերյալ:

Այս տարաբնույթ նյութը միավորվում է հունապարսկական պատերազմների պատմական հիմքերն ու պատճառները պարզաբանելուն հատկացված մի հենքով: Այդ հենքը հետո է օրյեկտիվ հիմքերի ու պատճառների բացահայտումից, և ինչպես վերը նշվեց, հյուսված է մարդկային կրքերի, մեղքի ու վրեժխնդրության, ճակատագրի անխոտտիելության և այլ նմանօրինակ մտավիճակներից: Բայց այն էլ ի հայտ է գալիս բավականաչափ հազվադեպ ու ներկայանում որպես նախապես հավաքված հարուստ, բայց խայտաբղետ նյութի՝ հեղինակի կողմից կազմակերպման, միավորման մի փորձ, որը, սակայն, այդպես էլ չի հանգեցրել նյութի այդ բազմազանության մեջ իրական օրգանական կապ կամ ամբողջություն ստեղծելուն:

Ներածական մասի բովանդակությունը հետևյալն է: Սկզբնական մի քանի պարագրաֆներ, որոնցում շարադրված է Հերոդոտոսի նպատակը, հաջորդում է Լիդիա երկրին նվիրված լուսոր, II գրքը գրեթե ամբողջությամբ կազմում է Եգիպտոսի լուսորը, III գրքում շարադրված է Սամոս կղզու պատմությունը, IV գրքը նվիրված է սկյութական լուսորին, այստեղ են նաև Կիրենայի լուսորը և Լիբիայի լուսոր: V գրքի սկզբնական երեք տասնյակ պարունակում են Թրակիայի լուսորը: Պարսկաստանի լուսորն ավելի ծավալուն է. սկսվելով I գրքից՝ այն շարունակվում

է մինչև ներածական մասի վերջը, ընդմիջվելով թվարկված լուսորներով: Այն տարածվում է, այնուհետև, ըստ հույների, մինչև VII դարը ներառյալ:

«Պատմություն» երկրորդ, հիմնական, հունա-պարսկական պատերազմների պատմությունն անող մասն սկսվում է V գրքի 30-րդ պարագրաֆից և շարունակվում մինչև աշխատության վերջը՝ IX գրքի 122-րդ պարագրաֆը: Այստեղ շարադրանքը անհամեմատ ավելի սլացիկ ու հետևողական է և քայլ առ քայլ նկարագրում է պատերազմական գործողություններն ու նրանց հետ կապված իրադարձությունները: Այստեղ ևս կան մի քանի, Սպարտայի և Աթենքի պատմությունը նվիրված, շեղումներ, բայց դրանք քիչ են և կարճատև, համեմատած ներածական մասի լուսորների հետ:

Հերոդոտոսի «Պատմությունը», ամենայն հավանականությամբ, անավարտ է մնացել: Վերջին նախադասություններն ամենևին նման չեն այսպիսի մի երկրի եղրափակմանը: Մահ է, հավանաբար, որ ընդհատել է պատմահոր աշխատանքը:

Հերոդոտոսի «Պատմությունը» շատ հեռու է միապաղաղ շարադրվածից: Այն, այսպես ասած, բազմաոճ է, նույնիսկ՝ բազմաժանր: Պատմական իրադարձությունների չոր ու հակառակ նկարագրությունների կողքին այստեղ հանդիպում ենք գեղարվեստական փայլուն ոճով գրված նովելների՝ հյուսված այլևայլ պատմական անձնավորությունների շուրջը, հրաշապատումների, տարբեր ժողովուրդների բարքերի ու սովորույթների հյուսված նկարագրությունների, աշխարհագրական գեոլոգիայի: Իրար հաջորդում են նկարագրական, պատմողական և խոսակցական ոճերը:

Հերոդոտոսի լեզուն հունարենի հոնիական բարբառն է, որն այդ ժամանակները տարածում էր գտել որպես զբաղված լեզու: Եվ «Պատմությունն» ինքը կարող է համարվել հունական գեղարվեստական արձակի առաջին խոշոր կտավը:

Արդեն անցյալ դարից սկսած, հետազոտողները զուգահեռներ են անցկացնում Հերոդոտոսի պատմողական ոճի և հունական դասական քանդակագործության միջև: Դիտվել են, օրինակ, այնպիսի նմանություններ, ինչպես աստվածների քանդակները V դարում ներկայացվում էին նախորդ չրքանի արխայիկ, ստատիկ ձևերով, մինչդեռ կենդանիները, մարդիկ, առավելապես երիտասարդները՝ չարժուն ու կենսական, կենդանի ձևերով, այդպես էլ Հերոդոտոսի մոտ աստվածներն ու Հին ժամանակների հերոսները մոտմոտանալով ու ծանրաշարժ են, իսկ իր ժամանակի գործող անձինք՝ եռանդուն ու ճկուն:

Վերջին տասնամյակներում նմանություններ են հայտնաբերվել Հերոդոտոսի՝ իրադարձությունների որևէ ցիկլի շարադրանքի և հունական սաճարների եռանկյունի ճակտոններին քանդակված տեսարանների միջև: Երկու դեպքում էլ կենտրոնը զբաղեցնում է հիմնական իրադարձությունը կամ կերպարանքը, իսկ նրանից հետո ու առաջ, իսկ ճակտոններին՝ աջ և ձախ, դասավորված են նվազող ծավալներով կամ բարձրություններով երկրորդական, երրորդական իրադարձություններն ու կերպարանքները: Արդյոք գիտակցված է եղել Հերոդոտոսի կողմից նման կոմպոզիցիան, թե՞ այն ինքնաբերաբար է առաջացել նրա մոտ՝ իշխող ճաշակների, նորմերի ու մտայնության արժեքային հարթության ներքո՝ զժվար է ասել:

Բոլոր դեպքերում Հերոդոտոսի երկի գեղարվեստական արժեքությունը ընթերցողի վրա, ինչպես հնում, այնպես էլ այսօր, շատ խորն է:

6. ՀԵՐՈՂՈՏՈՍԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԳԻՐ

Հերոդոտոսն, անշուշտ, առաջնակարգ գրող է, սակայն նրա «Պատմություն» մասին խոսելիս առաջին Հերթին պետք է անդրադառնալ գրքի պատմագրական արժեքին, որ բառացիորեն անդերազնահատուկ է: Պետք է տարբերել այդ արժեքի երկու կողմը: Մեկը պատմագրի հագորդած հսկայածավալ ու կարեորագույն նյութն է՝ Հին աշխարհի երկրների ու ժողովուրդների մասին, մյուսը՝ նրա «Պատմություն» դերը որպես համաշխարհային պատմագրություն ու պատմագիտության ակունքի, որի համար նա կոչվել է «Պատմահայր»: Հերոդոտոսն այդ գիտությունն սկզբունքների, այն է՝ պատմական աղբյուրների տվյալների պատշի ընդգրկման, համադրման ու սինթեզման հիմնադիրն ու մշակողը, պատմական պրոցեսի պատճառային-հետևանքային հաջորդակցության հայտնաբերողն ու ցուցաբերողն է, թող որ այդ պրոցեսի շարժիչ ուժը ներկայանում է նրա մոտ մարդկային կրքերի ու ճակատագրի քամահուրերի տեսքով: Հետագա պատմագրությունը կարճատև այդ կողմը, նախապես, սակայն, որդեգրելով սկզբունքները:

Նմանապես նա հիմնադիրն է պատմական աշխարհագրության ու ազգագրության, որոնց ծիլերը, ծագելով նրա «Պատմությունից», հետագայում ծաղկեցին ու վերածնեցին առանձին, թեև օժանդակ, պատմական գիտությունների:

Հերոդոտոսը սանդղակ է մի գործ, որին լիովին պատշաճում է նրա կրասեր ժամանակակից, նրբակից շատ տարբեր, բայց նույնքան հանճարեղ պատմագիր Թուկիդիդեսի «Հավերժություն պատույթ» - որակումը, որը Թուկիդիդեսը կիրառել է իր սեփական գործի նկատմամբ, այն էլ ի հակադրումն Հերոդոտոսի «Պատմություն»: Իրար ժամանակակից գործիչները կարող են թերազնահատել միմյանց, սա հաճախակի հանդիպող երևույթ է, բայց երկու և կես հազարամյակի հեռուներից դիտելով՝ երկուսի գործերն էլ արժանի են երևում այդ պարտավորեցնող բնութագրմանը, իսկ Հերոդոտոսի երկը ներկայանում է նաև որպես մարդկային քաղաքակրթության իրական հիմնաքարերից մեկը:

7. ՀԵՐՈՂՈՏՈՍԻ «ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հերոդոտոսի «Պատմությունը» տեղեկություններ է պահպանել նաև Հին Հայաստանի և Հայերի մասին, որոնք թեև մեծաքանակ չեն, բայց հույժ կարևոր են: Այդ տեղեկությունների առանձնակի արժեքն այն է, որ դրանք հունական պատմագրության էջերից մեզ հասած հնագույն տեղեկություններն են մեր երկրի մասին, և որ դրանք պահպանվել են ոչ թե մի այլ պատմիչի, այլ պատմահայր Հերոդոտոսի երկում:

Հետազոտողներն ամենից ավելի ուշադրություն են նվիրել Հայերի մասին Հերոդոտոսի այն հաղորդմանը (V, 73), ըստ որի նրանք «փոյուզակա կերպահանքներ» են (Φρυγῶν ἄποικοι), որից կարելի էր բխեցնել, իբր Հայերը ծագում են փոյուզիացիներից: Գիտության այսօրվա տվյալները այսօրիսի կերակարգությունը չեն արդարացնում, այսինքն՝ պարզ է, որ Հայերը երբեք

փոյուզիացիները մասը չեն կազմել: Մյուս կողմից, Հերոդոտոսի այս ցուցումը վաղուց ի վեր կենարոնացրել է հետազոտողները ուշադրությունը հայոց լիզվի և փոյուզիացիներից պահպանված տարբերի համադրման վրա, որը և բերել է այն կարծիքի, որ երկու այդ լեզուներն ազգակից են և թրակերների հետ կապվել են հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի ճյուղերից մեկը՝ թրակափոյուզահայկական ճյուղը: Այս եզրակացությունը կարևոր նշանակություն ունի հայ ժողովրդի կազմավորման պրոբլեմի լուծման գործում: Ի դեպ, Հերոդոտոսի սույն ցուցումը այս կամ այն բնույթի իր գուգահեռներն ունի նաև ուրիշ հույն հեղինակների գործերում:

Պատմահայր մնացած հաղորդումները կարելի է բաժանել երկու խմբի, որոնցից մեկը վերաբերում է Հայաստանի տարածքին, նրա սահմանների բնութագրմանը, իսկ երկրորդը որոշ պատկերացում է տալիս երկրի կյանքի մասին: Դիտարկենք նախ երկրորդ խմբի տվյալները:

Հերոդոտոսի ամենածավալուն հաղորդումը Հայաստանի մասին վերաբերում է բաբելոնացի առևտրականների ճանապարհորդություններին մեր երկիրը (I, 194): Պատմագիրը սրակում է այդ տեղեկությունը որպես Բաբելոնում իր լածներից ամենագրամանավուն: Առևտրականները, պատմում է նա, Հայաստանում ուղևոր ճյուղեր են կտրում, նավերի կմախքներ կառուցում և պատում դրանք մորթիներով: Նավերը կտրած և են, վահանի տեսքով, տարբեր չափերի, մինչև 160 տոննա (5000 տաղանդ) տարողություն ունեցող: Հասակին հարը լցնելով ու բառնալով գլխավորապես փյունիկյան սափորների (կարելի է հասկանալ նաև՝ կարմիր սափորների) մեջ լցրած վիտոլ, նրանք վարում են նավերը դեպի (Եփրատի, որի ակունքները, ըստ Հերոդոտոսի մի այլ հաղորդման, գտնվում են Հայաստանում) հոսանքն ի վրա: Յուրաքանչյուր նավի վրա լինում է մեկ կամ մի քանի ավանակ: Բաբելոնում տարանքը, ճյուղերն ու հարը վաճառելուց հետո մորթիները բառնում են այդ ավանակներին և վերադառնում Հայաստան (հոսանքն ի վեր նավարկելն անհնարին էր), որտեղ կրկին նավեր են սարքում և նորից բեռնավորված դնում Բաբելոն:

Հերոդոտոսը եղել է Բաբելոնում, նրա պատմածը կասկածի ենթակա չէ: Առաջին եզրակացությունը, որ կարելի է հանել այս հաղորդումից, այն է, որ Բաբելոնի և Հայաստանի միջև կանոնավոր առևտրական երթևեկություն է եղել: Պատմագիրը հիշատակում է միայն բաբելոնացի առևտրականներին, բայց դրանով ամենևին չի բացառվում հայ առևտրականների կողմից այդ ուղիներն օգտագործելու հանգամանքը: Ընդամին երթևեկությունը կատարվել է ոչ միայն գետի հոսանքով, այլև ցամաքով, ավանակների քարավաններով: Նավերի կառուցման համար օգտագործվող նյութեր, եթե բառացիորեն հասկանանք պատմագրին, ամբողջությամբ հայթայթվել է Հայաստանում և՛ ուղևոր ճյուղերը, և՛ մորթիները, և՛ հարը: Այստեղ են ձեռք բերվել նաև ավանակները: Որպես առևտրի հիմնական առարկա (ցավոք ոչ հիմնականների մասին նա լուր է)՝ Հերոդոտոսը հիշատակում է գինին: Որոշ տարակուսանքի տեղ է տալիս «փյունիկյան» սափորների հիշատակումը, բայց հավանաբար խոսքն այստեղ կամ «փյունիկյան» ձև ունեցող սնդիկների, կամ պարզապես կարմիր սափորների մասին է, որոնք ևս արտադրվում էին Հայաստանում: Գրատի ծանրաբեռնումը կավանդությունով իրեն չէր արդարացնի:

Հայաստանից արտահանվող բոլոր ապրանքների՝ տեղում արտադրվելու մասին մենք, Հերոդոտոսի այս ցուցումներից բացի, ունենք նաև այլ վկայություններ, թե՛ գրավոր աղբյուրների և թե՛ իրերի, հնագիտական նյութերի: Այսպես, Հերոդոտոսի ճանապարհորդություններից կես դար հետո Հույն պատմագիր Քսենոփոնը, որն անցել է Հայաստանով մ. թ. ա. 401- 400 թթ., իր «Անաբասիսում» խոսում է Հայկական գինիների, նրանց մի քանի տեսակների գոյության ու բարձր որակի մասին: Պաշտոնավի են Հնագույն ժամանակներից բազմատեսակ ու բազմանպատակ խեցանոթների Հազարավոր նմուշներ, որոնք վկայում են զարգացած խեցեգործության մասին:

Քսենոփոնի, նրանից հետո՝ Ստրաբոնի երկերում, իսկ նրանցից շատ առաջ՝ ստրեստանյան և ուրարտական սեպագիր արձանագրություններում Հարուստ ավայրներ են պահպանվել Հայաստանում ձիաբուծություն և տեղական ձիերի բարձր որակի ու համարման մասին: Այդ ավայրները հաստատվում են պեղածո նյութերով, ըստ որում վերջիններս վկայում են նաև ավանակների օգտագործման մասին: Ինչ վերաբերում է բաբելոնացի առևտրականների օգտագործած մորթուն (պատմագիրը չի մասնավորեցնում, մա՞նր, թե՞ խոշոր եղջերավոր անասուններից էր դա ստացվում), ապա Հերոդոտոսը մի այլ կապակցությամբ (V, 49) հիշատակում է, որ Հայերը «ստատո հոտեր ունեն», մի բան, որ նույնպես հաստատված է այլ գրավոր աղբյուրներով, ինչպես և Հնագիտական նյութերով:

Որ Հայաստանի միջով իրքը անցել են առևտրական բանակ ճանապարհներ, կրկին հաստատում է Հերոդոտոսը՝ Փոքր Ասիայից Պարսկաստան տանող հռչակավոր «Քաղաքավարական ճանապարհը» նկարագրելիս (V, 52): Այդ ճանապարհն ունեցել է վարչական, ռազմական ու առևտրական մեծ նշանակություն: Այն հիմնականում արաՀաստակված էր, և նրա ամբողջ երկայնքով ձգվում էին օթևանկայանները՝ կառուցված ճանապարհորդների հանգստյան և ճանապարհի անվտանգության համար: Այդ ճանապարհի մի խոշոր հատվածը՝ շուրջ 340 կմ (ըստ Հերոդոտոսի՝ 56, 5 փարսախ. փարսախը Հավասար է մոտավորապես 6 կմ, այն է՝ մեկ ժամվա ճանապարհ), որի վրա կառուցված էր 15 օթևանկայան, ըստ Հերոդոտոսի, անցել է Հայաստանի տարածքով: Այն ձգվում էր արևմուտքից արևելք՝ Հայաստանի Հարավային գոտում, Եփրատի արևմտյան կեռմանի դետանցից սկսած և շարունակվելով Տիգրիսի վերին հոսանքի երկայնությամբ: Բնականաբար, այն մեծ դեր է խաղացել Հայաստանի անտեսական կյանքում: Իզուր է՛, որ նրա հենց այդ հատվածին Հարող Հարավարևմտյան շրջաններն էին, մասնավորապես Մոփղը, որ մյուս շրջանների հետ համեմատած՝ անտեսապես առավել զարգացած վիճակում թևակոխեցին հաջորդ՝ հելլենիստական ժամանակաշրջանը:

Վերը քննարկված վկայությունը՝ Եփրատի վրայով առևտրական երթևեկության մասին, մի այլ հարց էլ է հարուցում, եթե Հայաստանից Բաբելոն գինի էր արտահանվում, ապա ի՞նչ ապրանքներ էին ներմուծվում Բաբելոնից Հայաստան: Չէ՞ որ առևտրականները չէին կարող դատարկածուն երթևեկել: Բաբելոն, իհարկե, շատ ապրանքներ էր արտադրում՝ արծաթ, ձեթ, Հացաստարի, գործվածքեղեն և այլն: Սրանց մասին Հերոդոտոսը լուռ է, բայց կարելի է ենթադրել, որ մորթիների հետ մեկտեղ ավանակների քարավանները բեռնված էին նաև այլ ապրանքներով: Սակայն առևտրականների՝ Հայաստանից ներմուծվող

ապրանքների այնտեղ տարվող հիմնական համարժեքը, հաշվի առնելով գրաստների ծանրաբեռնվածությունը մորթիներով, պետք է որ արժամթիվ լիներ:

Այդ եզրակացությունն է հանգեցնում Հերոդոտոսի մի այլ հարցում: Պարսկական տերություն 20 ստորաբաժանումները՝ սատրապությունները, թվարկելիս նա նշում է յուրաքանչյուրից արքային տրվող հարկի քանակը՝ արծաթի տաղանդներով (տաղանդը Հավասար է մոտավորապես 30 կգ): Ահա, Հայաստանի մասին կարդում ենք (III, 93). «Պակտյունիներից, արմեններից և հարևան երկրներից՝ մինչև Եփեսոսյան Պոնտոսը (Սև ծովը - Գ. Ս.) ստացվում էր 400 տաղանդ: Սա տասներեքերորդ շրջանն է»: Տարեկան շուրջ 12 տոննա արծաթի հսկայական գումար է, նույնիսկ եթե հաշվի առնենք, որ նրա ծանրությունը ընկնում էր ոչ միայն Հայերի վրա, այլև հարևան որոշ երկրների, որովհետև սրանց մեջ թվով, տարածքով և կարողությամբ, ինչպես երևում է նույն Հերոդոտոսի այլ հաղորդումներից, գերակշռում էին Հայերը: Պետք է հաշվի առնել նաև, որ Հայերի մի այլ, արևելյան հատվածը, ինչպես կուսանենք, երկու այլ ժողովուրդների հետ կազմելով տերություն XVIII սատրապությունը, վճարում էր արքային ևս 200 տաղանդ (վեց տոննա) արծաթ: Այդ ամբողջ արծաթը, վճարվելու համար, պետք է առկա լիներ, և դրա աղբյուրներից մեկն էր, ահա, Բաբելոնի հետ Հայաստանի միջազգային առևտուրն էր:

Հանրագումարի բերելով Հերոդոտոսի՝ Հայաստանի մասին ավայրների այս խումբը, տեսնում ենք, որ Հայաստանը ներկայանում է որպես Հարուստ, զարգացած դյուղատնտեսություն, առևտրական արտաքին կապեր ու ապրանքային տնտեսության որոշակի մակարդակ ունեցող երկիր: Նախորդ, ուրարտական շրջանի զարգացումն, ուրեմն, տվել էր իր դրական ու կայուն արդյունքները: Մարապտրական տիրապետությունը ևս, որի տակ ընկավ Հայաստանը մ.թ.ա. VI դարում, չէր արգելակել նրա առաջընթացը, դուցի նույնիսկ որոշ իմաստով (միջազգային կապերի ամրապնդման և այլն), խթանել էր նրա որոշ կողմերը: Հայկական Հասարակությունը, որ միավորում էր արդեն կազմավորված ժողովրդին, բուռն զարգացում էր ապրում դասակարգա-առաջացման, սոցիալական բեռնացման, ստրկատիրական հասարակարգի վերընթաց շարժման ուղղությամբ, երևույթներ, որոնք հաջորդ՝ հելլենիստական դարաշրջանում պետք է հանգեցնեին հայկական պետության հզոր վերելքին, նրա միջազգային նշանակության աննախընթաց աճին ու նրա շուրջը մեծ տերության առաջացմանը:

Այժմ դիտարկենք Հերոդոտոսի՝ Հայաստանի մասին հաղորդած տեղեկությունների մի այլ՝ տարածքային կողմը: Ինչպե՞ս է որոշում պատմահայրը Հայաստանի սահմանները մ.թ.ա. V դարի առաջին կեսի դրությամբ: Մանրամասն թվարկելով Փոքր Ասիայի կենտրոնական մասում գտնվող Հայիս գետի հոսանքին հարող երկրները, նա նշում է, որ այդ գետն իր ակունքն ունի Հայկական լեռներում: Հայիսի ակունքների տեղանքը գտնվում է հետագայի Փոքր Հայքի տարածքում: Հետագայի, որովհետև Հերոդոտոսն ակնհերևաբար Փոքր Հայքի մասին տեղեկություն հունի: Այդ տարածքը նրա ոչատիերացմամբ բուն Հայաստանի մեջ է մտնում: Սա շատ կարևոր է Փոքր Հայք և Մեծ Հայք հասկացությունների ստացման ժամանակը ճշտելու համար: Փոքր Հայքին անձանթ է, ըստ երևույթին, նաև Քսենոփոնը մ.թ.ա. V և IV դդ. սահմանադրված: Հնագույն տեղեկություններն այդ երկրամասի վերաբերյալ պատկանում են Պոլիբիոսին (մ.թ.ա. II դ.), որը

հիշատակում է Փոքր Հայքը՝ Միհրդատ սատրապի իշխանության ներքո և հավաղրում այն «Հայաստանի մեծ մասին», որի տիրակալն էր Արտաշեսը (Արտաշես I-ը): Այլիլի ուշ շրջանի հեղինակները՝ Ստրաբոնը, Ռուփոսը, Փոքր Հայքի գոյությունը հասցնում են մինչև մ.թ.ա. III և IV դդ.¹ ընդհուպ մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակը, հրե ըստ Ռուփոսի, Փոքր և Մեծ Հայքերի ոսպմանը հասնելը Դարեհ III -ի գործերի կազմում կալվում էին Գավգամելայի ճակատամարտում (331 թ. մ.թ.ա.) Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ: Փոքր Հայքի անջատումն ու Մեծ և Փոքր Հայքերի առաջացումն, ուրեմն, հավանաբար, պետք է թվադրել մ.թ.ա. IV դարի առաջին կեսով: Մինչ այդ, Հերոդոտոսի ժամանակ, դրանք միավորված են եղել մեկ՝ Հայաստան (Արմենիա) երկրի մեջ, որի հյուսիսարևմտյան սահմաններն, ահա, ընդգրկել են Հայկիսի ակունքները:

Հաջորդ երկու հաղորդումները պատկերացում են տալիս Հայաստանի հարավարևմտյան, հարավային ու հարավարևելյան եզրերի մասին: Դրանք (V, 49 և V, 52) գրեթե իրար կրկնում ու հաստատում են, բայց երկրորդը (V, 52) ավելի մանրամասն է: Այստեղ որպես Հայաստանի արևմտյան հարևան նշված է Կիլիկիան (որն այն ժամանակ ավելի լայնատարած էր, քան հետագայում, և ձգվում էր դեպի հյուսիս), և երկու երկրների սահման է համարվում «նավարկելի Եփրատ գետը»: Ետո հասակ ցուցում է: Հտրավային սահմանը պատմագիրն առնչում է Տիգրիս գետի վերին հոսանքի հետ, որն այդ հատվածում ձգվում է արևմուտքից արևելք, իսկ Հայաստանի հարավարևելյան հարևան համարում է Մատինների երկիրը, որը զբաղեցնում էր Ուրմիա լճի ավազանը: Բացի այդ, Հերոդոտոսն այդ տեղերով անցնող «Թագավորական ճանապարհի» նկարագրության կապակցությամբ նշում է Հայաստանի տարածքի ճշգրիտ երկարությունը՝ Եփրատի գետանցից մինչև Մատինների սահմանը՝ փարսախներով: Ինչպես սովից, այդ տարածությունը հավասար է շուրջ 340 կմ (56,5 փարսախ): Տեղադրելով այն քարտեզի վրա՝ պարզում ենք, որ Հայաստանի և Մատինների երկրի սահմանագրված, ըստ Հերոդոտոսի, գտնվել է Վանա լճից դեպի հարավ ընկած՝ Տիգրիսի վտակ Բոհատոսի վրա, այն գետի, որը Կենտրոնիս անվան տակ որպես Հայաստանի հարավային սահման (Կարդուխների երկրի հետ) նշում է նաև Քսենոփոնն իր «Անաբասիսում»¹:

Այսպիսով, Հայաստանի արևմտյան ու հարավային սահմանները, ինչպես պատկերացնում էր Հերոդոտոսը, բավականաչափ հստակ են գծագրվում: Նույնը չի կարելի ասել արևելյան և հյուսիսային սահմանների մասին: Պատմագիրն այս կապակցությամբ ուղղակի ցուցումներ չունի, մնում է դիմել նրա կողմնակի տվյալներին: Դրանք գտնում ենք Արեմնյան տերության XVIII սատրապության նրա տված ընտելավորման մեջ, որին մասամբ արդեն ծանոթացել ենք: Այստեղ (V, 94) կարդում ենք, որ «Մատինների, սասպելյների և ալարոզների համար սահմանված էր 200 տաղանդ հարկ: Սա սասնուլիերորդ շրջանն է»: Ինչպե՞ս են

¹ Ցավոք, Հերոդոտոսի այս կարևորագույն հաղորդման (V, 20) վերջին հատվածը անաղարտ չի պահպանվել: Այստեղ նրա հիշատակած «երկու նույնանուն գետերի» անունը մեզ հասած բնագրում բացակայում է: Հետազոտողներն այն փրակակցում են «Ջարատ», որպես երկու գետեր նկատի ունենալով Մեծ Զավր և Փոքր Զավր: Առև Հերոդոտոսի, դրանցից առաջինի ակունքը գտնվում է Հայաստանում: Հնարավոր է, սակայն, որ խոսքն այստեղ իրականում Բոհատոսու-Կենտրոնիսի ակունքներին է վերաբերում:

տեղադրվում քարտեզի վրա այդ ժողովուրդների զբաղեցրած տարածքները: Մատինների, ինչպես ասվեց, ընակվում էին Ուրմիա լճի ավազանում, սասպելյները՝ ըստ երևույթի, քարթվելալեզու ցեղեր՝ Սև ծովի հարավարևելյան անկյունի միթակայքում՝ Ճորոխի ավազանում: Ալարոզներն, ուրեմն, պետք է ապրելիս լինեին զբանց արանքում՝ Վանա լճի արևելքում և Արաքսի հովտում: Ալարոզներ կոչվող ցեղերի մասին գոյություն ունի ընդամենը երկու վկայություն, երկուսն էլ պատկանում են Հերոդոտոսին: Մեկը խնդրո առարկա վկայությունն է, մյուսին կանդրադառնանք ստորև: Գիտություն մեջ ալարոզ ցեղանվանը տրվել է միայն մեկ մեկնաբանություն: Նրանք նույնացվել են ուրարտացիների հետ. համընկնում են թե՛ նրանց անվանումը, թե՛ գրաված տարածքը:

Այս տվյալներով որոշվում են Հերոդոտոսի պատկերացումները Հայաստանի, միաժամանակ նաև XIII սատրապության արևելյան ու հյուսիսային սահմանների մասին. դրանք կազմում էին մի գիծ, որ ձգվում էր Վանա լճի մերձակայքից դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ Սև ծովի հարավարևելյան անկյունը: Նույն գիծը կազմում էր XVIII սատրապության հարավարևմտյան սահմանը: Այդ սատրապությունը պետք է որ նշված գծի վրա հեցած եռանկյունու տեսք ունենար, որի երրորդ անկյունը տեղադրվում էր Կուրի միջին հոսանքի հովտի ինչ-որ մի կետում:

Գիտություն մեջ բավական արմատավորված է այն կարծիքը, թե XVIII սատրապությունը ևս ունեցել է հայ ընակչություն, գուցե նույնիսկ գերակշիռ չափով: Որտեղի՞ց է ծագում այդ կարծիքը, եթե XVIII սատրապությունը հիշատակում է միայն Հերոդոտոսը և հիշատակում է ընակչության այն կազմով, որ նշեցինք վերը, այսինքն՝ առանց հայերի: Բանն այն է, որ Արեմնյան թագավորների եռալեզու արձանագրություններում, սկսած Դարեհ I -ի հայտնի Բեհիստունյան արձանագրությունից, տերությունը կազմող երկրամաս-սատրապությունների թվում հիշատակվում է պարսկական տարբերակում Արմինա (Արմենիա), իսկ բաբելոնյան (սկիզբներին) տարբերակում՝ Ուրաշուտ² (Ուրարտու) կոչվող երկիրը, որի տարածքը ընկնում է, ըստ Բեհիստունյան արձանագրության, Մաղա (Մոլդա, Մարաստան) և Կատպատոկա (Կատպոլիկա) երկրների միջև, այսինքն՝ լիովին համապատասխանում է Ուրարտու պետության տարածքին, որն ընդգրկում էր Հայկական լեռնաշխարհը, այն է՝ Հերոդոտոսի հիշատակած XIII և XVIII սատրապությունները, կամ դրանց գերակշռող մասերը:

Այսպիսով, Հերոդոտոսի տվյալները, որոնք XVIII սատրապության մեջ հայերին չեն հիշատակում, որոշակի հակասություն մեջ են ավելի վաղ շրջանի իրավիճակն արտահայտող Բեհիստունյան արձանագրության տվյալների հետ: Մեզ, սակայն, այդ հակասությունը սոսկ թվացող է երևում և, որոշակի մեկնաբանություն ստանալով, կարող է վերանայ: Ինչպե՞ս լուծման բանալին, մեր կարծիքով, թաքնված է Հերոդոտոսի աղբյուրների տարաբնույթ նկարագրի մեջ:

Արդեն նշվել է, որ պատմագրի դիտելիքները հակայածավալ պարսից տերության մասին անվել են մի քանի աղբյուրներից: Այստեղ, հետևելով մեր նպատակին, կբաժանենք դրանք երկու խմբի՝ տերության արքայական գլավանատան ու նրա տեղական մասնաճյուղերի պաշտոնական վավերագրերի և բոլոր

² «Ուրարտու» անվանման «Ուրաշուտ» ձևը սկիզբներին բաբելոնյան բարբառի հնչյունական առանձնահատկություններից է բխում:

մնացյալ աղբյուրների: Մեզ արդեն Հայտնի է; որ Հերոդոտոսը բավական ծանոթութիւն է ունեցել առաջին խմբի աղբյուրների հետ որպէս պարսից արքայի տիրապետութեան տակ գտնվող Հայկիստան քաղաքի բնակիչ, որտեղ, ի թիւփ այլ փոքրատեղիներ հռոմէական քաղաքների, չըջանաւորութեան մեջ էին պաշտոնական վավերագրերը՝ զիմանատան գործնական լեզու և ժամանակի միջազգային լեզու արամեերենով գրված օրինակներից հունարենի փոխարկում պիտակում:

Բեհիստունյան արձանագրութեան արամեերեն տարբերակի Եզիպտոսի Ելիփանտինե քաղաքում գտնված մի պատատիկ, բարեբախտաբար, վերաբերում է Հենց Հայաստանի՝ Դարեհի դեմ սպաստամբութեան հետ կապված իրադարձութիւններին:

Նախապես նշենք, որ արձանագրութեան արձանագրութիւնները Համապատասխանաբար երեք՝ պարսկական, էլամական և բաբելոնական գրչական դարձումների, երեք տարբեր ավանդութիւնների և մշակութիւնների ծնունդ Հանդիսացող գրիչների արտադրանք են: Նրանց երեք տարբերակներն, այդ պատճառով, լրիվ նույնական չեն. ամեն մեկին հատուկ են իրենց առանձնահատկութիւնները, որոնք արտահայտվում են արձանագրութեան բաժինների տարբեր Համապատասխանութիւններով, որոշ մանրամասների առկայութեամբ կամ բացակայութեամբ, օժանոտիկայի տարբերութեամբ և այլն: Վերջինիս օրինակը մենք արդեն ունենք. պարսկերեն տեքստի «Արմինայի» զիմաց բաբելոնեերենը տալիս է արդեն վերապրուկ դարձած «Ուրարտու» անունը՝ Համաձայն սասորաբաբելոնական դարձութեան հինավուրց քարայր ավանդութիւնների: Ապարամբած Արմինա-Ուրարտուի դեմ մղված պայքարի նկարագրութեան մեջ պարսկական տեքստը, օրինակ, չի տալիս սպանված թշնամիների քանակը, իսկ բաբելոնականը պարունակում է այդ թվերը և այլն:

Ահա, արամեերեն տարբերակը, որ չկա վիմագիր արձանագրութեան մեջ, բայց գոյութիւն է ունեցել գրված կաշվե փաթեթների վրա և Հատվածաբար Հասել է մեզ, սերտ Հարապատութիւն է ցուցաբերում ոչ թե պարսկերեն, այլ Հենց բաբելոնեերեն բնագրի հետ, ներկայանում որպէս բաբելոնական դարձութեան ավանդութիւն մերձ մի ավանդութիւն արտադրանք, մի բան, որ բնական կիթիւս, կիթե Հաշի առնենք երկու ժողովուրդների՝ արամեացիների և բաբելոնացիների դարավոր պատմութեան ավանդութեան շփումները ու նրանց՝ սեմական լեզվախմբին պատկանող լեզուների սերտ ազդակցութիւնը: Այսպէս, արամեերեն տեքստում ևս կան սպանված թշնամիների թվերը և «Արմինայի» փոխարեն առկա է «Ուրարտու» անունը՝ արամեերեն դարձութեան հատուկ տառային անձայնավոր (՚րէ գրութեամբ, որը ձայնավորներով օժտելով, կարելի է կարգաւ Արարատ, Ուրարտու, Արարտու և այլ ձևերով):

Ահա, նման մի արամեերեն բնագրից արված հունարեն թարգմանութեան մեջ՝ ἑρτ -ը տվել է հունական «ալարտ», ἄλαροδιδος ձևը, որը բազմաթիվ լեզուներում տարածված առաջին Ե-ի հետադարձ տարնմանեցման արդյունք է: Այս ձևն էլ, բնութանաբար, որգեգրել է Հերոդոտոսը:

Այսպիսով, պատմագիրը, ունենալով Հայաստանի արևմտյան մասի վերաբերյալ քիչ թե շատ մանրամասն տեղեկութիւններ, ստացված իր Հարցուփորձից, պարսիկների և հույների պատմածներից, լոգոգրափոսների

գրառումներից, ի վիճակի է եղել ներկայացնել նրա սահմանները, ժողովրդի ծագումը, զբաղմունքները և այլն: Արևելյան մասի վերաբերյալ այդ աղբյուրները լուրջ են, և Հերոդոտոսը նույնիսկ չի իմացել, թե Հայաստանը (Արմենիան) տարածվում է նաև այդ հողերում: Դրանց մասին նա տեղեկացել է միայն պարսկական պաշտոնական վավերագրերից, որտեղ Հայաստանը (Արմենիան) հնացած ձևով կոչվել է Ուրարտու: Այսպէս է պատահել, որ նա Արևելյան Հայաստանը բնակեցրել է արարողներով (ուրարտացիներով), մինչդեռ այնտեղ Հայերն են ապրել, ինչպէս այդ բխում է Բեհիստունյան արձանագրութեան մեջ այդ տարածքը Արմինա անվանելու փաստից: Ուրարտացիներն այդ ժամանակ այլևս գոյութիւն չունեին, նրանք Հայացել էին: Ուստի Հերոդոտոսի այս Հատվածում հիշատակված ալարտոգների տակ միանշանակ պետք է Հասկանալ Հայերին և վերը մեջ բերված Հատվածը (V, 94) Հատկանալ այսպէս. «Մատիենների, սասպեյրների և արմենների վրա սահմանված էր 200 տաղանդ Հարկ: Սա տանութեբորդ շըջանն է»:

Այսպիսով մասին Հերոդոտոսի երկրորդ և վերջին հիշատակութիւնը արվում է Հունաստան արշավող Քսերքսես թագաւորի՝ իր բանակին արված զորատեսի կապակցութեամբ, երբ պատմագիրը մի քանի էջի վրա մեկ-մեկ թվարկում է, թե ինչ ցեղերից ու ժողովուրդներից էր բաղկացած այդ բանակը: «Այսպիսիք էր և սասպեյրները, - ասում է պատմագիրը, - արշավում էին կոլխերի նման գիւնդները» (VII, 79): Որտեղից են վերցված այս երկար ու բարակ թվարկումը և այս կանխրեստ ցուցումը: Հերոդոտոսը չի թաքցնում այդ: «Թագաւորը, - գրում է նա, - ուզումակեց նստած, անցնելով յուրաքանչյուր ազգութեան բոլոր ջոկատներին առաջով, Հարցնում էր նրանց անունները, իսկ զբաղմունքը գրում էին» (VII, 100):

Այստեղ ևս Հերոդոտոսի տեղեկութիւնները գալիս են թագաւորական զինանատան վարչական վավերագրերից, ուստի և նույն պատճառով, ինչպէս վերը՝ արարողների տակ այստեղ էլ պետք է Հասկանալ Հայերին: Ճիշտ է, նույն թվարկման մեջ Հերոդոտոսը հիշատակում է նաև արմեններին՝ փոյուզիացիների հետ միասին (VII, 73), սակայն այստեղ ևս, ինչպէս սասորապութիւնների ցանկում, մենք գործ ունենք տարբեր աղբյուրների տվյալների սինթեզման, չերտավորման հետ (տե՛ս վերը, էջ 574 և հաջ.):

Հերոդոտոսի հիշատակած այսպիսիներին Հայերով փոխարինելու դադար փարն իր Հաստատումն է գտնում ոչ միայն Բեհիստունյան արձանագրութեան, այլև Քսենոփանի Հայորդած տեղեկութիւններում: Հերոդոտոսից ընդամենը մի քանի տասնամյակ անց սարած ու Հայաստանն էլ անձայն այցելած Քսենոփոնը իր «Անաբասիսում» խոսում է, մի կողմից, ընդհանրապէս Հայաստանի, մյուս կողմից, առանձին՝ Արևմտյան Հայաստանի մասին: Վերջինիս արևելյան սահմանները նա այսպէս է որոշում. Հարավում՝ Տեղեբոս գետը (IV, 4, 3-4), որը կամ Արածանու վերին Հոսանքն է (Յ. Մարկվարտ), կամ նրա Հարավային Մեղ փտակը (Ս. Երեմյան)՝ Վանա լճից արևմուտք, Հյուսիսում՝ փոսիանների և Հոպիերիոնները (Հերոդոտոսի հիշատակած սասպեյրները) երկրները (VII, 8, 25), այսինքն՝ Հայկական Բասենը՝ Արաքսի հովտում և Սպերը՝ Ճորոխի ավազանում: Ուրբ՛ջ խոսքով ասած, այս սահմանագիծը մոտավորապէս Համընկնում է Հերոդոտոսի նկարագրած XIII և XVIII սասորապութիւնների սահմանին, որը, ինչպէս հիշում

ենք, նույնպես սկսվում էր Վանա լճի շրջակայքում և ընթանում դեպի Սև ծովի հարավարևելյան անկյունը, այսինքն՝ Ճորոխի հովիտը: Քսենոփոնի պատմածից պարզ է, թե Հայաստանը և Արևմտյան Հայաստանը իր օրոք արդյոք առանձին վարչատարածքային միավորներ՞ը էին Աքեմենյան տերության կազմում, թե՞ Արևմտյան Հայաստանը ամբողջ Հայաստանի սոսի մի մասն էր: Գուցե նույնիսկ երկրորդն ավելի հավանական թվա, քանի որ հեղինակը Հայաստանի վարչապետին անվանում է սատրապ, իսկ Արևմտյան Հայաստանի վարչապետին՝ միայն հյուպարքոս: Հարցի այս կամ այն լուծումը, սակայն, ներկա դեպքում նշանակություն չունի, կարևորն այն է, որ Քսենոփոնի աչքում վերոհիշյալ սահմանագծից դեպի արևելք տարածվող երկիրը (այսինքն՝ փաստորեն Հերոդոտոսի նշած XVIII սատրապությունը) ևս Հայաստանն էր, գուցե նույնիսկ բուն Հայաստանը:

Այսպիսով, Քսենոփոնի հաղորդած փաստերն ամբապնդում են Հերոդոտոսի հիշատակած ալարոդներին հայերով փոխարինելու անխուսափելիությունը, այսինքն, որոշակիորեն ուղղում կամ լրացնում են պատմաճոր՝ XVIII սատրապություն մասին հաղորդման տվյալներից մեկը:

Միաժամանակ, սակայն, այդ փաստերը հաստատում են հաղորդման էությունը, քանի որ ցույց են տալիս, որ պարսկական արձանագրությունների Արմինա-Ուրարտու և միավորի ներսում այնուամենայնիվ դրույթություն է ունեցել Վանա լճից դեպի Սև ծովը ձգվող մի սահմանագիծ, որը մերթ անտեղի է (օրինակ, հիշյալ արձանագրություններում), մերթ չեղյալ է (Հերոդոտոսի XIII և XVIII սատրապությունների սահմանագիծը), մերթ սոսի նշվել (Քսենոփոնի՝ Հայաստանի և Արևմտյան Հայաստանի սահմանագիծը) և հավանաբար ունեցել է նախորդ պարաշրջաններից եկող պատմական հիմքեր:

Իր հերթին, XIII և XVIII սատրապությունների մասին հաղորդման արդարացումը էական դեր է խաղում սատրապությունների ողջ ցանկի արժանահավաստության հաստատման գործում: Իսկ քանի որ այդ ցանկը «Պատմություն» կարևորագույն հատվածներից է, ապա դրանով էական ներդրում է արվում ընդհանրապես պատմաճոր պահպանած տեղեկությունների արժեքավորման բնագավառը:

ՔՍԵՆՈՓՈՆԻ ԿՅՆՆԷՐ ԵՎ ՍՏԵՂՃԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

«ԱՆԱԲԱՍԻՍ»

«Ատտրիկյան մեղու». այդպես է բնութագրել պատմական ավանդությունը Հույն պատմագիր և զրոյ Քսենոփոնին նրա ընտիր հոնարենի համար, համեմատելով այն մեղվի ախորժալի բզզոցի հետ: Նոսքը սակայն ավելի խոր իմաստ ունի, քան թվում է, հենց նրանով, որ Քսենոփոնը բնորոշում է ստացել ըստ իր երկերի լեզվի և ոչ ըստ նրանց բովանդակության: Հիրավի, նրա գաղափարաբանությունը՝ իր բնագրվանման կամ խորությունը, նրա հույզերը՝ իրենց թափով ու բանությունը՝ իր բնագրվանման կամ խորությունը, նրա հույզերը՝ իրենց թափով ու բանությունը չեն կարող մրցել ժամանակի մի շարք այլ մտավորական գործիչների գործությանը հին կարող մրցել ժամանակի մի շարք այլ մտավորական գործիչների պատվով: Անշուշտ, իր դարաշրջանի առանձնահատկությունների զարմանալի ցայտուն անդրադարձմամբ իր անձի և իր զրվածքների մեջ:

Հունական ստրկատիրական հասարակության այն դարաշրջանը, որ տվել է պատմագիրներին հիշված երևելի շարքը և դրանց կողքին նույնքան ու ավելի փայլուն դեմքեր, հանճարների մի ամբողջ շարան փլիխոսփայություն ու դրականություն, ճարտարապետության ու քանդակագործության, ռազմի ու քաղաքականության և այլ սասպարեզներում, դեմքեր, որոնք Հունական քաղաքականության հատկություններն ու մշակութային հասցրին այնպիսի աննախընթաց բարձունքների, որ այն իր խորը դրոշմը թողնեց մարդկության զարգացման ողջ հետագա ընթացքի վրա և իր որոշ կողմերով չզերազանցված մնաց, այդ դարաշրջանը կոչում են ստրաբոն «դասական շրջան»:

Այն ընդգրկում է հիմնականում մ.թ.ա. V դարը.

V դարի քաղաքական պատմության բովանդակությունն են կազմում երկու երկարածից պատերազմներ, տվելի ճիշտ՝ պատերազմաշարեր, Հունա-պարսկականը՝ 500-449թթ. և Պելոպոնեսյանը՝ 431-404թթ., նրանց միջև ընկած շուրջ երկու տասնամյակ տևողությամբ խաղաղ մի ժամանակահատվածով:

Հունա-պարսկական պատերազմաշարը առանձին քաղաք-պետությունների կամ պրոնների բաժանված փոքրածավալ Հույն ժողովրդի ազատագրական ու պաշտպանական պայքարն էր հին արևելյան մի պետության՝ Աքեմենյանների հակադեմոկրատիկ տերության դեմ: Պայքարը ծայր առավ արևմտյան Փոքր Ասիայի հինավուրց Հունական քաղաքների՝ Աքեմենյան Պարսկաստանի լծից ազատագրման խնդրի կապակցությամբ, շարունակվեց պարսկական արքաներ Դարեհ I Վշտասպանի և նրա որդի ու հաջորդ Քսերքսեսի ամենի զորաբանակների և Վշտասպանի և նրա որդի ու հաջորդ Քսերքսեսի ամենի զորաբանակների արշավանքներով դեպի բուն Հունաստան և ավարտվեց Հույների փայլուն հաղթանակով, որի նվաճման առանձին հանրահուշակ զբաղվածք են Մարաթոնի, Թերմոպլիսի, Սալամինի և այլ ճակատամարտերը:

Հույները հաղթանակը պարսկական տերության նկատմամբ նրանց հասարակարգի գեմոկրատիայի հաղթանակն ու նրա առավելությունների

գրականությանն էր Հին արևելյան տիպի դեպոսիտայի՝ միապետական կարգերի ամենատարածված և ևս չհասնող մեկի հանդեպ:

Պատերազմի ընթացքում և հաղթանակի հետևանքով առանձնապես բարձր վերելք ապրեց Հունական քաղաք-պետություններից Աթենքը, իր շուրջը ստեղծելով պոլիսների մի խոշոր միավորում, որը պատմության մեջ է մտել «Աթենական ծովային միություն» կամ «Աթենական Արքե» անուններով: Սա, իհարկե, ֆեդերացիա էր և ոչ պետություն, սակայն, այնուհանդերձ, Աթենքի ղեկավար և մյուս քաղաք-պետությունների ստորագրած դերը խիստ շեշտված էր, և գործը հասնում էր Աթենքի կողմից սրանց անխնայ ու բացարձակ շահագործման:

Աթենքում այդ ժամանակաշրջանում հանդես է գալիս Հունական քաղաքական խոշորագույն գործիչներից մեկը՝ Պերիկլեսը, որի օրոք բացի ռազմականից ու քաղաքականից, Աթենքն ապրում է նաև կուլտուրական գերազույժ ծաղկման փուլ: ստեղծվում է Աթենքի Ակրոպոլիսի ճարտարապետական հուշարձանները՝ իր թագն ու պատեր կազմող Պարթենոն տաճարով, որի վրա աշխատել է նաև հանճարեղ Ֆիդիասը, գործում են էսքիլոսի արժանավոր շարունակողներ Մոլոկլեսն ու Եվրիպիդեսը և այլ հանճարներ, որոնց թիվը պարմանայի շատ է մի վաղ Ժողովրդի և համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածի համար:

Բարձր զարգացման են հասնում նաև Հունաստանի բազմաթիվ այլ պոլիսներ, և այս ծաղկման հիմնական հանգրվանը պետք է տեսնել կրկին նրանց հասարակարգի՝ դեմոկրատիայի մեջ:

«Դեմոկրատիան», սակայն, որ նշանակում է «ժողովրդի տիրապետություն», այլալ դեպքում պայմանական տերմին է, որով կարելի է բնութագրել ողջ Հունաստանի քաղաք-պետությունների կամ պոլիսների կազմը՝ այն Հին արևելյան դեպոսիտային հակադրելիս միտյն: Իրականում դեմոկրատիան հատուկ էր Հունական պոլիսների մի թևին, որ ղլխավորում էր Աթենքը, մյուս թևին բնորոշ լինելով արիստոկրատիան կամ օլիգարխիան, և այդ թևերը այնքան էին հակադիր, որ պոլիսի բախվելն միմյանց հետ մի նոր պատերազմում, նախորդել լարվածությունը գերազանցող համառությունը ու դժամությունը:

Բայց նույնիսկ այդ դեմոկրատիան այն չէր, ինչ մենք ենք հասկանում բառիս սակ, քանի որ դա ստրկատիրական դեմոկրատիա էր. նրա սահմաններից ամբողջովին դուրս էր մնում համապատասխան պոլիսների բնակչության մի ստվար, երբեմն գերակշռող մասը, ի դեմս սարքունիկի և կիսակալայի արտադրողների: Դեմոկրատիայի պատշգամբից օգտվում էին միայն քաղաքային համայնքների անդամները՝ այլալ պոլիսի լիիրավ քաղաքացիները, որոնց թիվը սահմանափակ էր, և որոնք միավորված էին համայնքի մեջ հենց որպես ստրկատերեր՝ իրական և կամ պոտենցիալ:

Հունական քաղաք-պետությունների մյուս՝ Սպարտայի գլխավորած թևի հասարակարգի համար բնորոշ էր, ինչպես ասվեց, արիստոկրատիան կամ օլիգարխիան: Այս պետություններում իշխանության ղեկը դանդաղ էր արդեն ոչ թե համայնքի բոլոր անդամների, այլ, ինչպես ցույց են տալիս համապատասխան տերմինները, նրանցից «ազնվագույնների», «քչերի» և ձեռքում, ազատների մնացած մասը պետական գործերից արտագաղթված և նույնիսկ «քչերի» շահագործման առարկա դարձած լինելով:

Եվ ահա, երբ երկու հակադիր թևերի միասնական ջանքերով պարսկական

լծի վտանգը վերացված էր, Հերթը հասավ նրանց փոխադարձ Հակասությունների ու թշնամությունների գրականությանը: Պատերազմը, որ ստացավ Պելոպոնեսյան անունը, իհարկե, մղվում էր տարբեր պետությունների միջև, և նրա հիմքում ընկած էին նաև մի շարք տնտեսական պատճառներ, սակայն, իրականում, վերը նշված պարագաների շնորհիվ դա միաժամանակ քաղաքացիական պատերազմ էր, և դրանով են բացատրվում նրա որոշ առանձնահատկությունները: Նկատի ունենք պատերազմի կողմերի տարբեր սոցիալական շերտերի՝ պատերազմի նկատմամբ դրսևորված վերաբերմունքը: Այս կետը կարևոր է Քսենոֆոնի կենսագրության որոշ էջեր և նրա աշխարհայացքի որոշ կողմեր ճիշտ ըմբռնելու համար: Մինչդեռ լակոնական (այսինքն՝ Սպարտայի) վերջինը կաշվում էր նաև Լակոնիկե կամ Լակեդեմոն) ճամբարի քաղաքներում ապրող՝ դեմոկրատական հայացքների տեր քաղաքացիները համարում էին հակառակորդ՝ աթենական ճամբարին և նույնիսկ հաղթանակ ցանկանում նրան ու գործում դրա օգտին, Աթենքի շուրջը համախմբված պոլիսների օլիգարխիա դավանող քաղաքացիները, ընդհակառակն, Սպարտայի հաղթանակն էին տեսնում և նույնիսկ ձգտում դուրսցնել այն:

Պատերազմը շատ դժամարեն էր վարվում և ուղեկցվում էր Հելլենների կողմից Հելլենական իսկ քաղաքների բնակչության գերեվարմամբ և ստրկացմամբ, ամբողջ ծաղկուն շրջանների ամայացմամբ: Այն սկզբից ընթանում էր փոփոխական հաջողություններով, նույնիսկ Աթենքի որոշ գերակշռություններ, բայց հետագայում կշեռքի նժարը թեքվեց Սպարտայի կողմը, և վերջինը հաղթանակ ձեռք բերեց, դառնալով Հելլենական աշխարհի հեգեմոն՝ Աթենքի փոխարեն: Լակեդեմոնի իշխանությունը անհամեմատ ավելի խիստ ու դժամ էր, հանգամանք, որ արտահայտվել է նաև Քսենոֆոնի «Անաբասիսի» համապատասխան դրսևանքում, հակառակ Հեղինոսի լակոնոսիս լինելուն:

Այսուհանդերձ, պեղծություննայն պատերազմների բուն հետևանքները ավելի ընդգրկուն էին, քան մի ճամբարի հաղթանակը մյուսի նկատմամբ: Մնանկացան գաղափարախոսությունները երկու ճամբարների էլ, թե՛ պարտվածի և թե՛ հաղթողի: Դրա հիմքն էր իր՝ պոլիսի, քաղաք-պետության, որպես ներփակ ու ինքնաբերական պետականության ձևի, խոր ճգնաժամը, որը իր Հերթին արդյունք էր հասարակության սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների զարգացման, նրանց մեջ կատարված որոշակի տեղաշարժերի: Որպես դրանցից մեկը կարելի է նշել դասական պոլիսի ռազմական ու քաղաքական հզորության պատվանդանը կազմող միջին հողատեր քաղաքացիների շերտի քայքայումը, շերտ, որը հասարակության բնեռացման համընթաց տարբերակներում էր մասամբ խոշոր, իսկ Հիմնականում մանր հողատերերի և չբավորության մեջ, իր հետ տանելով պոլիսի նախկին ունակությունը՝ պահպանվելու որպես ստվերի պետություն և միայնակ, ստանց արտաքին ուժի օգնություն, սանձահարելու իր ստրուկներին և ընդհանրապես շահագործվողներին:

Իրազմաքաղաքական միավորումների ստեղծման այն ձգտումը, որ ի հայտ եկավ Հունական աշխարհում դեռևս V դարում, պոլիսի ճգնաժամի ցուցանիշներից մեկն էր: Չէ՞ որ դրանց առաջացման մեջ արտահայտվում էր ոչ միայն մի պոլիսի ձգտումը իշխել մյուսների վրա, այլև մյուսները ձգտումը արտաքին հենարան գտնել իր գոյությունը պահպանելու համար: Եվ ահա Պելոպոնեսյան պատերազմներից հետո կրկին ու կրկին այդպիսի միավորումներ են ստեղծվում,

որոնցից առանձնապես նշելի են Աթենական երկրորդ ծովային միությունը, մանավանդ Բեռլինյան միությունը, որը իր կարճ գոյությունը ընթացքում խոշոր Հաջողությունների հասավ, և ուրիշները:

Սակայն այսօրինակ միավորումները ի վիճակի չէին արմատապես դարմանելու Հասարակությանը Համակած ճգնաժամը: Օրակարգի էր միադեմությունների ստեղծումը, և որպես դրա նախանշան, առաջ էին քաշվում, բարձր գերբերի հասնում և աստվածներին պատշաճ ու փառաբանության արժանանում և առանձին ուժեղ անհատներ, որոնց իշխանությունը սկսում էր հետզհետե փոխարինել կոլեկտիվը՝ լինի դա արևմտեկրասիայի թե քեմեդարտիայի հիմունքներով կազմված կոլեկտիվ, իշխանությունը: Ահա Հասարակության գորգացման այս տեղեկացի ուժով է, որ առաջ է մղվում հունական պոլիսների հյուսիսային Հարեան Մակեդոնիան: Ալեքսանդր Մակեդոնացու հոր՝ Փիլիպպոսի օրոք նա այնքան հզոր է գտնվում, որ կարողանում է իրեն ենթարկել գրեթե բոլոր հունական քաղաք-պետությունները: Այս նորաստեղծ միավորված պետությունն էր, որ իբրև բուժանցք դործի դրեց Ալեքսանդրը, նվաճելով նոր ուժերով այն ժամանակ Հայտնի ողջ Արևելքը: Այսպես փրա հասավ հեղինակության դարաշրջանը, սակայն նրա արմատները, ինչպես տեսանք, խորը թաղված էին նախորդ հեղինակական դարաշրջանի ընդգրկում:

***

Հուլյն առաջին պատմիչներն են Համարվում VI դարում մ. թ. ա. ստեղծադրած սկսած լոգոգրափները, որոնք, ի տարբերություն Հոմերոսի, Հեսիոդոսի և մարդկության պատմության երևույթները չափաձոյով ու ի միջի այլոց շարադրած ուրիշ գրողների, անցել են արձակի, գատեղով պատմական ժանրը մյուսներից՝ դրանով հիմք ծառայելով Հունական դասական պատմագրությանը: Լոգոգրափներից խոշորագույնն էր Հեկատոս Միլետացին (VI դարի երկրորդ կես - V դարի սկիզբ), որը իր գործերը նվիրել է մարդկության առաջացման խնդրին և աշխարհի նկարագրմանը: Ի դեպ, Հուլյն մատենագրության մեջ նա Հայաստանը հիշատակող առաջին հեղինակն է: Լոգոգրափների երկերը գեղուս լի են առապելաբանություններով, սակայն արդեն ձգտում կա տարագատել առապելաբան տարրերը պատմական հիմք ենթադրող տարրերից:

Նրանց նվաճումները ժառանգել ու քարգայցրել է Հերոդոտը (չուրջ 490 - չուրջ 430 թթ. մ. թ. ա.), որին ավանդությունը պարգևել է «Պատմահայր» պատվանշանով: Իր «Պատմություն» թե՛ ընդգրկմամբ ու կառուցվածքով, թե՛ պատմական աղբյուրներին ու իրողություններին մոտեցմամբ և թե՛ վերջապես, շարադրանքի ոճով նա Հիրոսի «պատմագրություն» կոչված երևույթի հիմնադիրն է: Նրա երկի զլխավոր թեման հունա-պարսկական պատերազմներն են, բայց շարադրանքը նա սկսում է շատ ավելի վաղ շրջաններից, նպատակ ունենալով ոչ միայն բացահայտել այդ իրադարձության խոր պատմական արմատներն ու պատճառները, այլև տալ իրեն Հայտնի բոլոր երկրներին հնարավորին չափ մանրամասն ու հավաստի նկարագրություն ու պատմությունը, դրա համար օգտագործելով իր տեսածը, լսածը և կարգացածը: Նրա մոտ արդեն առկա են աղբյուրների նկատմամբ քննական մոտեցումն ու ուսցիտնայիվը, որոնք և, այսպիսով, գտնում են հունական պատմագրության հատկանշական դժեր:

Հաջորդ խոշոր պատմագիրը, որի գործով Հուլյն դասական պատմությունը Հասնում է իր գագաթնակետին, Թուկիդիդեսն է (V դարի երկրորդ կես): Սա իր երկը նվիրել է Պելոպոնեսյան պատերազմների պատմությանը: Թուկիդիդեսին բնորոշ է օգտագործված աղբյուրների շատ լայն շրջանակը, որը ներառում է ընդհանուր Հնագիտական պեղումներից Հայտնաբերված նյութերը, ինչպես և վիմագրական նյութերը: Նրա օգտագործած վիմական արձանագրությունների մեզ հասած նմուշներից երևում է, թե որքան Հարազատորեն ու ճշգրտորեն է նա վերարտադրել իր աղբյուրների տվյալները: Միևնույն ժամանակ նա խոր քննադատական վերաբերմունք է դրսևորում իր աղբյուրների նկատմամբ, դասակարգելով դրանք ըստ հավաստիության աստիճանի: Թուկիդիդեսը երբեք չի բավարարվել պատմական իրողությունը նկարագրելով, այլ միշտ ձգտել է բացատրել այն, ըստ որում տվել է ոչ թե դիցարանական, այլ միշտ նյութական, առանձին ղեպերում նույնիսկ անասագիտական մեկնաբանություն (Հանգամանք, որ նշել է Մարքսը):

Թուկիդիդեսի «Պատմությունը», որը Հեղինակը մտադիր է եղել հասցնել մինչև Պելոպոնեսյան պատերազմների վերջը, մնացել է անավարտ, նույնիսկ ընդհատված մի մտքի շարադրանքի մեջտեղում: Այս Հանգամանքը օգտագործել է Քսենոփոնը, սկսելով իր «Հունական պատմությունը» Հենց այդ կետից՝ «Նրանից մի քանի օր անց...» բառերով ներածվող նախադասությամբ: Մրանով նա թերևս ցանկացել է Հաջորդակցական կապ հաստատել իր և Թուկիդիդեսի միջև ու ներկայանալ որպես նրա գործի շարունակող: Մինք կտեսնենք, սակայն, որ Քսենոփոնը էպսիս տարբեր է իր նախորդից:

***

Քսենոփոնի կյանքի մասին մեզ հասած տեղեկությունները Հարուստ չեն: Վեճեր կան նրա ծննդյան թվականի մասին իսկ: Ուսումնասիրողների մի մասը այն պնդում է 444 թվականից առաջ, երևելով 424թ. տեղի ունեցած մի ճակատամարտի և 422թ. մի խնջույքի նրա մասնակցած լինելու մասին մեզ հասած տեղեկություններից և ուրիշ Հանգամանքներից: Մյուս մասը նրա ծննդյան ժամանակը ենթադրում է չուրջ 430-ին, հիմք ընդունելով նրա հիշատակումը իր մասին «Անաբասիսում» 401թ. դեպքերի կապակցությամբ որպես երիտասարդի ու մի քանի այլ պարագաներ. այս վերջին տեսակետը ավելի լայն տարածում ունի, և նրանով առաջնորդվելով է, որ սույն 1970թ. նշվել է Քսենոփոնի ծննդյան 2400-ամյակը:

Իր կյանքի սկզբնական շրջանը (մինչև 401թ.) Քսենոփոնը անց է կացրել ծննդավայրում, Աթենքում: Քսենոփոնի աշխարհայացքի արևմտեկրաստական բնույթը, նրա գրվածքներում ի Հայտ եկող բազմազան դեմոկրատները հոգի նպատակահարմար չահագործման, ձխավարժության, չներով որսի և այլ խնդիրների շուրջը, եզրակացնել են տալիս, թե նա ծագում է աթենական ունևոր, գույցի և Հարուստ Հոգատիրական ընտանիքից: Նման եզրակացությունը կատարելապես համապատասխանում է այն միակ հաստատուն փաստը, որ Հայտնի է Քսենոփոնի կյանքի այս ժամանակաշրջանի մասին, այն է, թե նա աշակերտել է Սոկրատեսին: Սոկրատեսը, ինչպես Հայտնի է, իրեն շրջապատում էր ազնվական ծագում ունեցող երիտասարդությամբ և դաստիարակում նրանց իր փիլիսոփայության ոգով, որը

բազմաբանական ուղղվածությունը բացարձակ-օլիգարխիական շլինելով Հանդերձ, շատ հետո էր դեմոկրատական երանգից: Այս Հողի վրա է, ի դեպ, որ Հետագայում տեղի ունեցավ Սոխրատոսի բախումը Աթենքի իշխանությունների հետ, որոնք և նրան մահվան դատապարտեցին:

Մի տեղեկություն էլ կա այս շրջանի մասին, իբր Քսենոփոնը որոշ ժամանակ դեմոկրատ մեջ է եղել Բիոտոփայտում և այնտեղ ունեկողը Պրոդիկոս փիլիսոփային: Բայց սա վիճելի է նույն պատճառով, ինչ որ 424 և 422 թվականներին վերաբերող վերը նշված տեղեկությունները:

401թ. Քսենոփոնը իր բարեկամ Պրոքսենոսից, որ ծառայում էր փոքրասիական հողերի պարսիական սատրապ, պարսից արքայից արքայից Աքեմենյան կյուրոսի մոտ (այսպես կոչված կյուրոս կրտսեր), հրավեր է ստանում մեկնել Փոքր Ասիա, Սարգես քաղաքը, կյուրոսին ներկայացվելու նպատակով: Քսենոփոնը որոշում է գնալ և ճարպկորեն շրջանցում է նույնիսկ այն խոչընդոտները, որ կարող էին նրա առջև հարուցել... աստվածները. Սոկրատեսից խորհուրդ ստանալով նախապես հարցում անել Գեդիյան պատգամախոսին իր գնալ-չգնալու մասին, նա այնպես է ձևակերպում հարցումը, որ բացատրում է բացասական պատասխանը: Այս քայլը ցույց է տալիս, որ Քսենոփոնն իր արխատկրատական, ուրեմն և լակոնասիական, Հայացքներով իրեն լավ էլ էր զգում Հայրենի Աթենքում և գործունեություն ավելի նպաստավոր բնավայր էր փնտրում: Գուցես նաև գծոված էր իշխանությունների հետ, հատկապես այն բանից հետո, երբ Սպարտայի՝ իր հաղթանակից հետո Աթենքում հաստատված կարգերը՝ «Երեսնի բռնատիրությունը», տապալվել էին:

Ինչևիցե, այդ քայլը վճռական դեր խաղաց նրա կյանքի հետագա ուղու ընտրությունն առումով: Ներկայանալով կյուրոսին և ընդունվելով նրա բարեկամների շարքը, Քսենոփոնը մասնակցում է նրա ձեռնարկված ռազմական արշավանքին դեպի Պարսկաստան: կյուրոսի նպատակն էր տապալել իր եղբորը՝ Արտաքսերքսես 11-ին և տիրանալ նրա գահին: Արշավանքը անհաջողությամբ է ավարտվում, կյուրոսն ընկնում է Կունաքսայի վճռական ճակատամարտում, ուր նրա տասնհազարանոց վարձկան հունական զորաբանակը, որի մեջ էր նաև Քսենոփոնը, թեև նույն ճակատամարտի ժամանակ իր զբաղեցրած թևում հաղթանակ է տանում, բայց և այնպես ստիպված է լինում բռնել հեռավոր երկրից դեպի Հայրենիք նահանջի ուղին: «Անարատիս», որից էլ իմանում ենք այս բոլորը, վկայություններ է նվիրվում է այս նահանջի նկարագրությունը: Այդ դժվարին պահին Քսենոփոնն իրեն զբաղեցրած է որպես բանիմաց, խիզախ և տոկոս վորահրամանատար և նպաստում 10.000 հույն մարտիկների վերադարձին Հունիա:

Սրանից հետո նա որպես վարձկան զորքի հրամանատար պատերազմում է նախապես Թրակիայի թագավոր Սեթեսի դրոշի ներքո, իսկ այնուհետև, 396-394 թթ., ծառայում Սպարտայի բասիլևս Ագեսիլասի մոտ, որը պարսիկների դեմ ռազմական գործողություններ էր ծավալել Փոքր Ասիայում: Այս վերջին քայլը անշուշտ, ավելի ևս սրեց Քսենոփոնի հարաբերությունները Աթենքի դեկավորների հետ: Իսկ երբ նա Ագեսիլասի հետ միասին վերադարձավ Հունաստան և մասնակցեց Թեբեի և Աթենքի ու Սպարտայի դաշնակցության միջև ծագած նոր պատերազմին և նույնիսկ լակոնական զորքերի շարքերում մարտնչեց իր հայրենիքի դեմ Կորոնայի ճակատամարտում (394 թ.), աթենացիները դատավճիռ

կայացրին նրա նկատմամբ, Հայտարարելով նրան ցմահ վտարանդի: Սպարտան, ընդհակառակը, երախտահատույց եղավ Քսենոփոնին, հատկացնելով նրան 387 թվականին Պելոպոնեսում Սիլլուս բնակավայրի մոտ մի տուն և Հողամաս, որտեղ և Քսենոփոնը անցկացրեց շուրջ 17 տարի, գրելով այստեղ իր երկերի հիմնական մասը, այդ թվում և «Անաբասիսը», և զբաղվելով իր սրտին մոտիկ գյուղատնտեսություններով:

371թ. Պելոպոնեսում նոր ռազմական գործողությունների ծավալման կապակցությամբ Քսենոփոնը իր ընտանիքի հետ տեղափոխվում է Կորնթոս: Քիչ անց Սպարտան և Աթենքը դաշինք են կնքում՝ ուղղված վտանգավոր չափով Հզորացած Թեբեի դեմ, որի զորավարն էր հույակավոր էպամինոնդասը: Քսենոփոնի երկու որդիները՝ Գրիլլոսը, որ իր պապի անունն էր կրում, և Դիոտորը մասնակցում են այդ պատերազմին: Գրիլլոսն ընկնում է Հերոտական մահով 362 թվականին Մանտինեայի ճակատամարտում: Այս նոր իրադրության մեջ Քսենոփոնի վերաբերյալ Աթենքում կայացած դատավճիռը չեղյալ է հայտարարվում, նա դադարում է վտարանդի լինելուց և հնարավորություն ստանում վերադառնալ Հայրենի քաղաք:

Քսենոփոնը, սակայն, այդպես էլ չիրագործեց այդ հնարավորությունը, մնաց Կորնթոսում և կյանքի վերջին տարիները նվիրեց գրական գործունեության շարունակմանը: Այստեղ էլ նա մահացավ շուրջ 356թ., հասնելով խոր ծերություն հասակի:

***

Քսենոփոնը ռազմազան շահագրգռությունների տեղ հեղինակ է եղել: Բացի պատմական գործերից, նա գրել է բարոյախոսական, տնտեսագիտական, գյուղատնտեսական, ռազմական, քաղաքական և նույնիսկ որսորդական բովանդակությամբ երկեր: Այդ բոլորը միավորվում է նրա աշխարհայեցողությամբ, որը ցայտուն կերպով ի հայտ է եկել նաև նրա պրակտիկ գործունեության մեջ: Նա ոչ միայն գրել է իր արխատկրատական, լակոնասիական Հայացքների համեմատ, այլև գործել, ուստի և փաստորեն հասել է իր հայրենի Աթենքի նկատմամբ դավաճանության (հորջորջում, որ մասամբ մեղմանում է Սպարտայի և Աթենքի միջև մղված պատերազմների վերը նշված քաղաքացիական բնույթի շնորհիվ):

Լակոնական իրականությունը նրան գրավում է իր օլիգարխիական հասարակարգով, այլև իր պահպանողականությամբ, այն պարագայով, որ, ինչպես համոզված էր Քսենոփոնը, Սպարտայում ավելի հավասարեմ էին նախնիների ազնիվ ավանդներին, ավելի էին պահպանել հելլենական հիմնարկը խիստ ոգին: Լակոնական մանկավարժությունը, նրա կարծիքով, ինչպես և ընդհանրապես լակոնացիները աշխարհըբեռնումը ավելի սերտ էին կապակցված կյանքի պրակտիկ խնդիրներին, քան Աթենքիները, ուր իբր չափազանց շատ էին տարվում վերացական ու տեսական խնդիրներով, զանց առնելով կենսական գործերը: Գործնականությունը, պրակտիկայի հետ սերտ կապը, ըստ Քսենոփոնի, մարդու ամենանախընտրելի բարեմասնությունն է, որը հավասարապես կարևոր է թեև սոսկ մի տանտիրոջ ու հողատիրոջ համար, իր տան ու տնտեսության գործերը կազմակերպելիս, և թե քաղաքական կամ ռազմական ղեկավարի ու թագավորի համար,

իր գործի կամ քաղաքի և կամ լայնատարած իր երկրի գործերը անօրինակիս: Տեսական գիտելիքների ձեռքբերումը նա անհրաժեշտ է համարում սոսկ այն չափով, որ չափով նրանք պիտանի և կիրառելի են առօրյա կյանքում: Այսպես, Սոկրատեսի բերանով նա հայտնում է այն միտքը, թե երկրաչափությունը պիտի յուրացնել այնքան, որ մարդ կարողանա անհրաժեշտ զեպքում ընդունել, հանձնել, բաժանել Հողամասը, մնացածը ավելորդ է:

Փիլիսոփայությունը ևս, իր խորքերով, հիմնականում խորթ է մնացել Քսենոփոնին, չնայած նա բախական երկար ժամանակ եղել է Սոկրատեսի աշակերտների շարքում: Սոկրատեսից նա ընկալել է գլխավորապես նրա իմացություն արտաքին տրամաբանական կողմը, դրույթի ապացուցման ճարտարությունը, որը և փայլուն կիրառել է իր երկերում: Սրա օգնությամբ նա հաճախ հիմնավորում է իր՝ Սոկրատեսի փիլիսոփայության հետ առնչությունը չունեցող դրույթները:

Քսենոփոնի աշխարհայացքը հատկապես պարզորոշ դրսևորվել է նրա այն ստեղծագործություններում, որոնք ընդունված է միավորել «սոկրատական» անվան տակ: Դրանք են. «Հուշեր Սոկրատեսի մասին», «Սոկրատեսի արդարական դերում հանդես է գալիս Սոկրատեսը, սակայն դա Քսենոփոնյան Սոկրատես է, պրակտիկ օգտակար գործունեություն Նատագով, կենսական խնդիրների լուծման պատրաստի դեղատոմսեր բաժանող մի անձնավորություն, որը ըստ մեծի մասի հարդորում է հեղինակի տեսակետը, և ոչ այն նրբին ու ներհուճ փիլիսոփան, որպիսին հասնում է Սոկրատեսը Պլատոնի տրամախոսություններում: Սոկրատեսը Քսենոփոնի երկերում իր կարծիքն է հայտնում ընտանեկան կյանքի, բարեկամների ընտրություն և սրանց հետ վարվելակերպի, հասարակական աշխատանքի, մարդու ֆիզիկական ու մտավոր զարգացման, սիրտ, անտեսություն, մարդկանց ղեկավարելու արվեստի և բազմաթիվ այլ խնդիրների կապակցությամբ, ամենուրեք արտահայտելով սահմանափակ ու պահպանողական սգու տեր ամբակլուս տանտիրոջ տեսակետներ:

Քսենոփոնի լսկոնասիրական հակումները առանձնապես ցցուն հանդես են գալիս նրա «Ագեսիլաոս» ներբողի և «Լակիդեմոնացիների պետությունը» դարձյալ Նատագովական բնույթ կրող ստեղծագործության մեջ, թեև նրանք այս կամ այն չափով առկա են ուրիշ գործերում ևս, ի դեպ՝ ամենից քիչ «Անաբասիսում»: Հալանական է, որ հակումները նրա կյանքի վերջին տարիներին, հատկապես կորնթոսյան շրջանում, որոշ տեղատվություն են ապրել: Քսենոփոնը կարծես տեսնում է, վերջապես, թե Սպարտան իր երազած իդեալական պետությանը չէ, թե նախնիների ավանդները ամենևին այն չափով չէ, որ այնտեղ հարվում ու կիրառվում են, ինչպես ինքը կարծում էր, թե բարքերի անկումը, ընչաքաղցությունն ու ազատությունը ամենևին ավթնացիների մենաշնորհը չեն, այլ հատուկ են նաև լակոնացիներին, որ լրիվ չափով ի հայտ եկավ, երբ սրանք դարձան հելլենական աշխարհի հեգեմոն: Այս փոփոխությունները իրենց արտացոլումն են գտել նրա «Հունական պատմություն» ու շրջանում գրված եզրափակիչ բաժիններում, նույն ժամանակ ստեղծված «Եկամուտների մասին» գրվածքում, ուր խոսքը Աթենքի տնտեսական գործերի բարեկալման մասին է, և «Հիերոն» (դատողություններ բռնապետության՝ տիրանիայի մասին) գործի մեջ:

Քսենոփոնի գրչին են պատկանում նաև «Հեծելություն մասին»,

«Հեծելազորի պետի մասին» և «Շներով որսի մասին» ստեղծագործությունները՝ որոնց մեջ դրսևորվում են նրա բաղմազան գիտելիքները համապատասխան բնագավառներում:

Քսենոփոնի ստեղծագործությունների կարևորագույն խումբն են կազմում նրա պատմական գրվածքները՝ «Հունական պատմությունը» և «Անաբասիս»՝ որոնց որոշ վերապահություններ կարելի է կցել նաև նրա «Կյուբոպեդիան» («Կյուբոսի դաստիարակությունը»):

Վերջինը որքան պատմական գործ է, այնքան էլ, դուցե և ավելի, բարոյաբուժական-քաղաքական, և այս հաճախ հիմք է ծառայել որոշ հետազոտողների համար այն իսպառ վստախելու Քսենոփոնի պատմական երկերի շարքից: Թվում է, սակայն, թե սա չափազանց է: Ճիշտ կլինի բնորոշել այն որպես պատմաքաղաքական վեպ, ըստ որում՝ իր տեսակի մեջ առաջինը համաշխարհային գրականության մեջ և լավագույններից մեկը, որպիսի գնահատական վաստակում է իր դեղաբլիսատական արժանիքներով, կենդանի կերպարների այն շարանով, որ կարողանում է ստեղծել Քսենոփոնի հմուտ գրիչը:

Այս ստեղծագործության մեջ խոսքը պարսկական թագավոր Կյուբոս Մեծի մասին է, որը հիմնադրեց Աքեմենյանների աշխարհակալությունը՝ առաջին անգամ պատմության մեջ մի պետության ծածկի տակ միավորելով ողջ Առաջավոր Ասիան: Քսենոփոնը իր վեպում ձգտում է պատասխանել այն հարցին, թե ինչպիսի՞ դաստիարակություն ու պատրաստություն պետք է ստանա գործիչը, որպիսով հաջողացնի գրուս բերել այդպիսի մի բարդ ձեռնարկություն, կամ, ավելի լայն, ինչպիսի՞ պատրաստություն ու հատկություններ պիտի ունենա իդեալական միապետը, որպիսին նա տեսնում է հանձին Կյուբոսի, կամ թեբևս որպիսին նա ուզում է ցույց տալ Կյուբոսի՝ իր ստեղծած կերպարի մեջ: Նրա պատասխանը, բացի վերջ նշված՝ ղեկավարին անհրաժեշտ գործնական հատկություններից, անձի գերագույն կատարելագործման մեջ է. առաջնորդը պետք է կատարելագործի իր ունակություններն ու կարողությունները այն աստիճան, որպեսզի ամեն ինչով գերազանցի մյուսներին: Այդ դեպքում բոլորը համոզված ու սիրահոծաբ կենթարկվեն ու կհետևեն նրան:

«Կյուբոպեդիայի» մեջ արտացոլվել է Քսենոփոնի քաղաքական նոր կողմնորոշումը հօգուտ միապետության, որը նա սկսում է գերադասել և՛ դեմոկրատիայից, և՛ օլիգարխիայից, և՛ բռնապետությունից (տիրանիա), սրանց անկալունությունը հակադրելով միապետության կայունությունը: Նման կողմնորոշումը և սրա հետ լծորդված՝ ուժեղ անհասանելի այն իդեալականացումը, որի մեկից ավելի օրինակները գտնում ենք Քսենոփոնի ստեղծագործություններում՝ Կյուբոս Մեծ, Ագեսիլաոս, Կյուբոս Կրտսեր և այլք, իսկապես որ նրան դարձնում են հելլենիզմի գաղափարախոսական նախակարագետ: Իսկ քիչ հետո կհամոզվենք, որ նա այստեղ ևս չմնաց սոսկ տեսաբան, այլ անձամբ մասնակցեց հելլենիստական դարաշրջանի նաև գործնական նախապատրաստմանը, հելլենիզմից դեռևս յոթ տասնյակ տարի առաջ:

«Կյուբոպեդիայի» զուտ պատմապիտանական արժեքը մակերևույթի վրա չէ, այն թուքնված է վիպական-գեղարվեստական ճողի տակ, ուստի և հաճախ վրիպիլ ու վրիպում է ուսումնասիրողների աչքից: Նրա հիմքն է, մեր կարծիքով, այն անկասկածելի պարագան, որ Քսենոփոնը գրել է Պարսկաստանի պատմությունը:

Արքեպիսկոպոսների տիրապետության սկզբնավորման մասին ոչ թե հեռավոր հեռու, ինչ-որ օտար միջավայրից բազմաթիվ ձեռքերի միջնորդությամբ իրեն հասած աղտոտ լուրերի հիման վրա, այլ որպես մարդ, որ անձնապես շփվել է Արքեպիսկոպոսի տոհմի ամենապայքան շառավիղներից մեկի՝ Կյուրոս Կրտսերի ու նրա շրջապատի հետ և եղել է Պարսկաստանում: Որքան էլ վիպական տեսք ունենա նրա գրածը, այս հանգամանքները և նրանց շնորհիվ Քսենոփոնի ձեռք բերած կենսական ու կոնկրետ պատկերացումները պարսկական միջավայրի մասին պիտի նրան մոտ պահեն բուն պատմական եթե ոչ իրողությունը, գոնե ոգուն: Չպետք է կասկածել, որ «Կյուրոպեդիան» պատմաբանի աչքով վերլուծելով՝ հնարավոր է դուրս կորզել նրանից պատմական տվյալներ:

Մենք ցանկացանք հատկապես շեշտել այն հանգամանքը, նկատի ունենալով «Կյուրոպեդիայի» այն բավական ծավալուն բաժինը, որ վերաբերում է Հայաստանին (Արմինիային): Այստեղ 6-րդ դարի կեսերին տնչված հանդես են գալիս հայկական թագավորությունը, հայոց թագավորը, նրա որդիներ Տիգրանը (որ ներկայանում է որպես Կյուրոսի բարեկամ և որակից) և Սաբարիսը, նրա գորավար էմբասար, տեղեկություններ են տրվում հայկական գրքի՝ սյրուծիի և հետևակի բանակության մասին, արքունի հարստությունների մասին և այլն, հայերի փոխհարաբերությունների մասին Մարաստանի (Մեդիա) և այլ հարևան երկրների ու ժողովուրդների հետ:

Որքան արժանաչափաբարձր կա այս տվյալների մեջ: Նորագույն կարծիքները դրական են: Նախ և առաջ Հայաստանը ևս այն երկրների շարքում է, որտեղ անձամբ եղել է «Կյուրոպեդիայի» հեղինակը. Կյուրոս Կրտսերի արշավանքի ձախուղումից հետո նա երկար ճանապարհ է կտրել Հայաստանի վրայով, որի մասին մանրամասն պատմում է «Անաբասիտում»: Ուրեմն այն, ինչ վերնաավից Պարսկաստանի մասին, վերաբերում է նաև Հայաստանին: Բայց կա նրա հաղորդածի արժեքի երկրորդ երաշխիքը ևս: Մովսես Խորենացին, կրկին մ.թ.ա. VI դարի կապակցությամբ, պատմում է հայոց թագավորության, սրա արքաներ Երվանդ Սակավակացիի ու նրա որդի Տիգրանի մասին, վերջինիս Կյուրոսի հետ դաշնակից լինելու և Մարական պետության հետ բախման մասին: Խորենացու պատմածը դուրս բերել Քսենոփոնի ասածից հնարավոր չէ նմանությունների կողքին էական տարբերությունների առկայության պատճառով: Ուստի մնում է ենթադրել, թե դրանք պատմական միևնույն իրականության այլազան արտացոլումներն են: «Կյուրոպեդիան», այսպիսով, հայ ընթերցողի համար, իր ընդհանուր արժանիքների հետ մեկտեղ, ունի նաև առանձնահատուկ նշանակություն:

Քսենոփոնի երկերի մեջ իր կարևոր տեղն ունի նրա «Հունական պատմությունը»: Սկսվում է այն 410 թվականից, այնտեղից, ուր ընդհատվում է, ինչպես նշվեց, Թուկիդիդեսի «Պատմությունը», և հասցվում մինչև 362թ.: Մասնորոնեայի ճակատամարտը: Այն, այսպիսով, ծայրեծայր վերաբերում է իրադարձությունների, որոնց ժամանակակիցը, հաճախ ակնհաստես ու մասնակիցն է եղել Քսենոփոնը: Այս հանգամանքը «Հունական պատմությունը» որոշակի չափով հուշերի ընդլայն է հաղորդում, այստեղից բխող բոլոր հետևանքներով: Մի կողմից, ժամանակակիցի ու ակնհաստեսի զիրքը մեծապես բարձրացնում է Քսենոփոնի հաղորդածի արժեքը, մյուս կողմից, սակայն, գործուն մասնակից լինելու հանգամանքը

որոշակի սուբյեկտիվ երանդ է տալիս նրա մերձեցմանը պատմական իրողություններին: Վերջինս ի հայտ է գալիս առանձին իրերի ոչ այնքան սխալ, որքան միակողմանի մեկնաբանմամբ: Սպարտայի համար որոշ աննպաստ հանգամանքներ Քսենոփոնը պարզապես լուռության է մատնում, ուրիշ դեպքերի մասին ստեղծում իր ցանկացած սպավորությունը, ուշադրությունը կենտրոնացնելով. խնդրի էություն փոխարեն, երկրորդական մանրամասների վրա և այլն: Այս բոլոր բացերով հանդերձ «Հունական պատմությունը», շարադրված լինելով Քսենոփոնի նման իրազեկ ու հմուտ հեղինակի կողմից, Հունաստանի հիշյալ ժամանակաշրջանի պատմության կարևորագույն ու ամենամանրամասն սկզբնաղբյուրն է:

***

«Անաբասիտ» (Հայ գրականության մեջ՝ «Նահանջ բերում») կարող է համարվել Քսենոփոնի գլուխգործոցը թե՛ իր անզուգական արժեքով որպես պատմական սկզբնաղբյուր և թե՛ իր հոյակապ գրական-գեղարվեստական արժանիքներով:

Առաջին հայացքից «Անաբասիտ» մեջ պատմված իրադարձությունը աննշան է իր մասշտաբներով: Հիրավի, մի բյուր (տասը հազար) հույն վարձկան զինվորներ մասնակցում են պարսկական տերության մեջ տեղի ունեցող հերթական ապստամբությանը, արշավում դեպի Պարսկաստան՝ դահի հավակնորդի առաջնորդությամբ, և նրա վախճանից հետո թշնամի երկրի միջով նահանջում դեպի հայրենիք: Սակայն այս աննշան իրադարձությունը հսկայական արժանաբար գտավ անտիկ աշխարհում և մտավ օրինակելի սխրանքների դասական շարքը: Դեռևս մ.թ.ա. 36թ. Հռոմեական դրոսավար Մարկոս Անտոնիոսը, իր պարթևական արշավանքի ձախուղումից հետո թշնամի երկրի միջով նահանջելիս, ծանր բուպեններին բացականչում էր. «Օ՛ր, Բյուր»: Սակայն վերագրել Բյուրի արշավի ու նահանջի այս հռչակը Քսենոփոնի գրչի գործությանը՝ կնշանակիր բացահայտել ճշմարտության մի կողմը միայն: Մեզ հայտնի է, որ անկախ Քսենոփոնից, այդ նույն իրադարձությանն են անդրադարձել և ուրիշ հեղինակներ: Այսպես, դրա մասին իր երկում պատմել է հույն հեղինակ Քսենոփոնը, որն այդ ժամանակ գտնվելիս է եղել հսկայական պարսից թագավորի ճամբարում, որպես արքայի անձնական բժիշկ: Այդ արշավանքի պատմությունը գրել է նաև ոմն Սոփիենտոս, որը հավանաբար «Անաբասիտում» նկարագրված Սոփիենտոս Ստիմփալացին է, Բյուրի ստրատեգիաներից մեկը: Սրա գործը մեզ չի հասել: Ենթադրում են, որ մ.թ.ա. I դարի հեղինակ Դիոդոր Սիկիլիացու «Գրադարանում» պահպանված՝ Բյուրի արշավանքի բավական հանգամանակից նկարագրությունը (XIV, 19-31, 37) հիմնված է հենց Սոփիենտոսի գործի վրա: Եթե այս ենթադրությունը չափաբարանա, ապա կպարզվի, որ գյուղություն է ունեցել Բյուրի արշավանքի նաև մի չորրորդ պատմություն, որից օգտվել է Դիոդորը:

Իրադարձություններ, ուրեմն, գտնվել է հույն հասարակության ուշադրության կենտրոնում անկախ Քսենոփոնի գրածից: Ինչո՞ւ: Կարճ ասած, սա առավել դեպքն էր, երբ հունական մի զորքանակ այդչափ կտրվում էր իր հայրենիքից և ընդհանրապես իր հարազատ տարերքից՝ ծովից, հեռանում ցամաքի խորքը ու այն էլ գնում հասնում պարսկական պետության սիրտը և այնտեղ մարտի մեջ

Հաջողությունը չափվում պարսից արքայից արքայի հսկայական ուժերի հետ: Սա ոչ միայն սոսկ սիրահան էր, այլև հույների վաղեմի բաղձանքների իրականացման փորձ՝ ուսանելի կարգով արչափել այն թշնամու Հողը, տիրանալ այն թշնամու հարստություններին, որը իր հսկայական բանակներով մի ժամանակ հեղեղել էր հույների երկիրը: Նման ծրագրեր, ինչպես իմանում ենք հույական մատենագրությունից, փայտափայլ են V դարում, բայց նրանց իրականացման փորձերի մեջ Բյուրի արչավը առաջինն էր:

Էլ այլևի իմաստ է ստանում այս իրադարձությունը, երբ այն դիտում ենք Հաջորդ դարաշրջանի՝ հիլլենիզմի տեսանկյունով: Հիրավի, քաղաք-պետությունների միավորման տեղեկացը, որ հիլլենիզմի նախանշաններից էր, ունի ոչ միայն պոլիսի ներքին ճգնաժամի հաղթահարման իմաստ, որը մենք վերը Հատկապես շեշտեցինք, այլև ստրկատիրական ամեն մի Հասարակություն անտարբեղի հասկանելի կազմով՝ արտաքին նվաճումների, հարստությունների թափանցի, մանավանդ գերեզմարությունների առավել մեծ չափով իրականացման նպատակ: Եվ ահա հիլլեն Հասարակությունը փորձով Համոզվեց, որ ինքը սկզբունքորեն ի վիճակի է կատարել այդպիսի վիթխարի մի գործ՝ նվաճել Աքեմենյան Հողը ու անասան թվացող տերությունը: Եվ դրանից հետո նման ծրագրերն ու փորձերը չդադարեցին, մինչև որ չպատկվեցին կատարյալ Հաջողությունը արդեն Ալեքսանդր Մակեդոնացու օրոք: Այսպես, Բյուրի արչավները, ինչպես ջրի կաթիլի մեջ, արտացոլվել է մի ամբողջ մեծ ու կարևորագույն դարաշրջանի ամենահատկանշական տեղեկանքներից մեկը:

Քսենոփոնի ստեղծագործության բոլոր ուսումնասիրողները նշում են, որ «Անարսիս» գրելու նրա դրդապատճառներից մեկն է եղել ինքնափառաբանումը. թիրևս նրա բաղձանքն է եղել իր նկարագրած ուժեղ անձնավորությունների վերոհիշյալ ցանկի մեջ ներմուծել իր սեփական կերպարը ևս: Այդ ձգտումը սպառնացվում է և այն հանգամանքով, որ Քսենոփոնը իր գրչին այս ուղղությունը սպասուկություն և պատմածին՝ ավելի կշիռ տալու նպատակով «Անարսիսը» հրատարակել է ուրիշ անվամբ (ոմն Թեմիստոկենես Միրակուսացու, որ Հայտնի է գոյություն ունեցե՞լ է, թե՞ ոչ) և իր մասին պատմածի քանակով ու ողով: Քսենոփոն Աթենացին, որ դեպի Պարսկաստան արչավները ընթացքում դեռևս ստվերում է գտնվում, առաջին պլան է դուրս բերվում իսկույնեթ, իր կուսաբանի ճակատամարտից և լավագույն գործավարների խորագի սպանությունից հետո հույներն ընկնում են ծանր ու անելանելի թվացող կացություն մեջ և հուզական անկում ապրում: Քսենոփոնը, աստվածների ներշնչմամբ, հորդոր է կարողանում գլխավորներին, վստահություն ներշնչում նրանց իրենց ուժերի նկատմամբ և, ընտրվելով սորատեգոսների շարքը, փաստորեն ստանձնում է Բյուրի զեկավարությունը: Հետագա ողջ նահանջի ընթացքում զորքի բոլոր Հաջողությունները կապակցվում են Քսենոփոնի նախաձեռնություն, իմաստություն ու եռանդի հետ, սնահաջողությունները՝ ի հեճուկս նրա կատարած գործողությունների հետ: Նույն ուղղությունը են ներգործում նաև Քսենոփոն Հեղինակի կողմից Քսենոփոն սորատեգոսի բերանը դրած բազմաթիվ ու երկարաշունչ ճառերը, այնպես որ Բյուրի վերագրածը Հունիա ընթերցողը սկսում է ընկալել որպես հիմնականում Քսենոփոնի ջանքերի արդյունք: Անշուշտ, սա չափազանցություն պիտի Համարել, մանավանդ որ, սահնք, Դիոգորի մոտ պահպանված Համապատասխան

պատմվածքում Քսենոփոնի անունն իսկ Հիշատակված չէ: Այս հանգամանքը ընդունակ էր սովիթ ձգելու ողջ «Անարսիս» արժանահավատություն վրա, և եղել են հետազոտողներ, որոնք սուրբ են տվել այդ կարծիքին:

Սակայն երկի մանրագնին ուսումնասիրությունը ի վերջո հանգեցրել է այն միահամուռ տեսակետին, որ Հակառակ Քսենոփոնի իր սեփական դերի գերազանահատման՝ «Անարսիսի» պատմական կտավը ոչ միայն ճշմարտացի, այլև վերին աստիճանի ճշգրիտ է դուրս գալիս այն բոլոր դեպքերում, երբ հնարավոր է լինում ստուգել նրա տվյալները: Քսենոփոնը եկել են այն եզրակացություն, որ Քսենոփոնը արչավները ողջ ընթացքում օրագրի է վարել, որը և օգտագործել է հետագայում «Անարսիսը» շարադրելիս: Օրագրի գոյություն փաստի անկասկածելի ապացույց է, օրինակ, այն հանգամանքը, որ Քսենոփոնը իր երկում նշում է ոչ միայն կատարված անցումների թիվը, այլև դրանցից յուրաքանչյուրի երկարությունը, մեծ մասամբ պարակալուն փարսիսներով (փարսասնդ), այն տեղերում, երբ ընթացել են պարակալուն պետական (արքունի) ճանապարհների երկարությունը և դրանց վրա պարբերաբար դասավորված կայանները թույլ են տվել ճշգրտորեն նշել անցած արածությունը: Մյուս դեպքերում մոտավոր ձևով ասպարեզներով և կամ ճանապարհի վրա ծախսած ժամանակով: Ոչ պակաս ցցուն կերպով են ցուցադրում Քսենոփոնի շարադրանքի ճշմարտապատում լինելը նաև Արևելքում նրա տեսածի նկարագրությունները:

Պետք է շեշտել, որ «Անարսիսի», որպես պատմական աղբյուրի, արժեքը սուղին հերթին խարսխված է ահա ուզամերթի ընթացքում նրա հեղինակի տեսածի ու լրատի արձանագրման վրա, որը, իհարկե, իր նմանը չունի հույն գրականության մեջ: Քսենոփոնը Կյուրոսի հետ արչավիկյան անցել է ողջ Փոքր Ասիան և Հյուսիսային Միջագետքը, տեսել բազմաթիվ երկրներ, քաղաքներ ու քնակավայրեր և տեղեկություններ է հաղորդում այս ամենի մասին, ինչպես և պարսիկների բարձր ոլորտներում, որտեղ նա անցնում-դառնում էր, տիրող բարքերի ու սովորությունների մասին: Սակայն առանձնապես և, կասեինք, եզակի կարևորություն է ձեռք բերում նրա պատմածը այն պահից, երբ սկսվում է Բյուրի նահանջը անձանտի ու թշնամի երկրների միջով: Հույները կտրում-անցնում են Հայկական լեռնաշխարհը հարավից Հյուսիս-արևմուտք, Վանա լճից հարավ ընկած Կարբուկների երկրից, բուն Հայաստանի և «Արևմտյան» Հայաստանի վրայով դեպի Սև ծովի ափերը ու այնուհետև ընթանում նրա հարավային ափի երկայնքով: Այդ ընթացքում նրանք ծանոթանում են տանյակ ցեղերի ու ժողովուրդների հետ, որոնցից շատերը մինչ այդ հույներին Հայտնի էին լավագույն դեպքում սոսկ անուններով:

Եթե նախապես հույները պարակալուն գորքի կազմում էին արչավում, որպիսի հանգամանքը նրանց մասամբ մեկուսացնում էր այցելած երկրների բուն միջավայրից, սպա այժմ՝ միայնակ, թողնված բախտի քմահաճույքին, ենթակա անսպասելի ու անձանտի վտանգների: Այս ավելի է սրում նրանց ուշադրությունն ու դիտողականությունը Համապատասխան երկրների ու նրանց բնակչության նկատմամբ: Վերջինի հետ նրանք անընդհատ ձգտում են անմիջական չփում հաստատել, փորձում լեզու գտնել, հնարավորին չափ առանց բախումների անցնելու Համար իրենց ճանապարհը: Օգտագործում են հանգամանք համար նրանց կացարանները, սնվում նրանց սննդով, օգտվում նրանց հագուստից, տեսնում

նրանց զբաղմունքները, բարբերը, Հարաբերությունները, ճանապարհի առաջ-
նորդներ ընտրում նրանցից և նման ուղիներով հսկայական իմֆորմացիա ստանում
նրանց կյանքի մասին:

Երջանիկ պատահականությունները հույն գործարանական գտնվել է Քսենո-
փոնի վաղյուն պատրաստությունը, շահագրգռումները և գրիչը ունեցող անձը,
որը ներծծել է այս բոլոր սպափորությունները և Հարազատորեն Հանձնել թղթին:
Հասկանալի է, թե որքան անգերազանահատելի նշանակություն ունի այդ համապա-
տասխան ցեղերի ու ժողովուրդների պատմության համար: Այն շատ վառ ցու-
ցադրվում է Հատկապես Հայաստանի մասին Քսենոփոնի Հաղորդածով, որի հիման
վրա իր լուսաբանումն է ստանում Հայ ժողովրդի պատմության մի ամբողջ դա-
րաշրջան, որը այլապես մուժ կանար:

Որպես պատմական աղբյուրի՝ «Անաբասիս» մի այլ արժանիքն է հունա-
կան գործի պատմության որոշ էջերի վառ լուսաբանումը: Քսենոփոնը մի դարա-
շրջանում է ապրել, երբ սկսվում է վարձկան գործի նշանակությունը վերելքը ժամա-
նակի քաղաքական ու ռազմական խնդիրները լուծման մեջ, բայց երբ վարձ-
կանություն ծախսե հոգեբանությունը դեռևս չէր քայքայել հելլենական գործի
հինավուրց ազնիվ ավանդները: Բյուրը, փաստորեն, մի շարժումն պոլիս են ներկա-
յացնում, բախտի քննահանգրով նետված օտար ցեղերի ու բնություն անհրապույր
զիրկը, և հետաքրքրականն այն է, որ հակառակ բոլոր արհավիրքներին, նրանք
պահպանում են իրենց կենսակերպը ու նկարագիրը: Մեծագույն վարպետությունը
և, իհարկե, միանգամայն վավերագրորեն պատմում է Քսենոփոնը, թե ինչպիսի
կյանքով է ապրում իր հայրենիքից հարյուրավոր մղոններ հեռացած Հելլադայի
այս փշուրը:

Ահա պոլիսի գերագույն ղեկավար օրգանին՝ ժողովրդական Հավաքին
փոխարինող դիմադրության Հավաքը, որ դուրսբերվում է ամեն անգամ արշավանքի
հետ կապված սկզբունքային հարցերը լուծելիս, և որում ամենավերջին գինվորը
իրավական տեսակետից հավասար է ստրատեգոսին ու կարող է քննադատել նրա
և յուրաքանչյուր այլ անձնավորության գործողությունները և իր առաջարկները
մտցնել, որոնք կրնան վերջին կամ կմերժվեն Հավաքի ձայների մեծամասնությամբ:
Իհարկե սա սկզբունքն է միայն, իսկ իրականություն մեջ իրեն խիստ զգացնել է
տալիս իշխանություն, ծագման, ունեցվածքի և այլ տեսակի տարբերություններից
բխող հեղինակության տարբերությունը: Ելույթները հաճախ միտումնավոր են
ու ղեմադրվել, Հավաքի վճիռները որոշ դեպքերում՝ անխոհեմ: Բայց ընդհանուր
առմամբ այս դեմոկրատական արարողությունը ցույց է տալիս, թե որն է
թշնամիներին ու արհավիրքներին այս մի բուռ հելլենների դիմադրելու կարողու-
թյան աղբյուրը: այն, որ յուրաքանչյուրը նրանցից իրեն ազատ քաղաքացի,
ինքնուրույն անձ է գլուխ և գործում է դիտակցաբար: Սրանով, սակայն, ամենևին
չի բացառվում գինվորական խիստ կարգապահությունը, առանց որի հելլեններին
փրկություն չէր լինի:

Այս կոլեկտիվը, շարժումն պոլիսը երբեք չի մոռանում հայրենիքում մոր
կաթի հետ ներծծված այն գրագույնը, որ հելլեններն իրենց բնությունը հակադիր
են ոչ հելլեններին՝ բարբարոսներին, գերազանց են նրանցից իրենց ազատությունը,
իրենց հոգևոր ու նույնիսկ մարմնական ուժերով: Բանավ-պոլիսը լրիվ պահպանում
է նաև իր ստրկատիրական էությունը: Թշնամու երկիրն ասպատակելիս

հելլենները, բացի իրենց անհրաժեշտ պարենից և այլ կենսամիջոցներից, ստանում
են նաև բնակչությունը, այն Հարմար դեպքում վաճառելու և կամ առանձին աչքի
ընկնող ստրուկներին իրենց հետ հայրենիք վերցնելու նպատակով: Իրենք էլ լավ
հասկանում են, որ իրերի դժբախտ ընթացքի դեպքում կարող են, ազատ
քաղաքացիներ լինելով հանդերձ, ստրկացվել, նույնիսկ եղբայր-հելլենների կողմից:
Այսպիսի մի դեպք՝ 400 դիմադրների ստրկացումը, նկարագրված է «Անա-
բասիսում»:

Հելլենների հետ արշավանքի մեջ են նաև նրանց աստվածները, որոնց հետ
ամեն օր շփվում են զոհաբերությունների ու Հարցումների միջոցով: Ոչ մի կարևոր
քայլ չեն ձեռնարկում Քսենոփոնը կամ մյուս ստրատեգոսները, դորքին թե
սեփական անձին վերաբերող, մինչև պահապանված կենդանու փոքրատիքի
հետազոտման հիման վրա գուշակը չհայտնի աստվածների կամքը: Չուհարար
կենսաբանության համար կենդանի հայթայթելու նպատակով հույները ստրատաստ
էին ծախել իրենց վերջին միջոցները: Մոռացությունը չէին տալիս նրանք նաև
իրենց մարմնամարդկական ավանդական մրցումները: Հագրվահաղ Հայկական
լեռնաշխարհից դուրս պրծած, դեռ հոգնած ու հյուժված, առաջին իսկ
հնարավորության դեպքում նրանք կազմակերպում են այդպիսի մրցումներ և
ամբողջ հոգով տրվում դրանց:

Նման հանախորդի վրա ամենևին տարօրինակ չի հնչում այն գաղափարը,
որը մի քանի անգամ այս կամ այն առիթով արծարծվում է «Անաբասիսում» և
անցնում իր՝ Քսենոփոնի մոքով. արդյոք ճիշտ չի՞ լինի, փոխանակ հայրենիք
վերադառնալու, որտեղ հայտնի չէ, թե ինչ է սպասում յուրաքանչյուրին, ընտրել
որևէ ծովամերձ հարմարավետ վայր և մի նոր պոլիս հիմնադրել: Ու թեև այդ
միտքը մերժվում է, բայց հեշտությունը կարելի է պատկերացնել, թե որքան դյուրին
կարող էր այն իրականանալ:

Եվ, վերջապես, «Անաբասիսը» աչքի է ընկնում թե՛ Քսենոփոնի ստեղծա-
գործությունների և թե՛ ողջ հունական գրականության մեջ իր բարձր գրական-
գեղարվեստական արժանիքներով, որոնք գնահատվել են դեռևս հնրի կողմից և
որոնք հաճույք են պատճառում այսօրվա ընթերցողին ևս:

«Անաբասիսը» այս առումով դիտելիս հիշենք, որ այն գեղարվեստական
ծանրին չի պատկանում, և հեղինակը խիստ սահմանափակված է եղել գեղարվես-
տական միջոցների կիրառման խնդրում: Քսենոփոնը զարմանք է պատճառում
սուղ և գուշակ միջոցներով հիանալի արդյունքի հասնելու իր ունակությունը: Պատ-
մական անձնավորությունների կերպարները և իրադարձությունների նկարա-
գրությունները մրցում են իրար հետ արտահայտչականությունը և ներգործման
աստիճանով:

Սովորաբար առաջին հերթին մատնացույց են անում այն տեղը, որտեղ
ներկայացված են Բյուրի դավադրաբար սպանված երեք զորահրամանատարներ՝
կենաբոսի, Պրոքսենոսի և Մինոնի բնութագրի-դիմանկարները: Սրանք, հիրավի,
սպավորիչ են: Սեղմ տողերով ոչ միայն զմայրված է երեք միանգամայն տարբեր
անձնավորություն, իրենց թույլ ու ուժեղ, դուրեկան ու համակրելի կողմերով,
իրենց դաղավարներով ու ձգտումներով, կյանքի նկատմամբ ունեցած պահանջ-
ներով ու շրջապատի հանդեպ վերաբերմունքով և այլն, այլև նկարագրերը հասց-
ված են սոցիալական ընդհանրացումների աստիճանի, որով երեք դիմադրականների

տիպական կերպարները բնութագրում են իրենց ծնած հասարակությունը:

Այս հատվածները, սակայն (ինչպես և քիչ ավելի վաղ տրված՝ Կյուրոս Կրտսերի հմայիչ գլխնակարր), որոնք մահախոսականների բնույթ են կրում, ամենինիս գրական «չեղումներ» չեն շարագրանքի բուն նյութից. նրանք Հիմնավորված են և նախապատրաստված նախորդ շարադրանքով: Նախքան դրանց հասնելը, ընթերցողին ինքը, հիշյալ անձերի արածի ու ասածի հիման վրա, Քսենոփոնի դրչի գեղարվեստական գործվածք, արդեն ստեղծում է իր մեջ նրանց կերպարների մոտավորապես նույն նկարագիրը, որն այնուհետև ստանում է Հեղինակից՝ ավելի ճշգրիտ ու նրբին կերտվածքով: Սա է, ի դեպ, այդ բնութագրումների ներգործական ուժի մի էական ակունքը: Նրանք նախորդ շարադրանքի հանրագումարներն են մահվան խաղած դժի տակ:

Այս ատում ենք նուև շեշտելու համար, որ բազմաթիվ այլ, նման սեղմ բնութագրումներից զուրկ անձնավորություններ ևս հասնում են «Անաբասիսի» էջերից, որպես ցցում ու բնորոշ կերպարներ: Եթե շարունակենք հույն գորավարների պատկերաշարը, ապա կարելի է հիշատակել Քսենոփոնի ընկերակից լակեդեմոնացի իսկրիստոփան, որի բնորոշ գծերը նրա միջակ, տաղանդից զուրկ ամուր պրոֆեսիոնալիզմն ու կենսափորձն են, կամ դիավաժարար հանդես եկող Կոլոստադասին: Վերջինիս գործողությունները Քսենոփոնը նկարագրում է ամենայն լրջությամբ, բայց ընթերցողի ականջին այն հնչում է որպես կծու ծաղր հեղինական գորավարների ևս մի «սարստեսակի» նկատմամբ, որի ներկայացուցչին էրը, հակառակ իրենց ճնշին կարողություններին, կաշվից դուրս են գալիս՝ որսալու իրենց բախորդ վարձկանությունն սկստոր ջրերում: Սոցիալական ընդհանրացումը այստեղ ևս, ինչպես այլ դեպքերում, առկա է:

Մի շարք «բարբարոսների» կերպարներ ևս՝ Տիստափեոնեսի, Արիալոսի և ուրիշների, շատ տարվորիչ են: Հատկապես Սևթիսինը, խորամանկ, բայց կարճամտ, իշխելու ծարավի, բայց անարի, թագավորություն նվաճել ձգտող, բայց միջոցներ խնայող, իրեն իսկ ծառայող մարդկանցից երկնչող թրակիական սրբալիկի, որը կատարյալ հակապոսիերն է մի այլ «բարբարոսի»՝ հզոր ու լայնախոհ Կյուրոս Կրտսերի:

Ոչ պակաս դիտվել ու հմայիչ են արշավանքի տեսարանների, ռազմական գործողությունների, առանձին ընդհարումների, առօրյա դեպքերի, խնջույքների նկարագրությունները, որոնց մեջ չի գտնվի պատահական, իմաստային վիցքից զուրկ բառ, և որոնք ընթերցողին համար գրեթե տեսողական էֆեկտ են ստեղծում և ներմուծում նրան նկարագրվող իրականության բուն մթնոլորտը:

Անկարելի է, ի վերջո, կրկին չհիշատակել Քսենոփոնի լեզուն, որին հենքի տված բնութագրումից մենք սկսեցինք սույն հուղվածը: Այն հիրավի օրինակելի է համարվում իր քերականական հավասարակշռությամբ և հանգիստ արտահայտչականությամբ: Պատահական չէ, որ ավանդաբար հենց Քսենոփոնից և հատկապես «Անաբասիսից» են սկսում նոր ժամանակներում Հունարենի ուսուցումը:

«Անաբասիսի» ներկա հայերեն թարգմանությունը հարազատորեն է վերարտադրում բնագրի ձևն ու ոգին և արժեքավոր ներդրում է բազմադարյան հակայական նվաճումների ունեցող և հատկապես հույն գրականությունից նմուշներով հարուստ հայ թարգմանական գրականության գանձարանը:

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԳՈՆՑԻ ԳԼՈՒԽԳՈՐԾՈՅԸ

Նիկողայոս Ագոնցի «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» մենագրության ուսերեն ընագրի հրատարակությունը (Ս.Պետկերբուրգ, 1908) բոլորեց երեք քառորդ դարը: Հարկավ, նրա հայերեն թարգմանությունը և հրատարակման խնդիրը հասունացած էր և կարող էր լուծվել նաև տասնամյակների տակ: Սակայն այսօր էլ այն ոչ միայն ուշացած չէ, այլև ուշացած չէր լինի, եթե հրատարակվեր ևս տասնամյակների անց: Համաշխարհային պատմագիտության մեջ քիչ հետազոտություններ են, որ ժամանակի այսպիսի քննություն են բռնել. պատմական հետազոտությունները մեծ մասամբ սակավակյաց են:

Խոսքս գործնական գիտական նշանակության, և ոչ սոսկ «գիտական ժառանգություն» կոչված երևույթի մասին է, որը գլխավորապես վերաբերում է սոսկ իր ժամանակի գիտության մակարդակին լավ համապատասխանող գործերին: Ագոնցի երկը եթե իր որոշ մասերով կարող է դասվել «գիտական ժառանգության» շարքը, ապա հիմնականում, կարելի է ասել նույնիսկ՝ ամբողջությամբ վերցրած, այն տակավին թաքմ է: Թաքմ է ոչ միայն մեղանում դեռևս չգերազանցված՝ պատմաբանասիրական վերլուծությունների իր մեթոդիկայով, ոչ միայն հիմնական ու հարակից այն եզրակացություններով, որոնք առայժմ անասան են մնում մեր պատմագիտության մեջ, այլև մի շարք այնպիսի խոշոր ենթաբաժիններով, որոնցում նվաճվածից հետագա հայ պատմագրությունը որևէ էական քայլ չի արել տակավին, և որոնք, այսպիսով, մնում են գիտության վերջին խոսք:

«Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում»-ը ընթերցելուց Հետո նրա վրա ետադարձ հայացք ձգելով, գալիս ես այն եզրակացության, որ այդ խորագիրը հեղինակի՝ իր և իր գործի նկատմամբ ունեցած ծայրահեղ պահանջությունն արդյունք է: Հիրավի, մենագրության բովանդակությունը անչափ ավելի լայն է, իրականում երկը ներկայացնում է Հայաստանի ներքին՝ սոցիալ-քաղաքական գործացման պատմությունը՝ սկզբներից, այսինքն՝ ժողովրդի կազմավորման շրջանից մինչև մ.թ. 7-րդ դար, և այն էլ առաջին անգամ շարադրված այդպիսի պատմությունը: Համոզվելու համար բավական է դիտարկել երկը կազմող երեք դրվագները, որոնք են «Արևմտյան Հայաստանը», «Արևելյան Հայաստանը», «Նախաբարության ծագումը», հակառակ հերթականությամբ: Մենք այստեղ այդպես էլ կվարվենք, սկսելով մեր տեսությունը գերբը եզրագիտող «Նախաբարության ծագումը» դրվագից, որը հենց ծայր է առնում հայ ժողովրդի ծագման ու կազմավորման խնդրից:

Ն. Ագոնցը այն ժամանակի ի վիճակի էլ էր շատ տեղ նվիրել նշված խնդրին, որովհետև առկա պատմական և լեզվական սակավ նյութը դեռևս բավականաչափ ուսումնասիրված չէր, և տակավին հրապարակի վրա չէին սեպագրական՝ իսթական, ասուրական և ուրարտական արձանագրությունների հարուստ նյութերը: Հետագայում, 30-ական թթ., այդ նյութերը դասնալու էին Ն. Ագոնցի ուսումնասիրման անմիջական առարկան, նա իր վերջին մենագրության մեջ ստեղծելու

էր մի ծախսուհի, փաստական նյութերով հազեցած պատկեր¹: Սակայն նախնական պարագաներում էլ Ադոնցը կանգնած է եղել ճիշտ ու մինչև օրս դործուն այն տեսակետի վրա, որ նախ, հայ ժողովուրդը առաջացել է, կազմավորվել է իր հետագա պատմության զարգացման բնավայրում՝ Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում, և երկրորդ, որ այն կազմավորվել է մի շարք, բազմաթիվ, էթնիկական բաղադրատարրերից, որոնց մեծ մասը տեղաբնակ էին, մի մասն էլ՝ եկվոր (էջ 439): Այստեղ հարկ չկա խորանալու այդ տարրերին Ադոնցի տված կոնկրետ բնութագրումների մեջ, քանի որ դրանք կրում են ժամանակի կնիքը և այսօր հնացած են: Կարևոր է շեշտել նրա ընդհանուր-տեսական մտածյման մնացուցումները:

Հայաստանի ներքին՝ սոցիալ-քաղաքական զարգացումը ժողովրդի կազմավորման դարերից մինչև հայ մատենագրության տվյալներով լուսավորված ժամանակի սկիզբը՝ 4-րդ դարը, վեր հանելու համար Ն. Ադոնցի ձեռքի սակ եղել են դեպքերին ժամանակակից օտար աղբյուրների ընդամենը երկու՝ Քսենոփոնի (մ.թ.ա. 5-4 դդ.) «Անարատիսի» և Պլինիոս Ավագի (մ.թ. 1-ին դ.) «Բնական պատմության» պարունակած հիմնական վկայությունները: Հետևելով դրանց, այդ մեծ ժամանակաշրջանը նա բաժանում է երկու փուլի:

Առաջին փուլը Ն. Ադոնցը անվանում է «կոմարբունների» (դյուլապետներ) շրջան, օգտագործելով Քսենոփոնի այցելած հայկական դյուլի ավագի գեղջավագի համար «Անարատիսում» կիրառված հունական տերմինը: Գյուլդի նկարագրության մեջ Ն. Ադոնցը տեսնում է տոհմային հարաբերությունների հարազատ պատկերը. «Այդ բոլորը,- գրում է նա,- Հանդիսանում են ոչ այլ ինչ, քան տոհմային համակցության ձևի հատկանիշներ» (էջ 434): Այդ փուլը Ն. Ադոնցն անվանում է նաև «Տիգրանյան» շրջան՝ նկատի ունենալով մ.թ.ա. 6-րդ դարի հայոց Տիգրան Երվանդյան թագավորին ու նրա հետնորդներին:

Երկրորդ փուլը ստանում է «ստրատեգոսների» շրջան անվանումը ըստ Պլինիոս Ավագի՝ Հայաստանը 120 ստրատեգիաների բաժանված լինելու մասին հաղորդման: Ստրատեգիաների մեջ Ադոնցը տեսնում է ֆեոդալական իշխանությունների, ստրատեգոսների մեջ՝ ֆեոդալ իշխաններ. «Հիմք կա ստրատեգիաները համարել տիրակալական իշխանություններ (владельческие княжества) թեկուզև նրանց զարգացման սկզբնական շրջանում» (էջ 435): Այս փուլը Ն. Ադոնցը անվանում է նաև «Արշակունյաց» շրջան և իր խնդիրն է համարում «բացահայտել պատմական այն պրոցեսի էությունը, որը «կոմարբուններին» հանդեպից «ստրատեգոսներին» կամ այլ կերպ՝ տոհմային շրջանը՝ ֆեոդալականի» (նույն տեղում):

Ադոնցը իրավացիորեն գտնում է, որ միայն Հայաստանի ներքին պատմությանը անմիջականորեն վերաբերող առկա խիստ սակավ նյութերի հիման վրա հնարավոր չէ ներթափանցել հիշյալ պրոցեսի էության մեջ: Բայց դրա համար նա տեսնում է երկու այլ կարևոր հենարան: Դրանցից մեկը հարևան երկրներից ծագող համապատասխան, բայց ավելի հարուստ նյութերը և դրանց հիման վրա կառույց-

¹ Հրատարակված է ետմահու, 1945թ.: N. Adontz, Histoire d'Arménie. Les origines du X-e siècle au VI-e (Av. J. C.), Paris, 1945; Հայերեն թարգմանությունը՝ Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն: Արևմտքները՝ 10-6-րդ դդ. մ.թ.ա., Երևան, 1972:

ված տեսություններն են: «Անհրաժեշտ է,- գրում է Ն. Ադոնցը,- որևէ մի դեկավար կոնցիպցիոն<...>: Որպեսզի այդ կոնցիպցիոն լինի գիտականորեն ընդունելի, այն պետք է դուրս բերվի այնպիսի պատմական միջավայրից, որում շփվել են հայերը» (էջ 432): Այդ միջավայրը նա գտնում է իրանական աշխարհում:

Երկրորդ հենարանը Ադոնցը գտնում է բուն հայկական, թեև հետագոսովոյ շրջանի համեմատությունում ուշ ժամանակից մեզ հասած նյութերի, այն է՝ մ.թ. 5-րդ և հաջորդ դարերի հայ մատենագրական աղբյուրների մատուցած տվյալների մեջ, որոնք պետք է որ պահպանած լինեն անցյալի վերհուշերը, մանավանդ տերմինաբանության բնագավառում:

Կիրառելով այս երկու լծակները ի լրումն «կոմարբունների» և «ստրատեգիաների» մասին հիմնական տեղեկությունների, Ն. Ադոնցը գալիս է այն եզրակացության, որ Արտաշեսի և Զարեհի (մ.թ.ա. 2-րդ դարի առաջին կես) «ժամանակին է վերաբերում տոհմային կարգերի փլուզման սկիզբը և սոցիալական նոր հարաբերությունների առաջացումը: Հեղաշրջման էությունը կայանում էր սոցիալական զանգվածի շերտավորման և դասայնության սկզբունքի առաջացման մեջ. տոհմերի գլուխները կամ պետերը հետզհետե դառնում են անվանի մարդիկ՝ իշխանավորներ, և այդպիսով դրվում է ապագա տոհմական իշխանությունների սկիզբը: Այս փոխակերպումն սկսվում է այն պահից սկսած, երբ տոհմի ավագի կոչումը դառնում է ժառանգական <...>: Այս ճանապարհով հասարակական այն օրգանիզմը, որ առաջ միատարր ու իրավահավասար էր, բաժանվում է երկու սոցիալապես անհավասար մասերի՝ թիվով փոքր մասը, որ ծագում է տոհմագիտից, իշխում է, իսկ մեծամասնությունը՝ հպատակվում» (էջ 451): «Տոհմային հարաբերությունների քայքայումը,- շարունակում է Ադոնցը,- որն ուղեկցվում է դասայնության առաջացմամբ ի դեմս իշխանավորների, ապագայի տիրակալ-իշխանների, ավարտվում է Տիգրան Մեծի փոթորակից դարաշրջանում» (էջ 455):

Հայ հասարակության զարգացման հարող նշանաձուրը, ըստ Ադոնցի, հայ Արշակունիների առաջին ներկայացուցիչ Տրդատ 1-ի օրոք Հայաստանում «120 ստրատեգիաների ձևավորումն է, որ կարելի է համարել Հայաստանի հասարակական-քաղաքական աճի պատմության նոր իրավիճակի սկիզբը» (էջ 474):

Իբրև ժամանակակից հատուկ մեկնաբանության կարիք չունեն: Ադոնցը առաջինն է հայ պատմագրության մեջ, որ այսպիսի խորություններ վեր է հանել հայ հասարակության շարժումը նախադասակարգային հասարակությունից դեպի դասակարգային, կամ իր ըմբռնմամբ և տերմինաբանությամբ՝ «դասային» հասարակություն:

Ադոնցի ներդրումը Հին Հայաստանի սոցիալական հարաբերությունների զարգացման ուսումնասիրության մեջ ճիշտ գնահատելու համար պետք է ընդունել, որ նրա ողջ մենագրությունում հենց այս դրվագն է, որից հետագայի հայ պատմագիտությունը ամենից ավելի է հեռացել: Դա միանգամայն հասկանալի է, քանի որ վերջինս, նախ, զարգացել է այլ՝ մեթոդաբանության հիմքի վրա, և երկրորդ՝ պինվել է հայ հնագիտության հայթայթած այնպիսի նյութական աղբյուրներով, որոնց մասին Ադոնցի ժամանակ նույնիսկ երապել չէր կարելի: Վեր է հանվել ու առանձնացվել Հին Հայաստանի պատմության մի ամբողջ դարաշրջան, որը մենք բնորոշում ենք որպես ստրկատիրական, համենայն դեպս այն ո՛չ նախնադարյան

է, ո՛չ էլ ֆեոդալական, այլ տեղավորվում է նրանց միջև, ընդգրկելով գրեթե հազարամյա մի ժամանակահատված: Վեր են հանվել այդ դարաշրջանի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային զարգացման օրինաչափություններն ու առանձնահատկությունները²:

Իհարկե, այս պատկերացումները բավական հեռու են Ն. Աղոնցի տեսակետից, սակայն անկասկած հենց նրա բուն ուղղությունն էր, որ շարունակվելով Հ. Մանասյանի գործերում և բեղմնավորվելով նորօրյա պատմագրություն որդիդքած տեսություններ, հանգեցրեց այդ արդյունքին³:

Դատնարով մենագրություն հաջորդ գրվագներին՝ Հայկական ֆեոդալիզմի ծավալուն և խորունկ ուսումնասիրությունը, Աղոնցին գտնում ենք միանգամայն այլ պայմաններում՝ զինված գործի համար անհրաժեշտ առկա բոլոր նյութերով, և բնական է, որ այստեղ առավել վառ է հանդես գալիս նրա հետազոտական արտակարգ տաղանդի փայլը:

Իրացնելով վաղ միջնադարյան Հայ մատենագրություն, հատկապես պատմագրության հարուստ տվյալները և դիտարկելով դրանք իր ժամանակ էտալոնային համարված՝ արևմտաեվրոպական (Հիմնականում՝ ֆրանսիական) ֆեոդալական հասարակարգի հետ սխառնատիկ ախպարանական համագրություն մեջ⁴, Ն. Աղոնցը տվի է Հայկական վաղ ֆեոդալիզմին հատուկ նախարարական տիրույթի դասական սահմանումը:

«Իրենց գրությունները, գրում է նա, տերիտորիալ միավորները համարվում էին հալխասար և կազմում էին առևտուր, որի գլուխ կանգնած էր տերը կամ տանուտերը ու կոչվում էր տանուտերություն կամ նախարարություն: Յուրա-

² Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, Հատ. 1, Երևան, 1971, ուր հանրագումարի են բերված Հին Հայաստանի պատմության բնագավառում Հայ պատմագիտության ձեռք բերած նվաճումները:

³ Ուշագրություն արժանի է այն հանգամանքը, որ սովետահայ պատմագիտության՝ Հին Հայաստանի ներքին պատմության վերհանման օժանդակ միջոցները ևս իրենց ակունքն ունեն Ն. Աղոնցի հետազոտական մեթոդիկայի մեջ: Լայնորեն և արդյունավետ կիրառվել է նախ, Հին Հայաստանին հարևան, ժամանակակից ու պատմական նույն օրինաչափություններով զարգացած երկրներից ծագող նյութը՝ Համանմանեցման (անալոգիայի) կարգով, ըստ որում, Աղոնցի ընտրած «Իրանական աշխարհին» դումարվել են Հին և Հելլենիստական Արևելքի ուրիշ Հասարակությունների տվյալները: Երկրորդ, ավելի մեծ մասշտաբով ու խորությամբ է օգտագործվել Հայ վաղ միջնադարյան մատենագրություն՝ Հին Հայաստանի վերաբերելի նյութը, հատկապես՝ տերմինաբանությունը: Ըստ որում, եթե Աղոնցի մոտ այդ նյութը, կրելով, բնականաբար, ֆեոդալական հասարակության կնիքը, ճնշող դեր է կատարել Հայաստանի նախաֆեոդալական հասարակարգը ևս որպես ֆեոդալական ընկալելու իմաստով, ապա այժմ, հնագիտական և այլ արդյունքի կուտակման պարագաներում, այն մեծ հաջողությամբ ծառայում է Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կարգերի բուն էություն հարազատ վերաբնութայնումը:

⁴ Այդ համագրությունը, որն ընդօրինակել ու շարունակել է Հ. Մանասյանը, ոչինչ այլ բան չի նշանակում, քան Հեղինակների փաստարկներից մեկը, թե Հիրավի Հայաստանում ևս գործ ունենք ֆեոդալիզմի հետ: Արևմտաեվրոպական (ֆրանսիական) ֆեոդալիզմն այստեղ ծառայեցնում է սուկ որպես էտալոնային մոդել, այնպես, ինչպես մինչև վերջին ժամանակներս որպես այդպիսին էին ծառայեցնում Հունական և Հռոմեական հասարակությունները՝ սարկապիտական կարգերի համար: Պատմագիտությունն արդեն ադապտացվել է ֆեոդալիզմի առկայության և սպասարգվում է ստրկատիրական հասարակարգի առկայության այդօրինակ ապացույցների անհրաժեշտությունից:

բանչյուր տանուտերություն ներկայացնում էր մի ներիակ միջավայր, օժտված պետական իրավասություններով: Նրանք ունեին դատավարչական անկախություն և գերագույն իշխանություն այլ աստիճաններ: Տանուտերությունները յուրտեսական մասն պետություններ էին, որոնց գլուխ կանգնած իշխանները՝ արքայիկներ, փոքրիկ թագավորներ: Յուրաքանչյուրի իրավասություն սահմանները de facto կախված էին Հզորության այն աստիճանից, որ նրանք ունեին տվյալ պահին: Պատմիչները հաճախ Հիշատակում են մեծ տերերին՝ մեծամեծ ավազանուն, և սարբերում ավազ տանուտերերին կամ նախարարներին կրտսերներից, ելնելով, ըստ երևույթին, նրանց համեմատական Հզորությունից: Տանուտերության ընդհանուր դրությունը պայմանավորված էր իշխանների և թագավորների ուժերի առկա հարաբերությունը և զբաղեցրվում էր մերթ կենտրոնաձիգ, մերթ կենտրոնախույս ձգտումների գերակշռությամբ:

Հնարավոր դեպքերում թագավորները չէին վարանում բունագրավելու զահի նկատմամբ մեղանչած իշխանների կարվածքները» (էջ 505)⁵:

Բնականաբար, սույն լիարժեք իրավաքաղաքական բնույթի սահմանմանը պակասում է սոցիալ-տնտեսական տարրը՝ ֆեոդալիզմը ոչ մարքսիստ պատմաբանին ներկայանում էր սոսկ իր քաղաքական (իշխանության մասնատվածություն, էջ 507) և իրավական (սոցիալական նվիրապետություն, վասալականություն) կողմերով: Այդպես էլ արտագրական հարաբերությունները Աղոնցի մոտ փոխարինված են Հողային սեփականության հարցերով: Զննելով նախարարական Հայաստանին հատուկ սոցիալական նվիրապետության աստիճանները՝ վերից վար, սկսելով արքայից և մանրամասն ծանրանալով նախարարական և սեպհական աստիճանների վրա, պատմաբանը, ի վերջո, հասնում է գլուխկան ընկալվածքային և նշում, որ «գրավոր հուշարձանները որոշակիորեն տարբերում են գլուխգրությունը ազատներից, սակայն նրանց փոխհարաբերությունների և տերերից ունեցած հողային բնույթի կախվածության մասին համարյա թե ոչինչ չեն ասում» (էջ 534): Գլուխգրության վիճակին վերաբերող հաջորդ էջերում Աղոնցը իր ուշագրությունը Հիմնականում սեռում է հարկերի, տուրքերի ու պարհակների խնդրի վրա: Սակայն Հեղինակը գլուխգրության վիճակի կարևորագույն հարցը բնավ չի լքել ուսումնասիրության այս մակարդակի վրա, այլ հանգամանորեն ու խորն անդրադարձել է դրան հետադարձ, հատուկ աշխատություն մեջ, որն անվանել է «Հին Հայ իրականությունը»⁶: Ֆրոնտիսական ֆեոդալական Հասարակությունների հետ Հայ վաղ միջնադարյան իրականության համագրումը Աղոնցն այստեղ լրացնում է Հռոմեական իշխանության տակ գտնված 4-րդ դարի Փոքր Ասիային հատուկ հողային հարաբերություններին դիմելով: Դրանց լույսի ներքո Հեղինակը հստակորեն տարբերակում է նաև Հայաստանում թագավորական

⁵ Ն. Աղոնցի գործը այս բնագավառում շարունակել ու զարգացրել է Հ. Մանասյանը իր «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» (Երևան, 1934) արժեքավոր մենագրության մեջ, որտեղ նա մանրամասն հետազոտության է ենթարկել նախարարությունների հարաբերությունը թագավորական իշխանության հետ, նախարարությունների ներքին կազմակերպությունը, ազատների, Հոգևորականության, շինականների ու ռասիկների, ինչպես նաև քաղաքային բնակչության՝ արհեստավորների ու սարուկների վիճակը:

⁶ Ն. Աղոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948, էջ 157-205:

կամ պետական հողերը՝ «կալվածատիրական» (մասնավոր սեփականատիրական-Գ.Ս.) հողերից և Համապատասխանաբար գանազանում նաև այդ հողերի վրա աշխատող հողագործների երկու խմբերի վիճակը, երկրորդ խմբի հողագործներին Համեմատելով փոքրասիական կոլոնների հետ: Նա ավելի հեռու է գնում, առանձնացնելով «կալվածատիրական» հողերի երկու կարգ՝ Հարկված և Հարկերից ազատ, որոնք իրենց հերթին ենթադրում են կոլոնատիպ հողագործների երկու տարբերակ:

Արդարև, պատմաբանն այստեղ խոշոր քայլ է անում դեպի արտադրական Հարաբերությունների սկզբունքի ըմբռնումը:

Ն. Ադոնցի հետազոտական մտքի թռիչքը իր բարձրակետին է հասնում «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» մենագրության երկրորդ, միջին գրվազում: Սրա խորագիրն է «Արևելյան Հայաստանը», որի տակ հասկացվում է 387թ. բաժանումից հետո Հայաստանի՝ Սասանյան Պարսկաստանի գերիշխանության տակ անցած մասը: Իրականում, սակայն, այստեղ Ադոնցի տեսադաշտում է նաև ամբողջ Բ-րդ դարը, այսինքն՝ ողջ Հայաստանը ու նրա սոցիալ-քաղաքական վիճակը:

Իր ընդգրկումով, նյութերի սպասիչ օգտագործմամբ և պատմաբանա-սիրական վերլուծության նրբության տեսակետից Հայագիտության մեջ չգերազանցված նմուշ է տալիս Ն. Ադոնցը «Նախարարությունների քանակական վերլուծությունը» գլխում: Նրա խնդիրն էր պարզել վաղ միջնադարում գոյություն ունեցած և պարծած նախարարական տների քանակական և անվանական կազմը, նրանցից յուրաքանչյուրի խազացած դերի ու նշանակության Համեմատական չափն ու աստիճանը, նրանց պիտրակայան հորոլությունը և դրանով պայմանավորված՝ Հայաստանի ռազմական կարողության սահմանները, և այդ բոլորը, ըստ Հնարավորության, երկու կարվածքով՝ և՛ Արշակունիների օրոք, և՛ մարզպանության ժամանակ:

Այդ նպատակով առկա աղբյուրները Ադոնցը բաժանել է երեք խմբի. ա) վաղ միջնադարյան պատմիչներ (բացառյալ Խորենացին) և եկեղեցական ժողովների տվյալներ, բ) Գահնամակ և Զորանամակ, գ) Մովսես Խորենացու տվյալները, և իր վերլուծությունը տարել է դրանց քննական Համեմատությունները: Առաջին խմբի աղբյուրները ավել են նրան նախարարությունների թվական կազմի ու կարգի կենդանի պատկերը, այդպիսինի բոլոր առավելություններով ու թերություններով Հանդերձ, որ գոյություն է ունեցել 4-7-րդ դդ., իսկ երկրորդ խմբի աղբյուրները՝ դրա իրավական արտացոլումը: Սակայն Գահնամակն ու Զորանամակը մեզ են հասել ամենևին էլ ոչ որպես վավերագրեր, այլ որպես բազմիցս արտագրված ու խմբադրված գրական հուշարձաններ: Եվ Ադոնցը ենթադրում է դրանք նախապես ամենամանրակրկիտ Հմտագույն աղբյուրագիտական բնույթի, որի բովանդակում ճշգրտված ու զտված տեքստերն են միայն, որ նա գործի է դնում իր Համեմատությունները կատարելու համար:

Վերջապես այդ աշխատանքի արդյունքը Ն. Ադոնցը համագրում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ հանդես եկող՝ նախարարությունների համակարգի հետ, որը ստեղծվել է Պատմահորը մատչելի բոլոր Հնարավոր աղբյուրների տվյալների միահյուսման միջոցով: Այդ կապակցությամբ Ն. Ադոնցը նշում է. «Ներկայումս «Հայոց պատմությունը» Հանդիսանում է Հայ Հին դարու-

թյան հուշարձանների տարիքը և ընդհանրապես նշանակությունը որոշելու փորձաքար» (էջ 292):

Ն. Ադոնցի վեր հանած՝ 4-7-րդ դդ., այսինքն՝ նախարարության ծագման շրջանի այս Համայնապատկերը մինչև օրս ուժի մեջ է և Հաղիվ թի էական սրբագրումների ենթարկվել⁷⁴:

Ն. Ադոնցն այնուհետև ձեռնամուխ է լինում այդ Համայնապատկերին նաև տարածական տեսք տալու, քարտեզի վրա այն տեղադրելու խնդրին («Նախարարությունների տերիտորիալ վերլուծությունը» գլուխը): Այստեղ առավել դժվարին, բայց և, ըստ երևույթին, Ադոնցի Համար առավել զբաղվիչ է եղել նախարարական տների դարգացման և նրանց տիրույթների շարժման պրոցեսի հետազոտությունը: Նախարարական տիրույթները քարացած միավորներ չեն եղել. դարերի ու տասնամյակների ընթացքում դրանք ուժացել կամ տրոհվել, միավորվել ու տեղաշարժվել են, մի մասին տիրող տոհմերը իսպառ վերացել են պատմության ասպարեզից, դրանց տեղը զբաղվել են նորածին նախարարական տներ: Ահա այս խոյ-սաքղես ու պատմական առումով նշանակալից պատկերն է, որն իր ներքին օրինաչափություններով ու պատճառներով Հանդերձ, վեր է հանել Ն. Ադոնցը իրեն հատուկ Հմտությամբ, ցուցաբերելով նույնպիսի վարպետություն պատմական աշխարհագրության բնագավառում, որպիսին նրան հատուկ է պատմություն և բանասիրության մարզերում, և իր ստացած արդյունքը դարձնելով Հայկական ֆեոդալիզմի ուսումնասիրման անկյունաքարերից մեկը:

Մենագրության երկրորդ, միջին գրվազն ավարտվում է «Նախարարությունը և հուշար իշխանությունը» գլխով: Հեղինակն այստեղ վերացել է կրոնադավանական Հարցերից և պարզաբանել Հայ եկեղեցու ծագման և սոցիալ-քաղաքական դերի ու նշանակության բարդ խնդիրները: Այս գլխի վրա արժե ավելի հանգամանորեն կանգ առնել, որովհետև, մի կողմից, Հայագիտության մեջ այստեղ հետագա քայլեր վերթի չեն արվել, իսկ մյուս կողմից, նյութը խիստ կարևոր է Հայկական վաղ ֆեոդալիզմը մարքսիստերին ըմբռնելու համար:

Ինչպես և նախարարությունների դեպքում, Ադոնցին նախ և առաջ հետաքրքրում են եպիսկոպոսությունների հետ կապված քանակական և տերի-

⁷⁴ Թ.Ռուսանովը (С. Toumanoff, Studies in Cristian Caucasian History, Georgetown University Press, 1963) փորձում է վերանայել այս Համայնապատկերը, նշելով, որ Ադոնցը անտեսել է մի քանի նախարարություններ, մի քանիսն էլ ներմուծել է առանց բավարար Հիմքերի, և որ նրա եպիսկոպոսությունները նախարարների զինվորական ուժերի և զահերի կարգի մասին որոշ ճշգրտում են պահանջում (էջ 147 և հաջորդ): Նշենք սակայն, որ Թուսանովի դիտողությունները ուշադրավ են, բայց մասնակի բնույթ են կրում: Առավել հետաքրքրական են նրա փորձերը. ա) առանձնացնել նախարարական տների խմբեր ըստ նրանց ծագման (այսպես, նրա կարծիքով, 15 տուն ծագում է Երվանդական թագավորական տոհմից, 9 տուն՝ Արշակունիներից, 5 տուն ուրարտական ծագում ունեն և այլն, էջ 222), բ) տիպաբանորեն Համեմատել Հայկական Զորանամակի թվական տվյալները Հռենոսյան կոնֆեդերացիայի իշխանների զինվորական ուժերի հետ՝ 1648թ. Վեստֆալյան Հաշտությունից հետո, երբ Հռոմեական սրբազան կայսրությունն իր վերջնական անկումն էր ապրում (էջ 239-240), գ) բաժանել նախարարական զահերի կարգն արաբալայոց ավանդական ցուցակը մի քանի այնպիսի Հատվածների, որոնց ներսում էին կատարվում գահերի տեղաշարժերը, այսպիսով էսպես չազդելով ողջ ցուցակի ներկայացրած ընդհանուր պատկերի վրա (էջ 247):

տորիալ հարցերը, որոնց լուծումը շոշափելիություն է հաղորդում հայ եկեղեցու դարձրացման պատմությունը: Ազդուրների քննությունը Ադոնցին հանգեցնում է մի շարք թյուրիմացական կամ չափազանցված թվական տվյալները մերժելուն, հաստատուն կախաններ ընդունելով 5-րդ դարի կեսի և 6-րդ դարի սկզբի ու կեսի երեք եկեղեցական ժողովների տվյալները, որոնք համապատասխանաբար տալիս են եպիսկոպոսությունների թվական աճի ստույգ պատկերը: Հետևելով եպիսկոպոսությունների տեղիորոշումը բաշխմանը, Ադոնցը վեր է հանում Հայաստանի և հարևան երկրների (ուր եպիսկոպոսությունները կապված էին խոշոր հուգա-տերերի տիրությունների հետ, այլ իրենց կենտրոններն ունեին քաղաքներում) եկեղեցիների կազմակերպման մեջ մի կարևոր տարբերություն. «Եկեղեցական իշխանությունը»- գրում է Ադոնցը,- բաշխվում է առավել ազդեցիկ իշխանական տոհմերի միջև՝ նրանցից յուրաքանչյուրի համար առանձին եպիսկոպոսություն հիմնելու միջոցով: Այստեղ մենք չենք հանդիպում միտրոպոլիտական կազմակերպության <...>, անբնորոշիկ սկզբունք չենք գտնում: Եկեղեցական վարչական միավորը համընկնում է իշխանական տիրություն հետ» (էջ 407): Այս երևույթը Ն. Ադոնցը շատ դիպուկ անվանում է եկեղեցական կազմակերպության նախարարականացում:

Ադոնցն անդրադառնում է հայ եկեղեցու ծագման խնդրին և համոզվել մեկնաբանելով պահպանված սակավ ու հեղհեղուկ տվյալները, ցուցադրում Հայաստանը 3-4-րդ դարերի ընթացքում ուղղված՝ քրիստոնեություն երկու ալիք: Առաջին ալիքը դալիս է հարավից՝ Ասորիքից: Որպես իր եզրակացությունների ելակետ, Ն. Ադոնցն ընդունում է մ. թ. 3-րդ դարի կեսերին Հայաստանում գործած Հայտնի Մեհրուժան եպիսկոպոսի նստավայրը Մոփեքում գտնվելու հանգամանքը: Մոփեքի այս քրիստոնեական կենտրոնը անմիջականորեն կապված էր Եդեսիայի կենտրոնի հետ, որտեղ դեռևս 2-րդ դարի վերջերին Աբգար 9-րդ թագավորն ընդունել էր քրիստոնեությունը: Այս փաստի վրա է հիմնված Աբգարի մասին Հայտնի ավանդությունը, որի մեջ, սակայն, Աբգար 9-րդը փոխարինված է նրա նախնի Աբգար 5-րդ՝ Քրիստոսին ժամանակակից թագավորով, և որը մանրամասն պատմում է թագոս առաքյալի քարոզչական գործունեության մասին: Նույն պատմությունը, ինչպես Հայտնի է, Հայացված տեսքով հանդես է գալիս Մովսես Խորենացու մոտ: Ադոնցը զբուշուրեն, բայց փոսահարար արձակում է Հայոց եկեղեցու առաքելական ծագում ունենալու ավանդության պատմական հիմքի հանդուգը:

Մեհրուժան եպիսկոպոսի՝ Մոփեքի քրիստոնեական կենտրոնը սերելով Եդեսիայի եկեղեցուց, իր հերթին ժամանակի ընթացքում ծնել է Տարոնի եպիսկոպոսությունը, որտեղ գործել է Այրեհանուսի տոհմը: Տարոնը եղել է Այրեհանուսի և նրա հետնորդների նստավայր 4-րդ դարում, երբ այդ տոհմի ներկայացուցիչները պայքարել են Հայաստանի եկեղեցին գլխավորելու համար: Այսպիսի ընթացք է ունեցել Հայաստանում քրիստոնեության տարածման առաջին ալիքը:

Քրիստոնեության երկրորդ ալիքը եկել է արևմուտքից, Կապադոկիայի և Փոքր Հայքի հունալեզու կենտրոններից, և իր առաքյալն է ունեցել ի դեմս Գրիգոր Լուսավորչի: Այն նախ և առաջ ուղղվել է Մեծ Հայքի Հյուսիսարևմտյան գավառները՝ Դարանաղի, Եկեղյաց, Դերջան և այլ, ուր Լուսավորչի ու նրա տոհմի կենտրոնն է դարձել ու մնացել թորոշանը: Այնուհետև այն հանգեցրել է քրիստոնեության հաղթանակին ամբողջ Հայաստանում:

Ադոնցը հետևողականորեն վեր է հանում այն կապը, որ նշմարվում է 4-րդ դարի քաղաքական անցքերի և Գրիգորի ու Այրեհանուսի հետնորդների պայքարի ընթացքի միջև: Հայաստանում Հռոմի գերակշռության պահերը, ինչպես հանգեցրել են սկզբում Գրիգոր Լուսավորչի հաղթանակին, այնպես էլ հետագայում պայմանավորել են նրա տոհմի ներկայացուցիչներին՝ հայ եկեղեցին գլխավորելը: Ասորական եկեղեցուն հեցուկ կանգնած Իրանի գերակշռությունը օրինակաբար կերպով զուգադիպել է Այրեհանուսյանների իշխանությունը գալու պահերին: Համապատասխանաբար Գրիգորի հետնորդները եղել են հռոմեացի, Այրեհանուսինը՝ պարսկասեր: Ադոնցին ավելի վառ, քան որևէ ուրիշ հետազոտողի, հաջողվել է ցուցադրել վաղ միջնադարյան հայ եկեղեցու քաղաքական դեմքը:

Ահա, այսպես, հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքին հետևելով, նրա հետագա սոցիալ-քաղաքական դարձրացման ընթացքը տոհմային կարգերից մինչև դասային հասարակություն՝ ֆեոդալական կարգերի հաղթանակն ու ծաղկումը, ամփոփելով է, որ Ն. Ադոնցը դիմում է իր մենագրության վերնագրում ազգաբարձրած նյութին: Գրքի այս դրվագը, որը ըստ շարադրանքի հերթականության առաջինն է, կոչվում է Արևմտյան Հայաստան: Այն նվիրված է Հռոմեական կայսրությանը միացված հայկական հողերի բազմակողմանի ուսումնասիրությանը՝ սկսած 387թ. բաժանումից:

Ադոնցն այստեղ մի առ մի հետազոտում է այդ տարածքի քաղաքականապես տարբեր վիճակում գտնված երեք մասերը, այն է՝ Մոփեքը և նրա շուրջը խմբավորված իշխանությունները, այսպես կոչված սատրապությունները, որոնք ընդհուպ մինչև Հուստինիանոս կայսեր ժամանակը շարունակում էին օգտվել գոնե ներքին խնդիրներում, ինքնավարության իրավունքից, այնուհետև «Ներքին» կոչված Հայաստանը՝ Մեծ Հայքի Հյուսիսարևմտյան շրջանները, որը թեև այդչափ ինքնավար չէր, բայց և այնպես մինչև նվաճված կայսեր ռեֆորմները որոշակիորեն գերծ էր մնացել կայսրության վարչական մեքենայի մասիչ գործողությունից և, վերջապես, Փոքր Հայքը:

Փոքր Հայքի՝ Ն. Ադոնցի ուսումնասիրությունը առանձնահատուկ կարևորություն ունի: Այդ երկրամասը, հնագույն ժամանակներում Հայերի օրբաններից մեկը՝ Հայասան, բավական վաղ դուրս է մնացել հայ պետականության ոլորտից, ընդգրկվել Հռոմեական կայսրության մեջ ու հարմարեցվել նրա վարչական համակարգին: Ն. Ադոնցը դալիս է այն եզրակացության, որ այսուհանդերձ, հակառակ գույություն ունեցող կարծիքների, Փոքր Հայքը շարունակել է նշանակալից չափով մնալ Հայաբնակ և առնչվել բուն Հայաստանի պատմությանը: Նա գրում է. «Փոքր Հայքի հողերի նշանակությունը Հայոց պատմության մեջ ըստ արժանությունի չի գնահատվում: Պատմաբանները Փոքր Հայքը առանց այլևայլության դուրս են հանում Հայկական շահերի ոլորտից: ...Հիմք չկա Հայոց պատմությունից դուրս հանել ընդհ այն բնակչություն ունեցող մի ամբողջ շրջան: Իրականում Հայոց պատմական կյանքում Փոքր Հայքին վիճակվել է շատ լուրջ առաքելություն...» և այլն (էջ 81-82):

Ցավոք, Ն. Ադոնցի փայլուն նախաձեռնությունը՝ վերազնահատել Փոքր Հայքի պատմությունը «Հայկական տեսանկյունից», շարունակողներ գրեթե չի ունեցել, և նրա կատարածը փաստորեն մնում է այս բնագավառում գիտության վերջին խոսք:

Յուզարբերելով հայկական ու բյուզանդական իրականությունների համասարապես խոր, պրոֆեսիոնալ իմացություն, Ն. Աղոնցը լուսաբանում է Հուստինիանոս կայսեր (527-565թթ.)՝ Հայաստանում իրականացրած ռեֆորմների պատճառները, էությունն ու հետևանքները: Այս կայսրը իր առջև անիրագործելի նպատակ էր դրել՝ վերականգնել Հռոմեական կայսրությունը նրա հզորության գագաթնակետին դանդաղ վիճակում, որի համար անհրաժեշտ էր համալրված լարել իր տերությունը բոլոր ուժերը, այդ թվում նաև լուծել տերության մեջ մտած, բայց տակավին նրա վարչական և հարկային սիստեմին չամբիված, կայսրության կողմից կլանված, բայց դեռ չմարտնչող հողերի վերջնական լուրացման խնդիրը: Նման երկրների մեջ մի շարք առումներով Արևմտյան Հայաստանն ամենահերեքն էր: Հուստինիանոսի այստեղ իրագործած ռազմական վերափոխությունների նպատակը կայսրության արևելյան՝ պարսկական սահմանի ամրացումն էր: Նախկինում տրոհված ռազմական իշխանությունը միավորվեց Հայաստանի ստրատեգոսի ձեռքում, ձեռնարկվեց սահմանամերձ շրջաններում նոր հզոր ամրոցների ու քաղաք-ամրոցների կառուցման և եղածների հիմնովին վերակառուցման գործը: Բախտորոշը Հայաստանի համար Հուստինիանոսի ձեռնարկած քաղաքացիական վերակառուցումն էր: Արևմտյան Հայաստանը, ներստացվալ Փոքր Հայքը, բաժանվեց չորս մասի՝ Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայքերի, որոնց միջև տրոհվեցին և կորցրին իրենց ամբողջականությունը բազմաթիվ նախարարական տիրույթներ: Երկիրն անցավ հռոմեական նահանգային կառավարման ու հարկման ոլորտը: Մյուս հայտնի ռեֆորմով հայ իշխանական տներում ընդունված ժառանգականության կարգի մեջ էական փոփոխություններ մտցվեցին ըստ հռոմեական օրինակի. վերացվեց այստեղ ավանդաբար տիրող մայրասար և, որդիներից բացի, դուստրերին ևս ժառանգության բաժին ստանալու իրավունք սահմանվեց: Երկու ռեֆորմներն էլ, յուրաքանչյուրը յուրովի, նույն նպատակն էին հետապնդում, պարզաբանում է Ն. Աղոնցը, թեպետ նաև, կազմավորել բյուզանդական Հայաստանի նախարարական համակարգը և այդպիսով իրականացնել երկրամասի կատարյալ հռոմեականացումը:

Դրվալը կզրափակող գլխում Ն. Աղոնցը բնութագրում է Հուստինիանոսի ռեֆորմների աղետաբեր բնույթը՝ Հայաստանի բյուզանդական իշխանության տակ գտնվող մասի համար: Նախարարությունների անկումից բացի, սկիզբ առավ կամ էսպես ուժեղացավ հայերի արտագաղթը հայրենիքից դեպի կայսրություն: Ճիշտ է, այս վերջին երևույթին հնարավոր է միանշանակ բացասական գնահատական տալ, քանի որ բեղմնավորեց կայսրության կյանքի տարբեր բնագավառները, ներմուծելով այնտեղ բազմաթիվ ու կարող հայ գործիչների ուժն ու եռանդը և փայլեցնելով նրանց կերպարները համաշխարհային պատմության թատերաբեմում և, բացի այդ, որոշակի վերածնունդ բերեց Փոքր Հայքի հայությունն ու հող նախապատրաստեց հետագայում Կիլիկիայի հայկական պետության ստաջանացման համար: Վերջապես, Ն. Աղոնցը վերոհիշյալ ռեֆորմների հետ է առնչում նաև Հայաստանում հռոմեական հայտնի դպրոցի ծաղկման երևույթը:

Այդպիսով, հանրագումարի բերելով շարադրվածը, կարելի է ասել, որ հանձին Ն. Աղոնցի՝ հայ պատմագիտության մեջ դործել է մի հեղինակ, որը առաջինն է ամփոփել հայ ժողովրդի սոցիալական պատմության հիմնական

երևույթները սկզբից մինչև վաղ միջնադարը ներառյալ: Եվ Աղոնցն այդ կատարել է ոչ միայն տալով նյութի պատմաբանասիրական և պատմասխարհագրական վերլուծության օրինակելի նմուշներ, այլև միավորելով XIX դարի գասական հայագիտության և եվրոպական քննական պատմագիտական մտքի նվաճումները: Այս ամենը Ն. Աղոնցի երկը դարձրել են հայագիտության մեջ տակավին չգերազանցված մի արժեք:

Ներկայացվող մենագրությունը հատուկ տեղ ունի նաև իր՝ Ն. Աղոնցի ստեղծագործության մեջ: Նրա մեջ կուտակված են պատմաբանի նախապես ձեռք բերած նվաճումները, և նրանից են ճառագայթել նրա գիտական հետազոտությունների կարևորագույն ուղղությունները՝ Հայաստանի պատմության հնագույն շրջանի՝ վերն արդեն հիշատակված մանրամասն հետազոտությունը, վաղ միջնադարի հայ պատմագրության խնդիրներին նվիրված աշխատությունների փայլուն շարքը, հայ-բյուզանդական հարաբերությունները լուսաբանող նրա հիմնարար գործերը, հունաբան դպրոցի ծանրակշիռ ուսումնասիրությունը, հայ գյուղացիության պատմության կարևորագույն էջերից մեկի լուսաբանումը և այլն: Այս էլ պետք է նշել նաև, որ ինչպիսի հետազոտական բարձունքների էլ հասած լինի Աղոնցը այս աշխատություններով, նրանցից ոչ մեկը ի վիճակի չէ մրցելու իր նշանակությունը ներկա մենագրության հետ: «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» մենագրությունը հիշավի Ն. Աղոնցի գլուխգործոցն է:

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

[ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ] ՎԵՐՁԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Շուրջ երեք տասնամյակ է անցել Նիկողայոս Ադոնցի՝ «Հայաստանի պատմություն. ակունքները. X-VI դդ. մ.թ.ա.» աշխատության ստեղծման ու հրատարակման ժամանակից: Այն գրվել է 30-ական թթ. վերջերին և լույս է տեսել Փարիզում, Ադոնցի մահվանից 4 տարի հետո՝ 1946թ.:

Ուրարտուի պատմությունն ամփոփող իր սույն աշխատությունը Ն. Ադոնցը անվանել է «Հայաստանի պատմություն», նրա «Արևելքները»: Սա նշանակում է, որ Ն. Ադոնցը Ուրարտուի պատմությունը դիտում է որպես Հայաստանի պատմության մի մաս, նրա նախնական շրջան: Եվ այս բոլորը այնպիսի պարագաներում, երբ Ն. Ադոնցը ամենևին հավասարություն նշան չի դնում Հայերի և ուրարտացիների միջև ու սուսովի ևս՝ Հայերենի և ուրարտերենի միջև, դիտելով դրանք որպես էթնիկական ու լեզվական տարբեր երևույթներ: Այս հանգամանքը, ըստ Ն. Ադոնցի, ամենևին չի խանգարում ուրարտա-Հայկական պատմամշակութային Հաջորդականությունը պատմական փաստ համարելուն:

Պետք է շեշտել, որ մի շարք կարևոր դեպքերում Ն. Ադոնցը անբռնաբերու կերպով դուրս է գալիս ուրարտագիտության սահմաններից և, վերլուծելով սկզբնաղբյուրների տվյալները, նոր մեկնաբանություն ու պարզաբանում տալիս գուտ ստուրագիտական կամ իրանագիտական խնդիրներին, ճշգրտում, օրինակ, ասուրական իշխողների ժամանակագրությունը կամ «Հայերի ծագումը» աշխատության մեջ համոզիչ փորձ կատարում վերանայել Դարեհ Վշտասպյանի դահակաման հանգամանքները և այլն:

Դժվար է, սակայն, գեթ թվարկել Ն. Ադոնցի այս գործի նույնիսկ կարևորագույն առանձնահատկություններն ու առավելությունները, և դա դուրս է մեր նպատակից: Ընթերցողը ինքը կընկալի և կգնահատի դրանք:

Անգամ երեք տասնամյակներում Հին Արևելքի պատմության, սեպագրական բաղաբանությունների և հատկապես դրանցից մեկի՝ Ուրարտուի պատմության ու մշակույթի հետազոտության առաջընթացը հիրավի հակադաս է եղել: Հիշյալ գիտական պրոբլեմները եղել են համաշխարհային արևելագիտության ուշադրության կենտրոնում, իսկ Ուրարտուն, մասնավորապես՝ խորհրդային և խորհրդահայ արևելագիտության հատուկ զբաղմունքի առարկա: Ուրարտուի հետազոտմանը կարևոր խթան են հանդիսացել համաշխարհային հուշակ վաստակած այնպիսի հուշարձանների պեղումները, ինչպիսիք են Հայաստանում Գարմիր բլուրը (Թիչեբ-բախի), Արին-բիրը (Էրեբունի), Արմավիր և Դավիթի բլուրները (Արգիշտի-խիլի), Արևմտյան Հայաստանում (այժմ Թուրքիա)՝ Ալթնթեպեն: Այնինչ, Ն. Ադոնցի տրամադրության տակ են եղել միայն նախկինում իրականացված՝ Վանի պեղումների նյութերը: Էսպես աճել է նաև Հայտնի ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների քանակը, ինչպես և նրանց մշակման և ուրարտերեն լեզվի հետազոտման մակարդակը: Այս բոլորը, ամփոփելով գիտնականներ Գ. Ղափանցյանի, Բ. Պիտրովիկու, Գ. Մելիքիշվիլու, Ի. Դյակոնովի, [Ն. Հարությունյանի] և

ուրիշների, ինչպես և մի շարք արտասահմանյան գիտնականների հրատարակած մենագրություններում, սեպագրական արձանագրությունների լիակատար դիվաններում և բազմաթիվ հոդվածներում, մի նոր աստիճանի են բարձրացրել Վանի թագավորության ուսումնասիրությունը:

Ն. Ադոնցի ներկա աշխատությունն առաջին անգամ Հայերեն հրատարակելիս բնականաբար հարց է ծագում, թե արդյոք պետք չէ՞ր այն ենթարկել որոշ դեպքերում կիրառվող խմբագրական-ձանոթագրական մշակման, այն է՝ ղին նետել կամ նորոգել հնացածը, լրացնել թերին, մի խոսքով, հարմարեցնել աշխատությունը գիտության այսօրվա մակարդակին: Ն. Ադոնցի նկատմամբ այսպիսի մոտեցումը, իհարկե, մերժելի է, քանի որ նրա յուրաքանչյուր աշխատություն պետք է դիտել որպես գիտական այնպիսի ժառանգություն, որը հետաքրքրական, կարևոր և ուսանելի է մեզ համար հենց իր բնական տեսքով, իր բոլոր կողմերով, ներառյալ նաև սխալները: Ուստի սույն հրատարակության իրականացումը հետևողականորեն ընթացել է բնազդի անաղարտ պահպանման նշանաբանի ներքո: Նույնը վերաբերում է և հատորում ամփոփված հոդվածներին: Դաւնայով հատորի մանրակրկիտ ծանոթագրման խնդրին, ապա այն, իրականացվելու դեպքում, շատ հեռուն կտաներ, ստեղծելով սույն հատորի կողքին մի երկրորդը, քանի որ բազմաթիվ են Ն. Ադոնցի արձարձած մասնավոր խնդիրները և շատ՝ նրա հաջորդներին ջանքերով կատարված հավելումները՝: Ուստի ստորև կբավարարվենք միայն մի քանի բացատրական դիտողություններով, որոնք վերաբերում են այսօրվա ընթերցողին հուշող հարցերին:

1. Ն. Ադոնցի աշխատության մեջ, բնականաբար, տեղ չեն գտել Հայկական լեռնաշխարհի տարածքի վրա հայտնաբերված՝ մարդու գործունեության հնագույն շրջանի հետքերը՝ պալեոլիթի (Հին քարի դարի) նյութերը, քանի որ դրանց առաջին գյուտը տեղի է ունեցել 1943-1945թթ., իսկ հրատարակվել սկսել են միայն 50-ական թվականներին: Այդ նյութերը, ինչպես և պալեոլիթի հաջորդած մեզոլիթի (միջին քարի դար) և նեոլիթի (նոր քարի դար) նյութերը, որպիսիները ևս հայանագործվել են Հայաստանում, ապացուցում են, նախ, որ մարդն սպրիլ ու գործել է այստեղ սկսած իր ծագման ժամանակից, և երկրորդ, որ մարդու գոյությունն ու գործունեությունն այստեղ անընդմեջ է եղել սկսած հնագույն ժամանակներից (կես միլիոնից մինչև մեկ միլիոն տարի մեզանից առաջ), մինչև պատմական ժամանակները (4-5 հազար տարի մեզանից առաջ), երբ մարդկային հասարակություն մասին արդեն սկսում ենք ստանալ գրավոր տեղեկություններ: (Մանրամասն տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն» հատոր 1-ին, Երևան, 1971, գլուխներ 1-10):

2. Ուրարտացիների և խուրրիների ծագման և Հայկական լեռնաշխարհի էթնիկական խմբերի պարզաբանման խնդրին նվիրված «Ռասայի և ծագման հարցը» ենթաբաժինը ընթերցելիս պետք է հաշի առնել հետևյալը: Ն.Ադոնցի ներկա աշխատությունը շարադրման ժամանակաշրջանում քիչ բան էր հայտնի

* Հատկապես պետք է այդ նկատի ունենալ ուրարտական և ասուրական տեքստերի ու բառերի՝ Ն. Ադոնցի առաջարկած ընթերցմանը (սառաղարձմանը), մասամբ և թարգմանությունները դիմելիս: Դրանք արված են 30-ական թվականների գիտության մակարդակով, ուստի և օգտագործման դեպքում ենթակա են ստուգման նորագույն հրատարակությունների միջոցով:

Ուրարտուի տարածքում ու նրան հարող երկրամասերում բնակվող ցեղերի որպիսություն մասին: Ն.Ադոնցը փորձում է լուսաբանել այդ խնդիրները, հենվելով սեպագրական աղբյուրների մեջ հիշատակված տեղանուններն ու ցեղանունները հետազայի մեջ հայտնի տեղանունների և ցեղանունների հետ համանմանեցնելու վրա: Այսպես, նա ընդհանրություն է գտնում «կաչկա» և «կոլխ», «ուրում» և «իմեր», «աբեշյա» և «սաչիլ», «խուբուշի» և «արասկի», «մուշկ» և «մեսխ», «սուպրի» և «սասպիլ» և ուրիշ ցեղանունների միջև: Քանի որ այս զուգերի երկրորդ անդամները մեծ մասամբ իբերական (վրացական) միջավայրից են ընտրված, ապա Ն. Ադոնցը կարծիք է հայտնում նաև առաջին անդամների՝ նույն միջավայրին պատկանելու մասին: Այստեղ պետք է նշել, որ Ն. Ադոնցի առաջարկած զուգերից միայն մեկն է՝ «աբեշյա»-«սաչիլ» (սաչիլները արևադարձային ցեղեր են), որ դիմացել է ժամանակի քննությունը: Մյուսների նմանությունը արտաքին-պատահական է և չի վերաբերում հարապատության մասին: Այսպես, «կաչկա»-ն շատ ավելի համոզիչ կերպով այժմ համադրում են «գազգ» չիբչեբա-աղբղական ցեղերի հետ, «ուրում»-ն՝ «արմեն» («հայ») ցեղերի հետ, «խուբուշի» կամ «խուբուշիան» հաստատապես խուբրիական բնակչությանը երկիր էր՝ Վանա լճից հարավ, «մուշկ» ցեղերը հնդեվրոպական (մասամբ՝ փոյուգիական, մասամբ, հավանաբար, հայալեզու) ցեղեր են («Հայերի ծագումը» գործի մեջ այդ թեզը ընդունում և զարգացնում է նաև ինքը՝ Ն. Ադոնցը), «սուպրի»-ն կամ «չուբրիան» կապ չունի «սաչպեյեր»-ի հետ, նրա անունը ծագած լինելով «սուբարտու» «չուբարտու»-ից (խուբրիների այլ անվանումը), իսկ երկրորդ գտնվելիս լինելով Վանա լճից արևմուտք տարածվող Ստանա շրջանում և այլն: Առկա սուղ նյութերից առավել հավանական հղբուկացությունն այն է, որ Ուրարտու պետության տարածքի մեծ մասը հնուց բնակեցված է եղել խուբրի-ուրարտական լեզուներով խոսող ցեղերով (մանրամասն տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 1-ին, գլուխներ 4, 9, 11):

3. Վերջին գլխավորությունը վերաբերում է Ն. Ադոնցի՝ Հայ ժողովրդի ծագման խնդրի հետ կապված մի կարծիքի, որը արտահայտված է թե՛ «Հայաստանի պատմություն» և թե՛ «Հայերի ծագումը» անավարտ գործի մեջ: Ըստ Ն. Ադոնցի, հայկական ցեղերի մուտքը արևմուտքից Հայկական լեռնաշխարհի տարածք տեղի է ունեցել միայն Ուրարտուի թուլացման և անկման ժամանակաշրջանում՝ մ. թ. ա. VII դարի վերջերին և VI դարի սկզբներին: Շատ ավելի հավանական է այժմ արձարձվող այն տեսակետը, ըստ որի Ն. Ադոնցի ակնարկած հայալեզու ցեղերը անդրևիրապյան շրջանից Հայկական լեռնաշխարհ են թափանցել դեռևս մ. թ. ա. XII դարում*։ Այստեղ նրանք բնակեցրել են հատկապես Վանա լճից դեպի արևմուտք մինչև Եփրատ տարածվող գոտին, իսկ մ. թ. ա. VII դարի վերջին և VI դարի սկզբներին լայնորեն տարածվել Հայկական լեռնաշխարհով մեկ (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 1-ին, գլուխ 9 և 17):

СТРАНИЦЫ ИЗ РАННЕЙ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ АРМЕНИИ

СВИДЕТЕЛЬСТВО ПОЗДНЕАВВИЛОНСКОЙ КЛИНОПИСНОЙ ХРОНИКИ ОБ АРМЕНИИ ВРЕМЕНИ ТИГРАНА II

В своем неоконченном труде «Происхождение армян» (Origines des Arméniens) Н.Адонц писал: «... Согласно одному очень важному свидетельству, Британский музей обладал клинописной табличкой эпохи Селевкидов, где читается: «[Тигран, царь государства Армения» (W. Belck, Aus den Berichten über die armenische Expedition, «Zeitschrift für Ethnologie», Einunddreisigster Jahrgang, 1899, pp. 269-270). Мы сожалеем, что не можем проверить факт существования этого документа, который имеет первостепенное значение для обсуждаемого вопроса. Если факт подтвердится, будет обретоено определенное доказательство того, что до Арташеса существовала царская династия и что в ней было принято имя Ерванд»¹.

В упоминаемом Н.Адонцем труде В.Белька мы не находим более того, что сказано у Н.Адонца. Много раз я пытался различными путями, лично и при помощи коллег, разыскать в Британском музее упомянутую табличку, однако без инвентарного номера, который мне не был известен, это оказалось невозможным. В 1985 г. на очередной XXXII Международной ассириологической встрече в Мюнстере (Германия) ассириолог доктор Вернер Майер, работающий в Риме, в Папском библейском институте, любезно информировал меня об этой табличке, а затем и прислал ксерокопию ее автографии (т.е. сделанной от руки копии клинописного текста), выполненной в свое время, согласно сообщению В.Майера, известным ассириологом Штрассмайером. Автография носит рабочий характер, почему и не может быть здесь нами опубликована. Пользуюсь случаем сердечно поблагодарить доктора В.Майера.

Табличка, вернее, сохранившийся ее фрагмент, представляет собой т.н. астрономический дневник, жанр клинописных документов, переживший прочие жанры и достигший начала нашего летосчисления. На фрагменте не сохранилось ни колофона, ни каких-либо других указаний на дату и место изготовления документа, так что датируется он по астрономическим признакам – I–II месяцами 230 г. селевкидской

* Գաղիկ Սարգսյանի ավելի ուշ դրած աշխատություններում Հայոց կազմավորման խնդիրները նշանակալիորեն վերանայվել են ու քրոնոլոգիալ նախալեզվի և նախահայերիքի տեղագրական հատկությունների բույսի տակ. - հմբ.

¹ В книге N. A d o n t z. Histoire d'Arménie. Les origines du Xe siècle au Vi^e (Av. J.C.) Paris, 1946, p. 344. Перевод на армянский язык: Ն. Ա դ ո ն ց. Հայաստանի պատմություն: Արևելքի ժողովրդ. Վ-Մ դդ. մ.թ.ա., Երևան, 1972, էջ 336:

эры², что соответствует 21 апреля – 17 июня 82 г. до н.э.^{2а}. Документ изготовлен в городе Вавилоне³.

Фрагмент содержит 18 неполных строк, из коих строки 1-6 и 12-18 представляют астрономический текст, а строки 7-11 содержат вкрапливаемые по вавилонскому обычаю в астрономический текст сведения⁴: о ценах на товары (стк. 7-8), данные о паводке (стк. 9), краткую историческую хронику (стк. 10-11), которая и нас в данном случае интересует. Предлагаем транслитерацию и перевод указанных двух строк.

10. ^{ur}Se-lu-ku-'a-a šá ana eli ^{id} [diklat]

11. ^mTi-ig-ra-nu mār šarri šá! ^{ur}Ar-mi-ni ^{ur}harrānu ana ^{ur}X[... DU/DŪ-ma

10. *gor/od* Селевкия на Тигре[

11. Т] игран, сын царя *города* Армении (в) поход (или экспедицию) на! *город* X[... пошел/совершил.

Поскольку в нашем распоряжении лишь автография, причем – рабочая, рассматриваемого фрагмента, то по некоторым возникающим вопросам до ознакомления с оригиналом документа окончательного суждения вынести нельзя. В частности, невозможно составить даже приблизительного представления о первоначальной длине строк, обломанных с обоих концов, о чем конфигурация поверхности оригинала, возможно, могла бы что-либо подсказать. Можно лишь предположить, что строго вертикальный облом слева свидетельствует о близости кромки и что, видимо, до дополняемых в стк. 11 двух не вызывающих сомнения знаков ^mTi там больше ничего не было. В таком случае в стк. 10 до обломанного знака ^{ur}] можно дополнить еще один знак. Скорее всего это – ina - “в”, т.е. речь могла идти о том, что происходило “в Селевкии”. Не исключена возможность восполнения здесь знаков ana или ultu, что соответственно дало бы смысл “в Селевкию” или “из Селевкии”.

Перед словом Ar-mi-ni- Армения ожидался бы детерминатив страны ^{kur} вместо наличного детерминатива города ^{ur}, что, однако, не должно смущать; случаи такого чередования или, если угодно, смешения, весьма часты в аккадских текстах⁵.

Слово ^{ur}harrānu (идеограмма KASKAL) в стк. 10 означает и военный

² A. S a c h s. Late Babylonian Astronomical and Related Texts. Providence, 1955, p. XVIII.

^{2а} R. A. Parker and W. H. Dubberstein. Babylonian Chronology. 626 B.C. – A.D. 75. Providence, Rhode Island, 1956, p. 43.

³ A. S a c h s. A Classification of the Babylonian Astronomical Tablets of the Seleucid Period. – Journal of Cuneiform Studies, vol. II, 2, New Haven, 1948, p. 271.

⁴ Ibid., p. 286.

⁵ Ср., напр., ^{kur}Ur-aš-tu – страна Урарту и ^{ur}Ur-a-tu – город Урарту (R. Z a d o k. Repertoire géographique des textes cunéiformes. Bd. 8, Geographical Names According to New- and Late Babylonian Cuneiform Texts. Wiesbaden, 1985, p. 320).

поход или экспедицию, и экспедицию мирного характера, скажем, торговую, просто дорогу, путешествие. Чрезвычайная бедность контекста не дает возможности распознать то или иное значение этого слова в данном тексте, но общие соображения диктуют скорее мнение о военном походе (или экспедиции).

В стк. 10 не очень ясно выписан третий от конца знак. Вертикальный клин увенчивается черточками, похожими на два вертикальных же клинышка, которые, однако, неестественно возвышаются над габаритами строки. Если все же принять их во внимание, то здесь следует читать šá – посессивную частицу; если нет, то здесь – знак ana – “на” или “в” (в направительном смысле). Мы предпочли последнее чтение, поскольку знак šá, выполненный тем же копиистом по всем правилам и при этом не похожий на обсуждаемый знак, встречается на нашем фрагменте еще трижды, в стк. 5, 11 (т.е. в строке, где находится и обсуждаемый знак) и 17. Впрочем, для понимания смысла фразы то или другое чтение этого знака не играет существенной роли.

Несравненно более важным было бы установление чтения последнего, частично обломанного, знака этой строки, с которого начинается название города–объекта похода/экспедиции. На копии после двух горизонтальных параллельных клиньев различимы головки трех горизонтальных параллельных клинышков, нижнего – более отчетливо, среднего и верхнего – менее отчетливо; один из них все же может быть изображением линии облома. Если все-таки предположить, что клинышков было три, то здесь может быть восстановлен знак g/k/qaп в одном из трех вариантов, и тогда следует искать название города, начинающееся с Gaп-, Kaп- или Qaп-

Однако не исключено, что клинышков было не три, а два. Тогда имеется возможность идентифицировать этот клинописный знак с LIMMU₂, одним из написаний цифры четыре. При помощи этого знака записывалась псевдоидеограмма, означавшая название города Арбелы, с детерминативами города ^{ur} или ^{ki}, либо же без них⁶. В нашем случае это дало бы чтение ^{ur}Ar[baill – Арбелы – города, зафиксированного в репертуаре географических названий, связанных с завоеваниями Тиграна II (*Strab.*, XI, 14, 15). Однако чтение LIMMU₂ могло бы повести и к восстановлению названия города Арапхи⁷, города, расположенного южнее Арбел, близ нынешнего Киркука⁸.

Все это лишь предположения, ибо при прочтении двух клинышков

⁶ См. R. B o r g e r. Assyrisch-Babylonische Zeichenliste, Neukirchen-Vluyn, 1978, 124, 42; R. L a b a t. Manuel d'épigraphie accadienne. Paris, 1976, 124.

⁷ Ibid.

⁸ Указание Страбона, в принципе, может относиться и к Аррапхе, поскольку он пишет: “Тигран не только отнял у парфян эти области (армянские “70 долин”. – Г.С.), но даже опустошил их собственную страну – области Нина (Ниневии. – Г.С.) и Арбел”. Аррапха же находилась не так уж далеко от этих

имеются и другие знаки, которые могли бы быть здесь восстановлены, скажем, знаки tag/k/q/, ab/p, pav/p. А это привело бы ко множеству вариантов названий городов, кои могли бы тут быть восстановлены, правда, уже не в идеографическом, а слоговом написании. Короче, тут что-либо могло бы прояснить лишь ознакомление с оригиналом документа.

В конце стк. 11 мы альтернативно восстановили глаголы DÜ - eřeṣu - "делать", "осуществлять" и DU - alvku - "идти". Восстановление их основано на тексте другой, еще более поздней, чем наша, вавилонской хроники, вкрапленной в астрономический текст 234 г. селевкидской эры. Здесь в аналогичном контексте, при упоминании похода парфянского царя на страну Элам, употреблен глагол DU - "идти" и тут же, при упоминании сражения, учиненного царю Элама, употреблен глагол DÜ - "делать", "осуществлять"⁹. Естественно, что в обширной лексике аккадского языка можно было бы подобрать и другие глаголы, однако мы старались держаться лексики, современной нашей хронике.

Связаны ли строки 10 и 11 хроники по смыслу или же каждая из них является частью отдельной информации? Селевкия на Тигре, в отличие от Арбел, в репертуаре географических названий, связанных с Тиграном II, не зафиксирована. Столь далеко на юг он, по-видимому, не заходил, и какая-либо военная экспедиция или поход в эти края, совершенные царевичем Тиграном, не представляются слишком вероятными. С другой стороны, не следует, по-видимому, и начисто исключать возможность каких-либо контактов иного характера, для которых наша хроника дает достаточно оснований как по своему тексту, так и по самому факту своего существования.

* * *

Клинописная хроника 230 г. селевкидской эры демонстрирует уникальный случай контакта поздней вавилонской цивилизации с армянской действительностью. Уже одного этого обстоятельства было бы достаточно для оценки важности нового источника. Однако он,

городов. Трудность, помимо проблематичности прочтения в нашем тексте названия одного из этих городов, в другом. Войну с парфянами Тигран II должен был завершить к 83 г. до н.э., ибо в этом году он занялся овладением остатками державы Селевкидов, в основном - Сирии, Финикии, затем - Киликии. Предположить поэтому поход в область Арбелы - Аррапхи в 82 г. до н.э. затруднительно. Возможно, однако, что это могло быть экспедицией, имевшей конкретной целью переселение контингента населения Адиабены, т.е. исторической Ассирии, для заселения, как на это указывает Плутарх (Luc., 26), новой столицы - Тигранакерта, основанной около этого времени (см.: Հայ ժողովրդի պատմություն, 4. 1, Երևան, 1972, էջ 573 և ծան. 63).

⁹ См.: G. J. P. M c E v a n. A Parthian Campaign against Elymais in 77 B.C. - Iran, XXIV, 1986, p. 91.

несмотря на свою фрагментарность и краткость, вносит еще и коренные изменения в наши представления о некоторых вопросах истории и хронологии эпохи создания Тиграном II Великим крупной державы, охватывающей многие области Передней Азии, корректируя ряд сведений античных авторов.

Следует отметить, что вавилонские хроники разных эпох, всегда объективные и четкие, постоянно служат критерием для проверки других, в частности - ассирийских источников. Это, видимо, объясняется средой, в которой упомянутые хроники создавались, каковой являлись вавилонские храмы - центры тысячелетней письменной культуры, прекрасно осведомленные о событиях региона, но, как правило, далекие от политики.

Перевод и интерпретация интересующей нас строки хроники В.Бельком, повторенные у Н.Адонца, основаны на заочном знакомстве с документом, и из них выпадает, пожалуй, самое важное - наличие точной датировки и упоминание о царском сыне. Отсюда и неверные предположения о принадлежности "царя Тиграна" к доарташесидской армянской царской династии.

Чтобы по достоинству оценить эти данные хроники, нужно сделать небольшой хронологический экскурс. Тигран II родился около 140 г. до н.э.¹⁰ Это следует из указаний, с одной стороны, Цицерона, упоминающего его в 56 г. до н.э. (Pro Sestio, 27, 59), и Плутарха, сообщаящего, что в 54 г. до н.э. в Армении царствовал уже сын Тиграна II Артавазд II (Crass., 33, 1), а с другой - Лукиана, по словам которого Тигран II прожил 85 лет (Makrobioi, 15). В 95 г. до н.э. Тигран в 55-летнем возрасте короновался армянским царем. Эта дата выясняется из сообщения Плутарха о том, что когда в конце 71 г. до н.э. посланец Лукулла Аппий Клавдий посетил Тиграна, тот уже царствовал в течение 25 лет (Luc., 31). До воцарения Тигран довольно долго был заложником у парфянского царя Митридата II Великого (124-88 гг. до н.э.) (Just.,

¹⁰ По Аппиану, отца Тиграна II также звали Тиграном (Сур., 48). Страбон его называет потомком (ἰαπόγονος) Артаксия (Арташеса I), (XI, 14, 15). Из сыновей последнего правили двое, Артавазд I и Тигран I - в промежутке между 160 и 95 гг. до н.э., однако неясно - в какой именно последовательности. По Мовсесу Хоренаци, Арташесу наследовал Артавазд, но, согласно Юстину (XLII, 2, 36), с Артаваздом воевал парфянский царь Митридат II, правивший в 124-88 гг. до н.э. Так что, скорее, Арташесу наследовал Тигран I, отец Тиграна II, затем правил Артавазд II, его дядя, до 95 г. до н.э., а после этого - Тигран II. Ж.Эльчибекян полагает, однако, что у Юстина Митридат II перепутан с Митридатом I (171-138 гг. до н.э.), который и воевал с армянским царем Артаваздом I около 140 г. до н.э. По ее мнению, сначала правил Артавазд I (160-116 гг. до н.э.), затем - его брат Тигран I (116-95 гг. до н.э.). См. Ջ. Գ. Է լ չ Բ Ե Կ Յ Կ Ե. Հայաստանը և Սիրիականները. Երևան, 1979, էջ 71 և հար.:

XXXVIII, 3, 1; Strab., XI, 14, 15). Через год по воцарении, в 94 г. до н.э., между Тиграном II и царем Понта Митридатом VI Евпатором был заключен союз, скрепленный браком армянского царя с юной дочерью Митридата Евпатора — Клеопатрой (Just., XXX, 3, 1-5). Судя по тому, что Митридату в это время было 34 года (родился в 122 г. до н.э.), Клеопатре могло быть, максимум, лет 15-16. Согласно сообщению Аппиана, она родила Тиграну трех сыновей (Mithg., 104).

Аппиан рассказывает, что старший сын восстал против своего отца и погиб в сражении. Валерий Максим (IX, 11) добавляет к этому его имя — Sariaster, т.е. Зарех¹¹, а также некоторые подробности — описывает тайное совещание заговорщиков — армянских князей, на котором клятвы взаимной верности подкреплялись, согласно обычаю, сосанием крови друг у друга из специально сделанных надрезов. Аппиан далее повествует, что средний сын Тиграна, имени которого он также не упоминает, в свою очередь покусился на власть царя, бросив на произвол судьбы упавшего во время охоты отца и водрузив себе на голову его тиару. Младший же сын по имени Тигран выказал необычайную заботу о пострадавшем на охоте отце и был им увенчан тиарой. Однако и младший сын впоследствии восстал против отца.

Добавим, что в одном из известных Авроманских папирусов имеется свидетельство, что у Тиграна II была еще и дочь по имени Ариазата-Аутома, которая была замужем за парфянским царем Митридатом II¹².

Еще одна дочь Тиграна, по сообщению Кассия Диона, была замужем за царем Атропатены Митридатом (Dio, XXXVI, 14).

Сообщение вавилонской хроники побуждает коренным образом пересмотреть картину, рисуемую Аппианом¹³. Тигран Младший, выступающий в ней в качестве руководителя похода или экспедиции в 82 г. до н.э., никак не мог быть сыном Клеопатры, сочетавшейся браком с Тиграном II, как было отмечено, в 94 г. до н.э., и тем более, если он был младшим из трех ее сыновей.

Действительно, можно разделить недоумение Я.А.Манандяна по

поводу сообщения Аппиана, задавшись вопросом, зачем было нужно каждому очередному наследнику престарелого царя (уже в 90 г. до н.э. ему было 50 лет, а люди тогда жили гораздо меньше, чем теперь, и 85-летний Тигран II был сочтен Лукианом одним из долгожителей) торопить события, которые и сами по себе могли в любое время привести к желанному для них исходу. Если же они действительно восстали один за другим с целью завладеть престолом, то, значит, у них была на это специфическая причина, о которой Аппиан ничего не сообщает.

Эти несообразности, недоумения и загадки исчезнут, если признать, как то диктует сообщение вавилонской хроники, что упомянутые сыновья Тиграна не были детьми Клеопатры. Они родились еще в бытность Тиграна II не царем, а царевичем и, что самое главное, они, видимо, по этой самой причине не были наследниками престола.

Престол Тиграна II около 55 г. до н.э. унаследовал, как известно, его сын Артавазд. Можно допустить, что он-то и был сыном Клеопатры. Подсчеты показывают, что в 31 г. до н.э., когда он был обезглавлен в Александрии, ему было лет 60¹⁴, а при вступлении на престол — лет 35-36, следовательно, он родился в конце 90-х годов до н.э., что вполне сходится со временем брака Тиграна II и Клеопатры¹⁵. Но отсюда следует также, что именно Артавазд должен был быть объявлен наследником престола, как сын царя, а не царевича и, возможно, как внук Митридата VI Евпатора, не без его вмешательства.

При учете или допущении этих обстоятельств все встает на свое место. Старшие сыновья Тиграна II, прежде всего — его первенец Зарех, а после него и каждый следующий, никак не могли примириться с мыслью, что престол унаследует их единокровный младший брат и что с его рождением их надежды рушатся. Это-то и должно было толкать их, каждого в свою очередь, к восстаниям и заговорам с целью завладеть престолом в обход законного наследника.

Следует также учесть, что все три старших сына Тиграна II, судя по всему, родились в период, когда он был заложником в Парфии. В самом деле, если Тигран Младший в 82 г. до н.э. был в состоянии возглавить поход или экспедицию, то ему в это время должно было быть не менее 18-20 лет и, тем самым, дата его рождения уже наверняка падает на период заложничества Тиграна. Так же обстояло дело, по-

¹¹ Saria(s)ter, *Zariaḏis* (Strab., XI, 14, 5), ZRYIR, ZRYHR (арамейские надписи Арташеса I) — формы исторического написания имени Зарех (*Zarphs*):

¹² E. H. M i n n s. Parchments of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan. — *The Journal of Hellenic Studies*. Vol. XXXV, part I, 1915, p. 40-42.

¹³ Кстати, сомнения по поводу сообщения Аппиана, правда, по иным соображениям, высказаны еще Я.А.Манандяном, который писал: "Рассказы об этих заговорах у названных историков (имеется в виду также Валерий Максим. — Г.С.) сопровождаются такими романтическими подробностями, которые подрывают доверие к их достоверности; и потому сообщения их в этой части, если и могут быть приемлемы, то лишь со значительными оговорками". Я. А. М а н а н д я н, Тигран II и Рим. В новом освещении по первоисточникам. Ереван, 1943, с. 172.

¹⁴ См. также: Հայ ժողովրդի պատմություն, Հ. 1, 1972, էջ 625 և ծան. 82:

¹⁵ То, что Артавазд действительно был сыном Клеопатры, косвенно следует также из факта его эллинской образованности. Известное сообщение Плутарха о том, что Артавазд сочинял речи, трагедии и истории (Plut., Crass., 33, 1), несомненно, на греческом языке, привязывают его к Клеопатре, которую в науке не без оснований считают существенным фактором эллинизации двора Тиграна II.

видимому, и с остальными двумя его сыновьями и, вероятно, с двумя дочерьми¹⁶. Отсюда можно предположить, что все они, проведя годы детства и отрочества, а старшие — может быть, и юность, в Парфии, имели там свои привязанности и опору, которая могла быть существенным подспорьем в их кознях и заговорах против Тиграна II. Последний же стал заклятым врагом парфян, когда после смерти своего зятя — могущественного парфянского царя Митридата II Великого, последовавшей в 88 г. до н.э., напал на Парфию, осадил летнюю царскую резиденцию Экбатаны, захватил Атропатену и Верхнюю Месопотамию, а вместе с ними и пышный титул парфянских властителей — «царь царей»¹⁷. Такая поддержка отмечена дошедшими до нас источниками в отношении Тиграна Младшего, который, восстав против своего отца в 66 г. до н.э., бежал прежде всего в Парфию, был там пригрет и получил в жены царевну, а также войско для оспаривания трона у Тиграна II (Dio, XXXVI, 51, 1-2). В отношении остальных сыновей последнего такую же поддержку можно легко предположить. Кассий Дион в указанном месте сообщает еще о том, что Тигран II подозревал в поддержке Тиграна Младшего также Митридата Евпатора — его деда. Поскольку, однако, Тигран Младший не был внуком Митридата Евпатора, то его поддержка имела, очевидно, чисто политическую подоплеку.

Конечно, у мятежных сыновей имелась основательная база и в самой Армении. В отношении старшего сына об этом говорится в упомянутом выше сообщении Валерия Максима, откуда узнаем, что это была родовая знать. Политика Тиграна, опиравшегося главным образом на служилую знать, ставшего на путь широких завоеваний и эллинизации страны, приглашавшего греков к своему двору и дававшего им важные посты, занимавшегося градостроительством, была не по душе родовой знати. Любопытно в этом смысле сообщение Аппиана о том, что Тигран насильно, под страхом конфискации владений, заставлял селиться ее представителей в новооснованной столице — Тигранакерте (Mithr., 83). Эта-то родовая знать и охотно поддерживала мятежных царевичей, создавая угрозу для власти Тиграна II, особенно в случае с Тиграном Младшим.

Можно попытаться приблизительно установить даты заговоров и восстаний сыновей Тиграна II. Дата восстания Тиграна Младшего известна — это 66 г. до н.э. — год завершения армяно-римской войны. Он попытался использовать неудачи отца для достижения своих целей. Как известно, Тигран II переиграл своего сына как на военной, так и

¹⁶ См. выше. См. также по поводу одной из дочерей: и. Л. Մանասյան, *Տիրանի Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևաստանի դեմ*. Երևան, 1987, էջ 29:
См.: Հայ ժողովրդի պատմություն, Հ. 1, Երևան, 1972, էջ 562:

на дипломатической почве, и тот был увезен в Рим для участия в триумфе Помпея¹⁸.

Заговор среднего сына, который в изображении Аппиана выглядит детской игрой и, возможно, в какой-то мере, характеризует личность заговорщика, тем не менее, в свете сказанного выше, также вполне мог иметь место. Время его, однако, трудно установить. Едва ли это было после 70-х гг. до н.э., ибо с этого времени деятельность Тиграна II находится в сфере особенно пристального внимания античных авторов, которые, однако, ничего об этом не говорят. Кроме того, описание Аппиана предполагает скорее мирную обстановку, а не тревожное время армяно-римской войны 69-66 гг. до н.э. *Terminus ante quem* пока еще труднее установить.

Что касается заговора Зареха, перешедшего, как указывают источники, в настоящее восстание, то это было нечто посерьезнее, чем заговор среднего сына, и для него, пожалуй, надо предположить какую-либо конкретную причину или повод, который дал бы основание вылиться наружу досаде и гневу Зареха и недовольству родовой знати политикой царя Тиграна II. Полагаем возможным и даже весьма вероятным, что подобным поводом могло послужить рождение царевича Артавазда в конце 90-х гг. до н.э. и провозглашение его наследником престола. Не говоря уже о ярости самого Зареха, знать не могла допустить наследника — сына чужестранки, носительницы ненавистных эллинистических традиций, и внука могущественного чужеземного царя, который мог использовать наследника в своих политических целях.

* * *

Можно также попытаться выяснить, кто был матерью трех старших сыновей Тиграна II. Возможно, что в этом нам помогают сообщения Мовсеса Хоренаци. Согласно ему, женой Тиграна Ервандяна, царя Армении VI в. до н.э., была Зарухи (I, 29). М.Абегян в свое время установил, что ряд черт деятельности Тиграна Ервандяна в действительности относится к Тиграну II Великому. Таково, например, упоминание о завоевании им греческой страны (имеются в виду эллинистические города Восточного Средиземноморья, Киликии и т.д.), его свойство с мидийским царем Аждахаком (видимо, отражает факт выхода его двух дочерей за парфянского и атропатенского (мидийского) царей) и т.п. Не исключено, что к числу этих черт относится также и имя его жены Зарухи. Для такого предположения имеются и другие основания.

¹⁸ О Тигране Младшем подробнее см.: Т. Л о п о ш к о (Польша). Об интересе римского народного трибуна к армянским делам. — Вестник Ереванского университета, 1980, № 3, с. 75 слд.

Имя Зарех, как было сказано, является родовым в династии Арташесидов. Зарехом звали отца Арташеса I, согласно арамейским надписям последнего на межевых камнях. Зарехом звали и одного из сыновей Арташеса I, согласно сообщению Мовсеса Хоренаци (II, 53). Наконец, Зарехом звали и первенца Тиграна II, как об этом уже говорилось выше. Женское имя Зарухи, которое Гр. Ачарян производит от персидского «зар» – золото¹⁹, возможно, является производным от мужского имени Зарех, стяженной формой первоначальной формы Зарехуи (подобно тому, как наряду с названием города Зарефан, имеется и название города Заришат, видимо, стяженной формы от первоначальной формы Зарешишат).

Если допустить все это, то можно предположить, что Зарухи, принцесса царского дома Арташесидов, получила свое имя, согласно древнему армянскому обычаю, по имени своего отца Зареха (ср. Тигран – Тигранухи, Смбат – Смбатухи, Тачат – Тачатухи и т.п.). Отцом же Зарухи мог быть Зарех – дядя Тиграна II по отцу и, тем самым, она могла быть двоюродной сестрой и супругой Тиграна II.

На основании сказанного можно попытаться дать новый вариант генеалогического древа династии Арташесидов²⁰. При этом основанием для принятия родоначальником династии Арташесом I родового имени устранившейся им же предшествовавшей династии «Ервандакан» (что, как и имя его отца Зареха, зафиксировано в его арамейских надписях на межевых камнях), видимо, послужило его происхождение от этого рода по материнской линии²¹, что и отражено в предлагаемом генеалогическом древе.

ՈՒՇԲԱՐԵԼՈՆՅԱՆ ՍԵՊԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՍԻՎԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ՏԻԳՐԱՆ ՍԵԾԻ ԳԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՄԻՆ

Ա մ փ ո փ ու մ

Բրիտանական թանգարանում պահվում է Բարելոն քաղաքից ծագող աստղաբաշխական մի սեպագրական «օրագրի» բեկոր, որի մեջ, այդ ժանրի վավերագրերի կազմման ավանդների համաձայն, առկա են նաև հատվածաբար պահպանված հակիրճ ժամանակագրական տեղեկություններ: Դրանցից մեկ հետաքրքրում է հետևյալ տողը. «Տյիգրանը, (քաղաք) Արմինիի թագավորի որդին,

¹⁹ Հր. Ա ճ ա ո յ ա ն, Հայոց անձնանունների բառարան. Հ. Բ., էջ 175: Հմմտ. Գ. Խ. Սարգսյան. Царица Эрато. – Кавказ и Византия, 6, Ереван, 1988, с. 18 слд.

²⁰ Տր. Հ. Մ ա ն ն ո յ ա ն. Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության. Հ. Ա., Երևան, 1944, էջ 303:

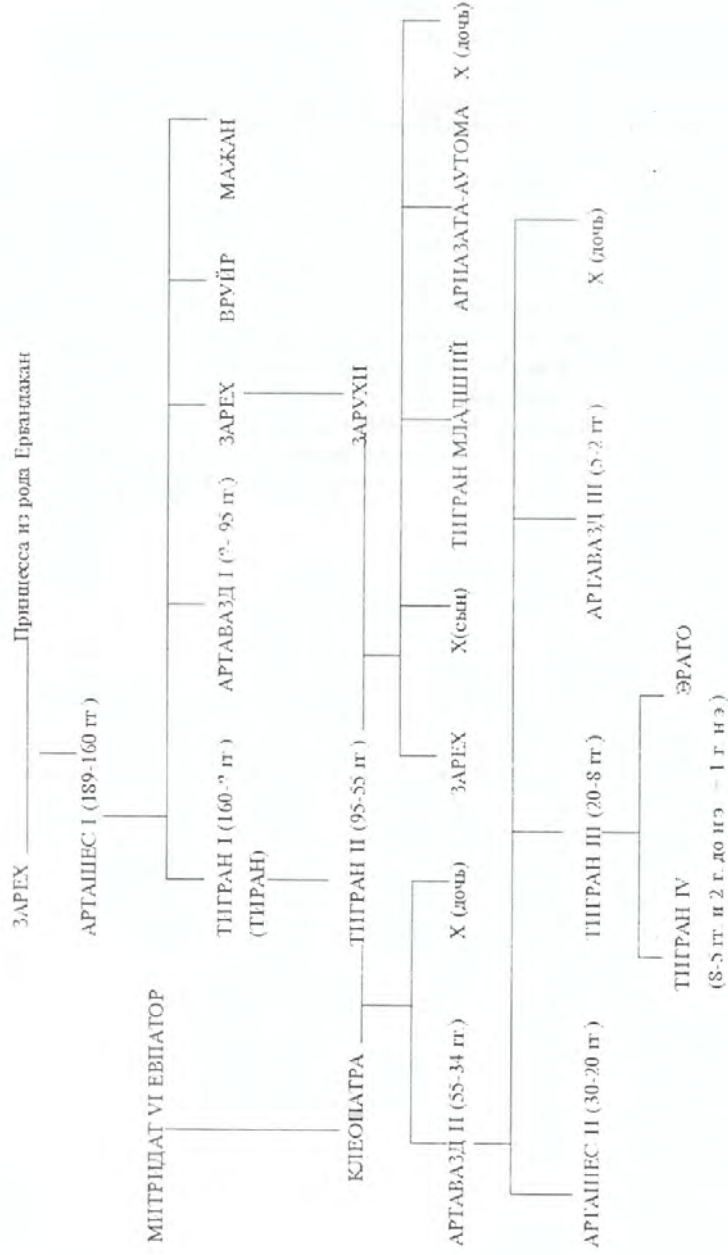
²¹ Տմ. Գ. Խ. Մ ա ռ զ ո յ ա ն, Հեղինատական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին. Երևան, 1966, էջ 70:

դեպի (քաղաք) X [...] արշավանք [կատարեց ...]: Այս տողի մոտավոր բովանդակությունը, աղճատված ձևով, հիշատակել են գեոևա Վ. Բեյքը (1899 թ.) և Ն. Ադոնցը (1946 թ.), սակայն վավերագրի ինքնագրի (սեպագրական պատճենի) հետազոտությունը ինձ է վիճակվել: Հստ բեկորում պահպանված աստղաբաշխական տվյալների, մասնագետները վավերագիրը թվագրում են սելևկյան տոմարի 230 թ. առաջին երկու ամիսներով (մ.թ.ա. 82 թ. ապրիլի 21 – հունիսի 17):

Այս բացարձակ թվագրումը ստիպում է վերանայել Տիգրան II-ի դարաշրջանին վերաբերող՝ Ապպիանոսի մի հաղորդման (Mithr., 104) վրա կառուցված, գիտություն մեջ արմատացած որոշ ժամանակագրական և փաստական պատկերացումներ: Այսպես, ըստ վավերագրի մ.թ.ա. 82 թ. արշավանքի ելած Տիգրան Կրտսերը, Տիգրան II-ի որդին, մասնավոր նրա երկու ավագ եղբայրները, ի հեճուկս Ապպիանոսի հաղորդման, չէին կարող Միհրդատ Եվպատորի դուստր, Տիգրան II-ի հետ մ.թ.ա. 94 թ. ամուսնացած Կրտպատրայի որդիները լինել: Նրանք ծնվել են դրանից առաջ, երեքն էլ, հավանաբար, Տիգրան II-ի՝ Պարթևաստանում պատանդ եղած ժամանակ: Պարզվում են նաև նրանց՝ մեկը մյուսի ետևից Տիգրան II-ի դեմ ապստամբելու պատճառները: Արվում են և այլ եզրակացություններ: Հոգվածում առաջարկված է Արտաշեսյանների ծագումնաբանական ծառի մի նոր տարբերակ:

ГЕНЕАЛОГИЧЕСКОЕ ДРЕВО ДИНАСТИИ АРТАШЕСИДОВ

ЧЕРТЫ ЭЛЛИНИЗМА В ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЕ ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ*

Эллинистическая культура, сложившаяся в странах Ближнего и Среднего Востока в результате взаимодействия проникшей сюда вместе с греко-македонянами эллинской цивилизации с местными цивилизациями, стала одним из важнейших явлений в истории человечества конца I тыс. до н.э. По этому явлению последние три столетия до н.э. именуется в науке периодом эллинизма, хотя, разумеется, эллинизм как таковой отнюдь не исчерпывал всего многообразия истории упомянутого региона. Более того, характер и результаты синкретизации были весьма неодинаковы в различных областях региона.

Взять, например, такую страну, как Вавилония, которая пережила эволюцию тысячелетий и выработала зрелые и устойчивые культурные формы. Глинистая почва Вавилонии не впитала сколько-нибудь глубоко прошедшего по ней дождя эллинизма. Воздействие его привело здесь скорее к некоей аккумуляции древней цивилизации, к последней ее вспышке перед давно уже намечавшимся закатом.

Можно найти примеры и других обществ, на которые эллинизм не оказал существенного влияния, как на вавилонское, по причинам, однако, прямо противоположным, а именно — вследствие их недостаточной зрелости и неподготовленности для восприятия развитых форм эллинской цивилизации.

Что же касается Армении, то эллинизм застал ее общество не на излете и не на начальных стадиях развития, а в период подъема. За два-три столетия до того сложилось первое армянское государственное образование на базе консолидации различных этнических единиц Армянского нагорья в единую народность. Армения переживала бурный рост производительных сил, за которыми плохо поспевали духовная культура, идеологическая надстройка. Поэтому порою ей приходилось обращаться за готовыми культурными формами, в той или иной мере соответствовавшими ее потребностям, сущности переживаемых ею процессов, к более зрелым обществам, с которыми она соприкасалась. А эллинские культурные формы были наиболее передовыми и совершенными для своего времени.

В результате эллинизм сыграл в Армении значительную роль. Взаимодействие эллинской культуры с местной цивилизацией стимулировало развитие последней и наложило определенный отпечаток на ее внешние проявления. В течение примерно шести столетий,

* Доклад, прочитанный на XIV международной конференции ученых-античников социалистических стран — "Эйрене" (Ереван, 18-23 мая 1976 г.).

включающих собственно эллинистический период, а также первые три века н.э., которые применительно к Армении могут быть названы пост-эллинистическим периодом, некоторые отрасли духовной культуры армянского общества развивались под прикрытием эллинистического одеяния. Оно, однако, постепенно изнашивалось и под влиянием исконно местной сущности соответствующих процессов заменялось местным же одеянием.

Эти процессы включали изменение и социальной природы армянской культуры. Не секрет, что основной ареной развития и распространения эллинизма в любой стране была культура господствующих классов; то же было и в Армении. И вот в упомянутой эволюции важную роль сыграла всплывавшая постепенно из глубины общества на поверхность и утверждавшая свою роль культура народных масс. Дезэллинизация культуры была одновременно ее демократизацией. Однако вклад эллинизма этим отнюдь не был зачеркнут. Он был лишь творчески освоен и органически влился в национальную армянскую культуру.

Попытаемся вкратце проследить упомянутые явления на конкретном материале, относящемся к различным областям духовной культуры – к языку, литературе, театру, религии, науке.

Пока что наиболее ранними документальными свидетельствами проникновения греческого языка в Армению и применения его здесь являются греческие надписи из Армавира – древней столицы Армении (к западу от Еревана). Здесь было обнаружено семь надписей, высеченных на двух больших каменных глыбах. Наиболее вероятная их датировка – это рубеж III и II вв. до н.э. Надписи поражают разнообразием содержания. На одном из камней находим: царское письмо – обращение “царя армавирицев Митраса” к “царю Евронту” с пожеланием благоденствия; полный перечень названий месяцев селевкидского календаря; два текста, фиксирующих какие-то исторические события, с упоминанием некоего “эллина Нумения”, причем в одном из них дважды упоминается Армения. В одной из надписей на другом камне встречаются имена Гесиода, автора “Трудов и дней”, и его брата Перса; вторая надпись представляет собой стихотворный текст в 12 строк, отдельные предложения или словосочетания которого могут быть соотнесены с отрывками из трагедий Еврипида; третья надпись, возможно, является вотивным текстом: в ней упомянута четверка лошадей.

Такая пестрота в содержании надписей, с одной стороны, конечно, затрудняет общую их оценку, их подведение в целом под какую-либо определенную категорию эпиграфических памятников. С другой стороны, однако, это же разнообразие свидетельствует о разносторонности интересов автора (авторов) надписей, о значительной его (их) эрудиции, включавшей сведения о древнейшей греческой поэзии, греческой классической трагедии, о селевкидском календаре, о

греческих эпистолярных формулах и т.п. и, вместе с тем, сведения об Армении, о связанных с нею исторических событиях и об именах ее властителей. Все это, несомненно, придает надписям огромный историко-культурный интерес, они являются ярким свидетельством проникновения греческого языка и культуры в Армению.

Ряд надписей, датируемых более поздним периодом, показывает, что греческий язык в это время продолжал обслуживать армянское общество в качестве письменного языка, и, в частности, языка государственной канцелярии, осуществляя эту функцию наряду с арамейским языком, унаследованным от ахеменидской имперской канцелярии.

Одним из интересных образцов греческих надписей армянских царей является строительная надпись из Гарни, высеченная на квадрепрестной стене в 11 году царствования Трдата I, следовательно, в 76 г. н.э. Особый интерес в ней представляет термин *λιτουργός*, интерпретация которого дает основание судить о существовании в древней Армении института литургии, правда, существенно отличного от полисной литургии тем, что здесь акция совершается в пользу не города, а царя; литург, по-видимому, оплачивает стоимость стен царской крепости, номинальным основателем которой в надписи выступает царь.

Большой интерес представляет греческая надпись из Тигранакерта, относящаяся к рубежу III и IV вв. н.э. Это позднейший, можно сказать пережиточный образчик очень распространенного в эллинистический период рода документов – посланий царей городам, в которых они высказывали городской общине свою волю в виде пожеланий, сообразуясь с полуавтономным статусом городов в государстве.

Из других греческих надписей на территории Армении следует отметить две эпитафии, датируемые II в. н.э. Одна из них относится к даме по имени Атенаис, мать которой, судя по ее имени – Антония, дочь Лукия – была римлянкой, отец же, возможно, армянином. Другая посвящена хилярхом стоявшего в древней столице Армении Валаршапате подразделения XV легиона Аполлинарис Поплием Элием Валентом своей жене и дочери. В обоих случаях, в особенности же во втором, ожидалась бы эпитафия, скорее, на латинском языке. Тот факт, что обе они сделаны все же на греческом, свидетельствует о распространенности этого языка в Армении и о применении его, помимо царской канцелярии, в других областях жизни. Греческий язык, обслуживавший армянское общество в качестве письменного языка, окончательно утерять эту свою роль с изобретением армянских письмен в начале V в. и с превращением в связи с этим армянского языка в язык письменный.

Усиление эллинизма в Армении в I в. до н.э. в значительной мере было связано с фактом массового переселения Тиграном II (95-55 гг.

до н.э.) жителей эллинистических полисов завоеванных им стран в армянские города – как в новооснованную столицу Тигранакерт, так и в другие города, сложившиеся в предшествующий период. Переселено было, вероятно, не менее полумиллиона человек.

Источники дают возможность восстановить некоторые явления эллинизма, так или иначе связанные с упомянутыми фактами. Из них наиболее выпукло выступают данные об эллинистическом театре в Армении. Они одновременно свидетельствуют о новом этапе проникновения в Армению произведений греческой классической литературы. Согласно сообщению Плутарха (“Лук.”, 29), Тигран II построил в Тигранакерте театр и пригласил для представлений труппу греческих актеров. Если это был подлинный, т.е. обычный театр – а сообщение Плутарха не допускает иного толкования, – то его создание должно было быть обусловлено наличием достаточной массы зрителей, причастных к греческому языку. Зрителями театра мыслились, несомненно, в какой-то мере переселенцы из эллинистических городов, привычные к обычаям полисной жизни. Однако подлинной целью создания театра на армянской почве, разумеется, не могло быть удовлетворение потребностей этих слоев населения. Таковой было стремление привить армянскому обществу греческий театр как один из важнейших элементов эллинской культуры. Стремление же к восприятию и насаждению в Армении этой культуры явственно прослеживается в деятельности как самого Тиграна II, так и его потомков и проявилось также в титуле “Филэллин”, который носили некоторые из них.

Еще одно сообщение Плутарха (“Красс”, 33) об эллинистическом театре в Армении касается периода правления сына Тиграна II – Артавазда II (55-34 гг. до н.э.). В столице Армении Арташате, где сошлись два союзника – парфянский царь Ород и армянский царь, они смотрели “Вакханок” Еврипида в исполнении греческой труппы Ясона из Тралл. Дело происходило в период битвы при Каррах, и во время спектакля прибыл гонец с головой Красса на острие копья. Из сцены, описанной Плутархом в весьма драматических тонах, независимо от степени правдоподобия ее отдельных деталей, явствует, во всяком случае, что и после Тиграна II интерес к эллинистическому театру в Армении не угасал – ставились произведения греческих трагиков и с этой целью приглашались знаменитые греческие актеры.

Интерес сообщения Плутарха увеличивается на фоне тут же сообщаемого им известия о том, что царь Артавазд II и сам писал трагедии. Это значит, что описанный случай с постановкой “Вакханок” не был эпизодическим явлением в Армении, и здесь, по-видимому, именно в столице Арташате, возможно, существовал и театр, в котором наряду с греческими трагедиями ставились и произведения Артавазда. Эти произведения, которые, к сожалению, до нас не дошли, были написаны

на греческом языке и, конечно, находились в русле эллинистической литературы; однако они могли иметь и местные особенности, в частности – в сюжете, персонажах и т.п. Ибо не подлежит сомнению, что армяне в предшествующий период создали самобытные игры и действия культово-театрального порядка, и внедрение эллинистического театра в Армению не могло бы протекать вовсе без влияния на него указанных местных форм. В дальнейшем мы получаем сведения об этих играх и действиях из армянских источников V и следующих веков. Жизнь же эллинистического театра в Армении была недолговечной.

История армянского языческого пантеона изучена недостаточно, однако основные линии его развития известны. Первоначальный пантеон зафиксирован уже состоящим, помимо исконно армянских божеств, также из божеств хуррито-урартского и хеттского круга. Соприкосновение с иранским обществом привело к изменениям, выразившимся в том, что часть старых богов – Хайк, Ара, Торк и другие, была низведена до уровня героев, а их божественные функции были воплощены в богах с иранскими именами Арамазд, Вахагн, Митра, Анахит и т.п. Проникновение в Армению иранской теонимики, однако, ни в коей мере не свидетельствует о внедрении в Армению иранского зороастризма с его дуалистичностью. Армяне оставались при своей прежней религии, лишь частично заменив имена богов. Прекрасную параллель этому явлению составляет широкое проникновение в армянскую ономастику иранской антропонимики, которая, видимо, применялась здесь без учета ее важнейшей – смысловой, этимологической – стороны, т.е. она не принесла с собой связанной с ней идеологии. Эти любопытные явления ждут еще своего исследователя.

Известна большая распространенность синкретизации религий в эллинистический период посредством сопоставления или отождествления местных богов с эллинскими по признаку приблизительного сходства их божественных функций. Заманчивость подобной синкретизации заключалась, вероятно, в том, что она давала возможность навести в местных пантеонах больший порядок, выстроить богов по определенному ранжиру – качеству, в общем свойственное греческому пантеону, если отвлечься от нередких и в нем непоследовательностей и отклонений.

Это явление не миновало и армянское общество. Бог Арамазд, верховное божество, был сопоставлен с Зевсом, бог Вахагн – с Гераклом, богиня Анахит – с Артемидой, Митра (или иногда Тир) – с Аполлоном-Гелиосом и т.п. Эти отождествления в пережиточном виде мы встречаем еще в христианской армянской историографии V в., а именно в трудах Агафангела, Фавстоса Бузанда и Мовсеса Хоренаци. То, что они действительно восходят к эллинистическому периоду,

иллюстрируется фактом их упоминания уже в I в. до н.э. в соседней с Арменией Коммагене, стране, связанной с Арменией вековыми политическими, культурными и этническими узами, в которой к тому же около четырех столетий правила ветвь армянской династии Оронтидов (Еруандакан). В святилище на Немруд-даге, построенном представителем этой династии Антионом I, современником Тиграна II, были установлены колоссальные статуи, посвященные, как явствует из надписей, трем богам – Зевсу-Оромазду, Аполлону-Митре-Гелиосу-Гермесу, Гераклу-Артагну (т.е. Вахагну)-Аресу и богине Коммагене. Последняя выступает как коммагенская ипостась той же богини Анахит, важнейшей функцией которой в армянском пантеоне, было, как известно, именно попечительство над страной.

Несомненный интерес для нашей темы, в дополнение к сказанному, представляет факт существования в древней Армении также института культа царской династии и обожествления живого царя. Эта очень распространенная в эллинистическом мире, как ее часто называют, “политическая религия” была призвана возвести авторитет царя и царской власти на недостижимую высоту. Обожествленные цари зачастую отождествлялись с каким-либо классическим божеством – с Зевсом, Аполлоном, Дионисом, Гелиосом и т.д.

Примеру могущественных Селевкидов и Птолемеев следовали и правители малых стран – Пергама, Вифании, Каппадокии, Понта. Богатейшие данные имеются по одной из самых малых стран эллинистического мира Коммагене. Эти данные, как уже отмечалось, можно в какой-то мере отнести и к Армении. Коммагенское святилище на Немруд-даге было посвящено именно династическому культу, и царь Антиох I рядом с упомянутыми колоссальными статуями четырех божеств воздвиг и пятую – свою собственную. Поблизости он расположил в два ряда десятки стел с барельефами, изображающими его предков с отцовской и материнской стороны, и снабдил эти стелы соответствующими греческими надписями. С отцовской стороны Антиох возводил свою генеалогию через ряд Ароандов (арм. Еруанд, у античных авторов – Оронт) – царей и сатрапов к Ахеменидам и к самому Дарию I; с материнской – к Селевкидам и, далее, к Александру Македонскому.

Данные о собственно армянских святилищах этого характера, сохранившиеся в повествовательных источниках V в., напоминают коммагенские святилища. Так, из “Истории Армении” Мовсеса Хоренаци мы узнаем, что один из армянских царей, относимых им ко II в. до н.э., Валаршак, “построил храм в Армавире и установил в нем статуи Солнца и Луны и изображения своих предков”. Далее автор называет статуи Солнца и Луны также статуями соответственно Аполлона и Артемиды. У другого армянского автора V в. Агафангела эти же божества названы их местными именами – Тир и Анахит. Согласно

данным еще одного армянского автора V в. Фавстоса Бузанда, родовая усыпальница армянских Аршакидов находилась в крепости Ани, при храме Зевса-Арамазда.

Уже самый состав божеств, связанных с культом предков – Зевс-Арамазд, Аполлон-Тир-Гелиос (Солнце) и Артемида-Анахит-Луна – указывает на связь армянского варианта культа династии с соответствующими коммагенскими и, далее, селевкидскими культурами, где также в первую очередь выступают Зевс и Аполлон. Наблюдаются явные черты сходства и в организации культа.

Ряд других данных о культе царской династии в древней Армении относится к отождествлению живого царя с каким-либо божеством. В одном из прологов Помпея Трога упоминается “Тигран, прозванный Богом”, – несомненно, Тигран II. Легенду “Царя Тиграна, Бога” читаем на монете одного из следующих Тигранов. Об отождествлении Тиграна II с богом Гераклом-Вахагом свидетельствует история, рассказанная у Мовсеса Хоренаци, где царь Тигран явно выступает в роли бога-драконоборца Вахагна, который, согласно данным того же Мовсеса Хоренаци, а также, как мы помним, надписей из Коммагены, идентифицировался с Гераклом. О том же свидетельствуют монеты Тиграна II с изображением Геракла на оборотной стороне.

Сын Тиграна II Артавазд II, видимо, отождествлялся с Гелиосом-Митрой. С именем Артавазда связаны легенды митраистического круга, согласно которым Артавазд заключен в цепях в недрах горы, и ему предстоит выйти оттуда и разрушить (в другом варианте – спасти) мир. До нас дошли и монеты Артавазда II с изображением на оборотной стороне квадриги, какой обычно правит Гелиос.

Аршакиды, пришедшие к власти в Армении в середине I в. н.э., сохранили привившуюся здесь традицию обожествления царских предков и правителя. Трдат I (66-80 гг. до н.э.) в греческой надписи из Гарни именует себя “Гелиосом-Тиридатом”. В дальнейшем культ царя в Армении подвергается определенной романизации, и в греческой царской надписи из Тигранакерта, относящейся к самому концу III или к началу IV в. н.э. и, следовательно, принадлежащей Трдату III (298-330 гг.), речь идет уже о “судьбе” (τύχη) монарха, что являлось, как известно, важной составной частью императорского культа в Римской империи.

Все эти явления исчезают с победой в Армении христианства в начале IV века.

Перейдем к области науки. Речь идет о первых шагах развития историографии на почве Армении. Начало армянской историографии принято приурочивать ко времени изобретения армянских письмен, т.е. к V в. н.э. Однако целый ряд обстоятельств заставляет пересмотреть этот тезис. Это факт высокого уровня развития армянской государст-

венности во II-I вв. до н.э., в период правления династии Арташесидов, и далее в I-V вв. н.э., что само по себе должно было породить острую необходимость в историографии, в фиксации истории государства. Это, далее, факт бурного, подобного взрыву, расцвета армянской историографии в V в., что невозможно исторически осмыслить без предположения о предварительном постепенном накоплении продуктов историографической мысли. Эти общие соображения подкрепляются и конкретными данными. Таковые имеются уже со времени Тиграна II. Уже отмечалось, что он был поборником эллинизма; он собирал вокруг себя представителей греческой образованности. Из этих лиц нас, в аспекте зарождения на армянской почве историографической мысли, могут заинтересовать Амфиократ Афинский, написавший не дошедшее до нас сочинение "О великих мужах", в котором, возможно, было отведено место и Тиграну II, и особенно Метродор Скепсийский. Это были представители типичного для эллинистического периода слоя бродячей эллинской интеллигенции.

Сведения о Метродоре сохранились у многих античных авторов (Страбон, Плутарх, Плиний, Цицерон, Афиней, схолии к Аполлонию Родосскому). Метродор прослыл ненавистником римлян. Авторы отзываются о нем, как о разностороннем деятеле – "муже многоведающем" – политике, философе, риторе, естественнике, историке и отмечают удивительный стиль его писаний. Нам известны названия некоторых из них: "Александр, или О наличии разума у бессловесных животных", "Об обычаях", "О Тигране".

Нас, естественно, интересует здесь последнее из названных произведений, от которого, к сожалению, сохранился лишь коротенький мало-значительный отрывок. Поскольку Метродор умер в 70 г., его труд о Тигране II должен был охватить первый, завоевательский период истории правления этого царя, когда им была создана огромная держава, простиравшаяся от Каспия до Средиземного моря. Написанный, по всей вероятности, по царскому заказу, труд носил, конечно, панегирический характер. Во вводной части могло быть рассказано и о предшественниках Тиграна II (начиная, возможно, с основателя династии Арташеса I), источником для чего могли бы служить как местная традиция, так и античные авторы, например Полибий, как известно, хорошо осведомленный об Арташесе I.

Считать труд Метродора о Тигране одним из фактов зарождения историографии в Армении заставляет то обстоятельство, что он не оказался эпизодическим и единичным в армянской действительности. Метродор имел продолжателя, притом уже не грека, но армянина, хотя и писавшего на греческом языке. Это был царь Артавазд II (55-34 гг. до н.э.), о котором уже упоминалось как о драматурге. Тот же Плутарх сообщает, что он писал и исторические сочинения ("Красс",

33). Плутарх отмечает, что часть их сохранилась; они читались, следовательно, еще спустя полтора столетия после создания; до нас, однако, они не дошли. Об их содержании можно только гадать, но предположение, что они были посвящены именно истории Армении, не будет произвольным.

Сведения о дальнейшем развитии историографической мысли в Армении мы получаем из произведений армянских раннесредневековых историков, упоминающих свои источники и своих предшественников, в частности – из "Истории Армении" "отца армянской истории", автора V в. Мовсеса Хоренаци.

Мовсес называет многие из своих источников – письменные и устные, местные и иностранные. Часть их пока остается загадочной. Нас здесь интересуют те из упоминаемых им письменных источников, которые сложились в самой Армении, независимо от того, на каком языке они были написаны. Это в первую очередь "Храмовая история", приписываемая им перу Олюмпа (Олимпия) – жреца храма Зевса-Арамазда в крепости Ани, в древнеармянской области Даранали на Евфрате.

Основное содержание труда Олюмпа, как оно выявляется в "Истории Армении" Мовсеса Хоренаци, – это история царя Арташеса I (Артаксия античных авторов): история его борьбы с узурпатором Ервандом (Оронтом Страбона), победы, основания столицы Арташат (Артаксаты античных авторов), военных походов Арташеса, внутренних реформ, в том числе размежевания земли на частную и общинную посредством установления межевых камней и т.п.

Если исключить, правда, существенный, но вместе с тем характерный для Мовсеса Хоренаци анахронизм в датировке правления царя Арташеса (смещение более чем на два столетия), то факты, сообщаемые со слов Олюмпа, удивительно созвучны данным эпиграфических памятников (а именно межевых камней с надписями на арамейском языке от имени Арташеса I) и античных авторов – Диодора, Юстина, Аппиана, Плутарха и других – об этом царе. Особенно наглядно сходство с данными Страбона, наглядно настолько, что побуждает искать связь между двумя авторами – Олюмпом и Страбоном. Можно предположить, что оба они – непосредственно или опосредованно – пользовались одними и теми же или сходными материалами местного происхождения – чем-либо вроде упоминавшихся выше трудов Метродора или Артавазда II.

Наиболее вероятное время жизни историка-жреца Олюмпа – I-II вв. н.э. Его греческое имя, разумеется, не означает, что он был грек; Олюмп был жрецом, хотя в свое время и несколько эллинизировавшегося (как показывает двойное имя – Зевс-Арамазд), но все же исконно армянского храма, и нет оснований не считать его армянином;

но писал он, видимо, на греческом языке.

По-гречески же писал, по всей вероятности, и живший при дворе армянских Аршакидов, как полагают, в IV в., ученый сириец Мар Абас Катина, как называет его Мовсес Хоренаци, или Мараба Мцурнский, как он назван у анонимного автора V-VII вв. Он написал историю Армении, широко пользуясь армянской устной традицией – сказаниями и легендами, бытовавшими в народе, а также письменными источниками – царскими архивами и каким-то греческим трудом по хронологии. Его труд послужил важнейшим источником для Мовсеса Хоренаци и для упомянутого анонимного автора. Итак, те отрывочные данные, которые дошли до нас, позволяют судить о том, что историография, зародившаяся в эллинистический период на земле Армении, развиваясь в храмах и при царском дворе, была важным фактором расцвета в V веке, непосредственно после изобретения армянских писмен, подлинной национальной армяноязычной историографии, давшей такую блестящую плеяду авторов, как Корюн, Агафангел, Фавстос Бузанд, Лазар Парпеци и “отец армянской истории” Мовсес Хоренаци.

Общая характеристика значения и роли черт эллинизма в духовной культуре древней Армении была дана в начале статьи, и к этому возвращаться мы не будем. Ограничимся лишь формулированием наиболее общего вывода. Влияние одной культуры, цивилизации на другую не является односторонним действием. В различной степени и в различном смысле, но активны всегда обе стороны – влияющая и воспринимающая. Зачастую даже последняя превосходит в активности первую, будучи более заинтересованной воспринять, чем первая – воздействовать.

В заключение – следующее. Занимаясь вопросами контактов различных культур и цивилизаций, мы постоянно сталкиваемся с прямо-таки пугающим разнообразием сочетаний и комбинаций таких контактов. При этом обнаруживается явная неразработанность, зачастую просто даже отсутствие методики научного подхода к ним, что побуждает нас утверждать, что проблема в целом находится в небрежении. Между тем она, на наш взгляд, имеет полное право на превращение в отдельную отрасль исторической науки, охватывающую соответствующие явления не только древности, но всех эпох истории человечества, вплоть до наших дней.

Мы далеко не достаточно дифференцируем такие термины, как влияние, взаимовлияние, соприкосновение, воздействие, взаимодействие, столкновение, слияние и другие понятия этого рода, характеризующие варианты контактов культур и цивилизаций, хотя их значение, как и значение их различий, огромно. Этого рода явления мы привыкли оценивать на глазок, притом часто – с порядочной дозой эмоциональности. И наше данное сообщение не составляет исключения в этом.

А ведь тут, как это имеет место в других областях исторической

науки, возможны и необходимы точные дефиниции, четкие критерии, тщательная систематизация фактов, их количественный и качественный анализ, их обобщение, выработка на этой основе определенной теории, призванной выявить и общие закономерности и хронологически-ареальные особенности, выяснить, наконец, самый механизм различного вида контактов культур и цивилизаций в амплитуде от столкновения до слияния, сделать возможным математическое моделирование этих процессов и т.д.

Нам кажется, что эта необходимость уже осознается, и одно из свидетельств этого – самый факт постановки во главу угла проблематики нынешней XIV конференции “Эйрене” именно проблемы “Античный мир и Восток”.

ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԻ ԳԾԵՐԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՄԵՋ

(Ամփոփում)

Հելլենիստական սինկրետիկ մշակույթի նկարագրին ու դերը տարբեր են եղել նրա տարածման արեալի՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքի տարբեր երկրներում: Նրանք դժուար են Հին ու արդեն կարճացած քաղաքակրթությունների օրրաններում, ինչպես նաև նոր-նոր քաղաքակրթության ուղին բռնած Հասարակածային Հայաստանում, և ավելի վառ են ու փորձուն Հունական առաջատար մշակույթի ընկալման Համար արդեն Հաստնացած, զարգացման մեծ Հեռանկար ունեցող երկրներում, որոնց թվին էր պատկանում Հայաստանը:

Այսպիսի երկրներում Հունական մշակութային ձևերին վիճակված էր գերազանցապես տեղական մշակութային պրոցեսների արտաքին Հարգարման դերը, որը շարունակվում էր այնքան ժամանակ, մինչև մշակվում էր ուրույն, այսպես ասած, ազգային Հարգարմանը: Սակայն այդ դեպքում էլ Հելլենիզմը խստորեն էր կորչում: Որպես կուլտուր-պատմական նվաճում, մշակույթի մեջ Հարստուեում էին նրա ստեղծագործորեն վերամշակված և իրացված տարրերը:

Հայաստանում այդ պրոցեսները շարունակվել են շուրջ վեց դար, ընդգրկելով բուն Հելլենիստական (մ.թ.ա. III-I դդ.) և ետհելլենիստական (մ.թ. I-III դդ.) ժամանակաշրջանները, տարածվելով բացի նյութական մշակույթից, նաև Հոգևոր մշակույթի մի շարք բնագավառների վրա՝ լեզու և գրականություն, թատրոն, կրոն և պաշտամունք, գիտություն:

Հելլենիստական մշակույթի Հոգույն արդասիքը Հայաստանում մ.թ.ա. III- II դդ. սահմանադրվելիս պատկանող Արմավիրի Հունարեն արձանագրություններն են, որոնք ցուցաբերում են իրենց ստեղծողի լայն էրոսիցիան: Նա ստեղծելով իրենց է ունեցել, օրինակ, Հնագույն Հունական պոեզիայի, Հունական դասական ողբերգություն, Հունական նամակագրական բանաձևերի, մակիդոնյան օրացույցի և արանց կողմին՝ Հայաստանի սոցիոլոգիայի, Հայոց իշխողների մասին: Հաջորդ դարերի մի շարք Հունարեն արձանագրություններ վկայում են, որ Հունարենը, արամեերեն լեզվի կողքին, նախամետապոստայան շրջանում ծառայել է

Հայաստանում որպես գրավոր լեզու, կիրառվելով արքայական գրասենյակում, երկրի վարչական կառավարման ոլորտում և կյանքի այլ բնագավառներում:

Հունական գրականության ու արվեստի ներթափանցման մի նոր փուլ են Հայաստանում հեղինակառական թատրոնի մուտքը Հայաստան Տիգրան II-ի (95-55 թթ. մ.թ.ա.) օրոք ու նրա ջանքերով և հարստեւումը առնվազն Արտավազդ II-ի (55-34 թթ. մ.թ.ա.) օրոք: Վերջինս, ինչպես հայտնի է, նաև ինքն է հեղինակել ողբերգություններ, հանգամանք, որը թելադրում է մեզ չթերահամահաստեղ ողջ երևույթի կուլտուր-պատմական նշանակությունը:

Հայկական հեթանոսական պանթեոնը իր զարգացման երկար ճանապարհին բազմաթիվ շփոթանք ու փոխազդեցություններ է ունեցել խեթական, խուրրի-ուարրտական, սենական, Հին պարսկական և այլ պանթեոնների, հեղինակառական շրջանում՝ նաև հունականի հետ, որի հետևանքով Հայկական մի շարք աստվածություններ համազրկել ու նույնացվել են նրանց քիչ թե շատ համապատասխանող հունական աստվածությունների: Այս հանգամանքը արտահայտվել է աստվածների կրկնակի անվանումների մեջ. Արամազդ-Ջևս, Վահագն-Հերակլ, Անահիտ-Արտեմիս, Տիր (կամ Միհր)-Ապոլլոն (կամ Հելիոս):

Հեղինակառական խոշոր տերություններում խիստ տարածված «բաղաբական կրոնի», այն է՝ արքայական զինաստիայի և իշխող թագավորի պաշտամունքի ազդեցությունը հատկորեն նշմարվում է այդ երևույթի Հայկական տարբերակում: Այդ վերաբերում է և՛ պաշտամունքի կազմակերպման ձևերին, և՛ նրան մասնակից դարձված դասական աստվածների կազմին, և՛ առանձին թագավորներին այս կամ այն աստծու հետ նույնացնելու պրակտիկային:

Գիտության բնագավառում նշելի է Հելենիզմի դերը Հայաստանում պատմագրության սկզբնավորման ու նախնական զարգացման առումով: Տիգրան II-ի արքունիքում ապրող հույն հեղինակ Մետրոդորոս Ալեպոսացին գրել է Տիգրանի պատմությունը: Պատմական երկիր է ստեղծել Արտավազդ II-ը: Խորենացու «Հայոց պատմություն» կարևորագույն աղբյուրներից է Դարանադաջ Անիի Ջևս-Արամազդի տաճարի քուրմ Օդյունայի II-ի (Օլյունայի, հավանաբար մ.թ. I-II դդ. ապրած) «Մեհենական պատմությունը», որն ըստ երևույթին գրված է եղել հունարեն: Նույն լեզվով պիտի գրված լինի նախամեսրոպյան Հայ պատմագրության մի ուրիշ կարևոր ներկայացուցիչ՝ Մար Աբաս Կատինայի կամ Մարբաս Մծուրնացու երկը: Նախամեսրոպյան շրջանի պատմագրական մտքի այս զարգացումը դարձավ V դարում հայ դասական պատմագրության ծաղկման նախադրյալներից ու գործոններից մեկը:

Առկա փաստերը Հիմք են տալիս պնդելու, որ մի բաղաբակրթության, մի մշակույթի վրա մյուսի ունեցած ազդեցությունը գրեթե երբեք միակողմանի գործողություն չի լինում, այլ վերածվում է համագործակցության: Հաճախ նույնիսկ առավել ակտիվ է ընկալողը, ավելի շահագրգռված լինելով ընկալելու, քան ներգործողը՝ ներգործելու:

Բաղաբակրթական մշակույթային շփումների բնագավառը՝ ընդհարումից մինչև միաձուլում իր ամպլիտուդով, որ ներառում է բազմաթիվ երանգներ ու տարբերակներ, մեզ ներկայանում է որպես պատմական գիտության առանձին ու կարևոր բնագավառ, եթե վերաբերենք այն մարդկության պատմության ողջ ընթացքին՝ սկզբից մինչև մեր օրերը:

ЦАРИЦА ЭРАГО

Исследование древнеармянского языческого пантеона выявляет в нем ряд пластов, знаменующих наряду с бытованием исконно армянских божеств контакты древнеармянской культуры с соседними цивилизациями. Наиболее древний состав пантеона вырисовывается очень лаконично. Там возникают фигуры Айка – главного божества и эпонима армян, Ара – армянского варианта умирающего и воскресающего божества, имеющегося во всех древних религиях, Астхик (“Звездочка” – индоевропейского происхождения) – богиня любви и Торка – связующего звена между армянским и хетто-лувийским миром.

Во второй половине I тыс. до н.э. усиление иранского культурного влияния приводит к основательному изменению армянской теонимики. Во главе пантеона выступает уже Арамазд (ир. Ахура-Мизда), а в его составе Вагагн (ир. Веретрагна), Анахит (ир. Ардвисура Анахита), Миhr (ир. Митра), Тир. Характерно отсутствие Анхро-Манью (Ахримана) – злого начала иранской дуалистической зороастрийской религии, означающее сравнительную поверхность результатов контакта. Дело сводилось, видимо, в основном, к приписанию функций старых армянских божеств новым именам. Старые же имена лишаются божественного содержания, им приписывается человеческая природа, они превращаются в героев.

Третий пласт армянского пантеона связан с распространением эллинизма на Востоке. Результаты греческого влияния, однако, были еще менее глубоки, ибо не произошло и вытеснения принятых теонимов, а лишь сопоставление, иногда – идентификация местных и греческих божеств по признаку приблизительного совпадения функций.

Армянская и греческая версии труда армянского автора V в. Агафангела дают картину этих сопоставлений в таком виде: Арамазд-Зевс, Тир-Аполлон, Вагагн-Геркул, Анахит-Артемиды, Астхик-Афродита, Нанэ (месопотамского происхождения)-Афина, Миhr (Митра)-Гест-1. Возможно, часть этих сопоставлений носит лишь литературный, т.е. искусственный характер, но некоторые из них безусловно были приняты в религиозной практике, ибо подтверждаются рядом параллельных данных. Так, у других армянских авторов V в. Моисей Хоренского и Фавстоса Бузанда встречаем пары Арамазд-Зевс и Вагагн-Геркул². Аполлона и Артемиду Моисей сопоставляет с Солнцем и Луной³,

¹ История Армении Агафангела. Тифлис, 1909 (на древнеарм. языке), §§ 778-790, 809; Agathangelus und die Akten des Gregors von Armenien. Neu herausgegeben von Paul de Lagarde, Göttingen, 1887, S. 65 ff.

² Моисей Хоренский. II, 14, 53; Фавстос Бузанд, III, 14.

³ Моисей Хоренский. II, 8, 12.

разумея под ними, хотя и не называя, тех же богов Тира и Анахит. Жизненность этих сопоставлений так или иначе подтверждается и греческими надписями I в. до н.э. в святилище на горе Немруд Антиоха, царя страны Коммагены, заевфратской соседки Армении, управлявшейся ветвью армянской династии Ервандакан. Здесь встречаем сопоставления: Зевс-Оромазд, Аполлон-Митра-Гелиос-Гермес, Геракл-Артагн (тот же Ваһагн)-Арес⁴.

Другой сферой отражения эллинистических традиций в древней Армении явился институт обожествления и культа царских предков и правящих царей и цариц, бытовавший у Птолемеев и Селевкидов, а вслед за ними принятый и в других эллинистических государствах, а также у парфян и армян. Местным источником этой "политической религии" был обычный у всех народов культ умерших предков. Культ царских предков в Армении был учрежден во втором веке до н.э., если не ранее⁵, а культ правящего царя — в I в. до н.э., при Тигране II Великом (возможно, отчасти в связи с созданием им крупной эллинистической державы), по примеру Птолемеев и Селевкидов. Однако культ правящего царя прочно привился в Армении. Обожествленный правитель отождествлялся, опять-таки по аналогии с эллинистическими государствами, с каким-либо классическим божеством. Так, Тигран II был отождествлен с Гераклом-Ваһагном, его сын Артавазд II — с Митрой, основатель армянской ветви династии Аршакидов Трдат I — с Гелиосом, подобно тому как Птолемеи отождествлялись с Гераклом или Аполлоном-Гелиосом, Селевкиды с Зевсом и Аполлоном, Митридат VI Евпатор с Дионисом и т.п.

Следует отметить, что для обнаружения и изучения культа царской династии на почве Армении огромную роль, наряду с античными источниками и нумизматическими и эпиграфическими данными, играют известия, сохранившиеся на страницах "Истории Армении" Моисея Хоренского. Точнее, они являют нам тот основной материал по этому религиозно-политическому институту в Армении, который подтверждается, дополняется и уточняется прочими перечисленными видами источников. Отсылаю читателя к моим предшествующим работам, где все это освещено подробно⁶. В данном случае мне хотелось бы добавить еще одну деталь, касающуюся обожествления правящих цариц, явления,

⁴ K. Humann und O. Puchstein. Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Textband, 1890, S. 232 ff.

⁵ См. Г. А. Тирацян. Вопросы преемственности официального культа в античной Армении. ВОН, 1985, № 10, с. 58 слд.

⁶ См. G. Kh. Sarkissian. On the Problem of the Cults of the Hellenistic World (The Cult of the Royal Dynasty in Ancient Armenia), "Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums", Budapest, 1968, p. 283 sqq; Г. Х. Саркисян. Обожествление и культ царей и царских предков в древней Армении, ВДИ, 1966, № 2, с. 3 слд; его же, Армения эллинистического периода и Мовсес Хоренаци, Ереван, 1966 (на арм. яз.), глава I.

опять-таки обычного в эллинистических государствах⁷, но в Армении пока не отмеченного.

Наш этюд следует начать с упоминания довольно известных исторических событий. В 20 г. до н.э. император Август, крайне недовольный независимой политикой царя Арташеса II, направляет в Армению Тиберия Клавдия Нерона с заданием низложить его и посадить на престол его брата Тиграна, проживавшего в Риме после казни их отца Артавазда II Клеопатрой в Александрии в 31 г. до н.э. Арташес II был убит заговорщиками, и заменивший его Тигран III процарствовал приблизительно до 8 г. до н.э. Он чеканил монеты с легендой гласившей: Βασίλειος Μεγάλου Τυγράνου Θεοῦ ("царя великого Тиграна Бога")⁸. Последний термин означает также, что был учрежден его культ.

После смерти Тиграна III воцарился его сын Тигран IV, без санкции римлян, что вызвало их недовольство. Около 5 г. до н.э. Тигран IV был низложен римлянами и заменен Артаваздом, его дядей, еще одним из сыновей Артавазда II, опять-таки воспитанным в Риме. Однако Артавазд III во 2 г. до н.э. был изгнан армянами и к власти вновь пришел Тигран IV. Сближение в это время парфян с Римом побудило его также обратиться к Августу, который благосклонно переадресовал его к Гаю Цезарю, вершившему восточные дела. Однако контакт не состоялся — Тигран IV, последний отпрыск мужского пола династии Арташесидов, был убит в борьбе с горцами в 1 г. н.э.⁹

Как нарративные (Тацит, Дион Кассий и др.)¹⁰, так и нумизматические данные свидетельствуют о том, что Тигран IV имел супругой и соправительницей свою сестру по имени Эрато. Из нарративных источников не ясно, имело ли место это соправительство с самого начала воцарения Тиграна, т.е. с 8 г. до н.э., или только во второй срок его царствования — во 2 г. до н.э. — 1 г. н.э. Нумизматические данные явственно свидетельствуют в пользу второго варианта. Монеты Тиграна IV делятся на две группы. В первой он выступает один и

⁷ Несколько примеров: Птолемей I и Береника — Θεοὶ σωτῆρες (M. P. Nilsson, Geschichte der griechischen Religion, Zweiter Band, Die hellenistische und die römische Zeit, Zweite durchgesehene und ergänzte Auflage, München, 1961, S. 151); Птолемей и Арсиноя — Θεοὶ ἀδελφοί (ibid, S. 159); Афродита — Арсиноя (Strab., XVII, 1, 16); Клеопатра II — Исиды (Nilsson, S. 164); Лаодика, супруга Антиоха III (Nilsson, S. 169); Пергамские царицы (Nilsson, S. 171); царица Вифинии Апама — мать Никомеда II (149-127) (Nilsson, S. 176); Лаодика, мать Антиоха Коммагенского — Λαοδίκη Θεά (надписи горы Немруд); Клеопатра из рода Селевкидов (125-121) - Θεά (E. Babelon, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, p. 228) и др.

⁸ З. Птукян. Монеты династии Арташесидов, Вена, 1969 (на арм. яз.), с. 54 слд.; Х. А. Мушегян. Денежное обращение в Армении (V в. до н.э. — XIV в. н.э.), Ереван, 1983 (на арм. яз.), с. 58 слд.

⁹ Я. А. Манандян. Критический обзор истории армянского народа, I, Ереван, 1944 (на арм. яз.), с. 295 слд.

¹⁰ Tac., Ann., II, 3; Dio, LV, 9, 4; 10a, 5.

титлуется βασιλεύς “царь” или βασιλεύς μέγας “царь великий”, во второй – вместе с Эрато, и титулуется βασιλεύς μέγας νεός “царь великий, юный” (или, м.б., “новый” в смысле “вновь”?) или же βασιλεύς βασιλέων “царь царей”. Эрато в обоих случаях выступает как Ἐρατώ βασιλέως Τυγράνου ἁδελφή “Эрато, царя Тиграна сестра”. Интересно, что к этой второй группе примыкает еще одна, пока единственная монета, в которой Тигран IV выступает с уже знакомым титулом βασιλεύς μέγας νεός, но сопровождаем не Эрато, а Августом, с титулом Καίσαρ θεός θεῶν υἱός σεβαστός “Цезарь бог, бога сын, Август”¹¹. Вероятно, это самая последняя монета Тиграна IV, демонстрирующая его ожидания от Августа.

Итак, судя по этим данным, Эрато правила с Тиграном IV лишь во второй его срок, т.е. со 2 г. до н.э., а в 1 г. н.э., после гибели брата-супруга-соправителя, она, как сообщает Дион Кассий, отреклась от престола. Согласно сообщению Тацита, после кратковременного правления трех римских ставленников Эрато уже единолично, правила еще раз, до 8 г. н.э.¹² На ней кончается династия Арташесидов, правивших в Армении, таким образом, около двух столетий.

Пристального внимания заслуживает имя царицы Эрато, потому что Эрато – это не рядовое имя, а имя одной из муз, девяти спутниц Аполлона, музы лирической и эротической поэзии. Судя по перечню в энциклопедии Паули-Виссова, это имя употреблялось в древности, если отвлечься от нашего случая, только в мифологии. В самом деле, из девяти случаев его употребления восемь относятся: к упомянутой музы, к одной из кормилиц Диониса, к одной из Нереид, к дриаде, к одной из обратившихся в птиц сестер Мелеагра, к одной из Данаид и т.д. Девятая – армянская царица Эрато¹³. Кажется логичным и этот девятый случай рассматривать как имеющий отношение к сфере мифологии и религии и заключить, что царевна носила это имя не с рождения, а получила его при воцарении и обожествлении. Согласно обычаю, описанному выше и действовавшему также в Армении, она была отождествлена с божеством, в данном случае оказавшимся почему-либо наиболее подходящим – с музой Эрато¹⁴.

Известная нам антропонимика династии Арташесидов подкреп-

ляет, что нашу версию – в ней совершенно отсутствуют греческие имена. Все девять царствовавших лиц этой династии носили лишь три имени: Арташес, Артавазд, Тигран. Из имен их отцов, братьев и сыновей, по данным античных авторов и эпиграфики, известны еще Зарех (Ζαρης), имя отца Арташеса I (zrytr, zryhr – в арамейских надписях этого царя)¹⁵ и сына Тиграна II (Sariaster)¹⁶, а также Гурас (Гобрас – может быть, Куруш-Кир?)¹⁷.

Очень важно, что Моисей Хоренский в числе имен сыновей Арташеса I наряду с именем Артавазд, действительно, как показывают античные источники, являвшимся именем сына этого царя, упоминает имя Зарех – одно из родовых имен Арташесидов. Это придает уверенность при опоре на данные историка также в части сведений, сообщаемых им по поводу имен окружения царя Тиграна II. Правда, здесь он имеет в виду Тиграна Ервандяна, царя Армении VI в. до н.э., но давно уже установлено, что большая часть его данных об этом царе в действительности относится к Тиграну II¹⁸.

Речь в данном случае идет о его жене Заруни и его сестре Тигрануни, выданной замуж за мидийского царя Аждахака. Первое из этих имен – Заруни – несомненно является производным от мужского имени Зарех, его феминизированной и стяженной формой: Зарех > Зарехуни > Заруни¹⁹ (ср. стяженную форму названия города Заришат < “Зарешат”), что подтверждается, опять-таки, частым применением имени Зарех в роде Арташесидов; по-видимому, жена Тиграна II была из этого же рода. Второе имя – Тигрануни – феминизированная форма мужского имени Тигран²⁰.

Нам известно, на сей раз документально, из текста одного из авроманских папирусов, также имя дочери Тиграна II, выданной за парфянского царя Митридата II. Оно двойное: Аутома-Ариазатэ²¹. Последнее имя – заведомо иранского происхождения, этимология же первого – Аутома – пока не ясна. Возможно, как полагают, оно является

¹⁵ См. А.Г.Периханян. Арамейская надпись из Зангезура, ИФЖ, 1965, № 4, с. 109.

¹⁶ Valerius Maximus IX, 11.

¹⁷ Plut., Luc., 32.

¹⁸ Ср. М.Абебян. Армянские народные легенды в истории Моисея Хоренаци, Вагаршпат, 1901 (на арм. яз.), с. 379 слл.; Г.Х.Саркисян. Историография домесроповского периода. – ИФЖ, 1979, № 1 (на арм. яз.), с. 120 слл.

¹⁹ Вопреки Г.Ачаряну, выводящему это имя из персидского слова “зар” – золото (“Этимологический словарь”, т. II, с. 175); в этом случае ожидалось бы скорее другое, раскатистое “р”.

²⁰ Это имя ожидалось бы для дочери Тиграна, согласно обычаю. Однако ее и Тиграна отец звался, согласно Моисею Хоренскому, Ервандом.

²¹ E.H.Minns, *Parchments of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan*, “Journal of Hellenic Studies”, vol. 1, Part 1, 1915.

¹¹ Птукян, там же, с. 57 слд.

¹² Tac., Ann., II, 4.

¹³ PW RE, II Halbband, col. 354 f.

¹⁴ Кстати, почетный титул “Бог”, означавший учреждение культа, носил не только отец Эрато – Тигран III, что уже отмечено выше, но и ее муж Тигран IV, судя по одной из чеканенных им монет, на которой имеется этот почетный титул. Судя по другой его монете, на оборотной стороне которой изображен Геракл-Вагагн, он, подобно своему прадеду Тиграну II, был также отождествлен с этим богом (см. Мушегян, Указ. соч., с. 62 и 63).

феминизированной формой армянского имени Атом, Атовм, этимология которого, однако, также не ясна.

Итак, в антропонимике Арташесидов, как в ее мужской, так и в женской частях, мы сталкиваемся с именами иранского происхождения, но ни разу – с греческим именем. Это обстоятельство резко выделяет рассматриваемое нами имя Эрато и подкрепляет нашу точку зрения о том, что здесь мы имеем дело не с личным именем, а с именем благоприобретенным, связанным с актом обожествления этой царицы.

В этой связи большой интерес представляет и контекст, в котором выступают у Моисея Хоренского два упомянутых женских имени – Заруһи, Тигрануһи (имена, соответственно, жены и сестры царя Тиграна). Контекст таков. Муж Тигрануһи, мидийский царь Аждаһак, желая настроить жену против ее брата Тиграна, говорит ей следующее: "Не ведаешь ты, что брат твой Тигран возревновал по поводу того, что ты – царица ариев, побуждаемый своей женой Заруһи. И чем же это кончится, если не моей смертью прежде всего, а затем ее воцарением над ариями и вступлением в число богинь"²².

Отсюда становится ясным, что сведения Моисея Хоренского об обожествлении в древности представителей царской династии распространялись не только на ее мужских представителей, что было подчеркнуто нами выше, но и на женских. В данном случае не столь важно, что речь идет о царице ариев (т.е. здесь – мидян, а вообще у Моисея – иранцев), а не об армянской царице, а важен тот факт, что историк знал о возможности обожествления также царя.

Еще более существенным подспорьем для подтверждения нашего мнения по поводу обожествления царицы Эрато является довольно хорошо известный и совершенно синхронный эпизод из истории Парфии конца I в. до н.э. – начала I в. н.э. Около 20 г. до н.э. император Август послал в дар парфянскому царю Фраату IV рабыню италийского происхождения, по имени Муза. Она полюбилась царю, родила ему сына Фраатака и стала царицей.

Дабы расчистить путь своему сыну к трону, она добилась отсылки в Рим в качестве заложников старших царевичей с их семьями. Во 2 г. до н.э. Фраат IV был отравлен, и на трон вступил Фраатак. Во 2 г. н.э. Муза обвенчалась со своим сыном. В этом инцесте усматривают обычай зороастризма²³. Чеканились монеты – драхмы, тетрадрахмы и медь с изображением Фраатака и Музы; последняя в них выступает как *Θεά Ούρανία Μουσα Βασίλισσα* – "Богиня Урания Муза царица"²⁴.

Нас привлекает составное имя Музы. Появление имени Урании,

одной из девяти муз, музы астрономии, с добавлением *Θεά* – "богиня" – исследователи царского культа эллинистического периода Л.Серфо и Ж.Тондрио²⁵ трактуют как очередной случай обожествления правителя, на сей раз – правительницы, в Парфии; вывод, которого трудно избежать. Кстати, предшествующий случай касается первого мужа Музы – Фраата IV, который в греческой надписи назван *Θεός* ("бог")²⁶.

Возникает, однако, вопрос, откуда именно взялось имя Урания. Вопрос осложняется фактом италийского происхождения Музы. Носила ли Муза имя Урании с рождения или украсилась им лишь по случаю воцарения и обожествления? И если второе, то все же где искать истоки этого имени – в италийской ли эрудиции Музы, вероятно, получившей на родине хорошее образование и имевшей представление о музах, или же в парфянской действительности. Однозначные ответы на эти вопросы едва ли могут быть даны, и лишь можно предположить, исходя из факта крайне редкого употребления имен муз для смертных, в частности – имени Урании, что это имя было присвоено ей уже в Парфии, притом по поводу ее обожествления.

В энциклопедии Паули-Виссова это имя отмечено лишь для мавританской царицы, жившей опять-таки на грани старой и новой эры²⁷ и, не исключено, получившей его в аналогичных обстоятельствах; далее, для танцовщицы конца IV в. н.э., времени слишком позднего, чтобы учитывать этот случай в наших рассуждениях. В остальных случаях применение этого имени, как это было выше отмечено и по поводу имени Эрато, относится сплошь к области мифологии. Им называлась одна из дочерей Океана и Фетиды, и оно служило прилагательным к именам различных богинь, особенно часто Афродиты²⁸.

Итак, пример Теи Урании Музы также подтверждает наше мнение об Эрато, во-первых, благодаря полноте и несомненности документации, представляющей все нужные данные для вывода об обожествлении этой царицы и отождествлении ее с музой Уранией, а во-вторых, – сходству обстоятельств. Под последними я разумею хронологическое совпадение двух эпизодов и близость среды и обычаев парфянского и армянского обществ, как видно, допускавших такого рода явления. Сходство тянется вплоть до инцеста, который, однако, в армянском варианте был менее радикальным, и в этом виде был принят также, как известно, у Птолемея и Селевкидов. Речь идет о браке брата с сестрой. Мне представляется даже, что можно думать и о какой-то

²² Моисей Хоренский, I, 29 (30).

²³ N. Debevoise. A Political History of Parthia, Chicago, 1983, p. 143 sqq.

²⁴ P. Gardner. The Coinage of Parthia, L, 1877, p. 46.

²⁵ L. Cerfaux et J. Tondriau, Un concurrent de christianisme. Le cult des souverains, "Bibliothèque de théologie", Série III, vol. 5, Paris, 1957, p. 260.

²⁶ Nilsson, S. 171.

²⁷ PW RE 17. Halbband, col. 931 ff.

²⁸ Там же.

материальной связи между явлениями парфянской Теи Урании Музы и армянской Эрато, о влиянии одного из них на другое, хотя пока и трудно определить, какая из сторон могла быть влияющей и какая – воспринимающей.

Вместе с тем имеется между ними и существенная разница, заключающаяся в том, что царица Муза была первоначально лишь рабыней, родом из Италии, а царица Эрато – первоначально армянской царевной (притом, видимо, родившейся не в Риме, в бытность там ее отца Тиграна III, т.е. до 20 г. до н.э., а в Армении, если следовать данным нумизматики, свидетельствующим о ее воцарении лишь во 2 г. до н.э.). Поэтому Муза и все, что с ней связано, не столь показательны для среды парфянской, сколь Эрато – для среды армянской. Последняя была сгустком, средоточием традиций и обычаев, накопленных династией Арташесидов за время ее двухвекового правления.

Это последнее обстоятельство дает возможность рассмотреть и некоторые другие аспекты идентификации армянской царицы с одной из муз, помимо уже рассмотренного аспекта обожествления правителей и правительниц в древней Армении.

Уже во II в. до н.э. на почву Армении были занесены образцы греческой поэзии и трагедии, а также эпистолярного жанра. Их отрывки сохранились до наших дней на греческих надписях из древнейшей столицы Армении – Армавира²⁹. В I в. до н.э. Тигран II Великий (95-55 гг. до н.э.), правивший также бывшим Селевкидским сирийским царством и имевший одной из резиденций Антиохию на Оронте, собрал при своем дворе в новооснованной столице Тигранакерте ряд представителей греческой образованности – философов, историков, риторов, архитекторов, возможно – поэтов, несомненно – актеров, которые должны были играть в построенном им здесь театре³⁰. В этой среде были написаны на греческом языке одна или две истории царствования Тиграна³¹. Сын Тиграна, Артавазд II (55-34 гг. до н.э.), по сообщению Плутарха, сам писал трагедии, истории и речи, а также ставил при своем дворе греческие трагедии в исполнении греческих актеров³². Отмечу еще небольшую, но интересную для разбираемой темы деталь – на одной из монет Артавазда II его имя, выписанное в родительном падеже, снабжено, вместо обычного окончания – ου ('Αρταουάσβου) архаичным, полностью и давно вышедшим к тому времени из употребления

²⁹ А. И. Болтунова. Греческие надписи Армавира. – Известия АрмФан СССР, 1942, № 1-2, с. 52 слл.; Я. А. Манандян. Армавирские греческие надписи в новом освещении, Ереван, 1946, с. 26 слд.

³⁰ Plut., Luc., 22, 29, 32.

³¹ Амфикратом Афинским (Liv., IX, 14, 6) и Метродором Скепсийским Strab., XIII, 1, 55; Plin., NH, XXXIV, 1b, 2; Plut., Luc., 2, 3-6; Schol. Apoll. Rh., IV, 133 – Fragmenta historicorum graecorum, III, p. 204.

³² Plut., Crass., 33.

окончанием – ω (Αρταουάσβέω)³³. Имела ли место здесь стилизация или что другое, но сам факт указывает на изощренность автора в греческой словесности, а автором этим, естественно, представляется сам Артавазд II. Добавим ко всему этому, что начиная со времен Тиграна II импорт эллинской культуры, как материальной, так и духовной, стал сознательной политикой армянских царей, что отразилось также в титулатуре его преемников: Тигран III – отец Эрато, а возможно, и Тигран IV – ее муж – титуловались “филэллинами”³⁴.

Эта общая картина при предложенной выше интерпретации значения имени Эрато обогащается новыми немаловажными чертами – греческая культура оказывается известной определенным слоям древнеармянского общества в столь тонких деталях, как представление о девяти музах – покровительницах “искусств”, спутницах Аполлона, также хорошо известного в Армении.

³³ Х. А. Мушегян. Денежное обращение в Армении, Ереван, 1983 (на арм. яз.), с. 55.

³⁴ Птукян, с. 54 слд.

К ПРЕДЫСТОРИИ АРМЯНСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ*

1. Трехтысячелетний период досоветской истории армянского народа как бы разделен пополам культурным “взрывом” V в. Первая половина – это время образования народа и государственности, политического взлета на международной арене, в области культуры – постепенного накопления ценностей, порожденных внутренним развитием или внешними импульсами. Вторая половина – это время политического упадка и, наоборот, могучего подъема культуры, распространения ее цивилизующего влияния за пределы страны.

Тот же V в. делит развитие армянского языка на периоды дописьменный и письменный, причем создание письменности послужило как бы запалом для общекультурного “взрыва”.

Все это давным-давно известно, и тем не менее пока остаются нераскрытыми механизмы “взрыва” и, в частности, несмотря на имевшие место попытки, пребывания необъясненным факт языкового совершенства армянской литературы (переводной и оригинальной) у самих ее истоков.

Настоящее сообщение содержит еще одну попытку подступиться к объяснению этого явления.

2. Начну с напоминания элементарного факта, что армянский язык сложился, развивался и стал языком своего народа еще до обретения им письменности. Эта аксиома иногда несколько заслоняется в наших глазах обстоятельством употребления в древней Армении других письменных языков. Посмотрим, однако, какова их возможная сфера.

Общества Армянского нагорья еще до II тыс. до н.э. соприкасались с письменной культурой хеттов и хурритов и, возможно, не оставались непричастными к ней. Параллельно здесь зарождалась урартская иероглифика. Однако она была потеснена заимствованной и приспособленной к урартскому языку ассирийской клинописью. Памятники этой письменной культуры охватывают время от последней трети IX до VII вв. до н.э. включительно. В целом эту письменность можно охарактеризовать как **дворцово-административную**. Она не пустила никаких корней в иных сферах жизни, даже в среде самих урартов на их родине – бассейне озера Ван, и была полностью безвозвратно утрачена с падением государства Урарту и его военно-административных опорных пунктов – городов и крепостей.

Период с VI по III вв. до н.э. лишь условно, из-за отсутствия на сегодняшний день памятников, можно назвать “межписьменным”. Не

* Доклад, прочитанный на II международном симпозиуме по армянскому искусству.

следует сомневаться в том, что принятый в канцелярии Ахеменидской державы арамейский язык с его письменностью применялся также в Армении, входившей в VI–IV вв. в ее состав в качестве сатрапии. Первые известные нам на территории Армении арамейские надписи, надписи царя Великой Армении Арташеса I, сделанные на межевых стелах около 180 г. до н.э., также заставляют некоторыми своими характерными деталями прийти к заключению о наличии предшествующего пути развития арамейской письменности на местной почве. Эти надписи, стандартные по содержанию, тем не менее, по ряду особенностей языка и графики распадаются на территориальные группы, демонстрирующие контуры провинциального деления древней Армении. Подобная децентрализация канцелярского дела свидетельствует о некоторых корнях, какие, в отличие от урартской, пустила арамейская письменность в недрах общества. О том же говорят единичные арамейские надписи на посуде. Царская надпись из Гарни, относящаяся к грани II–III вв. н.э., демонстрирует продолжительность применения арамейского языка в Армении.

Наряду с арамейской в Армении распространилась и греческая письменная культура – порождение эллинизма. Ее первые памятники – надписи в Армавире – также относятся к началу II в. до н.э. (или к концу III в.). Пестрота их содержания не дает возможности подвести их под единую эпиграфическую рубрику, но взамен свидетельствует о весьма широкой эрудиции их автора (или авторов), судя по варваризмам языка, – не грека.

Через III–I вв. до н.э. тянется цепочка монет армянских царей с греческими надписями. Для следующих трех столетий имеются эпитафии, а также надписи армянских царей из Гарни, Апарана и Тигранакерта.

Наличный состав памятников, действовавших в Армении параллельно арамейской и греческой письменности, пока не дает возможности различать сферы их применения, и приходится все еще говорить об общей для обеих сферах, которую, пожалуй, можно охарактеризовать как **административно-бытовую**. Бытовую функцию они выполняли, разумеется, среди высших слоев общества, а греческий язык, возможно, проник несколько глубже в среду городского населения.

Письменная культура Армении IV в. не засвидетельствована памятниками, однако имеется сообщение нарративного источника конца V в. – “История” Лазаря Парбского, о том, что в царской канцелярии в конце IV в. дела все еще вершились на греческом и сирийском языках.

3. Следующая ступень развития письменной культуры древней Армении ознаменована созданием Месропом Маштоцем в начале V в. письмен, предназначенных специально для армянского языка. Непосредственным результатом этого было возникновение армянской

литературы (переводной и оригинальной). В настоящем сообщении необходимо вновь подчеркнуть факт ее языкового совершенства уже у самых истоков.

Это явление большинством исследователей считается несовместимым с представлениями о первых шагах литературы. Ссылка на аналогичное положение в древнегрузинской, славянской, арабской и других литературах не снимает вопроса, а лишь умножает число возможных объектов исследования. Упомянутое явление правомерно породило в науке попытки его объяснения – в основном, двух типов. Первое, что в домесроповский период уже имелась какая-то армянская литература, пусть стиснутая в каких-либо узких социальных рамках и пусть пользовавшаяся несовершенным алфавитом. Второе, что в домесроповский период в процессе проповедования в Армении христианского вероучения практиковались пересказы на армянский язык, а то и устные переводы, отдельных отрывков Библии и другой соответствующей литературы (наиболее четко это мнение выражено у М.Орманяна).

Первое утверждение внешне более эффектно и, возможно, не совсем лишено основания. В самом деле, имеется целый ряд указаний на существование письмен для армянского языка в домесроповский период; одно из них относится к так называемым “даниловым письмам”. Но все дело в том, что отвести практике их применения сколь угодно значительную общественную роль и приписать ей какие-либо существенные результаты в интересующем нас аспекте не представляется возможным. Этого не допускает вся совокупность известных нам фактов о возникновении армянской письменности. Возможно существование домесроповской письменности, как увидим ниже, в совершенно ином смысле.

Гораздо перспективнее второе утверждение, заслуживающее, как мне кажется, дальнейшей разработки. Но попытка углубиться в его существо сразу же ставит нас перед новой задачей, а именно: если пересказы и устные переводы цитат в процессе проповедования христианства в Армении имели место и были необходимы, то почему же эта необходимость не привела к изобретению армянского алфавита, скажем, в начале IV в., как она же привела к этому в начале V в.? Тем более странной представляется такая оттяжка, если допустить, что идея армянского алфавита все время дремала где-то поблизости, в виде ли “даниловых” или других письмен. Вспомним, что Маштоц в первую очередь прибег к их помощи. Не следует ли предположить, что в домаштоцевский период что-то тормозило введение алфавита?

Попытка решения поставленной выше основной задачи неизбежно должна коснуться и этого комплекса вопросов.

4. Выше мы познакомились со сферами действия письменных языков в древней Армении и могли убедиться, что они были весьма

ограничены и, во всяком случае, не затрагивали (и, видимо, не имелись нужды затрагивать) народные массы. И вот, на фоне постоянного бдительного осознания того самоочевидного факта, что единственным общенародным языком армян все время продолжал оставаться именно армянский язык, мне кажется, имеются основания выработать более определенную гипотезу о предистории армянской письменности.

Вспомним прежде всего, что уже в III в. Армения стала объектом посещений христианских миссионеров с юга, из сирийской среды, и с запада, из Каппадокии, из среды греческой. С победой христианства в Армении на государственном уровне проповедь многократно интенсифицировалась, проникая во все более отдаленные уголки страны, а ряды ее носителей в большой степени пополнялись армянами. Нет нужды говорить о том, что подобные миссии, выполняемые на греческом или сирийском языке, если исключить узкую специфическую аудиторию, были бы абсолютно бессмысленны. В гуще народа христианство могли проповедовать только на армянском языке, как армяне, так и неармяне. Где и как эти последние овладевали языком – это вопрос чисто технический.

Очевидно также, что следует провести четкую грань между проповеднической деятельностью, направленной на распространение христианского вероучения, и официальным богослужением, ибо, как на это в конце V в. прямо указывает Лазарь Парбский, накануне изобретения письмен богослужение в персидской части Армении осуществлялось на сирийском языке, оставаясь, как подчеркивает автор, совершенно непонятным прихожанам (а в византийской части, очевидно, на греческом, с тем же, примерно, эффектом).

Вернемся к проповедям. Несомненно, они должны были изобиловать цитатами и отрывками из канонических текстов. Их образцами могут служить произведения греческих и сирийских, а также армянских отцов церкви IV в., написанные на греческом или сирийском языках и дошедшие до нас в армянских переводах V в. Разумеется проповедники могли и импровизировать, и их деятельность, вероятно, варьировалась в амплитуде импровизации – пересказа-перевода. В связи с проблемой доведения образцовых и канонических текстов до арменоязычного слушателя в период до изобретения армянских письмен я хотел бы ввести тезис об их, так сказать, **гетерозэпическом**, т.е. иноморечевом, чтении или произнесении.

Нам знакомы **гетерографические** тексты, скажем арамейско-персидские, в которых арамейские слова-гетерограммы при произнесении заменялись персидскими эквивалентами, отчего тексты звучали полностью по-персидски. Под гетерозэпическим же чтением или речением я разумею устный перевод с оригинала, имеющегося под рукой или в памяти переводчика.

Именно так должно было обстоять дело с проповедниками христианства в Армении в домесроповский период. Имеется ряд данных о греческих и сирийских школах в Армении в это время. Техника гетероэпического чтения или речения должна была в них постепенно развиваться от пересказа к переводу и могла дойти до совершенства, доступного профессионалу.

5. Предлагаемая гипотеза имеет очень уязвимое место. Она не подкрепляется прямыми доказательствами – памятниками. Но дело в том, что памятников и не может быть, поскольку этот вид чтения их не оставлял. Нам придется ограничиться косвенными подтверждениями, которых, однако же, огромное множество, поскольку ими могут служить буквально все упоминания о проповеднической деятельности в армяноязычной среде.

Первым известным нам из источников лицом, которому может быть приписана попытка гетероэпического чтения или речения, является сирийский писатель Бардеан, возможно, армянин по происхождению, который (по сообщению Моисея Хоренского) явился в начале III в. в Армению проповедовать христианство. Последним по времени можно считать Месропа Маштоца накануне изобретения им алфавита. В двухвековом промежутке между ними среди множества известных и неизвестных нам проповедников следует выделить Григория Просветителя, с именем которого, возможно, связан определенный этап развития гетероэпического чтения.

Таким способом в виде цитат или отрывков могла читаться практически вся Библия или ее существенная часть, особенно – Новый Завет. Это и должно было облегчить ее письменный перевод и обеспечить его высокое качество. Следует помнить, конечно, что первый вариант письменного перевода Библии затем (два с лишним десятилетия) отрабатывался, и известная нам “царица переводов” является результатом также этого процесса. Но усматривать секрет ее совершенства только в этом – едва ли возможно. Во всяком случае такой тезис, если его выдвинуть, не легко будет обосновать.

В том же ракурсе можно рассматривать и часть прочей переводной литературы проповеднического и, возможно, не только чисто проповеднического толка, появившейся с изобретением письмен.

Так, в процессе гетероэпического чтения или речения, в период, предшествовавший изобретению письмен, развивался и совершенствовался армянский язык, в первую очередь, разумеется, в части терминологии и лексики вообще. Постоянный непосредственный контакт оратора со слушателями, неотъемлемая черта проповеди, не давал впадать в языковую изощренность, уводил от соблазна рабского копирования иноязычного текста за счет понятности речи, заставлял развивать и совершенствовать язык, не выходя, однако, за рамки его законо-

мерностей. Все это и сказалось на литературном языке “золотого века”, на его терминологии. Возможно, что такой ход развития присущ, помимо армянской, также некоторым другим словесностям.

Выше мы задались вопросом, чем объяснить, что хотя необходимость в армянском алфавите (как ее формулируют наши первоисточники – Корюн, Парбский и другие, применительно ко времени Маштоца) на деле несомненно возникла раньше, по крайней мере в связи с установлением христианства в Армении, тем не менее ни тогда, ни далее, в течение всего IV в., изобретение алфавита не состоялось.

Тем, возможно, отвечает наша гипотеза, что гетероэпическое чтение представляло собой уже определенную общественную силу, идею, имевшую живых носителей, и, заменяя в какой-то мере алфавит, тем самым мешало достаточно острому осознанию необходимости литеризации армянского языка.

Если “данииловы” или другие подобного рода письмена – не фикция, то тем более следует допустить существование в домесроповский период некоего противовеса идее литеризации – гетероэпического чтения, удовлетворяющего в течение определенного времени проповедническим нуждам.

В дальнейшем необходимость письма нарастала широким потоком, усиливаясь, помимо религиозных, и многими другими культурными потребностями армянского общества, во много раз превышавшими возможности прежних средств. И тогда пришло время Месропа Маштоца.

МОИСЕЙ ХОРЕНСКИЙ И ДАВИД НЕПОБЕДИМЫЙ

(Опыт установления источниковедческой связи)

В “Определениях философии” Давида Непобедимого (Анахта), армянского философа второй половины V – первой половины VI вв., встречаемся со следующей мыслью: «Սկիզբն արասցուք և երրորդ գլխոյն, որ ասէր, թէ ուստի՞ ասի սահման: Եւ պարտ է գիտել, եթէ սահման ասի ի փոխաբերութենէ գեաւոյնց և ագարակային սահմանաց. քանզի և առաջինքն յերկաբանչիւրոցն անչարութենէ փախչելով, յառաւելատուցութենէ և ի պակասատուցութենէ, գտին զսահմանադրութիւն. զի յիւրեանցն վայելեացն և յալլոցն փախիցն: Արդ, նոյնպէս և սահման պարասահմանելով գենթակայ իրն՝ որոշէ զնա յալլոցն...»:

“Приступим к третьей главе, в которой говорится – откуда возникло определение. Необходимо знать, что определение возникло от подражания границам сел (գեաւ’ов) и земельных наделов (агарак’ов), ибо предки <наши>, чтобы избежать двух крайностей, излишества и недостатка, установили границы, дабы пользоваться своим и не трогать чужого. Подобно этому и определение, отграничивая данный предмет, отделяет его от других <вещей>”¹.

В “Истории Армении” Моисея Хоренского читаем: «Յետ ամենայն առաքինութեանց և զորոնց ուղղութեանց Արտաշիսի, հրամայէ զսահմանս գիւղից և ագարակաց որոշել. քանզի բազմամարդացոյց զաշխարհն Հայոց, եկամուտս բազումս անելով ազգս և բնակեցուցանելով ի լեռնս և ի հովիտս և ի դաշտս: Եւ նշանս սահմանոցն հաստատեաց այսպէս. հրաման տալով քարինս կոփել չորեքկուսիս, և պնակած փոսել զմէջնս, ծածկելով յերկրի. և չորեքկուսիս ի վերայ յարուցանել ամբարտակս, սակաւ ինչ բարձրագոյն յերկրէ: ... Բայց ասի, ի ժամանակս Արտաշիսի ոչ գտանել երկիր անգործ յաշխարհիս Հայոց, ոչ լեռնային և ոչ դաշտային, յաղագս շինութեան երկրի»²:

“После всех подвигов и мудрых деяний Арташес приказал определить (т.е. размежевать. – Г.С.) границы деревень (գեաւ’ов) и полей (агарак’ов), так как он увеличил народонаселение армянской земли введением в нее многих чужеземцев, водворяя их в горах, долинах и равнинах. Пограничные знаки утвердил он такие: приказал обтесать четырехгранные камни, выдолбить в середине их круглое углубление, зарыть их в землю и поставить на них четырехугольные башенки, слегка возвышающиеся над землею... Относительно благоустройства нашей страны говорится, что во время Арташеса не было невозделанной земли в Армении – ни на горах, ни на полях”³.

¹ Գաւիթ Անյաղթ, Սահմանք իմաստասիրութեան (Давид Непобедимый (Анахт). Определения философии, сводный критический текст. Пер. с древнеармянского, предисловие и комментарии С.С.Аревшатяна, Ереван, 1960, с. 36-37.

² Մ.Խոր., II, 56:

³ “История Армении” Моисея Хоренского. Новый пер. Н.О.Эмина, М., 1893, с. 104.

Эти два отрывка обнаруживают несомненное сходство: в обеих речь идет об одной и той же исторической реалии – размежевании земли. Однако столь же очевидно и различие в аспектах привлечения реалии философом и историком. Аспект философа определим словами С.С.Аревшатяна: “Огромный интерес для истории науки, в особенности для философии, представляет мысль Давида о том, что возникновение определения как логической категории непосредственно связано с практическими нуждами людей. Земельные отношения – вот тот источник, который, по Давиду, породил, а затем сделал достоянием логического мышления идею определения”. (Далее приведен цитированный выше отрывок). “Как видим, – продолжает С.С.Аревшатян, – происхождение логической категории определения объясняется Давидом не имманентными свойствами разума, а его способностью обобщенно отражать свойства объективного бытия”⁴.

В отличие от философа историк приводит ту же реалию в качестве одного из событий истории Армении. Эта разница в аспектах определяет ряд особенностей в приведенных отрывках, не затемняя, однако, их сходства, которое выражается в текстуальном описании самого явления, в определении происхождения явления, в логическом обосновании необходимости явления.

Начнем с последнего пункта. Философ указывает, что земля была размежевана с тем, чтобы одним не досталось слишком много, другим – слишком мало. Историк повествует о том, что резко увеличилось население страны, не осталось невозделанной земли, т.е., иными словами, размежевание, которое ранее, при обилии свободной земли, не было обязательным, затем стало таковым и было осуществлено. Связь между двумя суждениями очевидна. Их объединяет осознание необходимости размежевания, однако историк объясняет его причину, а философ определяет его цель. Таким образом, суждение философа, независимо от того, существует ли материальная связь между двумя приведенными отрывками, логически следует за суждением историка, домысливает его.

Переходя ко второму пункту сходства, заключающемуся в том, что оба автора упоминают об обстоятельствах происхождения интересующего их факта – размежевания земли, также следует отметить различие их подхода. Одного интересует лишь то, что размежевание земель было проведено еще в древности, “предками”, задолго до него, и он не испытывает необходимости в уточнении того, кто именно из “предков” явился инициатором этой акции. Для другого же представляет первостепенную важность упоминание конкретного исторического деятеля – царя Арташеса. Таким образом, и здесь прослеживается та же логическая последовательность, что и в первом случае: от констата-

⁴ Давид Анахт, Сочинения. М., 1975, с. 16, сл.

ции историком конкретного факта – к обобщенному указанию философа. Однако и тут материальная связь двух отрывков может быть лишь постулирована, хотя и с большим, чем в предыдущем пункте, основанием.

На почву подлинной материальной связи мы вступаем, лишь обратившись к последнему (в нашем перечне - первому) пункту. Перед нами следующие словосочетания: *գեւաղից և ագարակային սահմանաց* (букв. "... границ *гевл'*ов и *агарак'*овых...") у философа и *գաղափարային սահմանից և ագարակային* (букв. "... границы *гевл'*ов и *агарак'*ов ...") у историка.

Как же следует квалифицировать сходство заинтересовавших нас отрывков? Имеются три возможности: 1) сходство случайно; 2) сходство происходит из факта использования обоими авторами одного и того же источника; 3) один из авторов в данном случае зависит от другого.

Случайность сходства теоретически не исключается, но практически едва ли мыслима. И дело не только в концентрации в одном и том же предложении и в одинаковом смысловом сочетании трех разных терминов – *гевл*, *агарак* и "граница" (что само по себе показательно, но, в конце концов, могло бы быть и результатом того, скажем, что сочетание этих терминов являлось стереотипным, фразеологически закрепленным выражением в языке того же времени или в определенном роде литературы; хотя этого нет – сочетаются лишь термины *гевл* и *агарак*⁵). Сами контексты, как мы видели, обнаруживают, хотя и не текстуальную, но достаточно явственную смысловую близость. Случайный характер совпадения столь многих звеньев в двух сообщениях можно считать в сущности исключенным.

В качестве второй из возможных причин исследуемого нами сходства было указано использование нашими авторами одного и того же источника. Теоретически это предложение опять-таки допустимо, и даже в большей мере, чем первое. Однако вероятность общего источника всегда зависит от того, может ли быть таковой конкретно указан; если этого нет, к подобному допущению следует прибегать лишь после того, как все прочие возможности исчерпаны. В данном случае мы абсолютно ничего не можем сказать об источниках интересующего нас отрывка у Давида (если, конечно, исключить то, что таким источником была сама "История Армении" Моисея Хоренского). Об источнике же

⁵ Перечень случаев сочетания терминов *гевл* и *агарак* в армянской литературе V в. см. *Փ. Խ. Սարգսյան, Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիները մասին, Ե., 1962*, Гевл – деревня, село, как известно, обозначал сельскую общину; агарак же – частновладельческое поле или хозяйство (см. С.Т.Еремян. О рабстве и рабовладении в древней Армении. – Вестник древней истории, 1950, № 1, с. 14). Таким образом, акцию царя Арташеса следует рассматривать как размежевание общинных и частновладельческих земель. Об этом подробно см. *Փ. Խ. Սարգսյան, Հիլինիստական զարգացմանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966*, с. 184.

отрывка Моисея в науке высказаны различные предположения, ни одно из коих не подходит для решения проблемы источника Давида. Чтобы продемонстрировать это, вкратце охарактеризуем наличные мнения.

Гр. Халатянц полагал⁶, что Моисей Хоренский в данном вопросе основывался на отрывке из Агафангела, где сказано: "Затем, придя в армянскую страну, персидский царь назвал места своим именем... Отрыв ямы, установили границы"⁷. Действительно, Моисей Хоренский отразил это сообщение в своей "Истории Армении". Вот это место: "Страну он сделал своей данницей и утвердил повсюду свое имя. Он также обновил межи, учрежденные Арташесом, установил в земле камни и, изменив их название, наименовал их Арташировскими"⁸.

Ясно, что упоминание о *гевл'ах* и *агарак'ах*, о межевых камнях, тем более – подробное описание последних, данное в приведенной в начале выдержке, никак нельзя возвести к Агафангелу. Ясно также, что и Давид не опирался в своем сообщении на Агафангела.

В 1906 г. на побережье оз. Севан впервые был обнаружен один из межевых камней царя Арташеса I с надписью, а затем, в течение десятилетий, число их дошло до восьми. Естественно, было высказано мнение (И.А.Орбели), что эти камни идентичны с межевыми камнями, упоминаемыми Моисеем. Было также установлено, что надписи на камнях – арамейские и содержат имя, отчество и родовое имя царя Арташеса I⁹. Разумеется, если эти камни видел Моисей Хоренский, их мог бы видеть и Давид. Но ведь у Давида нет речи о камнях, и вывести его сообщение из факта обозрения им камней весьма затруднительно.

Далее было замечено, что описание межевых камней у Хоренского разнится от их действительного вида. Моисей характеризует их как *չորեքկուսի... անբարտախ* ("четырёхгранные или четырехсторонние... башенки", в то время как это плоские плиты. И что особенно важно, Моисей Хоренский, всегда очень внимательный к надписям на камне, не упускавший возможности упомянуть и описать их как в случаях, когда надписи были понятны (например, греческая надпись из Гарни), так и в случаях их недоступности ему (например, урартские клинописные надписи), ни слова не говорит о наличии надписей на межевых камнях Арташеса.

Возникает вопрос, видел ли он их в действительности, читал о них или слышал. За семь столетий, отделяющих Моисея Хоренского

⁶ См. Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в "Истории Армении" Моисея Хоренского. Опыт критики источников, М., 1896, с. 278.

⁷ *Աղաթ., 36:*

⁸ *Մ. Խոր., II, 77:*

⁹ См. А.Я.Борисов. Надписи Артаксия (Арташеса), царя Армении, "Вестник древней истории", 1946, № 2; И.М.Дьяконов, К.Б.Старкова. Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армении. – Там же, 1955, № 2.

от Арташеса I (189-160), межевые камни вполне могли быть растасканы и утеряны. Во всяком случае, если он и видел их, не вызывает сомнения тот факт, что он имел о них и стороннюю информацию. Иначе невозможно понять, откуда он узнал, что эти камни — дело рук царя Арташеса. Ведь прочитать сделанные на них древние арамейские надписи он не мог, а если прочитал, то уже совершенно непонятно его молчание о них.

Мною было сделано предположение, что информацию о межевых камнях или хотя бы об их принадлежности царю Арташесу Моисей Хоренский получил из того же источника, из которого он почерпнул большую часть своих сведений об этом историческом деятеле, а именно — из «Храмовой истории» Олюмпа, жреца храма Зевса — Арамазда в крепости Ани области Даранали¹⁰.

Приписать знакомство с «Храмовой историей» жреца Олюмпа также Давиду мы не беремся. Для этого нужны были бы хоть какие-либо основания, кроме того общего рассуждения, что если этот источник был известен Моисею, то он мог быть известен и Давиду.

Таким образом, установить источник, общий для Давида Непобедимого и Моисея Хоренского в части упоминания и описания размежевания земель, пока нам представляется невозможным, хотя это, повторяем, теоретически не исключено.

Итак, наиболее надежным решением вопроса об истоках сходства изучаемых отрывков остается вывод о прямой зависимости одного из наших авторов от другого. И тут из двух возможностей мы должны отвести ту, согласно которой Хоренский мог заимствовать свои сведения у Давида. Объяснение философом цели размежевания земель, как было сказано, логически покоится на положении, обрисованном историком; упоминание Давида о «предках», как об инициаторах размежевания, может быть естественно возведено к сообщению Моисея о конкретном «предке» — царе Арташесе, обратное же предположение связано с большими трудностями и т.д. О том же свидетельствует, помимо всего, сам характер трудов философа и историка; историческая реальность попала в труд первого случайно, в качестве примера, а в труде второго она занимает свое прочное место, являясь необходимым звеном в цепи повествования.

Установление источниковедческой связи между «Определениями философии» Давида Непобедимого и «Истории Армении» Моисея Хоренского, притом связи, имеющей, судя по всему, направление Моисей > Давид, может сыграть немалую роль в толковании различных проблем, связанных с этими выдающимися деятелями культуры древней Армении.

¹⁰ См. *Գ. Խ. Սարգսյան, Հեղինիտական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, ր. 184, րս.*

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՀԱՅԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ.

ՊԱՏՍԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՊԱՏՍԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՇԱՀԱՐԿՈՒՄՆԵՐ*

Հայերի էթնոգենեզի, այսինքն՝ ծագման և ժողովրդակազմավորման խնդրի ուսումնասիրությունը երկար ճանապարհ է անցել, որի վերջը դեռ չի նշմարվում: Եթե էթնոգենեզի Հարցը, բացառությամբ այն ժողովուրդների, որոնք կազմավորվել են միջնադարում կամ նոր ժամանակներում, ընդհանրապես բարդ ու խճճված Հարց է, ապա Հայերիս Համար այն Հատկապես այդպիսին է, շնորհիվ երկու Հանգամանքի: Մեկը մեր ժողովրդի Հնությունն է, որով նա մրցում է այսօր պահպանված ամենահին ազգերի Հետ, մյուսը՝ աշխարհաքաղաքական այն տարածքը, էթնիկական սեղաշարժերի այն Հանգույցը, որը նա պատմականորեն զբաղեցրել է:

Այսուհանդերձ, կատարված Հետազոտական աշխատանքները շատ մեծ են և արժանի, որ ժամանակ առ ժամանակ անդրադառնանք արվածի Հանրագումարին, արձանագրենք նվաճումները, ինչպես և թերին ու սպիտակ բծերը, աշխատանքի Հետագա ծավալմանը ի շահ:

Անցած ուղին կարելի է սխեմատիկ կերպով պատկերացնել Հետևյալ կետերով.

Ա) Միջնադարյան կամ նախապիտական շրջան: Այստեղ Հայերի ծագմանն անդրադարձած պատմիչներին մշտական կայուն ուղեցույց է ծառայել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը»:

Բ) Գիտական շրջան, որի կարևորագույն իրադարձություններն են եղել օտար՝ Հունա-Հռոմեական և սեպագրական աղբյուրների ներմուծությունը և Հայոց լեզվի՝ Հնդեւրոպական լեզվաընտանիքին պատկանելությունը Հաստատումը: Այդ շրջանը ձգվում է մինչև մեր ժամանակները, սակայն նրան զուգահեռ արձանագրելի է ևս երկու ուղղություն: Դրանցից մեկը «նոր ուսումնքի» ազդեցությունը կրած Հետազոտությունների ուղղությունն է, իսկ մյուսը՝ Հայ ժողովրդի ծագման ու կազմավորման Հարցերը քաղաքականացնելու ուղղությունը, որը Հասցրել է խոր ակուսիոնի ժողովրդի պատկերացումների մեջ:

Ահա, այսպիսի ճանապարհի Հետ է դործ ունեցել Լավրենտի Բարսեղյանը իր «Հայ ժողովրդի ծագման և կազմավորման Հարցերը պատմագիտություն մեջ» մենագրությունը շարագրելիս:

* Պատմագիտական սույն քննարկումը զբղի և ընթերցվել է Հայագետ Լ.Ա.Բարսեղյանի «Հայ ժողովրդի ծագման և կազմավորման Հարցերը պատմագիտության մեջ» զովտորական ատենախոսության պաշտպանության պատահությամբ՝ իբրև պաշտոնական ընդդիմախոսություն: Թերևս կարելի էր վերտին չհրապարակել՝ եթե «երևակայությունը մարտկոչների» ու «անմաքուր սնունդ» առաջարկողների թիվը այդքան մեծացած չլիներ: Գ.Սարգսյանի սույն Հոդվածը տասնամյա պրպտումների ամփոփում է և զգաստության կրգ միաժամանակ: - Պ.Մ.:

Պետք է ասել, որ Հեղինակը ամենայն բարեխղճությամբ և անաչառությամբ Հետեւել է այս երկար ճանապարհի բոլոր Հանգրվաններին: Աշխատությունը բարդացած է ինը գլխից:

Առաջին գլուխը կրում է «Հնագույն գրավոր վկայությունները Հայերի ծագման մասին» խորագիրը: Այստեղ վերարտադրված են, նախ, Հունական աղբյուրների (Չերոզոտոս, Եվդոքսոս, Ստրաբոն, Պոմպեյոս Տրոգոս, Հովսեփոս և այլն), ապա միջնադարյան Հայ (Ագաթանգեղոս, Կորյուն, Փավստոս, Խորենացի և այլն), ապա վրացի և արաբ հեղինակների համապատասխան տեղեկությունները, Հայերեն աշխարհաբար թարգմանություն: Այս գլխի նկատմամբ ունենք երկու դիտողություն: Բացակայում են Աստվածաշնչի սուրբ գրքերը՝ Դրանք սոսկ նկարագրված են Հեղինակի կողմից և ոչ լիովին ճշգրիտ, այն է՝ «Հայերի ծագման մասին Հին Հայկական ավանդության հիմքում ընկած է Սուրբ գիրքը: Ըստ Աստվածաշնչի... ջրհեղեղից հետո Նոյի երեք որդիները՝ Սեմը, Բամը և Հաբեթը սերունդներ ունեցան: Հաբեթի թոռներից էր Թորգոմը, որից ծնվեց Հայկը» (էջ 9): Հակառակ վերջին պնդմանը, Հայկը որպես Թորգոմի որդի՝ Աստվածաշնչում ամենևին չի հիշատակվում: Հայկը հիշատակվում է Աստվածաշնչի մեկ այլ տեղում, որպես Համաստեղության անուն (Հունարեն՝ Օրիոն):

Երկրորդ, Հեղինակի ուշադրությունից վրիպել է Եփեսոսի Կեսարացու (IV դ.) կարևորագույն, թիեւ ընդամենը 3-4 բառից բաղկացած, մի ցուցում: Նրա «Բրոնխիտում» կարդում ենք. «Թորգոմ և ի նման է՝ Հայք»: Ո՞րն է այս հակիրճ տեղեկության անգնահատելի նշանակությունը: Այն, որ դեռևս IV դ., այսինքն՝ մեր ազգային պատմագրության սկզբնավորումից առաջ, արդեն ավանդություն կար, և այն էլ՝ նաև արտահայկական միջավայրում, որ Հայերը ծագում են Թորգոմից:

Աշխատության երկրորդ գլուխը վերնագրված է «Հնագիտության և էթնիկական մարդաբանության սուրբ գրքերը»: Գլուխը շարադրված է Հանգամանորեն և բանիմաց կերպով:

Երրորդ գլուխը՝ «Հին արևելյան գրավոր աղբյուրները Հայկական լեոնաշխարհի բնակիչների մասին», Հեղինակը հիմնականում նվիրել է խեթական աղբյուրների սուրբ գրքերին և նրանց լուսաբանմանը է. Փորբերի, Ժ. Կոնտենոյի, Բ. Հրոզնու, Ի. Գյուտերբուխի, Գր. Դափանցյանի, Ի. Դյակոնովի, Գ. Մելիքիշվիլու և այլ ուսումնասիրողների կողմից: Շարադրանքն այստեղ ևս շատ հանգամանալից է և շոշափում է էթնիկական զանգվածների տեղադրման, տեղաշարժերի ժամանակագրության և Հայոց ժողովրդակազմավորմանը հնարավոր մասնակցության սապեկաները:

Այստեղ ունեն մի մասնավոր դիտողություն: Խոսվում է Նիխրիանի քաղաքի տեղադրման մասին և այդ կապակցությամբ արվում են Հ. Մանանդյանի (1956թ.) և Ս. Երեմյանի (1966թ.) անունները: Պետք է ասել, որ Նիխրիանիի տեղադրությունն ավելի վաղ, 1946թ., տվել է Բ. Պիտորովսկին, համադրելով այն Նիփոկերտ Հայկական տեղանվան հետ: Բացի այդ, այս գլխում համեմատաբար քիչ ուշադրություն է դարձվում ուրարտական աղբյուրներին, որոնք, սակայն, էական նյութ են պարունակում Հայերի հետ կապված էթնիկական տեղաշարժերի, էրեբունիում Հայալեզու կայազորի առկայության և այլ խնդիրների մասին, որոնց շուրջը

ստեղծված է գիտական գրականություն: Նույնը պիտի ասել հին պարսկական աղբյուրների վերաբերյալ: Այստեղ պիտի ընդգծվեր Արմինա տեղանվան նշանակությունը որպես Հայաստանի առաջին լիարժեք անվանաձևի, որի մասին ևս բավականին գրականություն կա:

Չորրորդ գլուխը, որ վերնագրված է «Հայկական լեոնաշխարհի Հնագույն բնակիչների լեզվի և հայերենի ծագման հարցի շուրջը» մենագրության առավել հաջողված գլուխներից է: Լեզվաբան չլինելով հանդերձ, Լ. Բարսեղյանը կարողացել է հմտորեն թափանցել լեզվաբանական նրբությունների մեջ և տալ ոչ միայն շոշափող պարբերականներ և նրանց լուսաբանման հարազատ պատկերը, այլև անել ընդհանրացնող ամփոփումներ: Այս գլխի նյութերին մենք դեռ կանգարազանանք ստորև:

Հինգերորդ գլուխը կրում է «Մովսես Խորենացու «Հայոց մեծերի ծննդաբանություն» շուրջ» վերնագիրը: Այն բազմաբովանդակ է, սկսվում է Խորենացու աշխատանքի մեթոդիկայի որոշ կողմերի բնութագրմամբ: Հեղինակը միանգամայն ճիշտ է գնահատում Խորենացու տված ստուգաբանությունների էությունը, նշելով, որ դրանք չէին պայմանավորում տարաբնակեցման ուղիները, այլ իրենք էին պայմանավորված պատմական իրադարձություններով և ծառայում էին նրանց իսկության հիմնավորմանը (էջ 112): Լ.Բարսեղյանը մանրամասն վերարտադրում է Խորենացու տվյալները Հայկի և Հայկյանների գաղութացումը Հայկական լեոնաշխարհում ապրած բնակչության մասին: Գովելի է, որովհետև մեր որոշ «Հայրենասերներ» հաճույքով կընչին այդ հատվածները Խորենացու «Պատմությունից»: Իսկ Բարսեղյանը, ընդհակառակը, լայն էքսկուրսով դեպի ասորեստանյան արձանագրությունները, պատմական հիմնավորում է փնտրում այդ տեղեկությունների համար: Նույնպիսի փորձ է անում նաև Հայկի և նրա սերունդների տեղաշարժերի մասին Խորենացու տված տեղեկությունների, ինչպես և Տորբի ու նրա Հայր Պապուսի նկատմամբ, այս անգամ դիմելով արդեն խեթական աղբյուրներին: Նշելի են նրա դիտողություններն Արամ և Մշակ ու Խոռ և Մանավազ գույքերի կապակցությամբ: Անկախ այդ փորձերի հաջողության աստիճանից, գնահատելի է Հեղինակի ձգտումն սպառնացել իրեն ժամանակակից օտար աղբյուրներով Խորենացու հաղորդումների արժանահավատությունը, և ոչ թե սոսկ պնդել այս վերջինիս իրա՝ ի հեճուղի հավատի աղբյուրների, ինչպես որ հանդիպում ենք մեր մամուլում:

Շարադրանքում կան նաև որոշ հակասություններ, որոնցից նշեմ մեկը: Հեղինակը համաձայն չէ իմ այն կարծիքին, որ Հայկի ու նրա սերունդների՝ Բաբելոնից դեպի Հայկական լեոնաշխարհ տեղաշարժի դրվագը պետք է համարել Աստվածաշնչի ազդեցություն (էջ 114): Սակայն մի քանի էջ հետո նա ինքը մեծ հաջողությամբ հիմնավորում է այդ կարծիքը, գրելով. «Անկասկած, բրիտանոնություն վաղ շրջանում, ջերմեռանդ կղերական պատմագիրները, որպես սկզբունք, հին ազգերի ծագումը կապելով Բաբելոնի աշտարակաշինության հետ, հավանաբար Հայերի, որպես մի հնագույն ժողովրդի, ծագման պատմությունն էլ սկսել են Բաբելոնից» (էջ 125):

Վեցերորդ գլուխը վերնագրված է «Հայերի ծագման հարցերը պատմագիտության մեջ 18-19-րդ դարերում»: Այն, ինչպես չորրորդ գլուխը, շոշափում

է մեծ մասամբ Հայերի ծագման հետ կապված լեզվաբանական հարցեր և նույնչափ հանրոված է: Յուցադրված է 19-րդ դ. առաջին կեսին պատմադիտություն մեջ տիրող՝ միջնադարից եկող անդորրը և այն իրարանցումը, որ բերեց Հայերին՝ Հնդկերպական լեզվաընտանիքին պատկանելու հաստատումը, նախ Զ.Պետերմանի կողմից՝ 1837թ., որը սակայն, դեռևս դասում էր Հայերենը իրանական լեզուների շարքը, ապա և Հ.Հյուբշմանի, որն ապացուցեց Հնդկերպական լեզվաընտանիքի ներսում Հայերենի ինքնուրույն լեզու լինելու փաստը:

Յոթերորդ գլուխը վերնագրված է «20-րդ դարի առաջին կեսի պատմադրությունը և հայ ժողովրդի ծագման ու կազմավորման հարցերը»: Շարադրանքից հետևում է, որ այս շրջանում պրոբլեմի հետազոտություններն ընթացել են երկու ուղղությամբ՝ մեկը շարունակում էր և զարգացնում Հայերենի Հնդկերպական լեզու լինելու պատմական հետևանքները արժեքավորումը, մյուսը հակադրվեց այս տեսությունը: Առաջին տեսություն կարկառուն ներկայացուցիչներն էին Յ.Մարքվարտը, Հր. Աճառյանը, Մ.Աբեղյանը: Հեղինակը խնամքով նշում է նրանց ներդրումները:

Մյուս թևը ներկայացնում էին Գր.Ղափանցյանը, Ա.Ղարիբյանը, Բ.Պետրովսկին, Բ.Առաքելյանը և Ս.Երեմյանը, որի առաջին փորձերի մասին պիտի խոսվեր այս և ոչ թե հաջորդ գլխում, ինչպես որ արված է: Հիշատակելով այս բոլորին, հեղինակը ցավաբ. չի նշում, որ նրանք մի ուղղություն էին կազմում և որ այդ ուղղությունը ձևավորվել էր Ն.Մառի «Հարեթական տեսություն» ազդեցության տակ: Նրանք բոլորն ասելի կամ պակաս չափով հետևողականորեն մերժում էին Հայերենի Հնդկերպական բնույթը, բացասում Հնդկերպական նախահայերենի և նախալեզվի գոյությունը, էթնիկական զանգվածների միջոցառանքները և դրանց հնարավոր ազդեցությունը ժողովրդակազմավորման վրա: Հայերին նրանք համարում էին տեղաբնակ ժողովուրդ:

Վիճակը, փաստորեն, կտրականապես փոխվեց 1950թ. լեզվաբանության հարցերի մասին Հայտնի քննարկումից հետո, ու սա ևս անպայման պետք է արձանագրեր մեր հեղինակը:

Նախալեզվին ութերորդ գլուխը կրում է «Արդի պատմագրություն հայ ժողովրդի ծագման ու կազմավորման մասին» վերնագիրը: Այն ամենից ավելի ծավալուն է և ընդգրկում է 86 էջ: Այս գլուխը ևս ևս համարում եմ կարևոր ներդրում հայ պատմագրության պատմության մեջ, քանի որ այն ամենայն մանրամասնությամբ և օբյեկտիվորեն վերաբերում է նշված ժամանակաշրջանում հայոց կազմավորման պրոբլեմին այսպես թե այնպես մերձեցած բոլոր հեղինակների գործերը: Ըստ որում, յուրաքանչյուրը համար խնամքով և առանձին կետերով առանձնացնում է հիմնական դրույթներն ու եզրահանգումները, ինչպես և արտացոլում ծագած բանավեճերը: Այս գլխում ևս, նախորդի նման, նշմարվում է երկու կոնցեպտուալ ուղղություն, սակայն նրանք մասամբ նոր են: Առաջին ուղղությունը գտնում է, որ Հնդկերպական Հայերենի կրողները Հայկական լեռնաշխարհ են թափանցել Բալկաններից: Իրանք են հիմնականում Ս.Երեմյանը՝ իր երկրորդ փուլի աշխատություններում Ի.Դյակոնովը և Գ.Ջառուկյանը: Ընդհանուր ուղղություն կազմելով Հանգերձ, նրանք շատ տարբեր են մանրամասնելում և, բացի այդ ի տարբերություն նախորդ այդ ուղղության

Հետազոտողների, շատ մեծ ուշադրություն են դարձնում այն կարևորագույն խնդրին, թե գտնվելով արդեն Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում, Հետագա ինչպիսի ճակատագիր են ունեցել Հայերենի այդ կրողները, ինչպիսին են եղել նրանց կրթնությունը, ինչ ցեղերի հետ, ինչպես և ինչ արդյունքով են չլիկել և այլն, կարճ ասած թե ինչպես է կազմավորվել Հայ ժողովուրդը:

50-ական թթ. Հետո ծագել է և պատմալեզվաբանության մեջ բավականին ամուր դիրքեր գրավել մի նոր տեսություն Հնդկերպական նախալեզվի և նախահայերենի վերաբերյալ: Այն առաջադրել են լեզվաբաններ Թ.Գամդրեթիև և Կ.Իվանովը (տես՝ նրանց «Հնդկերպական լեզուն և Հնդկապոլսիցիները», I, II, Թբիլիսի, 1984 մենագրությունը, որին նախորդել են բազմաթիվ հոդվածներ): Այս տեսության մասին Լ.Բարսեղյանը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում իր մենագրության IV գլխում:

Հիշատակված հեղինակներն իրենց տեսությունը կարճատև ամփոփում են հետևյալ կեպ. «Համահնդկերպական լեզուն, որի գործունեությունը նախքան նրա տրոհումը և նրանից ինքնուրույն լեզվական միավորների անջատումը վերագրելի է մ.թ.ա. IV հազ. ոչ ուշ ժամանակաշրջանին, պիտի նախապես տարածված լիներ որոշակի աշխարհագրական շրջանում» (Հատ. II, էջ 865): Այդ աշխարհագրական շրջանը հեղինակները սահմանափակում են Փոքր Ասիայի արևելյան և Իրանական սարահարթի արևմտյան մասերով, ներառելով, բնականաբար, նրանց միջև ընկած Հայկական լեռնաշխարհը: Այստեղ են ապրել, ըստ հեղինակների, տասնյակ Հնդկերպական լեզուների (Հոնարենի, լատիներենի, Հայերենի) և այլ լեզվախմբերի (գերմանական, սլավոնական, հնդիրանական և այլ) նախնական կրողները՝ ցրվելուց առաջ, յուրաքանչյուրը գրավելով մի համաստարածք: Հայերենի նախնական կրողները, նրանց կարծիքով ապրել են Փոքր Ասիայի արևելյան մասում: «Այստեղից,- գրում են հեղինակները,- նախնական Հայերը Հետագայում տարածվում են պատմական Հայաստանում՝ Հայկական լեռնաշխարհում, մակաշերտվելով խուլի-ուրարտական ենթաշերտի վրա» (նույն տեղում, էջ 912):

Այս տեսությունը, հիմնավորված լինելով հակայական քանակության վաստերով, մեզ այսօր հավանական է ներկայանում և պիտանի՝ կողմնորոշվելու հայերի ծագման խնդրում: Եվ այն էական ազդեցություն է գործել մեր լեզվապատմագրության վրա, սակայն նրա «տեղայնացման» մեջ առկա են և խեղաթյուրումներ, որոնց հիմնական մասը տեղ է գտել Ի.Իշխանյանի հանրահայտ գրվածքներում:

Իշխանյանի Հայացքները ևս Լ.Բարսեղյանը շարադրում է ամենայն մանրամասնությամբ և օբյեկտիվությամբ (Բարսեղյան, էջ 226-241): Ու թեև նա գնահատման փորձ չի անում, սակայն այդ շարադրանքից էլ երևում են նշված հեղինակի գրվածքների ծայրահեղություններն ու արտառոց կողմերը, որոնք արտահայտվում են պատմական փաստերին անհարբ պնդումներով, ինչպես և Գամդրեթիև-Իվանովի բավականաչափ ծանրակշիռ հիմնավորված տեսության մեջ հակուռն և անհիմն միջամտություններով:

Ներկայանալով ընթերցողին որպես Գամդրեթիև-Իվանովի տեսության «ուղղափառ» հետևորդ, Իշխանյանը, իրականում, առանց որևէ հիմնավորման,

խիստ էական սրբազրումներ է անում նրա մեջ: Այսպես, Հնդկերոպական նախալեզվի տրոհումը առանձին լեզուների և լեզվախմբերի, ըստ Իշխանյանի, տեղի է ունեցել «ամենաուշը» մ.թ.ա. VI-V հազարամյակներում, այսինքն՝ նշված տեսությունը նախատեսված ժամանակից 2 և ավելի հազարամյակ առաջ: Սրանով նա ջանում է «Հնացնել» Հայոց լեզուն այդքան ժամանակով: Այնուհետև Իշխանյանը պնդում է, թե Հայերենի կրողները «Հենց սկզբից», ուրեմն՝ նախահայրենիքում, տեղավորված են եղել Մեծ և Փոքր Հայքերի ողջ տարածքում, այսինքն, դրաված են եղել Հնդկերոպացիների նախահայրենիքի, փաստորեն, ոչ թե որևէ մի անկյունը, ինչպես մյուսները, այլ առնվազն՝ կեսը:

Իհարկե, Գամրելիձե-Իվանովի Հետ կարելի է վիճել (և վիճում են, ինչպես, օրինակ, Ի.Դյակոնովը), բայց, կրկնում եմ, ոչ Հիմնագուրի պնդումներով, իսկ Իշխանյանի պնդումները Հենց այդպիսին են: Մի խոսքով, Իշխանյանը Հանդես է գալիս նշված տեսությունը դավառական մի տարբերակով, որի՝ բոլորիս ձանձրացրած բնաբանն է. «Մենք ամենահինն ենք և ամենամեծը»:

Այսպես հաշիվ տեսնելով իրեն օտար մի բնագավառի՝ Հնդկերոպաբանություն Հետ, Իշխանյանն անցնում է Հայերի ցեղանվան ամենավաղ պատմական Հիշատակության սրտմանը և գտնում այն Արմանի (մ.թ.ա. III հազ.) տեղանվան մեջ: Այդ տեղանվան աշխարհագրական տեղադրման խնդրով զբաղվել են սեպագրի այնպիսի անվանի մասնագետներ, ինչպիսիք են Հրոզնին, Գյուլտերբուլը, Ունգնադը, Գեյբը, Դյակոնովը: Ավելացնենք մեր կողմից Վալդեներին, Գարեյլիին, Ադոնցին: Նրանց կարծիքով Արմանին գտնվել է Հայերի տեղում Սիրիայում: Այդ են վկայում վերջերս էլջայում պեղված սեպագրական նյութերը: Ն.Ադոնցը ժամանակին նախազուշացրել է. «Արմանին ոչ մի կապ չունի Հայաստանի (Արմանիա) անվան Հետ, պետք է խուսափել նման փորձից»: Իսկ փորձերը պատկանել են Մ.Գավուլեյանի կարգի՝ սեպագրին և նրանով դրված աղբյուրների լեզուներին անձանով մի երկու Հեղինակների, որոնց շարքն, ահա, եկավ լրացնելու Իշխանյանը:

Ըստ Իշխանյանի, Արմանին ոչ միայն գտնվել է Հայաստանում, այլ Հենց ինքը Հայաստանն է՝ իր ամբողջ ծավալով: Դարձյալ, ի՞նչ պատմաաշխարհագրական, տեղանվանական փաստեր են բերվում մասնագետների առաջադրած այդ բնույթի փաստերին հակադրելու համար: Եվ ո՞չ մի. Իշխանյանը բավարարվում է «ծիրանի տեսությունը», այն է՝ ակկադերենում արմանու նշանակում է «ծիրան», իսկ Հայաստանը հնում համարվել է ծիրանի Հայրենիք: Համարվել է, բայց այդ փաստը ինքնին, առանց ուղիղցող պատմաաշխարհագրական փաստարկների ոչինչ չի տալիս Արմանիի տեղադրման համար: Ի դեպ, ըստ սեպագրական ակկադական աղբյուրների, Տիգրիսի Իլյալա վտակի Հովտում ևս գոյություն է ունեցել Արման անունով քաղաք: Աշխարհագրության մեջ տեղանունների համընկնումները փոքր թիվ չեն կազմում:

Իշխանյանն այնուհետև պնդում է, որ Արմանիին նույն տարածքի վրա փոխարինել է Հայասան, սրան էլ՝ Նաիրին, սրան էլ Ուրարտուն (Բիայնիլին), սրան էլ՝ Արմինա-Արմենիա-Հայաստանը:

Արդ, Արմանին Հայաստ չէ, քանի որ մեկը գտնվել է Սիրիայում, մյուսը՝ Եփրատի վերին և Ճորոխի ավազաններում: Հայաստան էլ Նաիրի չէ, որովհետև

վերջինս գտնվում էր Վանա լճի ավազանից (ներառյալ) դեպի Արևմտյան Եփրատի Հովիտը ձգվող տարածքում: Բացի այդ, Հասարակությունը ետ-ետ դնալ չի սիրում. Հայասան թագավորություն էր՝ միանձնյա թագավորով, և էջը կարող փոխարկվել Նաիրի՝ հեղհեղով ցեղային միավորման, բաղկացած երբեմն 30, երբեմն 40 կամ 60 ցեղերից, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր «արքայիկը»՝ ցեղապետ կամ, նույնիսկ, որոշ դեպքերում, ցեղապետուհին:

Նաիրին էլ իր հերթին չի վերածվել Ուրարտուի, այլ պարզապես նվաճվել է Նաիրիի արևելյան մասում սկզբնավորված Բիայնիլի-Ուրարտու թագավորության կողմից, վերջինիս՝ Հայկական լեռնաշխարհի մեծ մասը նվաճելու և մեծ կայսրություն ստեղծելու ընթացքում: Բիայնիլիի առաջին երկու թագավորները նույնիսկ կրում էին «Նաիրիի արքա» տիտղոսը:

Ուրարտական (Բիայնիլյան) պետությունը ևս (ոչ իսկ նշված թագավորությունը, և ոչ էլ կայսրությունը) Հայաստան համարել հնարավոր չէ: Այն կիրառել է ուրիշ, ոչ Հայերեն, խոսակցական լեզու, ստեղծել ուրիշ, ոչ Հայկական նյութական մշակույթ, որոնք նախապես գոյատևելով Վանա լճի շրջակայքում, այնուհետև տարածվել են (լեզուն՝ սոսկ թագավորական արձանագրությունների ձևով), նվաճումներին համընթաց, Հայկական լեռնաշխարհով մեկ, և կայսրության անկման համընթաց էլ վերացել են պատմաբանից (նյութական մշակույթը՝ թողնելով իր որոշակի հետքերը տեղական բնակչության միջավայրում): Բուն Ուրարտուի (Բիայնիլիի) բնակչությունը ձուլվել է Հայերին:

Ուրարտուները նորոտներին չէ, այդպիսի լեզու չի եղել, այն Իշխանյանի երևակայության արգասիքն է: Նա հնարել է այդ անվանումը ի շահարկումն խուռիերենի և ուրարտերենի լեզվական հարազատություն վաղուց Հայտնի փաստի: (Նույնն է, ի՞թի տանը, թե լեհերնը նորոտներն է կամ հակառակը): Ուրարտուները ոչ մի տեղից չի ներմուծվել, այն իր հուշարձաններով վկայված է միայն ու միայն Ուրարտուի տարածքի վրա: Այնպես որ՝ նրա համադրելը, ինչպես անում է Իշխանյանը, իսկապես դրսից, ժամանակի միջազգային լեզուներ լինելու հանգամանքով, ներթափանցած ակկադերենի, արամեերենի և հունարենի հետ՝ կատարյալ աչքակապություն է:

Գալով Հայկական պետականության զարգացմանը, այն նախապես տեղի է ունեցել Արևմտյան Եփրատի Հովտում, ուր ստեղծվել են մի շարք թագավորություններ՝ դեռևս մ.թ.ա. II հազ.՝ Հայասա, Թորգոմի տուն, Սուլամե, Միլդո, Խաթե և կիսանկախ Իշխանություններ վերին Տիգրիսի Հովտում՝ Ալզի, Արմե, Ուրմե և այլ: Սրանց մեծ մասն ընկել է Ուրարտական կայսրության տիրապետությունից: Վերջինիս փլուզումից հետո գոյացել է առաջին համահայկական պետությունը Հենց Ուրարտական կայսրության տարածքի վրա՝ Երվանդականների Իշխանության ներքո:

Թե մեկի փլուզումը, և թե մյուսի գոյացումը նախապատրաստվել էր Հայկական ցեղերի՝ Ուրարտուի ներսում ծավալված ակտիվ դործունեությունը և տեղաշարժերով, որոնք հատկապես մեծ թափ առան մ.թ.ա. VIII դ. կեսերից՝ Ուրարտական կայսրության թուլացման համընթաց և հասցրին Հայկական տարրը լեռնաշխարհի եզրերին:

Սա է պատմության այս հատվածի համեմատաբար իրատեսական

պատկերը, ինչպես որ այն գծագրվում է սեպագրական և այլ, այդ թվում և հայկական՝ խորհնացու «Պատմութեան» տվյալների հիման վրա: Այդ պատկերը կարող է, իհարկե, և սրբագրվել, սակայն ոչ «իշխանյանական» մեթոդներով, այսինքն՝ երևակայությունը մարտակերպ և փաստորեն աղավաղելով:

Կարելի է և շարունակել արձանագրել նույն հեղինակի միևնույն բնույթի և մակարդակի խիզախումների թվարկումը, օրինակ՝ Մովսես խորհնացու «Հայոց պատմութեան» վարկաբեկումը՝ նրանից այնպիսի հարցերի շինծու պատասխաններ աքցանով դուրս կորզելու միջոցով, որոնց՝ այդ մեղ համար սրբագան, փաստերով անչափ հագեցած, բայց և իր ստեղծման պատմական պայմաններով սահմանափակված երկը պարզապես չի կարող, ի վիճակի չէ պատասխանել: Կարելի է հիշատակել նաև «ժողովուրդ» եզրի հիրավի անորոշութեան և բազմանշանակության հանգամանքի շահարկումը, որն արտահայտվում է ցեղ, ցեղախումբ, ժողովուրդ, ազգ, հասկացությունների նույնացման, այսինքն՝ ժողովուրդի (ժողովուրդների) կազմավորման պատմական երևույթի և գործի ընթացքի արհամարհման մեջ և այլն:

«Հանգուցյալի մասին կամ լավ, կամ՝ ոչինչ», ասում է լատինական առածը: Ես չեմ գտնում, որ խախտել եմ այն: Նախ, ես բարձր եմ գնահատում Ռ.Իշխանյանի ներդրումն իր բուն մասնագիտության (ժամանակակից հայերեն, գրքագիտություն) ոլորտում, երկրորդ՝ այս բոլորը ես գատ-գատ բազմիցս գրել եմ դեռ նրա կյանքի օրոք: Վերադառնալ ինձ գրդեց Լ.Բարսեղյանի գիրքը, որտեղ շատ ցցուն և հետևողականորեն շարադրած մեր պատմագրության պատմության բնականոն, գիտական ընթացքը հանկարծակի ընդմիջվում է Իշխանյանի բազմաբնույթ պատմագրության, սեռույն գաղափարներով լի, անհանդուրժող պնդումներով, որոնք այսուհանդերձ, կամ, ցավոք, թիրևս հենց այդ հատկությունների շնորհիվ, խորապես թափանցել են մեր շատ հայրենակիցների հոգիները, անմաքուր անհղով անկողի նրանց հայրենասիրական զգացումները:

Լավիրենտի Բարսեղյանի մենագրության վերջին, իններորդ գլուխը, հանրագումարային բնույթ է կրում: Այստեղ, վերստին, հակիրճ դիտարկվում են հայերենի ծագմանն ու կազմավորմանը վերաբերող աղբյուրները և նրանց շուրջն առաջացած տեսություններն ու կարծիքները: Այս գլխում առկա են նաև իրեն, հեղինակի, որոշ տեսակետներ, որոնք մասամբ վիճելի են և մասամբ էլ՝ հետաքրքրական հարցադրումներ են պարունակում: Դրանց կարելի է առանձին սնդրադառնալ:

Գնահատելով աշխատությունն ամբողջությամբ, ես գտնում եմ, որ հեղինակը շատ շնորհակալ գուրծ է կատարել և էական նպաստ է բերել մեր պատմագրությանը: Այն օգնում է կողմնորոշվել արծարծված բարդ պրոբլեմների հետ կապված բազմաբնույթ և բազմալիզու աղբյուրների մեջ, ինչպես և դրանց շուրջը առաջացած գիտական գրականությանն ու նրա մեջ առկա բազմաթիվ կարծիքներին, տեսակետներին ու տեսություններին և նրանց բախումներին մեջ: Ես նորից կշեռտի նաև հեղինակի բարեխղճությունը այդ բոլորի մանրամասն, օբյեկտիվ ու անաչառ ներկայացման պարագայում:

ՅԱՆԿԵՐ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐ

- Աբգար - 27, 28, 96, 184
- Աբգար Իններորդ - 184
- Աբգար Հինգերորդ - 184
- Աբգար Ուկկամա (Ուխխամա), Աբգար Արշամայ - 104, 113
- Աբգարյան Գ. - 75, 95
- Աբեղեան, Աբեղէնից տէր, Աբել, Այդ Աբեղեան - 73, 81, 84, 85, 89, 99, 100, 101, 114
- Աբեղյան Մ. - 7, 24, 48, 54, 56, 57, 122, 124, 238
- Աբյուղեհնոս - 29, 30
- Աբրահամ - 48, 107
- Աբրահամյան - 81, 82
- Աբրահամյան Ա. - 135
- Ագաթանգեղոս - 10, 26, 28, 67, 68, 78, 84, 101, 233, 236
- Ագեոսիստոս - 166, 168, 169
- Ագաթեղաբարի Երկրորդ - 51, 52
- Ագոնց Ն. - 5, 24, 50, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 86, 87, 89, 90, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 201, 240
- Ադրամելիք - 118
- Աժդահակ - 89, 117, 118
- Ալեքսանդր Մակեդոնացի - 17, 38, 39, 156, 164, 172
- Ալիշան Ղ. - 75
- Ալեհացի - 73, 74, 81, 85, 93, 102
- Ալիկյան Ն. - 127, 129, 136
- Ակուսիստոս - 142
- ԱՀրիման - 109
- ԱՀուրա-Մազդա - 40, 109
- Աղբիանոս - 184, 185
- Աղբիանոսյաններ - 185
- Աղբիանոսի Բազմալիզու - 29
- Աղեքսանդրիա, Աղեքսանդրա (Հրեա թագուհի) - 108, 109
- Աղու - 63
- Անաոյան Հր. - 67, 77, 94, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 107, 108, 200, 238
- Ամասիա - 63, 106, 107, 112, 121
- Ամասիոնի - 81, 82
- Ամատունի, Ամատունի տէր - 73, 82, 84, 94, 95, 110, 113, 114
- Ամախանոս Մարկիպիոսոս - 12
- Ամփիլիբատես Աթենացի - 13, 41
- Այլերս Վիլհելմ - 50, 51
- Այծենական - 81, 83
- Այդ Աբեղեան - 85
- Անահիտ - 40
- Անահիտ-Արտեմիս - 214
- Անասիա Շիրակացի - 59, 135, 136
- Անանուն - 13, 19, 20, 32, 48, 70, 90, 93, 95, 97, 104, 105, 106, 107, 108, 112
- Անանուն-Սերբոս - 70, 90, 93, 105, 106
- Անաքսագորաս - 149
- Անգեղ տուն - 77, 81, 95
- Անգեղեայ - 73, 75, 90, 94, 95
- Անգեղյաններ - 82
- Անգլո-Մանյու-ԱՀրիման - 40
- Անձեռացի, Անձեռացի, Անձեռացից տէր, Այդ Անձեռացի - 73, 74, 78, 81, 84
- Անտիգոնոս - 27
- Անույլ (կին Աժդահակի) - 117
- Անուշաան Սոսանուէր - 97, 115, 119
- Աշահմարեան - 85, 89
- Աշխադար - 89
- Աշխադարեան - 73, 82, 87, 88, 89
- Աշխեն - 89
- Աշոտ-Ասուղ - 102, 103, 114
- Աշոցեան(ն), (Գաշոցեան) - 73, 75, 81, 85, 86
- Ապահունի, Ապահունեաց տէր, Այդ Ապահունի - 73, 81, 84
- Ապոլոն, Ապոլոն - 40, 116, 148
- Ապպիանոս - 12, 102, 201
- Առանեանք (Առանյաններ) - 75, 90
- Առան(ի) - 63, 73, 74, 82, 90
- Առաւելեան(ն) - 73, 85, 86
- Առաւելեան, Առաւան - 73, 85, 99, 100, 102

* Կազմեց՝ Կարինե Ավետյան

Առաքելյան Բ. - 24, 238
 Առիտս - 29
 Առուելեանք - 81
 Առուենեան - 81
 Ասարխաղզոն - 69
 Ասճչեան - 81, 83
 Աստղիկ - տե՛ս Ստեփանոս Տարոնեցի Աստղիկ
 Ասպեան - 84
 Աստղիկ - 40
 Ասուդ-Աչոտ - 103
 Այգալբեղյան Թ. - 8, 24
 Արա Գեղեցիկ - 40, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 55, 63, 106, 108, 119, 121
 Արամ նաՀապետ - 40, 47, 54, 55, 64, 65, 82, 104, 105, 106, 109, 112, 120, 122, 237
 Արամեանք - 105
 Արամու - 105
 Արամազդ - 13, 40
 Արամազդ-Չեւս - 214
 Արամայես, Արամայիր - 63, 106, 107, 115, 121
 Արամանյակ, Արամենակ, Արմենեակ, Արմենակ - 56, 58, 62, 63, 66, 97, 99, 105, 106, 107, 108, 114, 115, 119, 121
 Արզամ-Արազական-Արզաւան - 89, 102, 103, 117, 124
 Արզալան - 15
 Արփելիթի Առաջին - 47, 59, 60, 61
 Արդումանիշ (Ասպաթիճեա) - 146
 Արզունիք - 118
 Արխայոս - 50, 176
 Արխատուրեւ - 140
 Արծրունեաց երկրորդն - 78, 79, 84
 Արծրունեաց երրորդն - 84
 Արծրունի - 16, 48, 73, 81, 84, 94, 95, 111, 117, 118, 123
 Արշակ - 30, 118
 Արշակունիքներ - 9, 13, 14, 38, 39, 41, 42, 76, 78, 80, 83, 100, 127, 128, 131, 178, 179, 182, 183
 Արշամ, Մոփքի թագաւոր - 104
 Արշաւիր - 106, 121
 Արշաւիր, Կամսարի որդի - 102, 109
 Արջամ-Արշամ - 103, 104
 Արսեւ - 50
 Արտեմիս - 40, 116

Արտաշեան - 87
 Արտաշես - 15, 16, 127
 Արտաշես Առաջին - 14, 21, 26, 27, 31, 41, 82, 88, 89, 95, 96, 98, 101, 110, 116, 117, 121, 122, 156, 179, 230
 Արտաշես Արշակունի - 21, 75, 76, 77, 127
 Արտաշես Միջին - 22, 89
 Արտաշեսեան(ն) - 81, 85
 Արտաշիսյաններ - 7, 41, 201
 Արտաշիր Առաջին - 19
 Արտաշիր Սասանյան - 22, 26, 75, 76, 77, 79
 Արտաշիր Պապական - 42
 Արտավազդ (որդի Արտաշեսի) - 15, 41, 82, 89, 117
 Արտավազդ երկրորդ - 14, 41, 214
 Արրամու Ուրարտացի - 54, 55
 Արտաքսերքսես երկրորդ - 166
 Աւածացին - 81, 83
 Ափրիկանոս - 28, 30
 Ափրողիտէ - 98
 Աքածեցի - 81
 Աքածու - 85
 Աքեմենյաններ - 170
 Բաբ (որդի Տիրգրան Երվանդյանի) - 116
 Բագարուխա (Մեգաբեղոս) - 146
 Բագաղիա - 102, 103, 114
 Բագարատ - 95, 96, 99, 100, 102, 103, 114
 Բագրատունիներ - 19, 21, 22, 32, 73, 80, 95, 96, 99, 100, 103
 Բագուրատունի - 81
 Բազ - 63, 89, 99
 Բասենացի - 80, 81
 Բասենոյ դատաւորն - 84, 86
 Բարգածան - 13, 28, 31
 Բարզանես - 50
 Բարզափրանես - 27
 Բարթիկյան Հ. - 24, 109
 Բարշամ - 64
 Բարսեղյան Լ. - 235, 237, 239, 242
 Բաքան - 81, 82
 Բեկ - 53, 54, 56, 57, 63, 69, 97, 105, 113, 124
 Բեկ-Մարդուկ - 53, 54
 Բեկ-Տարծի-Իլուման - 51
 Բեկք Վ. - 201

Բերոսյան Սիրիլլա - 29, 104
 Բերոսոս - 29
 Բզնունական - 73, 89
 Բզնունի, (Բզնունական) - 63, 77, 81, 90, 99
 Բձնունի - 85
 Բյուզանդացի Ն. - 24, 129
 Բյուբ - 171, 172, 173, 174, 175
 Բյուբասպ Աժդահակ - 42
 Բիւրատ - 103
 Բողունի, Բոգունի - 82
 Բոխայեցի (Բուխա Դիմաքսեանն) - 81, 82, 85, 87
 Բորիսով Ա. - 24
 Բուժունի - 82
 Բուլղար Վուճդ - 109
 Գաբեղեան, Գաբեղէնից տէր, Գարազ - 73, 81, 84, 89, 99, 100
 Գազ - 75
 Գազրիկան(ն) - 81, 85
 Գամեր - 66
 Գամրեկիձե Թ. - 8, 239, 240
 Գառնիկ - 106, 108, 111, 121
 Գալուկէյան Մ. - 240
 Գարագալյան Ա. - 67
 Գարգարացի - 73, 74, 82, 90
 Գարդմանացի, Գարդմանեցի, Գարդմանայ տէր - 73, 74, 81, 84, 86
 Գարեկի - 240
 Գաուրրուպնա (Գորրուսա) - 146
 Գեկը - 240
 Գեղամ - 63, 106, 107, 108, 113, 121
 Գրղճունի - 81, 83
 Գին - 114
 Գյուտերբոկ Ի. - 236, 240
 Գնիկ - 94, 100, 101, 114
 Գնթունի, Գնթունեաց տէր - 73, 81, 84, 114
 Գնունի, Գնունեաց տէր - 73, 81, 84, 94, 95, 100, 111, 113, 114
 Գողթնեցի, Գողթնայ տէր - 73, 80, 81, 84, 93, 114
 Գոմեր - 103, 114
 Գրիգոր Լուսաւորիչ - 127, 128, 184, 185
 Գրիգոր Նազիանզացի - 29
 Գրիլլոս (Քաննոփոնի որդին) - 167
 Գուգարացի, (Գուգարաց բրեչին) - 73, 81, 82, 90

Գուգարքի - 77
 Գուկան - 81, 82
 Գուռլմիդ Ա. - 23, 104
 Դավիթ ԱնՀաղթ - 8, 230
 Դատ - 75, 101
 Դարիճ Առաջին Վշտասպայան - 145, 146, 149, 157, 158, 161, 188
 Դարիճ Երրորդ - 156
 Դիմաքսեան (Այլ Դիմաքսեանն) - 73, 80, 81, 85, 87, 94, 95, 113
 Դիմաքայան - 16, 113, 115
 Դիողոր (Քաննոփոնի որդին) - 167
 Դիողորոս Սիկելիացի - 48, 49, 50, 171, 172
 Դիոն Կասիոս - 12
 Դիոնիսիոս Հալիկարնասացի - 142,
 Դյակնոմի Ի. - 24, 60, 69, 188, 236, 238, 240
 Դոմես-Դոմեոտիանոս - 102, 103, 124
 Եզեկիկ մարգարի - 67
 Եզիկ Կողբացի - 48
 Եղիսպար - 107
 Եղիշ - 10, 84, 101
 Eilers W. - 51
 Eissfeldt O. - 67
 Ենանոս - 103
 Եպիփան Կիլլրացի - 29
 Եսայի մարգարի - 138
 Եվղբոսոս - 236
 Եվեբրիոս Կեսարացի - 29, 31, 48, 49, 68, 140, 236
 Ելիլիպիղես - 162
 Երանյակ - 43
 Երաստ, Արաստ - 106, 107, 121
 Երեմիա - 132, 137, 138
 Երեմյան Ս. - 5, 24, 48, 60, 159, 236, 238
 Երվանդ, Երուանդ - 16, 22, 43, 88, 96, 98, 110, 117, 121, 122
 Երվանդականներ - 183, 241
 Երվանդյաններ - 7
 Երվանդ Սալավակյաց - 36, 170
 Երուանդունին - 87
 Երուանթունի - 81, 85, 87
 Զանդաղան - 81, 82
 Զարեհ - 179

- Զարեհ Երվանդյան - 27, 82,
 Զարեհաւանեան, Զարեհ - 73, 85, 99, 102,
 196
 Զարէհուանեայ - 81
 Զաքարիա - 132, 137, 138
 Զինոն կայսր - 11
 Զեւ - 53, 40
 Զեւ - Արամազդ - 214
 Զեբեյան Լ. - 128, 136, 137
 Զիւսուղրա - 56
 Զիւսուղրա-Ուտնապիշտիմ-Նոյ - 54, 56
 Զոպուրոս - 145
 Զրադաշտ մոզ - 48, 49
 Զրուան - 104, 109, 113, 120
- Էլչիրեկյան ժ. - 195
 Էմբաս - 170
 Էմին Մ. - 75, 77, 129, 130, 131, 134, 135
 Էպամինոնդաս - 167
 Էսքելոս - 162
 Էրոս - 50
- Ընծայեցին - 85, 86, 87
 Ընծաբէին - 81
- Թաղեոս առաքյալ - 184
 Թայես Միլիոսցի - 146
 Թակաղ-Թորոզ - 103, 104, 114
 Թեմիստոպենես Միրաբուասցի - 172
 Թեմիստոկլես - 32, 145
 Թեյշերա - 54
 Թիրաս - 66, 103, 114
 Թոմսոն Ռ. - 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32,
 33, 34, 129, 130, 133, 134
 Թովմա Արծրունի - 22, 48, 56, 118
 Թորոզ - 53, 57, 60, 66, 67, 68, 69, 103,
 114, 236
 Թուկիդիդես - 141, 142, 147, 152, 161,
 165, 170
 Thureau-Dangin F. - 68
 Թուսանով Կ. - 25, 183
- Իշխանյան Ռ. - 239, 240, 241, 242
 Իշուրեանի - 59
 Իսահակ - 107
 Իվանով Վ. - 239, 240
- Լաբուրնա - տե՛ս Դեբուրնա
- Լակտանցիոս - 136, 138
 Լեհման-Հատուղ - 51
 Լեոնիդաս - 149
 Լուկուլլոս - 109, 119
- Խաթիստոյ - 51
 Խալաթիյան Գր. - 7, 23, 25, 26, 27, 31, 32,
 33, 34, 49, 60, 77, 136
 Խալիլ - 54
 Խաչիկյան Լ. - 24
 Խեյրիստոփոս - 176
 Խոսիստունի, (Սորիստունի), Սոռ - 63, 73,
 81, 84, 89, 99, 237
- Մավրեանցի - 73, 74, 81, 90
 Մոփսաց, (Մոփսացի) - 73, 77, 81
- Կաղմեան, Կաղմէացի - 73, 81, 90, 99
 Կաղմյաններ - 82, 90
 Կաղմոս (Հեղինակ մ. թ. ա. VI դ.) - 142
 Կաղմոս - 56, 57, 58, 63, 99
 Կամսարական, Կամսար - 16, 73, 81, 84,
 96, 99, 102, 110, 113, 114
 Կասպէից, Կասպեցի, Կասպէից տէր - 77,
 80, 81, 84, 86
 Կարիեբ Ա. - 23
 Կեղծ-Կալիսթենես - 17
 Կեփաղեոն - 29, 48
 Կինան - 81, 83
 Կիլլիբանոս - 136, 138
 Կլեարքոս - 175
 Կլեոպատրա - 109, 201
 Կլիո - 150
 Կճրունի (Կրճունի) - 81, 82
 Կյուրոս Արծրունի - 118
 Կյուրոս, Կյուրոս Կրտսեր, Կյուրոս
 Աքեմենյան - 36, 166, 169, 170, 173,
 176
 Կյուրոս Մեծ - 169,
 Կոնակ - 102, 112
 Կոնիբեբ Ֆ. - 24
 Կոնտենո ժ. - 236
 Կոյրատաղաս - 176
 Կոստանդիանոս Մեծ - 20
 Կոստանդին Միրանաձին - 109
 Կորդուացի - 73, 74, 81, 90, 102
 Կորյուն - 10, 29, 84, 236
 Կոնոս - 53

- Կրկարչարյան Ս. - 25, 109
- 101
 Դարիբյան Ա. - 238
 Դավանյան Գր. - 60, 188, 236, 238
 Դեբուրնա - 28, 104
 Դեոնդ Երեց - 26, 127
 Դուկիանոս Կեսար - 101
- Մագաղացի - 81, 82
 Մաթաբ-Մշակ - 112
 Մաթան քրմապետ - 98
 Մալխասյան Սո. - 24, 104, 127, 128, 129,
 130, 133
 Մահե ժ.-Պ. - 129, 133
 Մաղխազն (Առաջին իշխան Հայոց
 Մաղխազն) - 84
 Մաղխազունի (Սոսիստունի) - 84
 Մամբրեացի - 85
 Մամիկ - 102, 112
 Մամիկոնյան (տոհմ) - 15, 84
 Մամիկոնեան, Մամիկոնէից տէր, Մամգո-
 նեան-Մամգոն - 73, 81, 84, 99, 102, 112
 Մամիկոնէից Երկրորդ - 84
 Մանանդյան Հ. - 5, 7, 24, 119, 125, 180,
 181, 200, 236
 Մանասիրյան Լ. - 198
 Մանաւազեան, Մանավազ - 63, 73, 77, 80,
 81, 90, 99, 237
 Մանդակունի, Միանդակ - 73, 81, 85, 99,
 100
 Մանի - 109, 110, 121
 Մառ Ն. - 24, 238
 Մասուդի - 50
 Մարարա Մծուրնացի - 13, 32, 90, 214
 Մար Արաս Կատինա - 12, 13, 19, 28, 31,
 32, 41, 47, 55, 66, 75, 90, 103, 104,
 120, 214
 Մարացեան տէր (Մուրացեան) - 85, 89
 Մարտոցն տէր - 89
 Մարտիկ (Մերովրաբ) - 53, 54
 Մարզպետական - 82
 Մարզպետական - 73, 90
 Մարկոս Անտոնիոս - 171
 Մարկիարտ Գ. (Մարքիարտ) - 24, 102, 159,
 238
 Մարտակ - 107, 112
 Մարքս - 165
 Մեգարիդոս - 145, 146, 149
 Մելիքիշվիլի Գ. - 54, 60, 188, 236
- Ղազար Փարպեցի - 10, 11, 80, 82, 84, 100,

- Մեհնունի(ն) - 81, 85
- Մեհրուժան կախկոպու - 184
- Մենոն - 175
- Մենուա - 46, 47, 48, 58, 59, 60, 61
- Մեսրոպ Մաշտոց - 9, 10, 11, 29, 33, 39, 129
- Մեսրոպորոս Կեփուխացի, Սկեփուխացի - 13, 41, 214
- Մերոզ/դ-Գոմեր - 103, 104, 114
- Մլխայել Ասորի - 103
- Միհր - 40
- Միհրդատ Եվպատոր Պոնտացի - 30, 201
- Միհրդատ սատրապ - 156
- Միհրենիսեհ - 76
- Մշակ - 64, 109, 112, 120, 124, 237
- Մոզպաշտէ - 96, 113
- Մովսէի (Մովկաց տէր) - 73, 74, 81, 84, 93, 102
- Մոսիս - 109
- Մովսիս Կաղանկատվացի - 22, 78
- Մովսիս Խորենացի - 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 170, 182, 184, 214, 230, 233, 235, 236, 237, 242
- Movses Khorenatsi - 92, 125, 139
- Մովսիս Փլիխտոս - 11
- Մուրադյան Պ. - 8
- Մուրադյան - 73, 82
- Մուրադյան (Մարադյան), Մուրադյան-Վիշապուզուն - 85, 88, 89, 110, 116, 117, 118
- Յարիթ - 103, 104, 114
- Յապետովի-Յարիթ - 103, 104, 114
- Նաբու (աստուած) - 51
- Նարուզորդնոսոր - 19
- Նախճերի(ն) - 82, 85
- Նեբրովթ - 53
- Ներսես Մեծ - 67, 98
- Ներսէհ (պարսից պաշտոնյա) - 75, 76
- Նինոս - 48, 49, 50
- Նինվաս-Ջամես - 48, 49
- Նիրոն - 47
- Նիւքար (Մադէս) - 64
- Նոյ - 35, 55, 56, 57, 109, 236
- Շահապն Մովկաց տէր - 84
- Շամբատ - 19, 100
- Շամշի-Ազադ - 52
- Շամիրամ (Սեմիրամիս) - 14, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 108
- Շապուհ - 17, 28
- Շապուհ Երկրորդ - 20, 76, 78
- Շարայ - 63, 65, 106, 107, 121
- Շիվինի - 54
- Շիրակայ Դիմաքսեան - 85
- Ողկույլ - 114
- Ողյունայ (բուրմ) - 7, 75, 90
- Որդունի - 73, 77, 80, 81, 90
- Որսապեան արքունի - 85, 88
- Պալունի(ն) - 81, 85, 87
- Պայսապիս Քաադյա Տիտանյան - 64
- Պամաճեան Կ. - 129
- Պաքամ - 237
- Պատսպարունի - 81
- Պարույր - 35
- Պետերման Հ. - 238
- Պերիկլես - 140, 149, 162
- Պղատոս Պոնտացի - 30
- Պիտարովսկի Բ. - 24, 60, 188, 236, 238
- Պլատոն - 168
- Պլինիոս Ավագ - 59, 178
- Պլուտարքոս - 12, 32, 141
- Պոլիբիոս - 12, 32, 155
- Պոմպեոս - 30
- Պոմպեյոս Տրոզոս - 236
- Պրոդիկոս - 166
- Պրովպիոս Կեսարացի - 13
- Պրոքսենոս - 166, 175
- Պուշկին - 127

- Ռափանան - 81
- Ռշտունի, Ռըշտունի, (Ռշտունեաց տէր) - 73, 74, 81, 84, 88, 114
- Ռոստոմ Ջալ (Սագհիկ) - 42
- Ռոփանան, Ռոփի - 73, 85, 87, 99, 101, 102
- Ռուսա Երկրորդ - 54
- Ռուփոս - 156
- Ջահուկյան Գ. - 24, 62, 100, 105, 106, 108, 238
- Սաբարիս - 170
- Սագրատունի - 81
- Սաթենիկ, Սաթինիկ - 15, 41, 89, 117, 122, 130
- Սայմանատր Երրորդ - 52
- Սահակ Արժրունի - 10
- Սահակ Բագրատունի - 11, 21
- Սահակ Պարթև - 11, 33, 39, 75, 76, 77, 79, 127, 129
- Սահառունի - 82, 84, 87
- Սաղամովթ - 75
- Սաղկունի - 81
- Սամվել Անեցի - 11, 100
- Սամուրամովթ - 51, 52, 53
- Սանասար - 118
- Սանատրուկ - 16, 96, 119, 122
- Սանոտ - 16, 96, 119
- Սանուր - 16
- Սատանյան - 19, 20, 39
- Սարգոն Երկրորդ - 62, 68
- Սարգսյան Գ. - 5, 6, 7, 8, 19, 33, 47, 49, 58, 59, 69, 88, 94, 95, 96, 98, 100, 101, 103, 104, 109, 122, 129, 131, 133, 182, 190, 200, 232, 234, 235
- Սարգուրի Առաջին - 46
- Սարգուրի Երկրորդ - 59, 60, 61
- Սափատիս - 103
- Սերետ - 13, 19, 26, 32, 55, 56, 58, 63, 70, 75, 80, 82, 90, 95, 105, 107
- Սիլեկյան - 39
- Սիլեկոս - 100
- Սիլեկոս I Նիկատոր - 39
- Սեմ - 55, 56, 57, 58, 62, 97, 104, 105, 109, 111, 113, 120, 121, 124, 236
- Սենեքերիմ (Սինախերիբ) - 52, 118
- Սենեքիա - 103
- Սեթևո - 166, 176
- Սիբիլա - տե՛ս Բերոսյան Սիբիլա
- Սիսակ - 63, 74, 99, 106, 108, 113, 114, 121, 122
- Սիսակյաններ (Սյունի) - 82, 99, 100
- Սիրաթ-Թիրաս - 103, 104, 114
- Սիւնեաց Երկրորդ - 78, 79, 84
- Սիւնի - 73, 81, 84
- Սլաք - 96, 97, 99, 100
- Սկուտի - 73, 97, 99, 100, 114
- Սլուկ, Սղուկ - 100, 101, 114
- Սկայորդի - 52
- Սղկունին - 85
- Սմբատ զորավար, (Արտաշեսի որդի) - 82, 88, 96, 130
- Սմբատ-Շամբատ - 103, 114
- Սողացի - 81, 82
- Սոկրատ, Սոկրատոս - 29, 165, 166, 168
- Սոփենետոս, (Սոփենետոս Ստիմփալացի) - 171
- Սոֆոկլես - 141, 149, 162
- Սպանդունի - 73, 81, 85, 88, 94, 95, 111, 113
- Ստեփանե Խորեն - 129, 130, 133, 134
- Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ - 22
- Ստրաբոն - 12, 14, 154, 156, 236
- Սրվանձտյանց Գ. - 48
- Սոսանուէր - 96
- Վաղարատունի - 85
- Վաղարիս - 103, 114
- Վահագն - 15, 40, 41, 98, 99, 100, 101, 112, 114, 116
- Վահագն (որդի Տիգրան Երվանդյանի) - 116
- Վահագն-Հեթակ - 214
- Վահուհի, Վահուհեաց տէր, Վահուհուհի, Վահէվանեան, Վահէվահեսան - 73, 81, 84, 98, 99, 100, 101, 112, 114, 116, 123
- Վաղարշակ - 37, 38, 65, 74, 89, 94, 95, 97, 100, 101, 117, 118
- Վաղարշակ Պարթև - 67, 74
- Վայդներ - 240
- Վայկուն - 106, 108, 119, 121
- Վանանդացի, Վանանդեցի - 73, 81, 84, 86
- Վանանդացին Երկրորդ - 85
- Վառունի - 81, 83
- Վարազ - 114
- Վարազ-Վաղարիս - 102, 103, 114

- Վարազարտիկեան - 82
 Վարաժնունեան - 81, 82
 Վարաժնունի, Վարաժ - 73, 81, 88, 89, 99, 101
 Վարապատիկեան - 82, 85
 Վարդանանք - 10, 129
 Վարդգես Մանուկ - 15
 Վարձաւունի - 81, 84
 Վիժանունի - 81, 85
 Վիդաւնա (Հյուղաւնես) - 146
 Վիլիեն - 50
 Վինդ, Վունդ, Վընդուր - 106, 109, 121
 Վինդաֆաւնա (Բնտաֆիւնես) - 146
 Վուսձ Հինգերորդ - 19, 75, 76, 79
 Վրթանես - 102
- Տաղրեան - 81
 Տակիտոս - 12
 Տամբարացի - 81
 Տայգրեան - 85
 Տայեցի, Տայոց - 81, 84, 86
 Տաշրացի - 73, 82, 90
 Տարբան - 55, 56, 58, 62, 105, 111, 120
 Տարբանյաններ - 58
 Տեր-Ղևոնդյան Ա. - 24, 50
 Տեր-Մինասյան Ե. - 8
 Տիգրան Արտաշեսի որդի - 101, 116
 Տիգրան Երկրորդ Մեծ - 13, 28, 41, 102, 108, 109, 119, 179, 200, 201, 214
 Տիգրան Միջին - 22, 27, 98, 124, 125
 Տիգրան Երվանդյան - 13, 36, 116, 117, 170, 178
 Տիգրան Կրտսեր - 201
 Տիգրան Վերջին - 87, 98, 101
 Տիսապիւնես - 176
 Տրտան - 104
 Տր (Միհր) և Ապոլլոն (Հելիոս) - 214
 Տրտան արքա - 43, 119
 Տրտան (որդի Արտաշեսի) - 82
 Տրտան (որդի Տիգրանի) - 116
 Տրտացյան Գ. - 5, 24
 Տորք - 40, 95, 96, 237
 Տրայենա Ջուստո - 49
 Տրդատ Առաջին - 14, 179
 Տրդատ Բագրատունի - 43
- Տրդատ Գ Մեծ - 20, 38, 89, 102
 Տրեվեր Կ. - 24
 Տրպատունի - 81, 82
 Տրունին - 73, 81, 85, 88, 96, 99
 Տուրխա - 103
 Տուր - 88, 96, 97, 99, 101
- Տրակ - 106, 107, 121
 Տողկեպան - 81, 83
 Տուլն - 82, 85
- Ուխտանես - 22, 103
 Ունդնաղ - 240
 Ուտանա (Օտանես) - 146
 Ուտաւացի - 73, 74, 81, 90
- Փառոսի - 106, 107, 121
 Փափասոս Բուզանդ - 10, 26, 28, 29, 48, 56, 67, 68, 75, 84, 125, 236
 Փերիկանյան Ա. - 5, 24, 100
 Փերմիլիանոս - 30
 Փիլիպպոս - 164
- Քամ - 104, 236
 Քաջբերունին - 82, 85, 87
 Քարոն - 142
 Քասնիթոս - 142
 Քսենոփոն, Քսենոփոն Աթենացի - 12, 36, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178
 Քսերքես - 149, 159, 161
 Քսիտոլթրես - 56, 57
 Քսոսիաս - 48, 171
- Օլիմպիոլորոս - 29, 55, 120
 Օլլոմալ քուրմ (Օլլոմպիտոս) - 13, 14, 28, 31, 32, 121, 214
 Օնեգին - 128
 Օտանես - 146, 149
 Օրբելի Հ. - 24
 Օրիոն - 53, 69, 236
- Ֆիդիաս - 149, 162
 Ֆիրդուսի - 41, 42
 Ֆորեր Է. - 236

- Абгар - 126
 Абегян М. - 199, 219
 Август - 217, 218, 220
 Агафансел - 207, 208, 212, 215, 233
 Алопц Н. - 74, 75, 77, 83, 91, 92, 191, 195, 199
 Аждахак - 199, 219, 220
 Александр Македонский - 208
 Амфиократ Финикийский - 210, 222
 Анахит (Ардовисура, Анахита) - 207, 208, 215, 216
 Анахит-Артемиды - 215
 Анхиро-Манью (Ахриман) - 215
 Антиох Первый - 208
 Антиох Коммагенский - 217
 Аптоний - 205
 Аполим Себеос - 71
 Апама - 217
 Аполлинарис - 205
 Аппиан - 195, 196, 197, 198, 199, 211
 Аппий Клавдий - 195
 Аполлон - 208, 215, 216, 218, 223
 Аполлон-Гелиос - 207, 216
 Аполлон-Митра-Гелиос-Гермес - 208, 216
 Аполлон-Тир-Гелиос - 209
 Аполлон Родосский - 210
 Ара Прекрасный - 70, 207, 215
 Арамазд (Аһура - Мизда) - 207, 215
 Арамазд-Зевс - 215
 Аревшатаян С. С. - 230, 231
 Ариазата-Аутома - 196
 Ароанды - 208
 Арсиноя - 217
 Артавазд - 217, 219
 Артавазд Первый - 195
 Артавазд Второй - 195, 197, 198, 199, 206, 209, 210, 211, 216, 217, 219, 222, 223
 Артавазд Третий - 217
 Арташес - 219
 Арташес Первый (Артаксий) - 191, 196, 200, 210, 211, 219, 225, 230, 231, 233, 234
 Арташес Второй - 217
 Арташесиды - 200, 210, 217, 218, 219, 220, 222
 Артемиды - 207, 208, 215
 Артемиды-Анахит-Луна - 209
 Арунопян Н. В. - 108
- Аршакиды - 139, 209, 212, 216
 Астхик - 215
 Астхик-Афродита - 215
 Атанаис - 205
 Атом, Атовм - 219
 Аутома-Ариазата - 219
 Афинея - 210
 Афродита - 221
 Афродита-Арсиноя - 217
 Ахемениды - 208, 225
 Ачарян Гр. - 200, 219
- Бардецан - 228
 Бел - 70
 Бельк В. - 191, 195
 Болтунова А. И. - 222
 Borger R. - 193
 Борисов А. Я. - 233
- Валаршак - 208
 Валерий Максим - 196, 198
 Вахагн (Веретрагна) - 207, 209, 215
 Вахагн-Геракл - 215
 Вахуни-Вахагн - 126
 Волошин М. - 136, 138
- Гай Цезарь - 217
 Garder P. - 220
 Гелиос Митра - 209
 Гелиос-Тиридат - 209
 Гесиод - 204
 Геракл-Артагн-Вахагн-Арес - 208, 209, 216, 218
 Гиуни - 126
 Григорий Просветитель - 139, 228
 Гурас-Куруш-Кир - 219
- Давид Анахт, (Давид Непобедимый) - 230, 231, 232, 233, 234
 Далаида - 218
 Дарий Первый - 208
 Debevoise V. - 220
 Диодор - 211
 Дион Кассий - 196, 198, 217, 218
 Дионисий - 208, 216, 218
 Dubberstein W. - 192
 Дяконов И. М. - 69, 233

- Еврипид - 204, 206
 Евронг - 204
 Ерванд - 191, 211
 Ервандакан, Еруандакан (династия армянских Оронтидов) - 200, 208, 216
 Еремян С. Т. - 232

 Зарех - 196, 197, 200, 219
 Заруһи - 199, 200, 219, 220
 Зевс-Оромазд-Арамазд - 208, 209, 211, 216, 234

 Humann K. - 216
 Клеопатра - 196, 197, 217
 Клеопатра Вторая-Исида - 217
 Красс - 206, 210
 Корюп - 212, 229

 Labat R. - 193
 Лазар Парпеци, Лазарь Парпский - 212, 225, 227, 229
 Лаодика - 217
 Лопощко Т. - 199
 Лукиан - 195, 197
 Лукий - 205
 Лукулл - 195

 Майер Вернер - 191
 Манацлян Я. - 196, 217, 222
 Мараба Мцурнский - 212
 Мар Абас Катина - 212
 Мелеагра - 218
 Меликишвили Г. - 47, 54
 Метродор Скепсийский - 210, 211, 222
 Месроп Маштоц - 225, 226, 228, 229
 Minns E. - 196, 219
 Митра-Тир - 207, 215, 216
 Митра-Гефест - 215
 Митрас - 204
 Митридат (царь Атропатены) - 196
 Митридат Второй (Великий) - 195, 196, 198, 219
 Митридат Шестой Евпатор - 196, 197, 198, 216
 Мовсес Хоренаци, Моисей Хоренский - 70, 71, 75, 91, 92, 125, 126, 138, 139, 195, 199, 200, 207, 208, 209, 211, 212, 215, 216, 219, 220, 228, 230, 232, 233, 234

 Муза - 220, 221, 222
 Мушегян X. - 217, 218, 223
 Мшак-Мажак - 126

 Нанэ-Афина - 215
 Нерейд - 218
 Нерон Тиберий Клавдий - 217
 Nillson - 221
 Никомед - 217
 Нумен - 204

 Океан - 221
 Оломп (Олимпия) - 211, 234
 Орбели И. А. - 233
 Ормания М. - 226
 Оронг - 211

 Паули-Виссов - 218, 221
 Parker R. - 192
 Периханян А. - 219
 Плиний - 210
 Плутарх - 194, 195, 197, 206, 210, 211, 222
 Полибий - 210
 Помпей - 199
 Попли Эмей Валент - 205
 Puchstein O. - 216
 Птолемей - 199, 217
 Птолеми - 208, 216, 221
 Плукиан З. - 217, 218, 223

 Sachs A. - 192
 Саркисян Г. X. - 34, 200, 216, 219
 Sargaster - 196
 Себеос - 71
 Селевкиды - 191, 194, 208, 216, 221, 222
 Серфо Л. - 220, 221
 Смбат-Смбатухи - 200
 Спандуни - 126
 Старкова К. Б. - 233
 Страбон - 193, 195, 210, 211

 Тацит - 217, 218
 Тачат - Тачатухи - 200
 Тей Урания Муза - 221
 Тигран - 219, 220
 Тигран - Тиграпуһи - 200, 219
 Тиграпуһи - 219, 220
 Тигран Ервандян - 199, 219
 Тигран Первый - 195,

- Тигран Второй, Великий - 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 205, 206, 208, 209, 210, 216, 218, 219, 222, 223
 Хайк, hАйк - 70, 71, 207, 215
 Хайкида - 70, 71
 Халатьянц Г. - 49, 110, 233

 Тигран Младший - 196, 197, 198, 199
 Тигран Третий - 217, 222, 223
 Тигран Четвертый - 217, 218, 223
 Тир - 208, 216
 Тир-Аполлон - 215
 Тирация Г. - 216
 Тондрио В. - 221
 Торк - 207, 215
 Трдат I - 205, 209
 Трдат III - 209

 Урания Муза - 220, 221

 Фавстос Бузанд - 207, 209, 212, 215
 Фетида - 221
 Фраат Четвертый - 220, 221

 Фраатак - 220

 Шамирам - 70
 Штрассмайер - 191

 Эльчибекия Ж. - 195
 Эмин Н. О. - 133, 230
 Эрато - 217, 218, 220, 221, 222, 223

 Юстин - 195, 211

 Ясон - 206

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աղստոն Մախր - 107
 Աթաուհն - 59
 Աթինք - 140, 141, 148, 149, 150, 151, 162, 163, 165, 166, 167, 168
 Աժդանական - 120
 Ալանաց աշխարհ - 130
 Ալեքսանդրիա - 11, 150
 Ալլի - 241
 Ալլի-Աղձնիք - 60, 61
 Ալթինթիե - 188
 Ալուշ (Բյուրակն) - 61
 Ալրոպոլիս - 162
 Ալթամար - 120
 Աղձն (Բղեղին Աղձնեաց) - 73, 74, 75, 77, 81, 90
 Աղվանք, Աղուանք - 42, 74, 106, 108, 113, 121, 122
 Աղուանից դաշտ - 74
 Ալրարատ - 56, 63, 64, 106, 108, 121
 Ալրարատեան գաւառ - 67
 Անգեղաւուն - 67, 95
 Անի - 13
 Անի Դարանաղյայ - 214
 Անի ամրոց - 13, 31
 Անձիթ - 75
 Աշտիշատ - 97, 98, 111, 116, 121
 Աուան (Աղուանք) - 63, 74
 Աուաջավոր Ասիա - 41, 169
 Աուաջին Հայք - 64, 186
 Ասիա - 30, 116, 141, 142
 Ասորեստան - 14, 36, 43, 47, 49, 51, 52, 54, 58, 62, 64, 66, 69, 118, 141, 150
 Ասորիք - 27, 28, 42, 141, 184
 Ատտիկա - 140, 149
 Արագած - 63, 106, 107, 114, 121
 Արածանի - 59, 66, 159
 Արայի դաշտ - 56, 64, 106, 107, 108
 Արայի լեռ - 48
 Արարադ - 56, 120
 Արարադ լեռ - 56
 Արարադի երկիր - 35, 56, 57, 58, 63, 70
 Արարատ, Արարոտ - 158
 Արարատ լեռ - 56

Արարատյան դաշտ - 54, 56, 64, 70, 105, 119, 120, 121
 Արարատյան տերութիւն - 56
 Արաքս - 62, 64, 157, 159
 Արին-բերդ (Էրերունի) - 188
 Արլի երկիր (Հաքք) - 35, 59, 61
 Արմանի - 240
 Արմավիր - 21, 63, 64, 97, 106, 107, 115, 116, 121, 188, 213
 Արմն (Ափրկերտ) - 61, 241
 Արմին (Արմենիկք) - 119, 120
 Արմենիա - 156, 240
 Արմինա (Արմենիա) - 157, 158, 200, 237, 240
 Արմինա - Ուրարտու - 158, 160
 Արշակաւան - 16, 93, 98
 Արշարունիք - 106, 109, 121
 Արտաշատ - 22
 Աքեմենյան տերութիւն - 36, 146, 156, 160
 Արեւելյան Հայաստան - 159, 177
 Արեւմտյան Հայաստան - 159, 160, 173, 177, 185, 186, 188, 241
 Աֆրիկա - 141
 Բարեղոն - 19, 27, 35, 43, 49, 53, 56, 57, 58, 63, 64, 68, 70, 141, 145, 153, 154, 155, 200, 237
 Բարեղոնիա - 50, 125
 Բազաւան, Բազնայ սուան - 97, 98, 109, 113, 121
 Բազարան, Բազնարան - 22, 97, 98, 113, 121
 Բագրեւանդ գավառ - 98, 120
 Բաղիաններ - 238
 Բասան - 159
 Բեհիստուն - 145, 146, 157, 158, 159
 Բեռտիա - 166
 Բեռլին - 5, 50
 Բիւպնիլի - 59, 61, 241
 Բյուզանդիա - 33, 44
 Բոհտանսու (Տիգրիսի վտակ) - 156
 Բոհտանսու-Կենտրոնես - 156
 Բրիտանիա - 45

Գառնի - 14, 106, 108, 111, 121
 Գեղ լեռ - 106, 107, 108, 121
 Գեղամայ ծով - 106, 108
 Գեղամի դաստակերտ - 106, 121
 Գեղարքունի գավառ - 106, 113, 121
 Գեղարքունի լիճ - 113, 121
 Գեղարքունի, Գեղարքունիք - 63, 106, 108
 Գեղեզմանք, Գեղեզմանակք - 97, 120, 124
 Գիաւանիսնի - 108
 Գողթն - 117
 Դալիթի բլուրներ (Արգիշտիխիլի) - 188
 Դարանաղի - 184, 214
 Դեբլի - 141, 148
 Դերջան - 184
 Դիլայա - 240
 Եգիպտոս - 51, 141, 143, 144, 145, 147, 150, 158
 Եղեւիտ (ՈւռՀա) - 11, 31, 104, 184
 Ելեփանտինե - 144, 158
 Եկեղյայ - 184
 Ելրուպե, Ելրուպա - 30, 142
 Եվբինյան Պոնտոս - 155
 Երասի - 74, 106, 107, 121
 Երեւան - 6, 58, 189
 Երէքով - 30
 Երկիրն Հայոց - 108
 Երկրորդ Հայք - 64, 186
 Երվանդակերտ - 15, 98, 110
 Երվանդաշատ - 15, 46, 98
 Երվանդավան, Երուանդավան - 16, 93, 97, 98, 111, 114, 121, 123
 Երրորդ Հայք - 64, 186
 Երուսաղեմ - 136
 Եփրատ - 13, 57, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 153, 154, 156, 190, 240
 Զաբատ գետ - 156
 Զարասպ լեռ - 64
 Զարեհավան - 16
 Զարեշատ - 120
 Զարուանդ - 109, 113, 120
 Էբլա - 240
 Էգեական - 141
 Էլամ - 46

Էկրատանա - 49
 Էրերունի - 236
 Թեբե - 99, 149, 166, 167
 Թեգարամա - 57, 69
 Թեյեբախինի - Կարմիր բլուր - 54
 Թեոդոսիոպոլիս - 15
 Թեոդուպոլիս - Կարին - 46
 Թերմոպոլիս - 161
 Թերմոպոլեան կիրճ - 149
 Թիլգարիմոտ - 57, 68
 Թիֆլիս - 67
 Թորգոմի տուն-Թիլգարիմոտ-Թեգարամա - 60, 69, 241
 Թորգամա, Թորգարմա Բեթ-Թորգարմա - 69
 Թորդան - 184
 Թրակիա - 141, 150, 166
 Թրմբրդ - 61
 Թուրիս - 140, 141
 Թուրքիա - 188
 Իսրայիլ - 132
 Իտալիա - 11, 140
 Իրան - 39, 41, 42, 44, 185
 Իրանական սարահարթ - 239
 Լակեղեմոն, Լակոնիկա - 149, 163
 Լեզք գետ - 48
 Լիբիա - 141, 150
 Լիբիե - 30
 Լիդիա - 150
 Խաթե - 241
 Խաթթի - 46
 Խրամ - 120
 Մնիւրոց - 97
 Մովք - 64, 154, 184, 185
 Կազմոսի տուն - 99
 Կազմոսի երկիր - 63, 99
 Կալիսու-Նիմրուշ - 51
 Կապադովկիա - 64, 122, 184
 Կասպից ծով - 62
 Կասպատուկա (Կասպադովկիա) - 157
 Կարթլինների երկիր - 156, 173
 Կարմիր բլուր (Թեյեբախինի) - 188
 Կենտրոնես - 156

- Կեսարիա - 64, 109
 Կիրիկիա - 156, 186
 Կիրենա - 150
 Կովկասյան լեռներ - 65
 Կորդվաց աշխարհ - 56, 119
 Կորդոբ - 63, 64, 70
 Կորնիթոս - 149, 167
 Կորոնես - 166
 Կուլմերի (Բղիմար, Սասուն) - 59, 61
 Կունաբաս - 166, 172
 Կուր - 62, 74, 157
- Հաղամակիրոս - 117, 118
 Հալեր - 240
 Հալիկաոնաս - 140, 141, 148, 158
 Հալիս գետ - 155, 156
 Հայկական լեռնաշխարհ - 35, 51, 54, 55, 57, 60, 62, 63, 65, 69, 109, 157, 173, 175, 178, 189, 190, 237, 238, 239, 241
 Հայկական լեռներ - 50
 Հայկաշեն - 93
 Հայաստ - 60, 69, 185, 240, 241
 Հայաստան - 6, 7, 9, 11, 12, 13, 16, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 58, 62, 63, 64, 67, 68, 77, 79, 100, 104, 106, 109, 119, 120, 125, 132, 138, 145, 146, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 164, 170, 173, 174, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 200, 213, 214, 237, 239, 241
 Հայաստան (Արմենիա) - 156, 159, 170, 240
 Հայաստանի Հանրապետություն - 62
 Հայոց ձոր - 63, 64, 105, 110, 111, 113, 120
 Հայք - 35, 57, 64, 101, 105, 110, 118, 119, 120
 Հաշտեսներ - 120
 Հարք գավառ - 35, 56, 57, 58, 59, 62, 63, 66, 67, 68, 69, 70, 97, 99, 105, 120
 Հարք-Տարոն - 63, 64, 65, 66, 121
 Հեկաղա - 140, 149, 174
 Հյուսիսային Կովկաս - 42
 Հյուսիսային Միջագետք - 173
 Հնարակիրա - 74
 Հնդկաստան - 20
 Հոռոմ (Բյուզանդիա) - 43, 44
- Հոռոմեական կայսրություն - 9, 137-8, 185, 186
 Հոնիա - 142, 166, 172
 Հունաստան - 11, 21, 43, 140, 141, 143, 145, 146, 148, 149, 161, 162, 166
- Ճորոխ - 157, 159, 160, 240
 Ճվաշ գավառ - 48
- Մաղա (Մեղիս, Մարաստան) - 157, 170
 Մազազ գավառ - 82
 Մազակա, տե՛ս Կեսարիա
 Մաժար - 64, 65, 109, 119, 120, 124
 Մալաթիա, Մալղիա-Սելիդ (Սաթիե) - 57, 60, 67
 Մակեդոնիա - 141, 164
 Մանեայ պր - 109, 110, 121
 Մանտինեայ - 167, 170
 Մասիս - 56, 63, 106, 107, 112, 117, 121
 Մարաթոն - 161
 Մարանդ - 120
 Մարաստան (Սեդիս) - 35, 36, 64, 66, 170
 Մարաց ձարդ - 110, 113, 114, 121, 123
 Մարոնիտ - 16, 110, 113, 114, 121
 Մելիդ - 69, 241
 Մեծ Ջավր - 156
 Մեծ Հայք - 9, 155, 156, 184, 185, 240
 Մերձավոր Արևելք - 213
 Միլետ - 142, 148
 Միջագետք - 5, 6, 53, 69, 143
 Միջերկրական - 143
 Միջին Ասիա - 42
 Միջին Արևելք - 213
 Միտաննի - 46
 Մծբին - 31
 Մծուրք - 13
 Մչոյ դաշտ - 48
 Մուշ - 58, 59, 61
- Նաիրի - 240, 241
 Նիխիդիանի - 236
 Նիսիվ - 31, 35, 36, 50
 Նիքիերոս - 236
- Շահապիվան - 98
 Շամիրամ ամրոց - 48
 Շամիրամ բերդ - 48
 Շամիրամ գյուղ - 48

- Շամիրամի քաղաք (Վան) - 48
 Շիրակ - 63, 65, 70, 106, 107, 121, 122
 Շուբրիա - 59
 Շուսիք - 46
- Որթք - 97, 109, 121
- Ջինաստան - 15, 45
 Ջորջորդ Հայք - 64, 186
- Պաղեստին - 27, 28, 43, 119, 124, 130
 Պարթևներ (տաճար) - 162
 Պարթևաստան - 27, 201
 Պարիս - 65
 Պարսկաստան - 20, 26, 32, 77, 137, 141, 145, 146, 147, 148, 150, 154, 161, 166, 169, 170, 171, 172
 Պելոպոնես - 167
 Պոնտոսյան Սինոպ - 31
 Պոտոի Արմենիա - 64
 Պողոմայիդ - 108, 119
- Սալամին - 161
 Սամոս կղզի - 140, 141, 148, 150
 Սարաբադ - 56
 Սարդես քղ. - 166
 Ստասիան Իրան, Պարսկաստան - 9, 42, 182
 Սասուն - 35, 59, 190
 Սև ծով - 61, 155, 157, 160, 173
 Սեանաս լիճ - 70, 108, 119, 122
 Սիկիլիա - 141
 Սիմ լեռ - 56, 62, 105, 113, 120, 124,
 Սինոպ - 31
 Սիրական (Սյունիք) - 63, 100, 106, 108, 113, 114, 121, 122
 Սիւնիք - 100, 106, 108
 Սիրակուզա - 141
 Սիրիա - 240
 Սիկլուս - 167
 Սոդք գավառ - 82
 Սպարտա - 148, 149, 151, 162, 163, 166, 167, 168, 171
 Սպեր - 159
 Սուխմե - 241
 Սուխմու կրկիր - 60
- Վաղարշավան - 16, 98
 Վալիուներ - 106, 108, 119, 121
- Վայոց ձոր - 120
 Վան - 14, 15, 46, 47, 48, 49, 52, 54, 120, 188
 Վանա լիճ - 35, 49, 59, 60, 61, 63, 64, 70, 105, 119, 121, 156, 157, 159, 160, 173, 190, 241
 Վանի թագավորություն - 52, 54
 Վանանդ - 106, 109, 121
 Վան-Տոպ - 63
 Վերին Բասան - 109
 Վրաստան - 42
- Տայք - 65
 Տարախ-Տարոն-Տարան-Տարոն - 56, 105, 111, 116, 120
 Տարոն - 35, 56, 57, 58, 59, 60, 98, 121, 184
 Տարոն-Հարք - 62, 63
 Տեղբուս գետ - 159
 Տիգրանակերտ - 6, 15, 17, 93
 Տիգրիս - 63, 154, 156, 240, 241
 Տիպոն, Տիպոն - 75, 76, 77
 Տյուրոս - 17, 67
 Տուն Թորգոմայ - 57, 66, 67, 68, 69, 97
 Տուշպա (Վան) - 47
 Տուարածինեի խուրի (Տուարածատաի) - 61
 Տուրուբերան - 59, 82
- Յոլակերտ - 106, 107, 121
 Յրոնք - 97, 105, 120
- Ուարտական կայսրություն - 241
 Ուրաշու (Ուրարտու) - 157
 Ուրարտու - 43, 46, 47, 48, 55, 57, 58, 59, 61, 62, 105, 158, 159, 188, 190, 241
 Ուրարտու-Բիայնիլի - 63, 240
 Ուրմե կրկիր - 59, 61, 241
 Ուրմե-Արիսի - 59, 62
 Ուրմիա լիճ - 63, 64, 156, 157
 Ուրումե-Ուրմե (Ուրումու, Տարոն) - 35, 59, 60, 61
- Փայտակարան - 120
 Փառախոս - 106, 121
 Փառական - 107
 Փառլիս - 107
 Փարիզ - 5, 46, 188
 Փյունիկիա - 67, 99, 141

- Փոքր Ասիա - 11, 21, 42, 140, 154, 155,
161, 166, 173, 181, 239
Փոքր Զավր - 156
Փոքր Հավր - 155, 156, 184, 185, 186, 240
- Քղմար - 59
- Օլբիա - 141
- Адиабен - 194
Александрия - 217
Апи - 209, 211, 234
Ангиохия - 222
Апаран - 225
Арани, Аррана - 193
Арбела - 193, 194
Армавир - 204, 208, 222, 225
Армения - 69, 71, 191, 192, 195, 198, 199,
203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210,
211, 212, 216, 217, 218, 219, 222, 223,
225, 226, 227, 228, 229, 230, 231
Армянское нагорье - 70, 203, 224
Арраиха - 193, 194
Арташат - 206, 211
Ассирия - 70, 194
Атропатена - 196, 198
- Ближний Восток - 203
- Вавилон - 70, 71, 192
Вавилония - 203
Валаршпат - 205
Ван - 70
Ван (оз.) - 224
Великая Армения - 225
Верхняя Месопотамия - 198
Вифания - 208
- Гарни - 205, 209, 225
- Даранали - 211, 234
- Ефрат - 71, 211
Ереван - 204
- Заришат - 200, 219
- Италия - 222
- Каппадокия - 208, 227
Каспий - 210
Киликия - 194, 199
Киркук - 193
Коммагена - 208, 209, 216
- Мажак - 126
Малая Азия - 69
Мионстер (Германия) - 191
- Немрут, Немрут даг - 208, 216
Ниневия - 193
- Парфия - 198, 220, 221
Пергам - 208
Передняя Азия - 195
Понт - 196, 208
- Рим - 199, 217, 220
Римская империя - 139, 209
- Селевкия - 192, 194
Сирия - 194
Средиземное море - 210
Средний восток - 203
- Тегарама, Дом Торгома - 77
Тигр - 192, 194
Тигранакерт - 6, 194, 198, 205, 206, 209,
222, 225
Тушпа - 70
- Урарту - 70, 192, 224
- Финикия - 194
- Цронк - 126
- Экбатап - 198
Элам - 194

ՅԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Աբասկի - 190
Արեշլա, ապշիլ - 190
Արխազ - 190
Ազգ, ազնն Արամանեկայ - 62, 105
Ազգ Գնունեայ - 67
Ազգ Գրիգորի - 67
Ազգ Պարթեալայ - 67
Ազգն Քամայ - 67
Ալարուդներ - 156, 157, 159, 160
Ասորեստանցի - 54
Ասորի - 13, 47, 104, 105
Արար - 236
Արամեացիներ - 105
Արիացի - 220
Արմեն - 55, 60, 105, 112, 159, 190
Արմենիկ - 105, 112
- Գազգ - 190
- Թորգոմայ ազգ - 68
- Իմեր - 190
Իրանցի - 220
- Խաթե - 60
Խեթեր - 224
Խուրուշկի, խուրուշկիա, արասկի - 190
Խուրրիներ - 189, 190, 224, 239
- Կաշկա, կոլիս - 190
Կոլիսեր - 159
- Հայ - 13, 14, 17, 24, 28, 33, 37, 40, 53,
60, 62, 69, 105, 111, 119, 125, 146,
152, 157, 159, 160, 174, 190, 236, 237,
238, 239, 240
- Հելեն - 149, 170, 172, 174, 175
Հեսպերիտներ - 159
Հրեա - 28, 100, 108, 125, 130
Հույն - 13, 32, 36, 105, 145, 146, 147,
148, 153, 173, 174
- Մատիեններ - 156, 157, 159
Մեդացի - 64, 220
Մուշի, մեսիս - 190
Մուշու - 60
- Նաիրի - 54
- Չերքեզ-ազրդ - 190
- Պարթե - 13, 125
Պարսիկ - 28, 105, 108, 146, 147, 148, 150
- Սասպերներ, սուպրի - 156, 159, 190
Սոմեթի - 60
Սուբարտու, շուբարտու - 190
Սուպրի, շուբրիս - 190
- Վրացի - 60, 236
- Ուրարտացի - 54, 157, 159, 189, 190, 224,
239
Ուրուատրի - 54
Ուրում (= Օրում) - 55
Ուրումու - ուրումե, արմեն - Հայ - 60, 190
- Փասիաներ - 159
Փոլուգիացի - 152, 159

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Մեր արդյունաշատ պատմաբանը. – Պ. Մուրադյան 5

ՏԱՄԼԱՍՅԱԿՆԵՐ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՀԵՏ

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» (Երևան, 1991)	9
Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները (ՊԲՀ, 1992, N 2-3)	46
Մովսես Խորենացու նախարարական տոհմերի ցանկը (ՊԲՀ, 1996, N 1-2)	73
Հասուկ անունների ստուգաբանությունը Մովսես Խորենացու Պատմության մեջ (ՊԲՀ, 1998, N 1-2, 3)	93
Մովսես Խորենացու Ողբը նոր մեկնաբանությունը (ՊԲՀ, 1997, N 1)	127

ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄՆԵՐ

Պատմաճայր Հերոդոտոսը (Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, Երևան, 1986, էջ 553-578).....	140
Քանեփոնի կյանքը և ստեղծագործությունը (Անաբասիս, Երևան, 1970, էջ 201-220)	161
Նիկողայոս Արմենյի գլուխգործոցը (Նիկողայոս Արմենյ, Հայաստանը Հուստի- նիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 550-565)	177
Նիկողայոս Արմենյ, Հայաստանի պատմություն (Հեղինակային վերջաբանի փոխարեն)	188

СТРАНИЦЫ ИЗ РАННЕЙ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ АРМЕНИИ

Свидетельство позднеавиловонской клинописной хроники об Армении времен Тиграна II (ИФЖ, 1991, ¹ 2)	191
Черты эллинизма в духовной культуре Древней Армении (ИФЖ, 1976, ¹ 3)	203
Царица Эрато (“Кавказ и Византия” ¹ 6)	215
К предыстории армянской письменности (“Кавказ и Византия”, ¹ 2)	224
Моисей Хоренский и Давид Непобедимый (“Кавказ и Византия”, ¹ 1)	230

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Հայերի ծագումը. պատմագիտություն և պատմագիտական չափարկումներ («Գիտություն», 1998, N 18).....	235
--	-----

ՑԱՆԿԵՐ

Անձնանուններ	243
Տեղանուններ	254
Ցեղանուններ	259

տասնյակ հողվածներ, որոնք այստեղ՝ Հայաստանում գործնականորեն ոչ ոքի հայտնի չեն:

Հայագիտություն մուտք է գործել արդեն ասպիրանտ եղած ժամանակ, բայց դարձյալ Հին Հայաստանի քաղաքին վերաբերող թեմայով, որը հետո վերածեց նրա սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և մշակութային պատմության: Ինձ ամբողջապես գրավեց Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը»: Հանձին «Հայոց պատմության» հեղինակի ես գտա իմ մշտական գրուցակցին: Նա ինձ գերեց իր խորը, գերբնական համակարգվածությամբ, հոգեբանականությամբ և առեղծվածայնությամբ: Ընդ որում՝ նրա գլխավոր հանելուկայնությունը այն չէ, ինչպես բոլորը կարծում են, թե որ դարում է նա ապրել ու ստեղծել, այլև այն, թե որտեղից է հայթայթել իր հարստագույն տեղեկությունները ոչ միայն իրենից ոչ վաղ անցյալի մասին, այլ իրենից կեսհազարամյակ, իսկ երբեմն էլ մեկ ամբողջ, նույնիսկ երկու հազարամյակ առաջ: Հենց այդ ուղիների, ինչպես նաև նրա հայթայթած տեղեկությունների մշակումն ու մատուցման եղանակների որոնումը դարձան իմ վերջին 3-4 տասնամյակների հետազոտությունների առարկան: Իբրև միջանկյալ արդյունք՝ «Հայոց պատմության» գրաբարից ռուսերեն թարգմանությունը եղավ, որ ես հրատարակեցի Մ. Էմինի թարգմանությունից մեկ հարյուրամյակ անց:

Ես հիմա էլ «բռնված եմ» Մովսես Խորենացու առեղծվածներով և մենագրություն եմ պատրաստում նրա «Պատմությունը» կազմող համակարգերի շուրջ, այդ թվում՝ Հայոց եկեղեցու 1700-ամյակի՝ Հայաստանում կրոնի էվոլյուցիայի մասին, ներառյալ նրա բեկումնային պահը՝ հայերի դարձը քրիստոնեություն...»: